

MAKARSKO PRIMORJE DANAS

Makarsko primorje od kraja
Drugog svjetskog rata do 2011.

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 40

Bibliotheca ZBORNICI, Book 40

Copyright © 2012.

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

CIP zapis dostupan u računalnom katalogu Nacionalne i
sveučilišne knjižnice u Zagrebu pod brojem 804566.

ISBN 978-953-6666-87-4

MAKARSKO PRIMORJE DANAS

Makarsko primorje od
kraja Drugog svjetskog
rata do 2011.

Uredili

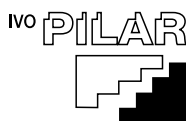
Marko Mustapić

Ivan Hrstić

*Grad
Makarska*

Institut
društvenih znanosti
Institute
of Social Sciences

Zagreb, 2012.

SADRŽAJ

PREDGOVOR.....	7
I. STANOVNIŠTVO I NJEGOVE MOGUĆNOSTI	9
Roko Mišetić i Mario Bara <i>Stanovništvo Makarskog primorja: demografsko kretanje u vrtlogu društvenih promjena od 1945. do 2011.</i>	11
Dražen Živić i Sandra Cvikić <i>Prisilni ratni migranti na području Regionalnog ureda za prognanike i izbjeglice Makarska</i>	29
Krešimir Peračković <i>Obilježja socio-profesionalne strukture stanovništva Makarske – razvojni ili regresivni resurs?</i>	53
Josip Burušić, Marija Šakić i Toni Babarović <i>Obrazovna postignuća učenika i škola Makarskog primorja.....</i>	75
II. MJESNA NASELJSKA MREŽA I SAMOUPRAVA.....	99
Sonja Podgorelec i Sanja Klempić Bogadi <i>Socio-geografske promjene u naseljima Makarskog primorja.....</i>	101
Geran Marko Miletić <i>Osnovna obilježja sekundarnog stanovanja na Makarskom primorju.....</i>	121
Frane Staničić i Mihovil Škarica <i>Glavni izazovi učinkovitoj i demokratskoj lokalnoj samoupravi: primjer Makarskog primorja</i>	139
III. GOSPODARSKA EVOLUCIJA: OD POLJODJELSTVA DO PROMETA I TURIZMA.....	167
Saša Poljanec-Borić i Luka Šikić <i>Makarsko primorje – od rivijere do mikroregije</i>	169
Danijel Vojak <i>Gospodarski razvoj makarskog područja u razdoblju od 1945. do 1962.</i>	185

Jasenka Kranjčević	
<i>Turizam u prostornim planovima Makarskog primorja od 1945. do 1990.</i>	211
Valentina Lasić	
<i>Pomorsko-urbanistički razvoj makarske luke od 1945. do 1985.</i>	231

IV. POTRESI 1962. GODINE U LOKALNOJ POVIJESTI..... 251

Mirko Orlić, Miroslava Pasarić i Marijan Herak	
<i>Gibanje u moru povezano s makarskim potresom od 11. siječnja 1962. godine</i>	253
Davorka Herak i Marijan Herak	
<i>Seizmičnost i potresna opasnost na Makarskom primorju.....</i>	265
Ivan Hrstić	
<i>Zbivanja na Makarskom primorju tijekom i nakon potresa 1962. godine</i>	277
Marko Mustapić i Nenad Karajić	
<i>Prirodne katastrofe kao čimbenici modernizacije hrvatskog društva: primjer potresa 1962. godine na Makarskom primorju.....</i>	297
Smiljana Šunde	
<i>Preseljenje Podgorana bliže moru – druga strana medalje.....</i>	319

V. ZAPISI O IDENTITETU..... 337

Maja Štambuk	
<i>Makarsko zaleđe u razvojnoj ulozi</i>	339
Marinko Tomasović	
<i>Interes za Makarsko primorje u humanističkim znanostima od polovine 20. stoljeća na temelju objavljenog u literaturi.....</i>	351
Slaven Letica	
<i>Teorijski koncept „korisne prošlosti“ i dugoročna vizija razvoja Podgore.....</i>	373
Antonija Zaradija Kiš i Vedrana Vela Puharić	
<i>Kulturološke perspektive utonule baštine sv. Martina na Makarskom primorju ...</i>	385

VI. U ONO VRIJEME OBRANE... .. 407

Jakša Raguž	
<i>„U Konavoskim brdima“ – prilog poznavanju ratnog puta 156. makarsko-urgoračke brigadedomobranske pukovnije HV-a.....</i>	409

SAŽETCI..... 445

SUMMARY 459

BILJEŠKE O AUTORIMA 465

Zbornik što ga čitatelj ima u rukama obuhvaća radove pripremljene za interdisciplinarni znanstveno-stručni skup *Makarsko primorje od kraja Drugog svjetskog rata do 2011. godine* (Makarska, 3. i 4. svibnja 2012. godine). Dvadeset i jedan tekst u zborniku napisala su trideset dva autora različitih znanstvenih i stručnih interesa. Pretežiti broj (18) radova iz područja je društvenih i humanističkih znanosti (sedam ih je iz polja sociologije, pet iz povijesti, a ostali su iz znanstvenih polja demografije, etnologije i antropologije, prava, psihologije te arheologije). Dva su rada s područja prirodnih znanosti, točnije geofizike, a jedan iz tehničkih znanosti, iz urbanizma. Radovi su razvrstani u šest tematskih cjelina: *Stanovništvo i njegove mogućnosti, Mjesna naseljska mreža i samouprava, Gospodarska evolucija: od poljodjelstva do prometa i turizma, Potresi 1962. godine u lokalnoj povijesti, Zapisi o identitetu, U ono vrijeme obrane...* Valja istaknuti kako u tekstovima o istim ili sličnim temama autori, nerijetko, raspolažu različitim izvorima podataka i koriste različite vremenske nizove, pa se stoga može steći dojam slabije preglednosti ili heterogenosti zbornika. No urednici drže kako upravo takva pluralnost istraživačkih pristupa pruža bolji uvid u analizirane pojave i njihove izvore.

Dvije činjenice posebno određuju kontekst i zbornika i skupa. Prvo, razorni potresi na Makarskom primorju 1962. godine ostavili su dubok trag u kolektivnom sjećanju i društvenim praksama stanovništva. Događaji i društveni procesi koji su potom uslijedili trajno su promijenili krajobraz ovoga područja te društvene i gospodarske odnose u lokalnoj zajednici. Stoga nam se osmišljavanje i organizacija znanstveno-stručnog skupa s ciljem obilježavanja pola stoljeća od nemilih događaja nametnulo samo po sebi. Drugo, u okviru društvenih i humanističkih znanosti nije bilo sustavnog, znanstveno utemeljenog pristupa ispitivanju i analizi socijalnih procesa koji su prethodili potresima

te koji su potom uslijedili na Makarskom primorju, pa se može reći kako je ono u tom smislu *terra incognita*. Zbornik i skup u tom pogledu teže biti koristan poticaj.

Zbornik i skup plod su suradnje Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar i Grada Makarske. Osobitu zahvalu upućujemo gradonačelniku, g. Marku Ožiću Bebeku, do-gradonačelniku, g. Ivanu Ivandi, i gradskim vijećnicima koji su, vjerujući u projekt, nesebično financijski i organizacijski poduprli skup i izdavanje zbornika radova. Nadamo se kako će se ta suradnja nastaviti i ubuduće, ne samo na korist hrvatske znanosti nego i u interesu žitelja Makarskog primorja. Također, dugujemo zahvalnost ravnatelju Instituta, prof. dr. sc. Vladi Šakiću, te prof. dr. sc. Ivanu Rogiću na potpori i savjetima tijekom realizacije projekta. Razložno se nadamo da će zbornik potaknuti javnu raspravu o analiziranoj tematici te biti „okidač“ za buduće analize razvojnih perspektiva i identitetskih odrednica Makarskog primorja.

Urednici

U Zagrebu, travnja 2012.

I.

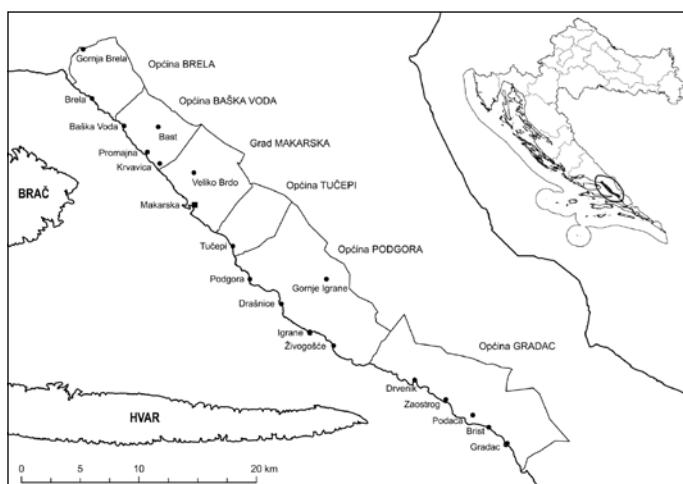
STANOVNIŠTVO
I NJEGOVE
MOGUĆNOSTI

Roko MIŠETIĆ i Mario BARA

STANOVNIŠTVO
MAKARSKOG PRIMOR-
JA: DEMOGRAFSKO
KRETANJE U VRTLOGU
DRUŠTVENIH PROMJE-
NA OD 1945. DO 2011.

Makarsko je primorje, kao dio srednjodalmatinske regije, u geografskom smislu jasno izdiferenciran prostor. Pruža se u dužini od pedesetak kilometara od Velike vrulje kod Dubaca na sjeverozapadu do rta Kokuljica na jugoistoku, u širini od 4 do 7 km, a od zaleđa ga odvajaju vapnenački strmci Biokova (1762 m) i Rilića (1158 m) (Skupina autora, 1974.). U tom se prostoru danas nalazi 19 naselja razvrstanih u jednom gradu (Makarska) i pet općina (Brela, Baška Voda, Tučepi, Podgora i Gradac) Splitsko-dalmatinske županije. Odlikuje se s dva različita geografska područja, uskim obalnim pojasom i podbiokovskom zonom. Geografske odlike terena i povijesne okolnosti utjecale su na ekonomske mogućnosti i prostornu usmjerenost stanovništva. Osim neznatnih iznimaka, stanovništvo je koncentrirano u području laporaste flišne zone. Najstarija su naselja nastala na gornjoj granici flišne zone, ispod strmog vapnenačkog odsjeka. Proces spuštanja stanovništva iz podbiokovskih naselja k obali imao je više etapa, koje su usko povezane u početku s prestankom opa-

Slika 1.
Gradovi, općine i naselja
Makarskog primorja

snosti od gusarstva i osmanske ugroze (XV.–XVII. st.), da bi kroz kasnija stoljeća presudni čimbenik bio ekonomska preorijentacija stanovništva. Spuštanje stanovništva iz naselja podbiokovske zone u gospodarski favoriziranija i prometno povezanija područja traje kroz cijelo XX. stoljeće.

Predmet ovoga rada jesu demografske promjene na području Makarskog primorja od 1945. do 2011. godine. Analizirat će se prostorne razlike u demografskom razvoju, njihov intenzitet, vrijeme pojave i trajanja određenih demografskih procesa te uzroci i posljedice njihove pojave.

METODOLOŠKE NAPOMENE

Kako bi se analiza ukupnog kretanja stanovništva Makarskog primorja valjano provela, treba uzeti u obzir činjenicu da se u popisima stanovništva koji su provedeni u analiziranom razdoblju mijenjala metodološka definicija stanovnika naselja popisa.¹ Da bi se rezultati pojedinih popisa stanovništva u analiziranom razdoblju metodološki što više približili, u ovom ćemo se radu koristiti kategorijom rezidencijalnog ili boravećeg stanovništva, a ne ukupnog stanovništva. Rezidencijalno ili boraveće stanovništvo predstavlja kategoriju stanovništva koja se u popisima 1971., 1981. i 1991. godine navodila kao „stanovništvo u zemlji“. Kako je popis stanovništva 2001. godine proveden po drukčijoj metodologiji negoli prethodni, za usporedbu rezultata napravljene su određene prilagodbe. Za potrebe ovoga rada za dobivanje broja rezidencijalnog stanovništva 2001. godine korištena je jednostavna metoda prilagodbe, gdje je ukupni broj stanovnika umanjen za odsutne iz naselja popisa u inozemstvu, ali bez diplomatsko-konzularnog osoblja upućenog na rad i članova njihovih obitelji. Budući da su za najnoviji popis stanovništva, proveden 2011. godine, do danas dostupni samo privremeni rezultati iz kojih se ne može izlučiti broj stanovnika koji je odsutan iz naselja popisa a nalazi se u inozemstvu, to će se brojem rezidencijalnog stanovništva smatrati ukupno stanovništvo.

Osim toga, u metodološkom smislu, valja istaknuti da će se i sastavnice ukupnog kretanja obrađivati na bazi rezidencijalnog, a ne ukupnog stanovništva. Nužnost ovakvog postupka leži u činjenici što Državni zavod za statistiku od 1998. godine, a u skladu s definicijom iz preporuka UN-a i Eurostata, ESA-e i SNA, podatke vitalne statistike

¹ Više o promjenama metodologije popisa i definiranju stanovnika naselja popisa vidjeti u: Gelo, 2004. i Pokos, 2001.

prikuplja za rezidencijalno stanovništvo Republike Hrvatske i one koji su u inozemstvu, ali češće dolaze i ostvaruju kontakte u domovini.

DRUŠTVENO-POLITIČKI ČIMBENICI DEMOGRAFSKOG RAZVOJA: INDUCIRANE MIGRACIJE

Radi razumijevanja okolnosti neposredno prije prvog poratnog popisa stanovništva, nastojat ćemo objasniti čimbenike koji su utjecali na ukupno kretanje broja stanovnika. U dugotrajnome međupopisnom razdoblju (1931.–1948.) s područja Makarskog primorja vršile su se politički inducirane migracije (kolonizacije), područje je bilo pogođeno ratnim razaranjima, izmijenili su se političko-društveni odnosi i izvršene su administrativno-teritorijalne promjene. Na početku analiziranog razdoblja dominirala je emigracija. Migracije su dijelom bile prisilne i iznuđene kao izravna posljedica nesigurnog životnog okruženja, a dijelom su bile planske kolonizacije. Vlasti NDH tijekom 1941. kolonizirale su 51 obitelj s 297 članova s makarskog područja u Slavoniju (Horvat, 1942., 57).² Područje je bilo poprište oružanih sukoba, zbog čega je stradavalo stanovništvo, stambeni i gospodarski objekti. Ratno okruženje, nesigurnost u području rada, života i imovine potaknuli su masovni zbjeg civilnog stanovništva. Iz nekadašnjeg je makarskog kotara, prema nekim podacima, u zbjegu u Italiji i Egiptu bilo više tisuća osoba (Urlić, 2003.). Tijekom rata stanovništvo Makarskog primorja imalo je visok mortalitet, s visokim udjelom mlađih dobnih skupina. Ukupan broj stradalih civilnih i vojnih osoba Žerjavić procjenjuje na 678 (1997., 232). Neposredno pred kraj rata i nakon njega stradava ili se iseljuje dio političkih protivnika novoga komunističkog režima (Matković i Pažanin, 2011.).

Nove vlasti su neposredno nakon rata pokrenule, nizom administrativnih mjera, masovne organizirane (planske ili usmjerene) migracije, to jest kolonizacije radi što racionalnijeg rasporeda stanovništva i raspodjele materijalnih dobara u druge dijelove države. Poratno mehaničko kretanje stanovništva znatno se odrazilo i na ishodišne i na odredišne prostore naseljavanja te njihove populacije. Kolonisti iz Makarskog primorja naseljavani su u Slavoniju, Baranju, Vojvodinu i Istru. Prepletali su se ekonomski i neekonomski motivi za migriranje. Uglavnom su naselja-

2 Kolonistima u Slavoniji koje su naselile vlasti NDH, nakon rata priznato je pravo na kolonizaciju, pod uvjetom da se nisu kompromitirali tijekom rata.

vani disperzno, u naselja u koja su naseljavani kolonisti i iz drugih dijelova Dalmacije. Neka naselja kolonizirana su u nešto većem broju stanovništvom iz Makarskog primorja, poput Stanišića u Vojvodini.³

Dio kolonista odlučio se na povratak u mjesta iz kojih su potjecali. Masovnog napuštanja bilo je u dva navrata: u jesen 1947. i 1948. godine. Povratku u zavičaj doprinijeli su, osim neprilagođivanja na klimatske prilike, razočaranost prilikama u mjestima koloniziranja, nepoznavanje tehnika poljodjelskih radova i uzgoja kultura različitih od onih u mediteranskom podneblju. Mnogi su se žalili na kvalitetu vode, a bila je i jaka nostalgija za starim krajem. Tome treba dodati i činjenicu kako je dio naseljenika bio slabog zdravlja i jedva sposoban za fizički rad na polju, napose u onog dijela stanovništva koje je bilo u izbjeglištvu u Italiji i Egiptu. Klimatski kontrast bio je posebno izražen. Često su se vraćali stari, kojima je najteže padala prilagodba, i bolesni. Bilo je i nezadovoljnika koji u mjestima naseljavanja nisu naišli na ono što su očekivali ili što im je obećavano.⁴

Nakon odlaska optanata iz Istre neka su se naselja pokušala revitalizirati unutrašnjom kolonizacijom. Dalmatinci, najvećim dijelom s Makarskog primorja, kolonizirali su 1951. Vrsar i Funtanu (Zupanc, 2004.). Naseljeno je 56 obitelji s 250 članova. Najvećim dijelom su potjecali iz Živogošća, otkud se doselilo 20 obitelji (Erceg, 2002.). Za razliku od panonskog područja, gdje su doseljavali u novi ambijent i potpuno različite geografske i ekonomsko-proizvodne odnose, u Vrsaru su imali sličan ambijent i gotovo iste uvjete kao na Makarskom primorju.⁵

Zbog visokoga ratnog mortaliteta i poremećaja u sferi prirodnoga i mehaničkoga kretanja stanovništva, narušene su demografske strukture. Mehanički odljev stanovništva u poratnom razdoblju nije istodobno popraćen ulaznim tijekovima sličnog intenziteta i obilježja, pa možemo govoriti o nepovoljnom razvoju stanovništva.

3 Stanišić su naselili kolonisti iz Brista, Gradca, Zaostroga, Grnčenika, Živogošća, Drvenika, Puharića, Podgore, Velikog Brda i Makarske (Beljanski, 1985.).

4 Prema podacima iz 1956. godine, od kolonističkih obitelji koje su se zadržale u Stanišiću nakon naseljavanja, a prema ishodišnom području naseljavanja, bilo je 22 obitelji iz nekadašnjeg kotara Makarska (Đurić, 1960., 74).

5 Od pristiglih, samo su se tri obitelji nakon par godina vratile u zavičaj, dok je većina ipak prevladala krizu adaptacije na novu sredinu i zadržala se u Vrsaru (Erceg, 2002.).

UKUPNO KRETANJE STANOVNIŠTVA MAKARSKOG PRIMORJA OD 1948. DO 2011. GODINE

Snaga i dinamika populacijskih promjena predstavlja najbolji indikator društveno-ekonomskih uvjeta i procesa u nekom prostoru (Friganović, 1974.). Stoga, analitičke vrijednosti promjene broja stanovnika predočenih u tablicama 1–4 te na slici 1 jasno pokazuju da je Makarsko primorje izrazito društveno-ekonomski progresivan prostor u drugoj polovini XX. i prvom desetljeću XXI. stoljeća. Do toga se zaključka dolazi nakon spoznaje da se ukupan broj stanovnika ovog prostora između popisa stanovništva 1948. i 2011. godine gotovo udvostručio (porast od 93%). Intenzitet promjena u međupopisnim se razdobljima mijenjao, odnosno rast broja stanovnika nije se odvijao ravnomjerno niti tijekom analiziranog razdoblja niti po pojedinim sastavnicama analiziranog prostora.

Tablica 1.
Broj stanovnika
Makarskog primorja u
razdoblju od 1948.
do 2011. godine

Grad/Općina	Godina popisa stanovništva							
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Grad Makarska	3.242	3.497	4.550	7.121	9.556	11.958	13.716	13.984
Općina Brela	1.590	1.696	1.697	1.688	1.614	1.684	1.771	1.643
Općina Baška Voda	1.646	1.645	1.572	1.870	1.931	2.173	2.924	2.728
Općina Tučepi	1.579	1.593	1.449	1.500	1.632	1.760	1.763	1.918
Općina Podgora	3.263	3.054	2.646	2.503	2.371	2.687	2.884	2.514
Općina Gradac	2.202	2.079	2.015	2.271	2.317	2.567	3.615	3.308
MAKARSKO PRIMORJE	13.522	13.564	13.929	16.953	19.421	22.829	26.673	26.095

Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.–2001.*, <http://www.dzs.hr>, 8. siječnja 2012.; *Statističko izvješće DZS br. 1441, Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011., prvi rezultati*, <http://www.dzs.hr>, 8. siječnja 2012.

Promatrajući ukupno stanovništvo, ono do 1961. bilježi vrlo spori rast. Osobitim se intenzitetom depopulacije isticala općina Podgora, koja je takav trend kretanja ukupnog broja stanovnika imala sve do 1980-ih. Depopulacijske procese bilježila su i naselja u drugim općinama. U međupopisnom razdoblju 1961.–1971. nastupa razdoblje intenzivnijeg rasta, osobito u Makarskoj i većini priobalnih naselja. Iduća desetljeća (1971.–1991.) obilježena su daljnjim povećanjem broja stanovnika Grada Makarske, dok je ostatak općina njezinog primorja uglavnom imao umjereniji demografski rast (tablice 3 i 4). Općine Podgora i Brela u međupopisnom razdoblju 1971.–1981. i dalje

Grad/Općina	Godina popisa stanovništva							
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Grad Makarska	3.242	3.497	4.550	6.914	9.275	11.356	12.639	13.984
Općina Brela	1.590	1.696	1.697	1.639	1.483	1.536	1.618	1.643
Općina Baška Voda	1.646	1.645	1.572	1.816	1.883	2.028	2.618	2.728
Općina Tučepi	1.579	1.593	1.449	1.456	1.600	1.620	1.721	1.918
Općina Podgora	3.263	3.054	2.646	2.430	2.332	2.481	2.697	2.514
Općina Gradac	2.202	2.079	2.015	2.181	2.251	2.353	3.143	3.308
MAKARSKO PRIMORJE	13.522	13.564	13.929	16.436	18.824	21.374	24.436	26.095

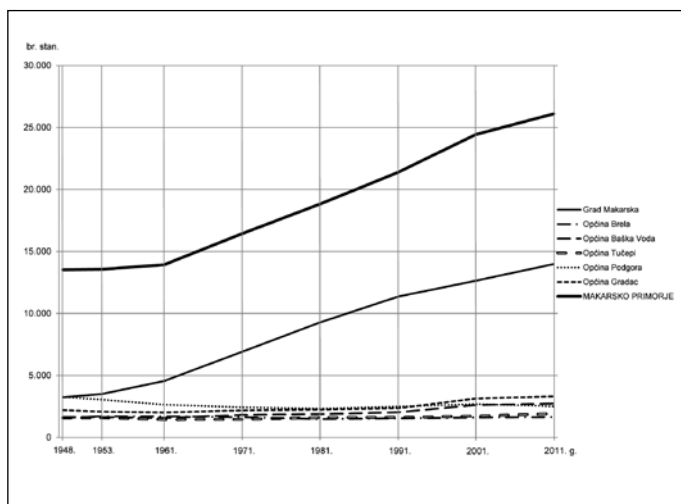
Izvor: *Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, <http://www.dzs.hr>, 8. siječnja 2012.; *Popis stanovništva i stanova 1971.*, *Stanovništvo, knjiga VII, Stanovništvo i domaćinstva u 1948., 1953., 1961. i 1971. i stanovi u 1971., rezultati po naseljima i opštinama*, SZS, Beograd, 1975.; *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981.*, *Stanovništvo po naseljima, općinama i zajednicama općina*, Dokumentacija 553, Republički zavod za statistiku, Zagreb, 1984.; *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava*, 31. 3. 1991., *Stanovništvo u zemlji i u inozemstvu po naseljima*, Dokumentacija 911, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb, 1996.; *Popis stanovništva, kućanstava i stanova 31. 3. 2001.*, *Stanovništvo prema prisutnosti/odsutnosti po naseljima*, Drugo izdanje, DZS, Zagreb, 2003.; *Statističko izvješće DZS br. 1441, Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., prvi rezultati*, <http://www.dzs.hr>, 8. siječnja 2012.

Tablica 2.

Broj rezidencijalnih stanovnika Makarskog primorja u razdoblju od 1948. do 2011. godine

Slika 2.

Ukupno kretanje broja rezidencijalnih stanovnika Makarskog primorja u razdoblju od 1948. do 2011. godine po gradovima i općinama

su bilježile pad broja stanovnika. Sva naselja općine Podgora isticala su se depopulacijom. U slučaju općine Brela negativni predznak ukupnog kretanja stanovništva posljedica je nastavljenog iseljavanja iz naselja Gornja Brela. Pred Domovinski rat sve općine i Grad Makarska imale su porast ukupnog broja stanovnika, iako su neka naselja udaljena od mora (Bast, Gornje Igrane, Gornja Brela) nastavila gubiti svoje stanovništvo, što svjedoči o njihovom

depopulacijskom karakteru. Takav depopulacijski trend podbiokovskih naselja zabilježen je i u međupopisnom razdoblju 1991. – 2001. godine.

Grad/Općina	Lančani indeks promjene broja stanovnika						
	1953./	1961./	1971./	1981./	1991./	2001./	2011./
	1948.	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.
Grad Makarska	107,9	130,1	152,0	134,1	122,4	111,3	110,6
Općina Brela	106,7	100,1	96,6	90,5	103,6	105,3	101,5
Općina Baška Voda	99,9	95,6	115,5	103,7	107,7	129,1	104,2
Općina Tučepi	100,9	91,0	100,5	109,9	101,3	106,2	111,4
Općina Podgora	93,6	86,6	91,8	96,0	106,4	108,7	93,2
Općina Gradac	94,4	96,9	108,2	103,2	104,5	133,6	105,2
MAKARSKO PRIMORJE	100,3	102,7	118,0	114,5	113,5	114,3	106,8

Tablica 3.
Lančani indeks promjene
broja rezidencijalnih
stanovnika Makarskog
primorja u razdoblju od
1948. do 2011. godine

Grad/Općina	Bazni indeks promjene broja stanovnika (1948. = 100)						
	1953.	1961.	1971.	1981.	1991.	2001.	2011.
Grad Makarska	107,9	140,3	213,3	286,1	350,3	389,9	431,3
Općina Brela	106,7	106,7	103,1	93,3	96,6	101,8	103,3
Općina Baška Voda	99,9	95,5	110,3	114,4	123,2	159,1	165,7
Općina Tučepi	100,9	91,8	92,2	101,3	102,6	109,0	121,5
Općina Podgora	93,6	81,1	74,5	71,5	76,0	82,7	77,0
Općina Gradac	94,4	91,5	99,0	102,2	106,9	142,7	150,2
MAKARSKO PRIMORJE	100,3	103,0	121,6	139,2	158,1	180,7	193,0

Posljednje međupopisno razdoblje (2001.–2011.) ne daje preciznu sliku zbog privremenih rezultata posljednjeg popisa. Neovisno o njihovoj privremenosti, usporedba 1948. i 2011. otkriva da se u Gradu Makarskoj i općinama Baška Voda, Brela, Tučepi i Gradac broj stanovnika povećao, a u općini Podgora smanjio. Najveći porast je u Makarskoj (indeks 431,3), dok se depopulacijom ističe općina Podgora (indeks 77,0). Ilustrativnosti radi, 1948. godine u Gradu Makarskoj živjela je približno jedna četvrtina (24%) ukupnog stanovništva Primorja, dok 2011.,

Tablica 4.
Bazni indeks promjene
broja stanovnika Makar-
skog primorja u razdoblju
od 1948. do 2011. godine
(1948. = 100)

prema privremenim rezultatima, na njezinom području živi više od polovine (53,6%) ukupnog stanovništva Makarskog primorja.⁶ Na području općine Podgora 1948. živjela je također približno jedna četvrtina (24,1%) ukupnog stanovništva Makarskog primorja. Međutim, 2011. udio stanovnika općine Podgora u ukupnoj populaciji pao je na manje od jedne desetine (9,6%) ukupne populacije.

PRIRODNO KRETANJE STANOVNIŠTVA MAKARSKOG PRIMORJA OD 1961. DO 2011. GODINE

Kvaliteta rezultata bilo kojeg analitičkog postupka primarno ovisi o kvaliteti polaznih pokazatelja, odnosno ulaznih podataka koji se obrađuju. Stoga će se u ovom radu dinamičke sastavnice ukupnog kretanja stanovništva Makarskog primorja obrađivati u razdoblju od 1961. godine do danas. U vrijeme pisanja ovog rada podatci o sastavnicama prirodnog kretanja (broj živorođenih i broj umrlih) na naseljskoj razini bili su dostupni za razdoblje od 1964. do 2010. godine. Kako bi se zaokružila međupisna cjelina 1961.–1971. godištima 1961., 1962. i 1963., za koja nedostaju podatci, dodijelit će se prosječne vrijednosti sedmogodišnjeg razdoblja 1964.–1970. godine.

Iako ne raspoložemo egzaktnim pokazateljima za razdoblje prije 1964. godine, pretpostavka jest da je nakon svršetka Drugog svjetskog rata nastupilo kompenzacijsko razdoblje. Tada su za Dalmaciju bile karakteristične visoke stope rodnošći (iznad 25‰). Kompenzacijsko razdoblje završava sredinom 1950-ih godina (Gelo, 1987.), a do 1964. godine za područje Makarskog primorja stopa rodnošći se kontinuiranim padom smanjila na razinu od približno 16‰. Iduća dva desetljeća stope rodnošći varirale su oko ove vrijednosti (minimum je zabilježen 1964. i iznosio je 14,1‰, a maksimum je dosegnut 1980. s iznosom od 19,1‰, što je vidljivo iz slike 3). Razdoblje pada stope nataliteta započinje nakon 1980. i traje petnaestak godina, gdje se stabilizira na vrijednost od 11,5‰. Od sredine 1990-ih do danas stope blago variraju oko te vrijednosti. Stope smrtnosti za cjelokupno analizirano razdoblje su re-

6 Budući da grad Makarsku čine dva naselja, Makarska i Veliko Brdo, pri čemu je Makarska populacijski više od trideset puta veća, ona je glavni generator navedenih procesa. Primjera radi, u samom naselju Makarskoj 1948. godine živjela je jedna petina stanovništva (21,1%) Makarskog primorja, da bi taj udio 2011. godine narastao na više od polovine (52,0%) populacije analiziranog područja. Iz navedenog se primjera može zaključiti da je demografski razvoj Makarskog primorja u posljednjih šezdeset godina rezultirao izrazitom koncentracijom stanovništva u jednom naselju.

lativno stabilne i variraju oko vrijednosti od 10‰. Ekstremi su zabilježeni 1967., kada je stopa smrtnosti iznosila 12,0‰ i 1991., kada se spustila na 8,0‰.

Analiza prirodnog kretanja na razini gradova i općina pokazala je da je u razdoblju 1961.–1971. samo općina Podgora imala negativno prirodno kretanje. Posljedica je to dugotrajne i kontinuirane emigracije mladog, radno-aktivnog i fertilnog stanovništva. Odgođeni učinci emigracije uzrokovali su postupno smanjivanje prirodnog prirasta, a ukupno kretanje stanovništva te općine tek je djelomično i nakratko stabilizirano useljavanjem stanovništva iz drugih područja.

Tijekom poslijeratnih desetljeća pojačanim natalitetom, uz stalni mehanički priljev mladih dobnih skupina fertilnog stanovništva, i stagnacijom mortaliteta prirodni prirast na razini analiziranog područja imao je pozitivan predznak (iznimku čini 1995. godina, kada se 249 stanovnika rodilo, a 254 umrlo). Iskazano apsolutnim pokazateljima, porast broja stanovnika ostvaren prirodnim kretanjem u zadnjih pola stoljeća iznosio je 3.968 stanovnika. Napose je prirodni prirast bio vidljiv u Gradu Makarskoj. Godišnja stopa u prosjeku je iznosila 9,8‰ (1961.–1970.), a na vrhuncu je u slijedećem međupopisnom razdoblju (u prosjeku 11,1‰). Od analiziranih teritorijalnih jedinica Makarska je imala i najveći porast stanovništva useljavanjem iz drugih krajeva svog primorja, drugih dijelova Hr-

Roko MIŠETIĆ
Mario BARA
**Stanovništvo Makarskog
primorja: demografsko
kretanje u vrtlogu
društvenih promjena
od 1945. do 2011.**

Tablica 5.
Apsolutne vrijednosti rod-
nosti, smrtnosti i prirod-
nog kretanja stanovništva
Makarskog primorja po
desetljećima u razdoblju
od 1961. do 2010. godine

Grad/Općina	1961.–1970.			1971.–1980.			1981.–1990.			1991.–2000.			2001.–2010.		
	N	M	PP	N	M	PP	N	M	PP	N	M	PP	N	M	PP
Grad Makarska	1.083	522	561	1.563	665	898	1.692	838	854	1.587	1.055	532	1.678	1.096	582
Općina Brela	231	158	73	219	167	52	202	168	34	174	194	-20	163	178	-15
Općina Baška Voda	270	204	66	280	193	87	248	177	71	306	248	58	272	250	22
Općina Tučepi	260	148	112	269	168	101	222	171	51	177	165	12	190	149	41
Općina Podgora	293	305	-12	322	317	5	331	325	6	236	308	-72	199	293	-94
Općina Gradac	303	261	42	287	268	19	251	265	-14	299	326	-27	279	336	-57
MAKARSKO PRIMORJE	2.440	1.598	842	2.940	1.778	1.162	2.946	1.944	1.002	2.779	2.296	483	2.781	2.302	479

Izvor: *Tablogrami: Prirodno kretanje 1964.–2010. godine, DZS, Zagreb.*

vatske i tadašnje Jugoslavije (Lahman, 1971.a). Negativno prirodno kretanje, analizirano prema međupopisnim razdobljima, zabilježeno je u općini Brela u zadnja dva međupopisna razdoblja, u Podgori, u kojoj nije zabilježeno samo u međupopisnim razdobljima 1971.–1980. i 1981.–1990., te u općini Gradac, u kojoj je negativno prirodno kretanje

zabilježeno u posljednja tri međupopisna razdoblja (tablica 6). Moderator općeg kretanja stanovništva tih općina u istom razdoblju postaje pozitivan migracijski saldo koji je uspio anulirati utjecaj prirodnog pada stanovništva (tablica 7). Makarsko primorje ima u kontinuitetu pozitivan prirodni prirast iako se uočava njegovo postupno smanjenje na razini mikroregije. Ako izuzmemo Grad Makarsku, na razini općina prirodni prirast je u zadnjem promatranom desetljeću neznatan, dok navedene općine imaju negativnu prirodnu promjenu. Može se očekivati da će se ovakvi trendovi kretanja stanovništva i dalje nastaviti, a jedna od izravnih posljedica bit će starenje ukupnog stanovništva.

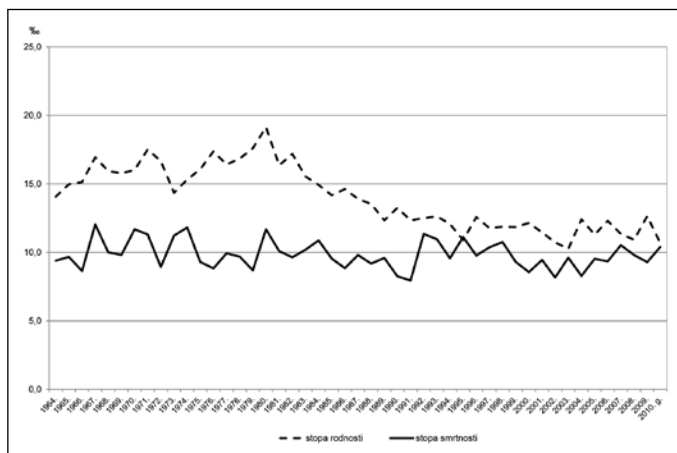
Grad/Općina	1961.–1970.			1971.–1980.			1981.–1990.			1991.–2000.			2001.–2010.		
	n	m	pp	n	m	pp	n	m	pp	n	m	pp	n	m	pp
Grad Makarska	18,9	9,1	9,8	19,3	8,2	11,1	16,4	8,1	8,3	13,2	8,8	4,4	12,6	8,2	4,4
Općina Brela	13,8	9,5	4,4	14,0	10,7	3,3	13,4	11,1	2,3	11,0	12,3	-1,3	10,0	10,9	-0,9
Općina Baška Voda	15,9	12,0	3,9	15,1	10,4	4,7	12,7	9,1	3,6	13,2	10,7	2,5	10,2	9,4	0,8
Općina Tučepi	17,9	10,2	7,7	17,6	11,0	6,6	13,8	10,6	3,2	10,6	9,9	0,7	10,4	8,2	2,3
Općina Podgora	11,5	12,0	-0,5	13,5	13,3	0,2	13,8	13,5	0,2	9,1	11,9	-2,8	7,6	11,2	-3,6
Općina Gradac	14,4	12,4	2,0	13,0	12,1	0,9	10,9	11,5	-0,6	10,9	11,9	-1,0	8,6	10,4	-1,8
MAKARSKO PRIMORJE	16,1	10,5	5,5	16,7	10,1	6,6	14,7	9,7	5,0	12,1	10,0	2,1	11,0	9,1	1,9

Tablica 6.

Prosječne godišnje stope rodosti, smrtnosti i prirodnog kretanja stanovništva Makarskog primorja po desetljećima u razdoblju od 1961. do 2010. godine (‰)

Slika 3.

Kretanje stopa rodosti i smrtnosti stanovništva Makarskog primorja u razdoblju od 1964. do 2010. godine

MIGRACIJSKI SALDO STANOVNIŠTVA MAKARSKOG PRIMORJA OD 1961. DO 2011. GODINE

Početkom analiziranog razdoblja u sastavnicama Makarskog primorja dominirala je emigracija (poratna kolonizacija, iseljavanje u prekomorske zemlje i druge dijelove države), da bi u idućim desetljećima došlo do promjene migracijskog predznaka.

Kontinuirani pad broja stanovnika u poratnim desetljećima imala su sela pod Biokovom i na Biokovu (Bast, Gornje Igrane, Grnčenik, Kotišina, Veliko Brdo). Regresivnu stopu kretanja imala su i naselja u današnjim općinama Podgora, Tučepi i Gradac, napose naselja Podgora, Drašnice i Živogošće. Posljedica je to naslijeđenih negativnih trendova iz prošlih razdoblja. Visoki izravni demografski gubici mlade fertilne populacije zbog rata, zatim nastavljena prekomorska emigracija u Australiju, Novi Zeland i SAD te iseljavanje zbog poratne kolonizacije (Slavonija, Vojvodina, Istra) umanjili su reproduksijski potencijal stanovništva navedenih općina i naselja. Iznimku čini Grad Makarska. Političkim mjerama izvršene su administrativno-teritorijalne promjene. Spajanjem prijeratnih kotareva Makarska, Imotski i Metković 1946. godine u jedinstveni kotar sa sjedištem u Makarskoj, stvaraju se osnove za formiranje političkog i gospodarskog centra makarskog priobalja i njegova zaleđa (Lahman, 1971.a). Slijevanje upravnih i gospodarskih funkcija u Makarsku proširilo je njezino gravitacijsko područje. Navedeni proces centralizacije funkcija (školstvo, zdravstvo, trgovina, promet, sudstvo, javna uprava) središnjeg naselja velikog kotara potaknuo je i mehaničko kretanje stanovništva iz okolnih sela, kao i iz šireg zaleđa, u Makarsku.

Istodobno, osnovne gospodarske djelatnosti sela udaljenih od mora – poljoprivreda i stočarstvo – postale su sve zapuštenije. Smanjivale su se površine obrađenog zemljišta, a posebno se zanemarivalo stočarstvo (Štambuk, 1982.). Postupno je rasla kategorija „poljoprivrednih nepoljoprivrednika“, tj. onih radnika koji su se zapošljavali kraće ili duže vrijeme izvan svojih poljoprivrednih gospodarstava, i to najviše u građevini, nekim granama prerađivačke industrije i turizmu (Šušar, 1963.). Oni su imali formalna obilježja privatnih zemljoposjednika i poljoprivrednih proizvođača, ali su funkcionirali kao prijelazna kategorija između poljoprivrednih i nepoljoprivrednih radnika. Veći je broj čimbenika koji su djelovali na ubrzavanje procesa deagrarizacije i tzv. bijega sa sela: nepovoljna agrarna struktura sa sitnim posjedima, osjetno niža primanja poljoprivrednog stanovništva, nepovoljan socijalno-politički

status, mogućnost zapošljavanja u nepoljoprivrednim djelatnostima, viša stopa školovanja mladih i veći broj kanala transfera komunikacije selo-grad koji su nudili spoznaje o prednosti gradskog načina života (Nejašmić, 1991., 186).

Neovisno o tome što ne postoje precizni kvantifikacijski pokazatelji prije 1960-ih, dominantan smjer preseljavanja stanovništva bio je iz Podbiokovlja u naselja na obali. Naselja udaljena od mora nastavila su ubrzano gubiti stanovništvo. Bez ekonomski aktivnog i fertilnog stanovništva mogućnost demografske obnove u biokovskim selima nije bila realna. Kompletnom preseljenju stanovništva biokovskih naselja (Grnečnik, Kotišina) i spuštanju stanovništva iz zaselaka podbiokovske zone u gospodarski favoriziranija i prometno povezanija područja pridonijeli su razorni potresi 1962. godine. Potresi su samo ubrzali proces preseljenja stanovništva naselja udaljenih od mora u priobalna naselja i napose Makarsku. Oštećene i srušene kuće u selima dalje od mora nisu obnavljane, izgrađene su nove uz more, s namjerom da posluže i za turizam. Na taj su način najveću preobrazbu doživjele Podgora, Živogošće, Zaostrog, dijelom i druga naselja (Lahman, 1971.b). Novom administrativnom reorganizacijom 1962. ukida se kotar Makarska i ona ostaje samo središte za svoje usko primorje.⁷ Međutim, stanovništvo doseljeno u prijašnjem razdoblju (građevinski radnici, službenici, trgovci, ugostitelji i dr.) nisu se iseljavali (Lahman, 1971.a). Naprotiv, nakon toga nastupa razdoblje intenzivnijeg rasta, osobito u tadašnjem općinskom centru i većini priobalnih naselja. Najveći udio među doseljenima činili su stanovnici podrijetlom iz sela na Makarskom primorju, znatnim dijelom iz Srbije, zatim iz drugih dijelova Hrvatske dok su doseljenici iz drugih dijelova države činili tek manji dio (Lahman, 1971.a, 1975.).

U naseljima udaljenim od mora broj se stanovnika u međupopisnom razdoblju 1961.–1971. smanjio za 40,9%. Većina se selila u priobalna naselja i Makarsku, pa se uz imigraciju iz drugih krajeva države i prirodni prirast, stanovništvo Makarskog primorja u tom razdoblju povećalo za približno 30% (Štambuk, 1982., 169). Naselja u primorskom dijelu, s dotadašnjom regresivnom stopom kretanja, stabilizirala su broj svog stanovništva. Iznimku su činila naselja Drašnice i Živogošće. Naime, od 1960-ih počinje

7 Budući da je Ustav SR Hrvatske iz 1974. godine davao velike ovlasti općinama, to je rezultiralo stvaranjem centara moći u općinskim sjedištima. Na području Hrvatske iznimku su činila, zahvaljujući razvoju turizma, naselja u primorskim općinama koja su uspjela zadržati neke zasebne funkcije (Glamuzina i Glamuzina, 1998.). To je bio slučaj i u nekim naseljima Makarskog primorja.

ekonomska emigracija u zapadnoeuropske zemlje. Prekomorska emigracija također nije bila zaustavljena. Udio migranata u prekomorske zemlje od ukupnog broja vanjskih migranata iz tadašnje općine Makarska iznosio je 34,1% (Nejašmić, 1991., 192). Promatrano na razini općina, negativni migracijski saldo imale su općine Brela, Tučepi i Podgora (tablica 7).

Roko MIŠETIĆ
Mario BARA
**Stanovništvo Makarskog
primorja: demografsko
kretanje u vrtlogu
društvenih promjena
od 1945. do 2011.**

Grad/Općina	1961.–1970.		1971.–1980.		1981.–1990.		1991.–2000.		2001.–2010.	
	MS	ms (‰)	MS	ms (‰)	MS	ms (‰)	MS	ms (‰)	MS	ms (‰)
Grad Makarska	1.803	31,5	1.463	18,1	1.227	11,9	751	6,3	763	5,7
Općina Brela	-131	-7,9	-208	-13,3	19	1,3	102	6,5	40	2,5
Općina Baška Voda	178	10,5	-20	-1,1	74	3,8	532	22,9	88	3,3
Općina Tučepi	-105	-7,2	43	2,8	-31	-1,9	89	5,3	156	8,6
Općina Podgora	-204	-8,0	-103	-4,3	143	5,9	288	11,1	-89	-3,4
Općina Gradac	124	5,9	51	2,3	116	5,0	817	29,7	222	6,9
MAKARSKO PRIMORJE	1.665	11,0	1.226	7,0	1.548	7,7	2.579	11,3	1.180	4,7

Širenjem prometne infrastrukture izgradnjom Jadranske magistrale (1964.) i smještajnih kapaciteta nastaju osnove za ubrzani razvoj turizma. Jačanjem turizma na obali te pojačanom litoralizacijom, napose od 1960-ih, raste broj sezonskih radnika. Makarsko primorje je pružalo znatne mogućnosti za zapošljavanje, pa je dio sezonskih radnika okončao sezone migracije definitivnim preseljenjem u mjesta rada (usp. Lahman, 1971.b, 1975.).

Neto migracijski saldo za ukupno analizirano razdoblje (1961.–2010.) jest pozitivan i iznosi 8.198 osoba. Od toga je gotovo trećina pozitivnog migracijskog salda ostvarena u razdoblju 1991.–2000. (tablica 7). Makarsko primorje je općenito bilo privlačno područje za naseljavanje u bivšoj Jugoslaviji, a zbog ratom iniciranih migracija 1990-ih dio stanovništva podrijetlom iz Hrvatske i Bosne i Hercegovine doselio se u Makarsko primorje. Znatna mehanički priljev stanovništva u tome razdoblju dobile su općine Gradac i Baška Voda. Grad Makarska je tijekom cijelog razdoblja imao pozitivan migracijski saldo, ali za razliku od razdoblja prije 1991., on je bio nešto niži. Općina Podgora nakon kratke stabilizacije i zaustavljanja iseljavanja stanovništva ponovno bilježi negativan migracijski saldo (2001.–2010.). Ako se ovakav trend nastavi i ubuduće, uz već postojeće negativno prirodno kretanje stanovništva, dodatno će se narušiti ekonomska i demografska vitalnost ove općine, što čini otežanim mogućnost njezine demografske obnove.

Tablica 7.
Migracijski saldo stanovništva Makarskog primorja po desetljećima u razdoblju od 1961. do 2010. godine

Analitičke vrijednosti promjene broja stanovnika jasno pokazuju da je Makarsko primorje iznimno društveno-ekonomski progresivan prostor u drugoj polovici XX. i prvom desetljeću XXI. stoljeća. Do toga se zaključka dolazi nakon spoznaje da se ukupan broj stanovnika ovog prostora između popisa stanovništva 1948. i 2011. godine gotovo udvostručio. Glavni čimbenik demografskih promjena bilo je mehaničko kretanje stanovništva, uz pozitivni prirodni prirast. Koliki je utjecaj mehaničkog kretanja na ukupni razvoj stanovništva, ilustrativno govori podatak da je u zadnjih pola stoljeća u porastu broja stanovnika (12.166) ono sudjelovalo s dvije trećine (8.198). Generatori ovih promjena bili su društveno-gospodarski procesi. Nakon poratnog negativnog utjecaja emigracije mijenjaju se migracijski pravci i Makarsko primorje postaje poželjno imigracijsko područje. Izvan gospodarski favoriziranog i prometno povezanijeg područja priobalja ostala su naselja udaljena od mora. Ona su doživjela izrazitu depopulaciju te su neka od njih u potpunosti opustjela. Demografskom raščlambom analiziranog prostora od kraja Drugog svjetskog rata do danas primjetna su dva dominantna procesa: a) završetak spuštanja stanovništva u naselja na obali (prema privremenim rezultatima popisa stanovništva iz 2011. godine stanovništvo u naseljima udaljenima od obale sudjeluje u ukupnom stanovništvu Makarskog primorja sa svega 2,9%); b) prostorna polarizacija stanovništva analiziranog prostora očitovana izrazitom koncentracijom naseljenosti u Makarskoj (udio stanovništva naselja Makarske 2011. godine iznosi 52,0% populacije Makarskog primorja).

Makarsko primorje ima u kontinuitetu (1961.–2011.) pozitivan prirodni prirast, iako se, uz istodobno smanjenje mehaničkog priljeva stanovništva, uočava postupni pad njegova intenziteta na razini mikroregije. Može se očekivati da će se ovakvi trendovi kretanja stanovništva i dalje nastaviti, a jedna od izravnih posljedica bit će starenje ukupnog stanovništva.

- Beljanski, M. (1985.), *Stanišić*, Senta Udarnik, Senta.
- Đurić, V. (1960.), *Najnovije naseljavanje Bačke kolonistima iz Hrvatske. Naselja: Bački gračac, Kljajićevo, Čonoplja, Stanišić i Riđica*, Novi Sad, Matica srpska.
- Erceg, K. (2002.), Vrsar, grad Dalmatinaca u zapadnoj Istri, *Slobodna Dalmacija*, feljton 1–8 (10. 10. 2002. – 17. 10. 2002.), Split.
- Friganović, M. (1974.), The Population of the Southern Croatian Littoral (Dalmatia), *Geographical papers*, 2: 163–182.
- Gelo, J. (1987.), *Demografske promjene u Hrvatskoj od 1780. do 1981. godine*, Zagreb, Globus.
- Gelo, J. (2004.), Kretanje broj rezidencijalnoga (boravećeg) stanovništva Hrvatske u 20. stoljeću, *Društvena istraživanja*, 13 (72–73): 653–673.
- Glamuzina, M. i Glamuzina, N. (1998.), Problem centralnog naselja u općini Gradac, *Geoadria*, 1 (1): 57–65.
- Horvat, V. (1942.), *Suvremene nutarnje seobe i kretanja Hrvata: posljedice dinamike društvenih procesa*, Hrvatska državna tiskara, Zagreb.
- Lahman, O. (1971.a), Suvremena društvena transformacija Makarske. U: J. Ravlić (ur.), *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju*, 28.–30. 9. 1969., Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Lahman, O. (1971.b), Poslijeratna migracija stanovništva gornjeg Makarskog primorja, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 45: 471–489.
- Lahman, O. (1975.), Donje Makarsko primorje – sociološki profil današnjice, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, knjiga 46, JAZU, 505–520.
- Matković, B. i Pažanin, I. (2011.), *Zločini i teror u Dalmaciji 1943.-1948. počinjeni od pripadnika NOV, JA, OZN-e i UDB-e*, <http://www.safaric-safaric.si/knjige/20110321%20Matkovic%20Zlocini%20i%20teror%20u%20Dalmaciji%201943-1948.pdf> (13. 1. 2012.)
- Nejašmić, I. (1991.), *Depopulacija u Hrvatskoj. Korijeni, stanje, izgledi*, Zagreb, Globus nakladni zavod i Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.
- Pokos, N. (2001.), Međupopisna promjena broja stanovnika Republike Hrvatske 1991.-2001. po gradovima i općinama, *Hrvatski geografski glasnik*, 63: 67–85.
- Skupina autora (1974.), *Geografija SR Hrvatske – Južno Hrvatsko primorje*, Zagreb, Školska knjiga.
- Štambuk, M. (1982.), Sociodemografske promjene i perspektive razvitka sela Biokova, *Sociologija sela*, 20 (3–4): 169–183.
- Šušar, S. (1963.), Poljoprivredni nepoljoprivrednici: (pokušaj analize agrarne i socijalne strukture u bivšem kotaru Makarska), *Sociologija sela*, 1 (1): 65–86.

- Urlić, V. (2003.), *Makarski primorci u zbjegu 1943.-1946.*, Makarska, Gradski muzej Makarska.
- Zupanc, I. (2004.), Demogeografski razvoj Istre od 1945. do 2001., *Geografski glasnik*, 66 (1): 67-102.
- Žerjavić, V. (1997.), *Population losses in Yugoslavia 1941-1945*, Zagreb, Dom i Svijet i Hrvatski institut za povijest.

IZVORI

- Naselja i stanovništvo Republike Hrvatske 1857.-2001.*, <http://www.dzs.hr> (8. 1. 2012.)
- (1975.), *Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, knjiga VII, Stanovništvo i domaćinstva u 1948., 1953., 1961. i 1971. i stanovi u 1971., rezultati po naseljima i opštinama*, Beograd, Savezni zavod za statistiku SFRJ.
- (1984.), *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo po naseljima, općinama i zajednicama općina, Dokumentacija 553*, Zagreb, Republički zavod za statistiku.
- (1996.), *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava, 31. 3. 1991., Stanovništvo u zemlji i u inozemstvu po naseljima, Dokumentacija 911*, Zagreb, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- (2003.), *Popis stanovništva kućanstava i stanova 31. 3. 2001., Stanovništvo prema prisutnosti/odsutnosti po naseljima*, Zagreb, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske.
- Statističko izvješće DZS br. 1441, Popis stanovništva, kućanstva i stanova 2011., prvi rezultati*, <http://www.dzs.hr>, (8. 1. 2012.)
- Tablogrami: Prirodno kretanje 1964.–2010. godine*, Državni zavod za statistiku Republike Hrvatske, Zagreb.

Dražen ŽIVIĆ i Sandra CVIKIĆ

PRISILNI RATNI
MIGRANTI NA
PODRUČJU REGIONAL-
NOG UREDA ZA PRO-
GNANIKE I IZBJEGLICE
MAKARSKA

Sa sociološkog, demografskog i migracijskog motrišta izbjeglištvo i prognaništvo oblici su prostorne pokretljivosti stanovništva koji imaju dugu povijest u sukobima, jer su se tijekom cijele povijesti gotovo sve zaraćene strane služile premještanjem ili protjerivanjem stanovništva kako bi i na taj način ostvarile svoje političke i druge ciljeve (Mesić, 1992.). Međutim, najmasovniji progoni javljaju se u ratovima tijekom 20. stoljeća. Strah od rata i bijeg pred ratom, gubitak uvjeta za život, nesigurnost, ugroženost života od ratnih djelovanja, zlostavljanja, prijetnje, progoni pod prijetnjom smrću..., samo su neki od razloga zbog kojih ljudi u ratnim okolnostima napuštaju svoje domove (Javorović, 1995.).

Srbijanska oružana agresija na Republiku Hrvatsku (1991.) i rat u Bosni i Hercegovini (od 1992.) rezultirali su brojnim, kompleksnim i dalekosežnim demografskim, društvenim i gospodarskim gubitcima i posljedicama, od kojih su mnoge bile, ili će to s vremenom postati, samo ublažene, a nikada u cijelosti otklonjene. Naime, i dva desetljeća nakon početka izravnih ratnih sukoba u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, odnosno petnaestak godina po njihovu okončanju, tragične posljedice ratnih djelovanja još uvijek „brazde“ u demografskoj i društvenoj slici Hrvatske, napose one posljedice koje se tiču ljudskih stradanja, jer se gubitci života u ratu (*ratni mortalitet*) nikakvim poslijeratnim mjerama obnove i revitalizacije ne mogu nadoknaditi.

Među važnijim i težim posljedicama srbijanske agresije na Hrvatsku, kao i ratnog sukoba u Bosni i Hercegovini (u čijem se ishodištu, također, nalazila srpska velikodržavna politika), a s obzirom na brojnost sudionika i stradalnika, prisilne su ratne migracije. One su od proljeća 1991. godine, prvo u Hrvatskoj, a ubrzo i u Bosni i Hercegovini, obuhvatile stotine tisuća stanovnika obiju zemalja te su postale osobit demografski, migracijski, društveni, humanitarni, žrtvoslovni, socio-psihološki, pravni, poli-

tički i ekonomski fenomen, koji je nastao i razvio se kao posljedica dobro organizirane i sustavno provedene politike etničkoga čišćenja koju su provodili JNA i srpske paravlasti, prvo na okupiranim područjima u Hrvatskoj, a potom i u Bosni i Hercegovini. Drugim riječima, prognanici, izbjeglice i raseljene osobe bile su tijekom 1990-ih godina najmasovnije i najprisutnije migracijske populacije na području Hrvatske (Domini, 1999.).

Odredišta prisilnih ratnih migracijskih struja u Hrvatskoj bila su neokupirana i ratnim djelovanjima – kako-tako – nezahvaćena ili zaštićena područja, premda su se neka, posebno u istočnoj Hrvatskoj, nalazila vrlo blizu crtama sukoba i razdvajanja snaga hrvatske obrane i srpskih postrojbi. Pravci prognaničkih i izbjegličkih struja uglavnom su bili usmjereni prema zapadnom dijelu Hrvatske te prema većim gradskim središtima (Šiljković, 1994.).

Svrha ovoga priopćenja jest prikazati i ukratko opisati veličinu, prostorni razmještaj i strukturu prisilnih ratnih migranata na području Regionalnog ureda za prognanike i izbjeglice Makarska (u nastavku RU Makarska), koji je, kao jedan od dvadesetak regionalnih ureda za prognanike i izbjeglice osnovanih od kraja 1991. godine diljem Hrvatske, imao funkciju i djelokrug rada u organizaciji prihvata, smještaja i skrbi za sve one koji su poradi ratnih okolnosti, kako u Hrvatskoj tako i u Bosni i Hercegovini, bili prisiljeni napustiti svoj dom i privremeni – prognanički, odnosno izbjeglički status i smještaj zatražiti na području toga ureda. U teritorijalnom pogledu, RU Makarska obuhvaćao je područje koje su pokrivali centri za socijalnu skrb u bivšim općinama Imotski, Makarska, Metković, Ploče i Vrgorac. Riječ je o području Hrvatske (ukupne površine 1.564 četvorna kilometra, što je 2,8% ukupne kopnene površine Republike Hrvatske) koje je, s iznimkom bivše općine Ploče, uglavnom ostalo izvan ratnih djelovanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, pa je kao razmjerno siguran dio Hrvatske postao privremenim, kraćim ili vremenski dužim, odredištem brojnih skupina prognanika iz Hrvatske i još više izbjeglica iz Bosne i Hercegovine (vrlo malim dijelom i iz tadašnje SR Jugoslavije, odnosno današnje Srbije).

Prema rezultatima popisa stanovništva iz 1991. godine, na području RU Makarska, u 135 samostalnih naselja, živjelo je ukupno 103.416 stanovnika (prosječno 766 stanovnika po naselju), što je tada bilo 2,2% ukupnog stalnog stanovništva Hrvatske, s prosječnom relativnom gustoćom naseljenosti od 66,1 stanovnika na četvorni kilometar površine. Riječ je, dakle, o ispodprosječno naseljenom području u Hrvatskoj (opća relativna gustoća naseljenosti u

Hrvatskoj 1991. godine iznosila je 84,6 stanovnika na četvorni kilometar površine). U bivšoj općini Imotski, svega nekoliko mjeseci prije rata i dolaska prvih prognanika, a ubrzo i izbjeglica, živjelo je 39.052 stanovnika ili 37,8% ukupnog stanovništva područja pod nadležnosti RU Makarska (64,4 stanovnika na četvorni kilometar), u bivšoj općini Makarska 21.041 stanovnik ili 20,3% (93,1 stanovnik na četvorni kilometar), u bivšoj općini Metković 22.818 stanovnika ili 22,1% (81,8 stanovnika na četvorni kilometar), u bivšoj općini Ploče 13.008 stanovnika ili 12,6% (77,0 stanovnika na četvorni kilometar) te u bivšoj općini Vrgorac 7.497 stanovnika ili 7,2% (26,4 stanovnika na četvorni kilometar).¹

Ovo istraživanje u egzaktnom i empirijskom smislu počiva na relevantnoj statističkoj dokumentaciji službenih hrvatskih institucija – ureda i/ili ministarstava Vlade Republike Hrvatske, prije svega, Ureda za prognanike i izbjeglice Republike Hrvatske. Riječ je o izvorima i podacima relativno visokog stupnja pouzdanosti i znanstvene uporabljivosti (što su, dakako, potvrdila brojna dosadašnja istraživanja fenomena prisilnih ratnih migracija u Hrvatskoj), premda postoje izvjesna metodološka ograničenja pri upotrebi tih podataka, koja proizlaze iz činjenice da sve prognane i izbjegle kao i raseljene osobe u Hrvatskoj nisu bile evidentirane pri Uredu za prognanike i izbjeglice. Drugim riječima, „službeni podaci Ureda predočuju samo registrirane osobe ili osobe koje su organizirano zbrinute, a ne pokazuju relativno znatan broj osoba, posebno izbjeglica iz Bosne i Hercegovine i Jugoslavije, koje nisu na organiziranoj brizi niti u organiziranom smještaju preko Ureda.“² Osim toga, izvan statističkog evidencijskog obuhvata hrvatskoga Ureda za prognanike i izbjeglice ostalo je stanovništvo koje je izbjeglo iz Hrvatske prema SR Jugoslaviji (Srbiji), Bosni i Hercegovini i trećim zemljama (pretežno Srbiji), kao i osobe koje su prognane iz svojih domova u Hrvatskoj, a izbjeglički su status dobile u zapadnoeuropskim zemljama (uglavnom Hrvati, Mađari...), pa se njihov broj većinom procjenjivao ili temeljio na drugim izvorima (npr. UNHCR-a).³

1 Navedeno i izračunano prema: Popis stanovništva 1991., *Narodnosni sastav stanovništva Hrvatske po naseljima*, Dokumentacija 881, RZSRH, Zagreb, 1992.

2 Navedeno prema: Izvješće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba, *Narodne novine*, 92/98.

3 Primjerice, prema podacima UNHCR-a, sredinom 1996. godine u SR Jugoslaviji (i Bosni i Hercegovini) bila je registrirana 336.881 izbjegla osoba s prijeratnim prebivalištem u Republici Hrvatskoj (izvor: *Cen-*

S obzirom na diferenciranost načina i oblika evidencije, registracije i preregistracije prisilnih ratnih migranata u Hrvatskoj od 1991. godine naovamo⁴ (osobito u odnosu na ručno, odnosno elektronički vođene evidencije/baze podataka), nije bilo moguće uspostaviti potpuno usporedivu i preciznu vremensku seriju podataka. Zato smo u radu iznijeli nekoliko različitih podataka, s navođenjem njihovog točnog izvora kao i nadnevkom na koji se predmetni podatci odnose. Bez obzira na izvjesne metodološke poteškoće, prezentirani podatci snažno podsjećaju na velik broj prognanika i izbjeglica koji su od 1991. godine pristizali na područje koje je pokrивao RU Makarska i tamo boravili kraće ili duže vrijeme, a mnogi su ondje ostali i trajno naseljeni, čime se mijenjala demografska i društvena slika toga kraja. Poznato je, naime, da dugo trajanje izbjeglištva (a u hrvatskom slučaju i prognaništva) otvara brojne političke, sociološke, ekonomske i kulturološke probleme i pitanja, ne samo unutar izbjegličke (i prognaničke) populacije nego i u sredini iz koje je stanovništvo izbjeglo ili bilo protjerano, odnosno u sredinama u koje se prognano ili izbjeglo stanovništvo privremeno/trajno naselilo (Mesić, 1992.). Analiza te problematike premašuje okvire ovoga rada pa se njome nismo bavili, ali želimo i ovom prigodom naznačiti i upozoriti na potrebu daljnjih populacijsko-socioloških istraživanja demografsko-migracijske problematike razvoja tematiziranog područja u posljednja dva međupopisna razdoblja (1991.–2011.), s posebnim naglaskom na doprinos prognaničko-izbjegličkih migracijskih struja demografskom, društvenom i ekonomskom razvoju, kako istočnih dijelova Splitsko-dalmatinske tako i zapadnih dijelova Dubrovačko-neretvanske županije.

Uvodno treba, također, naznačiti da smo veličinu, dinamiku i strukturu prognaničko-izbjegličkih kontingenata na području RU Makarska analizirali i promišljali kroz

sus of Refugees and other war-affected persons in the Federal Republic of Yugoslavia, UNHCR, Commissioner for Refugees of the Republic of Serbia, Commissioner for Displaced Persons of the Republic of Montenegro, Belgrade, 1996.). Prema rezultatima popisa stanovništva u Srbiji 2002. godine, u toj je državi bilo evidentirano 220.164 izbjegle osobe iz Hrvatske, u što su uključena i živorođena djeca u izbjeglištvu (navedeno prema: *Izbeglički korpus u Srbiji prema podacima popisa stanovništva 2002.*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004.). U Izvješću Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba (*Narodne novine*, 92/98.) navodi se podatak da je krajem 1991. godine iz Hrvatske u zapadnoeuropske države izbjeglo 148.000 stanovnika.

4 U Hrvatskoj su obavljene tri velike (pre)registracije prognanika i izbjeglica – 1992., 1994. i 1997. godine.

tri aspekta: prvo, u međunarodnom pravnom i terminološkom kontekstu; drugo, u kontekstu uzroka i bitnih karakteristika prisilnih ratnih migracija u Hrvatskoj; i, treće, u kontekstu dinamike, veličine i strukture ukupnih ratom uzrokovanih migracija u Hrvatskoj. Drugim riječima, prognanici i izbjeglice koji su od 1991. godine došli i boravili neko vrijeme na području RU Makarska dio su vrlo brojnih prisilnih migracijskih struja koje su tijekom dvaju desetljeća trajanja (a osobito tijekom 1990-ih godina) bile ne samo unutarhrvatski nego i sveeuropski fenomen, a uz navedeno uključile su i izbjeglički kontingent iz Hrvatske, uglavnom stanovništva srpske etničke pripadnosti, u SR Jugoslaviji (Srbiji), Bosni i Hercegovini i trećim zemljama, kao i raseljeno stanovništvo na području Hrvatskoga podunavlja, također pretežito srpske pripadnosti. No, posljednja dva kontingenta ratnih migranata nisu predmetom ove analize.⁵

PROGNANIŠTVO I IZBJEGLIŠTVO U MEĐUNARODNOM I HRVATSKOM KONTEKSTU

Europa se na izmaku dvadesetoga stoljeća našla u jednoj od najvećih humanitarnih kriza izazvanom srbijanskom agresijom na Hrvatsku i kasnije Bosnu i Hercegovinu. Humanitarne krize koje su nakon Drugoga svjetskog rata bile najvećim dijelom vezane uz „treće zemlje“ afričkoga i azijskoga kontinenta, sada postaju fenomen u okviru kojega se Europa po prvi put mora nositi s vlastitom prognaničko-iseljeničko-raseljeničkom problematikom. Premda se europske političke elite u početku rata ne snalaze dobro u procjeni stanja i predviđanja ratnih operacija i događanja, humanitarna pomoć raseljenom stanovništvu

5 Tek ilustracije radi navodimo podatke prema kojima je sredinom 1996. godine u Srbiji i Crnoj Gori s izbjegličkim statusom bilo registrirano 1.045 osoba (Srba) koje su prije rata imale prebivalište na području bivših općina Imotski (358), Makarska (163), Metković (225), Ploče (287) i Vrgorac (12). U odnosu na broj Srba koji je, prema popisu iz 1991. godine, živio u navedenim općinama (2.873 osobe), u izbjeglištvu se tako, na razini grube aproksimacije, našlo nešto više od trećine prijeratnog srpskog stanovništva s tog područja (prema: *Census of Refugees and other war-affected persons in the Federal Republic of Yugoslavia*, UNHCR, Commissioner for Refugees of the Republic of Serbia, Commissioner for Displaced Persons of the Republic of Montenegro, Belgrade, 1996.). Prema rezultatima popisa stanovništva u Srbiji 2002. godine, u toj je zemlji s izbjegličkim statusom bilo još 507 osoba (uključujući i živorođenu djecu u izbjeglištvu) s prijeratnim prebivalištem na području bivših općina Imotski, Makarska, Metković, Ploče i Vrgorac (izvor: *Izbeglički korpus u Srbiji prema podacima popisa stanovništva 2002.*, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava Srbije i Crne Gore, Beograd, 2004.).

pogođenom ratnim razaranjima stiže putem različitih međunarodnih organizacija i institucija.⁶

Razvojem ratnih događanja nakon pada i okupacije Vukovara u studenom 1991. godine dolazi do, s jedne strane, okupacije četvrtine hrvatskoga teritorija. I, s druge strane, agresije i početka rata (1992. godine) u Bosni i Hercegovini. Nastavak srbijanske politike etničkoga čišćenja tijekom i nakon okupacije hrvatskoga i bosansko-hercegovačkog teritorija dovodi do toga da međunarodna zajednica u ta područja putem UN-a šalje snage UNPROFOR-a. Što zbog nesnalaženja u novonastaloj situaciji, što zbog zakašnjele reakcije na ratna razaranja i organizirani progon stanovništva, postrojbe UNPROFOR-a ne pridonose rješavanju izbjegličko-prognaničke problematike nego u isto vrijeme održavaju *status quo* i pospješuju daljnja etnička čišćenja i iseljavanje⁷ stanovništva s tada već okupiranih područja RH i BiH.⁸ To u isto vrijeme znači da, kao međunarodno organizirana pomoć u prevenciji daljnjih ratnih eskalacija, UNPROFOR nije bio u stanju osigurati siguran povratak prognanika i izbjeglica u njihove domove u tzv. „zaštićenim područjima.“⁹

Unatoč mirovnoj inicijativi predsjednika Tuđmana krajem 1993., koja se temeljila na Rezoluciji 871 Vijeća sigurnosti,¹⁰ povratak izbjeglica i prognanika u njihove domove i dalje nije bio moguć, a nazočnost UNPROFOR-a

6 Međunarodne instrumente pomoći prognanicima i izbjeglicama u RH provodile su sljedeće institucije, organizacije i nevladine udruge: Visoko povjereništvo UN-a za izbjeglice (UNHCR), Europska zajednica (EZ), Crveni križ, Caritas i dr.

7 Potrebno je također istaknuti da su postrojbe UNPROFOR-a na okupiranim područjima često nemoćno prepuštale progon nesrpskog stanovništva lokalnim srpskim paravojnim vlastima i JNA, što znači da isto tako nisu bili sposobni osigurati niti njihov siguran povratak, čak ni u zaštićena područja (Petričušić i Žagar, 2007.).

8 „The deployment of the mission was delayed because of financial arguments within the UN and because of the outbreak of war in Bosnia-Herzegovina. Only in late June 1992 was UNPROFOR full-deployed and one result of this delay was that ‘ethnic cleansing’ continued virtually unchecked, so that by the time the UNPROFOR was operational, most of the area’s non-Serb population has already been expelled from the UNPAs“ (Petričušić i Žagar, 2007., 32).

9 Naime, 30. rujna 1992. godine hrvatske su vlasti po prvi put zatražile od snaga UN-a, tj. UNPROFOR-a, da osiguraju uvjete za siguran povratak izbjeglica i prognanika u svoje domove na okupiranim područjima. Do toga nije došlo unatoč tome što Rezolucija 815 izravno potvrđuje pripadnost okupiranog hrvatskog teritorija, tj. zaštićenih područja, državnom teritoriju RH.

10 Potonja Rezolucija, „premda potvrđuje teritorijalni integritet Hrvatske i poziva na sklapanje primirja između hrvatske strane i pobunjenih Srba u osnovi je usmjerena samo na ostvarivanje prava i zadovoljavanje potreba Srba“ (Cvikić, 2010., 139).

samo je dodatno pridonijela zanemarivanju toga pitanja. Do koje razine dolazi zapostavljanje izbjegličko-pogranične problematike, vidljivo je i iz činjenice da su same krajiške vlasti podjednako tako „zaboravile“ pokazati interes i za „svoje“ Srbe izbjegle s područja pod nadzorom hrvatskih vlasti (Barić, 2005.). U isto vrijeme, Vanceov plan predviđa povratak izbjeglica isključivo na područja pod zaštitom snaga UN-a. Vidljivo je, stoga, da u takvom kontekstu, kako tvrdi Barić, „krajinski Srbi nisu tražili povratak srpskih izbjeglica na područja pod nadzorom hrvatskih vlasti. Naprotiv, njihov glavni cilj bio je spriječiti povratak hrvatskih izbjeglica u zaštićena područja UN-a, pa je isključivo zato aktualizirano pitanje Srba koji su napustili slobodni teritorij Hrvatske ili su iz njega bili protjerani” (Barić, 2005., 423). Tijekom 1994. godine dolazi do zaozreća Miloševićeve realpolitike,¹¹ a Zagrebački sporazum o prekidu vatre ne utječe značajnije na proces povratka izbjeglica i prognanika. Razdoblje do vojno-redarstvenih operacija „Bljesak“ (1. svibnja 1995.) i „Oluja“ (4.–7. kolovoza 1995.), za oslobođenje okupiranih područja pod nadzorom pobunjenih Srba, unatoč kontinuiranim naporima hrvatskih vlasti,¹² izdvaja produženje UNPROFOR-ovog mandata kao ključnog čimbenika koji ide isključivo u korist krajinskih okupatorskih vlasti a na štetu prognanika i izbjeglica. Premda ove vojno-redarstvene oslobodilačke operacije okupiranog teritorija ukidaju dugoodržavani umjetni mir i sigurnost „zaštićenih područja“ pod nadzorom UNPROFOR-a, u isto vrijeme dokidaju i besperspektivnost navedenih politika, koje su sve više odgađale povratak prognanog i izbjeglog stanovništva u njihove domove. U tim uvjetima, nakon provedbe vojno-redarstvenih oslobodilačkih operacija dolazi do „mirne reintegracije“ (1995.–1997.) preostalog okupiranog teritorija RH kao jedine prihvatljive opcije nakon neuspjelog Plana Z-4.¹³ Neizvjesna budućnost i besperspektivnost prognanika

- 11 Za definiciju i više informacija o Realpolitik vidi: Robertson, D. (2004.) *The Routledge Dictionary of Politics*, Routledge; Holborn, H. (1982.) *History of Modern Germany: 1840 – 1945*, Princeton University Press.
- 12 Dokumenti: *Platforma za ekonomske pregovore sa RH i Sporazum o ekonomskim odnosima RSK i Hrvatske* od 1. prosinca 1994. godine (Barić, 2005., 265).
- 13 Plan Z-4 odnosi se na *Nacrt sporazuma o Krajini, Slavoniji, južnoj Baranji i zapadnom Srijemu* iz siječnja 1995. godine, kojim je predviđeno reintegriranje okupiranih područja RH, tako da bi ta područja s većinskim udjelom srpskoga stanovništva dobila široku autonomiju. Više o Planu Z-4 i srpskoj autonomiji vidi Barić, N. (2005.), *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990. – 1995.*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb.

nika¹⁴ i izbjeglica, stoga, početkom 1998. godine, po završetku „mirne reintegracije Hrvatskoga podunavlja“¹⁵ službenim povratkom u sastav hrvatskoga teritorija i uprave, poprima konkretne oblike koji su sada usmjereni definiranju politika koje će omogućiti siguran i miran masovni povratak izbjeglica i prognanika svojim domovima.¹⁶

Razdoblje od 1991. do 1998. godine na temelju prognaničko-izbjegličke krize u RH i BiH ukazuje na činjenicu da je etničko čišćenje bila politika i ratni cilj¹⁷ srbijanske agresije te da je ta populacija kao pokazatelj jasno definirala tko je u ratnoj koncepciji raspada bivše Jugoslavije žrtva a tko agresor (Jurčević, 2009.). Višegodišnji materijalni, ljudski i organizacijski naponi Republike Hrvatske kroz institucionalne oblike potpore i pomoći vladinog Ureda za prognanike i izbjeglice¹⁸ rješavali su humanitarnu prognaničko-izbjegličku krizu razgranatom mrežom 21 regionalnog ureda u suradnji s 99 centara socijalne skrbi (Jurčević, 2009., 256). Zbrinjavanje prognanika i izbjeglica temeljilo se na zakonskom okviru¹⁹ koji je po uzoru na međuna-

- 14 Rogić i suradnici (1995., 107) navode koje su to najveće poteškoće i problemi s kojima se prognanici i izbjeglice suočavaju: „1. nepoznat datum povratka; 2. nedostatak novca, siromaštvo; 3. nedovoljno uvažavanje i razumijevanje prognaničkih teškoća i problema u socijalnom okolišu; 4. nepovoljne stambene prilike; 5. poremećeno zdravlje, ovisnost o drugima, neprimjereni uvjeti života prognaničke djece; 6. nezaposlenost, slab rad službi o kojima prognanici ovise, odvojenost od bližnjih; 7. neprilagođenost novom socijalnom okolišu; 8. nepoznata sudbina bližnjih.“
- 15 „Potpisujući Erdutski sporazum i mirnu integraciju hrvatskog Podunavlja, Republika Hrvatska je pokazala jasnu političku volju da ne želi reintegraciju samo teritorija nego i ljudi. S tim ciljem kretale su sve inicijative hrvatske Vlade, od Pisma namjere, potpisanog Sporazuma o normalizaciji odnosa sa SRJ 23. kolovoza 1996., donošenja Protokola o dvosmjernom povratku do osnivanja Nacionalnog odbora za uspostavu povjerenja, ubrzani povratak i normalizaciju života u ratom stradalim područjima“ (Izvješće Vlade RH o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba, *Narodne novine*, 92/98.).
- 16 Premda su se na individualnoj razini i grupnoj (a ne masovnoj) neki prognanici i izbjeglice vraćali svojim domovima u tom periodu, znači prije 1998. godine, dosta ih je migriralo i u treće zemlje kao što su Kanada, Amerika, Norveška (Izvješće Vlade RH o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba, *Narodne novine*, 92/98.). Međutim Vlada je RH donijela Program povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba (*Narodne novine*, 92/98.) na temelju kojega se počinje organizirati masovniji povratak prognanika i izbjeglica svojim domovima.
- 17 Izvješće Vlade RH o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba, *Narodne novine*, 92/98.
- 18 Uredba o Uredu za prognanike i izbjeglice, *Narodne novine*, 64/91.
- 19 Zakonodavni okvir čine sljedeći dokumenti: Uredba o statusu prognanika i izbjeglica (*Narodne novine*, 64/91.); Zakon o statusu prognanika i izbjeglica (*Narodne novine*, 96/93.); Program povratka i zbrinjavanja prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba (*Narodne novine*, 92/98.).

rodne instrumente²⁰ osiguravao njihova temeljna ljudska prava.²¹ Dobivanje statusa prognanika i/ili izbjeglice u kontekstu prisilnih ratnih migracija temelji se na Uredbi o statusu prognanika i izbjeglica (*Narodne novine*, 64/91.) koja u članku 2. kaže: „Osobi koja je s ratom ugroženog područja na teritoriju Republike Hrvatske samostalno ili organizirano putem općinskog kriznog štaba, općinskog štaba civilne zaštite, hrvatskog Crvenog križa ili centra za socijalni rad napustila mjesto prebivališta da bi izbjegla neposrednu opasnost za život pred agresijom i drugim oružanim akcijama, može se priznati status prognanika odnosno izbjeglice. Prognanikom u smislu ove uredbe je osoba iz Stavka 1 ovog Članka koja je s jednog područja Republike Hrvatske izbjegla na drugo područje Republike Hrvatske, a izbjeglica je osoba iz Stavka 1 ovog Članka koja je izbjegla u inozemstvo. Ratom ugroženo područje proglašava Vlada Republike Hrvatske.“ Dvije godine kasnije donosi se Zakon o statusu prognanika i izbjeglica (*Narodne novine*, 96/93.) koji također u članku 2. točno definira status prognanika i izbjeglica te je moguće zaključiti da se u Hrvatskoj termin *izbjeglica* „koristi za osobe koje su prognane iz svojih domova, ali su privremeno smještene izvan granica svoje države“, a „za osobe koje su prognane iz svojih domova, ali su smještene unutar granica svoje države koristi se (...) naziv *prognanici*“ (Šakić i sur., 1993., 386).

Prognaničko-izbjeglička situacija u kojoj se Hrvatska nalazila zbog etničkog čišćenja kao ratne strategije srbijanske agresorske politike, postaje i indikatorom teritori-

20 „Međunarodni status i prava izbjeglica na svjetskoj razini regulirana su sljedećim temeljnim konvencijama i deklaracijama koje je prihvatila Generalna skupština Ujedinjenih naroda (Horvath-Lindberg 1991, str. 18): 1) Konvencija UN-a za reguliranje statusa izbjeglica, usvojena 28. srpnja 1951.; 2) Protokol za reguliranje statusa izbjeglica, usvojen 31. siječnja 1967.; 3) Deklaracija UN-a o teritorijalnom azilu, usvojena 14. prosinca 1967.; 4) Opća deklaracija o ljudskim pravima, usvojena 1948.; 5) Konvencija UN-a protiv torture i ostalih okrutnih, nehumanih i degradirajućih postupaka i kažnjavanja. Na europskoj razini vrijede i sljedeći instrumenti: 1) Europska konvencija o ljudskim pravima; 2) Europski sporazum od 20. travnja 1959. za oslobođenje izbjeglica od traženja viza; 3) Završni akt i dokumenti Europske konferencije o sigurnosti i suradnji iz Helsinkija 1975.; 4) Konvencija UN-a o pravima djeteta, usvojena 1989.; 5) Četvrta ženevska konvencija iz 1949. i dodatni Protokol“ (Rogić i sur., 1995., 34).

21 „Međunarodna zajednica je definirala izbjeglice kao jedinstvenu kategoriju žrtava nepoštivanja ljudskih prava, kojima valja pružiti posebnu zaštitu i olakšice“ (Šakić i sur., 1993., 384). Konvencija UN-a iz 1952. godine definira *izbjeglicu* (*refugee*) „kao osobu koja je izvan svoje države zbog realno utemeljenog straha od progona zbog rase, vjere, narodnosti, pripadništva određenoj društvenoj grupi ili političkog mišljenja i kojoj nije moguće, ili nije sama voljna, uslijed tog straha, koristiti zaštitu svoje zemlje ili se vratiti u nju“ (Šakić i sur., 1993., 384-385).

jalnog osvajanja u okviru kojeg su uništavani civilni, javni, kulturni i vjerski objekti te opljačkano kulturno blago gradova i sela kako bi se spriječio povratak prognanika i izbjeglica u njihove domove. Progonstvo i izbjeglištvo kao društveni fenomeni u kontekstu hrvatske ratne stvarnosti na taj način ulaze u područje ambivalentno percipiranih međunarodno zajamčenih prava u „institucionalnom vakuumu“ kojeg (Rogić i sur., 1995., 43) *prognanici* naspram *izbjeglica* spadaju u kategoriju *interno raseljenih osoba* (*internally displaced persons*). Prognanici stoga u Hrvatskoj postaju unutarnji problem države – populacija koja na temelju međunarodno zagaraniranih prava ostaje prepuštena instrumentima politike solidarnosti i milosrđa vlastitog naroda i dobrih ljudi, jer definicija UN-a ne priznaje izbjeglički status takvim osobama. Naime, međunarodno pravno, hrvatski prognanici ostaju prepušteni sami sebi i svojoj državi podrijetla – Hrvatskoj, koja je taj problem rješavala do konca 1998. godine putem vlastitih financijskih i institucionalno-pravnih resursa. Međunarodna zajednica još jednom pokazuje nesposobnost nošenja s humanitarnim krizama, koje ukazuju na bolnu činjenicu da se međunarodno zajamčena prava ne odnose jednako na sve te da „univerzalnost“ ljudskih prava ide na štetu žrtve a u prilog agresora. Upravo u slučaju Hrvatske prognanički problem ukazuje na činjenicu da takav pristup u primjeni međunarodno zajamčenih prava europskih i institucija UN-a daje potporu agresivnim i ratnim strategijama srpske teritorijalne ekspanzije (Rogić i sur., 1995., 47). Paradoksalno, hrvatski prognanici sve do povratka u svoje domove po završetku okupacije i mirne reintegracije zapravo nisu mogli ostvariti svoj međunarodno priznati status *izbjeglice*, a kada se započelo s organiziranim masovnim povratkom, tada dobivanje statusa *izbjeglice* postaje irelevantnim, jer od *prognanika* nastaju *povratnici*.

PRISILNE RATNE MIGRACIJE U HRVATSKOJ

Prije nego što na osnovi službenih izvora klasificiramo i kvantificiramo prisilne ratne migrante na području RU Makarska, ukratko ćemo podsjetiti na dinamiku ukupnog prognaničko-izbjegličkog i povratničkog kontingenta u Hrvatskoj. Naime, politika etničkoga čišćenja bila je jedno od najvažnijih sredstava u postizanju ciljeva velikosrpske politike i srbijanske oružane agresije na Hrvatsku i Bosnu i Hercegovinu. Ona je, zapravo, izrasla na korijenima dvostoljetnih pokušaja oživotvorenja velikosrpske koncepcije nacionalne države, koja je počivala na pisanim radovima i djelovanju brojnih pripadnika srpske političke i društvene

„elite“ od kraja 18. do sredine 20. stoljeća, među kojima su se posebno isticali Vuk Stefanović Karadžić („Srbi svi i svuda“), Ilija Garašanin („Načertanije“), Nikola Stojanović („Do istrage naše ili vaše“), Jovan Cvijić (u svjetskim razmjerima najugledniji srpski akademik prve polovice 20. stoljeća) i Stevan Moljević („Homogena Srbija“). Njihova se koncepcija srpskog velikodržavnog projekta velikim dijelom oslanjala upravo na (kvazi) demografsku argumentaciju (Akrap, 2008.). Njima su se 1980-ih godina pridružili srpski akademici i „Memorandum SANU“ (1986.), na čijim je ideološkim i programskim temeljima i načelima svoju ekspanzionističku politiku provodio beogradski režim Slobodana Miloševića, uz otvorenu potporu srbizirane JNA, Srpske pravoslavne crkve i drugih nositelja društvenog i javnog života Srbije i „prečanskih“ Srba, među kojima su bili i Srbi u Hrvatskoj.

Nakon što je u siječnju 1992. godine došlo do određenog smirivanja prognaničke krize, nastupa izbjeglička kriza, jer već u prvoj polovici 1992. godine pristižu u Hrvatsku sve brojnije izbjegličke kolone iz Bosne i Hercegovine. Vrhunac prognaničkog „vala“ dosegnut je u prosincu 1991. godine, kada je u Hrvatskoj bilo registrirano 550.000 prognanika,²² kojima valja pridodati i približno 150.000 osoba koje su protjerane iz svojih domova u Hrvatskoj, a izbjeglički su status dobile u zapadnoeuropskim državama, što znači da se 700.000 stanovnika Hrvatske (15% prijeratnog stalnog stanovništva RH) do kraja 1991. godine našlo u prognaničkim kolonama, hotelima, barakama, preuređenim vojarnama, privatnim domovima i prognaničkim centrima diljem neokupirane Hrvatske i Europe.²³ S obzirom na to da je dio prognaničke populacije bio iz neokupiranih naselja, ali iz onih naselja koja su bila izložena svakodnevnim razaranjima i ljudskim stradanjima, nakon potpisivanja Sarajevskog primirja, 2. siječnja 1992. godine, približno 200.000 hrvatskih prognanika dobilo je prigodu vratiti se postupno u svoja naselja. Tu mogućnost početkom 1992. godine nisu dobili prognanici iz okupiranih dijelova Hrvatske, pa su na povratak morali čekati osloboditeljske operacije Hrvatske vojske i oslobađanje svojih naselja, prije svega u „Bljesku“ i „Oluji“ 1995.

22 U srpnju je u Hrvatskoj bilo registrirano 30.000 prognanika, u kolovozu 125.000, u rujnu 230.000 te u listopadu 400.000 prognanih osoba (Mesić, 1992.).

23 Navedeno prema: Izvješće Vlade Republike Hrvatske o dosadašnjem tijeku povratka i zbrinjavanju prognanika, izbjeglica i raseljenih osoba, *Narodne novine*, 92/98. Detaljnije o dinamici i prostornom razmještaju prognaničko-izbjegličke populacije u Republici Hrvatskoj vidjeti u: Živić, 1999.

godine, odnosno strpljivo su morali čekati završetak procesa mirne reintegracije Hrvatskoga podunavlja u siječnju 1998. godine.

Dinamika prognaničke populacije prema odabranim mjesecima i godinama vidljiva je u tablici 1. Od siječnja 1992. do prosinca 1996. godine broj registriranih prognanika u Hrvatskoj smanjen je sa 324.238 na 133.990 osoba, ili za 41,3%. Kako je u tom istom razdoblju broj povratnika dosegnuo tek 64.909 osoba, jasno je da se broj prognanika nije smanjio samo zahvaljujući povratku nego i činjenici da se dio prognaničke populacije integrirao u mjestima privremenog smještaja i nije ušao u program povratka.²⁴ Jednostavnije rečeno, izgubio je status prognanika, ali nije dobio status povratnika. Značajniji povratak uslijedio je tek u razdoblju nakon siječnja 1998. godine, kada je završetkom procesa mirne reintegracije Hrvatskoga podunavlja zaokružena ustavno-teritorijalna cjelovitost hrvatskoga državnog prostora i kada se povratak mogao organizirati za više od 80.000 prognanika iz toga područja Hrvatske. Danas se može konstatirati da je povratak prognanika uglavnom završen, premda se, ponavljamo, svi prognanici nisu vratili u naselja prijeratnog prebivališta.²⁵

U Hrvatskoj su u siječnju 1992. godine bile registrirane tek 872 osobe izbjegle iz Bosne i Hercegovine, ali je u lipnju iste godine broj izbjeglica iz BiH već povećan na 299.147 osoba, a u siječnju 1993. godine na čak 401.412 osoba. Vrhunac prognaničko-izbjegličkog „vala“ u Hrvatskoj dosegnut je krajem 1992. i početkom 1993. godine, kada je bilo registrirano više od 660.000 prognanika i izbjeglica (Domini, 1999.). Od početka 1993. godine broj izbjeglica u Hrvatskoj postupno se smanjuje, premda su prisutna određena kolebanja njihova broja, što je rezultat različitog priljeva novih izbjeglica, odlaska izbjeglica u treće zemlje po isteku tromjesečnog smještaja u RH

24 Prema podacima Ministarstva za javne radove, obnovu i graditeljstvo, iz kolovoza 2001. godine, u Hrvatskoj je bilo registrirano 197.650 povratnika – bivših prognanika, dok su se u prognaničkom statusu nalazile još 23.053 osobe (ukupno, dakle, 220.702 prognanika), od kojih 17.250 ili 74,8% s područja Hrvatskoga podunavlja, odnosno, Vukovarsko-srijemske i Osječko-baranjske županije. Isti izvor navodi i podatak o 20.544 izbjeglice u statusu i 89.034 izbjeglice bez statusa u Republici Hrvatskoj (izvor: *Statistika povratnika i preostalih zahtjeva za povratak prema adresi povratka*, Ministarstvo javnih radova, obnove i graditeljstva, Zagreb, 31. kolovoz 2001.).

25 Prema službenim podacima Ministarstva regionalnog razvoja, šumarstva i vodnog gospodarstva, Uprave za područja posebne državne skrbi, 1. srpnja 2011. godine, u evidenciji se nalazilo još 1.517 osoba s prognaničkim, povratničkim i izbjegličkim statusom u Republici Hrvatskoj, od kojih 590 osoba ili 38,9% u organiziranom, a 927 osoba ili 61,1% u privatnom smještaju.

(uglavnom muslimansko-bošnjačkih izbjeglica), njihova povratka u Bosnu i Hercegovinu ili integracije izbjeglica u hrvatsko društvo (uglavnom je riječ o izbjeglicama hrvatske etničke pripadnosti).

Godina	Broj prognanika	%	Broj povratnika	%	Broj izbjeglica	%	Ukupno	%
Siječanj 1992.	324.238	99,7	-	-	872	0,3	325.110	100
Lipanj 1992.	269.351	47,4	-	-	299.147	52,6	568.548	100
Siječanj 1993.	252.703	38,6	-	-	401.412	61,4	654.115	100
Lipanj 1993.	254.791	48,3	-	-	272.869	51,7	527.660	100
Siječanj 1994.	249.011	46,9	-	-	281.455	53,1	530.466	100
Lipanj 1994.	247.480	48,1	-	-	266.989	51,9	514.469	100
Siječanj 1995.	191.238	49,9	4.017	1,0	187.784	49,0	383.039	100
Lipanj 1995.	192.727	50,0	3.934	1,0	188.606	49,0	385.267	100
Siječanj 1996.	180.003	46,9	13.736	3,6	190.452	49,6	384.191	100
Lipanj 1996.	158.702	41,5	40.199	10,5	183.133	47,9	382.034	100
Prosinac 1996.	133.990	36,8	64.909	17,8	165.497	45,4	364.369	100

Izvor: *Pravo na dom, priredili i uredili: Branko Pek i Slobodan Lang, Zajednica povratnika Hrvatske u suradnji s udrugom građana „Pravo na dom“ i Vladom Republike Hrvatske, Osijek, 2011., str. 38.*

Tablica 1.

Kretanje broja prognanika, povratnika i izbjeglica u Hrvatskoj od siječnja 1992. do prosinca 1996. godine

S obzirom na to da su već s početkom srbijanske oružane agresije na Hrvatsku zabilježene prve veće skupine prognanika (u ljeto 1991. godine bilo je registrirano 30.000 prognanih osoba, uglavnom iz Like, sjeverne Dalmacije i istočne Slavonije²⁶) koje je trebalo zbrinuti, u svibnju 1991. godine osnovan je, pri tadašnjem Ministarstvu rada i socijalne skrbi, Ured za izbjeglice Republike Hrvatske. No, kako je broj prognanika tijekom jesenskih mjeseci 1991. godine intenzivno rastao, pa su prognaničke kolone naprosto preplavile neokupirane dijelove Hrvatske, tako se povećavala i potreba za njihovim zbrinjavanjem u obliku smještaja, prehrane, zdravstvene skrbi i uopće or-

26 „Prvi prognanici u Hrvatskoj javili su se u svibnju 1991., kada su Hrvati iz Knina i okolnih mjesta te iz Benkovca i Obrovca, iz Južne Like i Korduna, počeli bježati pod pritiskom velikosrpskih prijetnji i terora u druga mjesta, u početku najviše u Drniš i Zadar. Kada je sredinom 1991. započela oružana faza agresije, val progona je počeo naglo rasti. Sredinom srpnja je oko 400 Hrvata iz Kraljevcana i okolnih mjesta pobjeglo u Petrinju i Sisak, a sudbina Čelija nagnala je Hrvate iz mješovitih naselja oko Osijeka, Vinkovaca i Vukovara da potraže boravak u sigurnijim mjestima“ (Javorović, 1995.).

organizacije njihova života²⁷ u – za prognano stanovništvo – iz korijena promijenjenim uvjetima.²⁸ Tako je u prosincu 1991. godine pri Vladi Republike Hrvatske osnovan Ured za prognanike, koji je ubrzo postao Ured za prognanike i izbjeglice, a obavljao je poslove definirane, prije svega, Uredbom o statusu prognanika i izbjeglica (*Narodne novine*, 64/91.), te Zakonom o statusu prognanika i izbjeglica (*Narodne novine*, 96/93.). Radi bolje organizacije i koordinacije rada, Ured za prognanike i izbjeglice na „terenu“ je obavljao poslove putem 21 regionalnog ureda za prognanike i izbjeglice, koji su prostorno obuhvaćali područja jedne ili više općina, odnosno gradova i njihovih centara za socijalnu skrb. Tako su uz RU Makarska, djelovali i regionalni uredi: Bjelovar, Čakovec, Dubrovnik, Gospić, Karlovac, Koprivnica, Osijek, Požega, Pula, Rijeka, Sisak, Slavonski Brod, Split, Šibenik, Varaždin, Vinkovci, Virovitica, Zadar, Zagreb i Zlatar Bistrica. Samostalno djelovanje Ureda za prognanike i izbjeglice završeno je 31. svibnja 1999. godine, kada su njegove aktivnosti Uredbom Vlade Republike Hrvatske prenesene u Ministarstvo razvitka, useljništva i obnove, pri čemu je Ured za prognanike i izbjeglice postao uprava toga ministarstva.

PRISILNI RATNI MIGRANTI NA PODRUČJU RU MAKARSKA – KLASIFIKACIJA I KVANTIFIKACIJA

Regionalna distribucija prognanika i izbjeglica u Hrvatskoj bila je relativno heterogena, kako s obzirom na regionalno ili administrativno podrijetlo prisilnih migra-

27 Prema Uredbi o statusu prognanika i izbjeglica, svaka osoba kojoj je bio priznat status prognanika imala je pravo na: nužni smještaj, prehranu, pomoć u socijalnoj adaptaciji, psihološku pomoć, školovanje djece, zdravstvenu zaštitu i pomoć za podmirenje drugih nužnih životnih potreba. Osobe kojima je bio priznat status izbjeglice imale su pravo na: nužni smještaj, sredstva za uzdržavanje i zdravstvenu zaštitu do odlaska u drugu zemlju ili do stjecanja uvjeta za samostalnu uzdržavanje, a najduže tri mjeseca od dana priznavanja statusa.

28 „Nije jednostavno bilo biti prognanikom u vlastitoj Domovini (...) Nije bilo lako niti jednostavno zamijeniti mirnodopski život u svojem zavičaju, gradu ili selu, s prognaništvom u nekom drugom kraju, među nekim novim, do tada nepoznatim ljudima. Trebalo je organizirati novi život, početi ispočetka, a često puta bez osnovnih egzistencijalnih mogućnosti. Vrijedni su se ljudi, ljudi koji su obrađivali zemlju ili radili u tvornicama, gotovo preko noći našli u malim i skućenim hotelskim sobama u kojima im se život sveo na iščekivanje ručka, večere, dnevnika i spavanja. No, većina se nije predala sudbini. Pripreme za povratak počele su čim se u prognostvo došlo. Nitko nije želio priznati da je život u prognaništvu trajna i konačna opcija. I sva sreća da je bilo tako, jer bi onda ionako težak povratak bio još mukotrpniiji, a život u prognostvu još nepodnošljiviji“ (Živić, 2011., 22).

nata, tako i s obzirom na područje njihova privremenog smještaja (Repac-Roknić, 1992.). Upravo je na području koje je pokrivaio RU Makarska bila značajna koncentracija izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, jer se ono nalazilo na svojevrsnom koridoru izbjegličkih struja iz Hercegovine i srednje Bosne te pod njihovim velikim „pritiskom“. Doduše, značajnom dijelu bosansko-hercegovačkih izbjeglica šire makarsko područje imalo je tek tranzitnu funkciju prije odlaska u treće zemlje ili u neke druge dijelove Hrvatske. To potvrđuju u nastavku izneseni podatci, posebno oni za 1992. godinu.

U tablicama 2–5 dani su podatci o veličini, dinamici i strukturi prognaničko-izbjegličkog kontingenta na području RU Makarska. Kao što smo u uvodu već napomenuli, riječ je o različitim podacima, jer su se načini evidentiranja i „ulaska“ u sustav evidencije i skrbi mijenjali tijekom godina, što je utjecalo i na kakvoću i preciznost evidencijskog obuhvata, kako prognanika tako i izbjegličke populacije.

Za potrebe ovoga istraživanja Ministarstvo regionalnog razvoja i fondova Europske unije ustupilo nam je podatke o ukupnom broju evidentiranih osoba (prisilnih migranata), općini smještaja i njihovoj strukturi (prognanici, izbjeglice, povratnici), smještenih na području koje je pokrivaio RU Makarska. Ti su podatci prezentirani u tablici 2. Riječ je o podacima koji su nastali na temelju prvih elektroničkih evidencija prisilnih migranata koje su napravljene 1994. i 1997. godine. S obzirom na to da ne postoji, prema tvrdnjama iz Ministarstva regionalnog razvoja i fondova Europske unije, cjelovita evidencija za razdoblje prije 1994. godine u elektroničkom obliku, to su podatci iz tablice 2 u odnosu na broj prognanih i izbjeglih osoba iz tablica 3–5 znakovito različiti, odnosno manji u svome opsegu. Naime, velik broj osoba koje su bile prognane ili izbjegle, a privremeno su bile smještene na području RU Makarska, nikada se nisu upisale u elektroničku evidenciju, koja se, kao što smo spomenuli, počela voditi tek od 1994. godine. Razloge neupisivanja možemo tražiti, prije svega, u procesu povratka prognanika i izbjeglica svojim domovima (manje) te u odlasku prognanika i izbjeglica u treće zemlje ili u druge dijelove Hrvatske, tj. u društvenoj i ekonomskoj integraciji prisilnih ratnih migranata u naseeljima privremenog smještaja (više).

Dakle, na području RU Makarska u elektroničkoj se evidenciji (bazi podataka) Ministarstva regionalnog razvoja i fondova Europske unije (stanje 28. veljače 2012.) nalazi upisano ukupno 11.939 prognanih i izbjeglih osoba, neovisno o tome kada su se te osobe nalazile u samoj

evidenciji. Promatrano po godinama, ukupan se broj prisilnih migranata kretao (smanjio) od 414 (1991.) do 18 osoba (2012.), s tim da je najviši bio 1994. godine (9.234 prognanika i izbjeglice). Iste je godine, s obzirom na općinu smještaja, od 9.234 prognane i izbjegle osobe, njih 6.320, ili 68,4%, bilo evidentirano u bivšoj općini Makarska, 1.664 ili 18,0% u bivšoj općini Ploče, 612 ili 6,6% u bivšoj općini Imotski, 565 ili 6,1% u bivšoj općini Metković te 73 ili 0,8% u bivšoj općini Vrgorac, što ukazuje na nejednaku prostornu distribuciju prisilnih migranata u promatranom području. Od 11.939 ukupno upisanih osoba u evidenciju, najviše je izbjeglica (10.581 ili 88,6%), i to 7.801 osoba, ili 73,7%, iz bosansko-hercegovačkih općina: Bugojno (1.904), Konjic (580), Kupres (806), Mostar (1.285), Sarajevo (2.314), Travnik (337) i Vareš (575). Iz ostalih općina (također, uglavnom iz BiH) upisano je u evidenciju još 2.780 izbjeglih osoba ili 26,3% od ukupnog broja evidentiranih izbjeglica na području RU Makarska. U elektroničkoj se evidenciji, uz već naveden broj izbjeglica, nalazi i 1.313 prognanih osoba (11,0%) te 45 povratnika (0,4%). Među prognanicima najveći ih je broj, s obzirom na općinu progonstva, iz Vukovara (804 ili 61,2%) i Drniša (278 ili 21,2%).

Bitno drugačiji podatci izneseni su u tablici 3. Prema njima, na području RU Makarska 1992. godine nalazilo se ukupno 37.035 prisilnih migranata, i to 2.248 prognanika (6,1%) i 34.784 izbjeglice (93,9%). U odnosu na ukupno prijeratno stanovništvo promatranog područja (103.416 stanovnika; popis iz 1991.), prisilni su migranti činili više od trećine (35,8%) populacije, što znači da je na svaka tri stanovnika bivših općina Imotski, Makarska, Metković, Ploče i Vrgorac 1992. godine dolazila po jedna prognana ili izbjegla osoba. Do 1997. godine smanjivao se, uz manja kolebanja, i broj prognanika i broj izbjeglica, ali se pritom povećavao udio prognanika u ukupnom broju prisilnih migranata (sa 6,1% 1992. na 18,8% 1997. godine). Dakako, istodobno se smanjivao udio izbjeglica u ukupnom broju prisilnih migranata na području RU Makarska (sa 93,9% 1992. na 81,2% 1997. godine). To je ujedno značilo i postupno smanjivanje demografskog „pritiska“ prisilnih migranata na prijeratno domicilno stanovništvo toga područja (sa 35,8% 1992. na 4,7% 1997. godine).

U odnosu na ukupan broj registriranih prognanika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj, sa stanjem od 23. prosinca 1992. godine, prognanici smješteni na području RU Makarska (2.248) činili su 0,9% registriranih prognanika, a izbjeglice 12,2% registriranih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine. Ukupno, prisilni migranti na području RU Ma-

Godina	Imotski	Makarska	Metković	Ploče	Vrgorac	RU Makarska
1991.	31	349	8	7	19	414
1992.	305	1.744	223	513	46	2.831
1993.	484	4.192	376	879	66	5.997
1994.	612	6.320	565	1.664	73	9.234
1995.	568	5.182	511	1.535	70	7.866
1996.	454	3.127	311	858	58	4.808
1997.	355	2.139	223	479	51	3.247
1998.	138	1.233	137	207	10	1.725
1999.	128	1.095	133	128	16	1.500
2000.	118	729	86	99	8	1.040
2001.	70	515	57	67	8	717
2002.	43	397	46	58	8	552
2003.	18	384	30	21	5	458
2004.	11	305	16	2	3	337
2005.	18	301	15	4	3	341
2006.	17	162	7	3	2	191
2007.	3	88	7	3	2	103
2008.	1	68	6	2	2	79
2009.	1	45	4	2	2	54
2010.	1	26	3	2	2	34
2011.	1	18	0	2	2	23
2012.	1	15	0	2	0	18

Izvor: *Ministarstvo regionalnoga razvoja i fondova Europske unije, Anali-
tički odjel, Zagreb, 28. veljače 2012. godine*

Tablica 3.

Prisilni migranti na području Regionalnog
ureda za prognanike i izbjeglice Makarska u
razdoblju 1992. – 1997. godine

Tablica 2.

Broj evidentiranih prisilnih
migranata na području
Regionalnog ureda za
prognanike i izbjeglice
Makarska u razdoblju
1991. – 2012. godine

Godina	Broj stanovnika RU Makarska 1991.	Broj prognanika	%	Broj izbjeglica (ugl. iz BiH)	%	Ukupno prisilni migranti	%
1992.	103.416	2.248	6,1	34.784	93,9	37.035	100
1993.	103.416	1.561	7,0	20.769	93,0	22.330	100
1994.	103.416	969	7,6	11.764	92,4	12.733	100
1995.	103.416	1.028	9,1	10.221	90,9	11.249	100
1996.	103.416	976	13,7	6.149	86,3	7.125	100
1997.	103.416	909	18,8	3.920	81,2	4.829	100

Izvor: *Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, Zagreb,
1998.*

karska činili su 23. prosinca 1992. godine 6,8% svih registriranih prognanika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj.²⁹

Još su zanimljiviji podatci Ureda za prognanike i izbjeglice od 1. srpnja 1992. godine (tablica 4), prema kojima se na području RU Makarska nalazilo čak 45.898 izbjeglih osoba iz Bosne i Hercegovine, koje su tada činile 15,64% svih izbjeglica iz BiH u Hrvatskoj; najviše na području Makarske – 28.688 osoba ili 62,5% svih izbjeglica na području RU Makarska, odnosno 9,77% svih izbjeglica iz BiH u Hrvatskoj.

Centar za socijalni rad	Broj izbjeglica	%	% u ukupnom broju izbjeglica u Hrvatskoj
Makarska	28.688	62,5	9,77
Metković	5.000	10,9	1,70
Imotski	2.828	6,2	0,96
Ploče	8.782	19,1	2,99
Vrgorac	600	1,3	0,20
RU Makarska – ukupno	45.898	100	15,64

Tablica 4.

Izbjeglice iz Bosne i Hercegovine na području Regionalnog ureda za prognanike i izbjeglice Makarska, stanje 1. srpnja 1992. godine

Izvor: *Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice, Zagreb, 1. srpnja 1992.*

Centri za socijalnu skrb	Prisilni migranti	%	% u ukupnom broju prisilnih migranata u RH
Imotski	288	8,0	0,10
Makarska	2.313	64,5	0,80
Metković	206	5,7	0,07
Ploče	737	20,6	0,26
Vrgorac	41	1,1	0,01
RU Makarska – ukupno	3.585	100	1,25

Tablica 5.

Broj preregistriranih prisilnih migranata na području Regionalnog ureda za prognanike i izbjeglice Makarska 1997. godine

Izvor: *Izvješće o preregistraciji prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj (ožujak i travanj 1997.), Vlada Republike Hrvatske, Zagreb, lipanj 1997.*

- 29 Prema podacima Ureda za prognanike i izbjeglice Vlade Republike Hrvatske od 23. prosinca 1992. godine, u Hrvatskoj je bilo registrirano 257.493 prognanika, 7.725 neregistriranih i procijenjenih prognanika, 285.630 registriranih izbjeglica iz Bosne i Hercegovine, 31.449 registriranih izbjeglica iz drugih republika bivše Jugoslavije te 85.689 neregistriranih izbjeglica; ukupno, dakle, 667.986 prisilnih migranata, od kojih je 543.123 ili 81,3% bilo službeno evidentirano.

Od 31. svibnja do 21. lipnja 1994. godine bio je proveden drugi popis, odnosno (pre)registracija prognanika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj (Magdalenić, 1994.). Prema rezultatima toga popisa, u Hrvatskoj je bilo registrirano ukupno 379.908 prisilnih ratnih migranata, i to: 190.816 ili 50,2% prognanika, 6.054 ili 1,6% povratnika, 179.809 ili 47,3% izbjeglica te 3.229 ili 0,8% izbjeglica-useljenika. Distribucija prisilnih migranata prema regionalnim uredima bila je sljedeća: Zagreb (20,9%), Osijek (10,4%), Vinkovci (8,7%), Split (8,0%), Sisak (6,8%), Zadar (6,2%), Slavonski Brod (5,3%), Rijeka (4,7%), Šibenik (4,2%), Karlovac (4,1%), Pula (3,8%), Požega (3,7%), Makarska (3,3%) i Dubrovnik (2,7%). U RU Makarska, u strukturi prisilnih migranata (12.587 osoba), 11.247 su osobe s izbjegličkim (89,4%), a 1.340 osoba s prognaničkim statusom (10,6%).

U ožujku i travnju 1997. godine izvršena je posljednja velika preregistracija prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj, a rezultati su objavljeni u lipnju iste godine. Prema njima (tablica 5), na području RU Makarska bilo je registrirano ukupno 3.585 prisilnih migranata, koji su činili 1,25% svih prisilnih migranata u Hrvatskoj utvrđenih preregistracijom.³⁰ U strukturi tih migranata, 798 osoba ili 22,3% činili su prognanici iz Hrvatskoga podunavlja (0,99% svih tada registriranih prognanika iz Hrvatskoga podunavlja), 66 osoba ili 1,8% bili su prognanici – obnova u tijeku (0,02% svih prognanika – obnova u tijeku u Republici Hrvatskoj) te 2.721 izbjeglica ili 75,9% svih prisilnih migranata u RU Makarska (3,2% svih registriranih izbjeglica u Hrvatskoj). Tada je organizirano bilo smješteno 2.184 osobe (60,8%), a u privatnom smještaju 1.404 prisilna migranta (39,2%). U strukturi prisilnih migranata, prema općinama smještaja (centrima za socijalnu skrb), Makarska je sudjelovala sa 64,5%, Ploče s 20,6%, Imotski s 8,0%, Metković s 5,7% i Vrgorac s 1,1%.

30 Prema *Izvešću o preregistraciji prognanika, povratnika i izbjeglica u Republici Hrvatskoj* (Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike, povratnike i izbjeglice, Zagreb, lipanj 1997.), u Hrvatskoj se nalazilo registrirano: 80.785 prognanika iz Hrvatskoga podunavlja, 68.657 povratnika, 32.959 prognanika – obnova u tijeku, 84.406 izbjeglica i 20.559 izbjeglica-useljenika; ukupno, dakle, 287.366 prisilnih ratnih migranata.

Tijekom rata i poratnog razdoblja na području bivših općina Imotski, Makarska, Metković, Ploče i Vrgorac, koje su bile u djelokrugu rada Regionalnog ureda za prognanike i izbjeglice Makarska, privremeno su bile smještene brojne skupine hrvatskih prognanika i izbjeglica, najviše iz Bosne i Hercegovine. One su bile dio prisilnih ratnih migracijskih struja stanovništva Republike Hrvatske i Bosne i Hercegovine kao posljedica ratnih djelovanja i politike etničkoga čišćenja koju su na okupiranim područjima tih zemalja kontinuirano i dobro organizirano provodile srpske parapolitičke i paravojne vlasti i strukture, kao i zaraćene strane u BiH. Tijekom 1992. godine, kada je zabilježen najveći broj prognanika i izbjeglica na području RU Makarska, prisilni su migranti „umjetno“ povećali broj stanovnika toga područja za trećinu, što upućuje na signifikantan demografski „pritisak“ prognaničko-izbjegličke populacije na njegovo domicilno stanovništvo, napose na stanovništvo bivše općine Makarska, koja je zbrinjavala više od dvije trećine ukupnog broja prisilnih migranata u RU Makarska.

LITERATURA

- Akrap, A. (2008.), Demografski kontekst raspada SFR Jugoslavije, *Pilar*, 3 (5): 11-58.
- Barić, N. (2005.), *Srpska pobuna u Hrvatskoj 1990. – 1995.*, Zagreb, Golden marketing-Tehnička knjiga.
- Cvikić, S. (2010.), Sociološki pristup u kritičkom preispitivanju društvenih posljedica „mirne reintegracije“ u Vukovaru. U: D. Živić i S. Cvikić (ur.), *Mirna reintegracija hrvatskoga Podunavlja: znanstveni, empirijski i iskustveni uvidi* (str. 131-169), Zagreb – Vukovar, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar – Područni centar Vukovar.
- Domini, M. (1999.), Migracijski procesi uzrokovani raspadom Jugoslavije i agresijom na Hrvatsku, *Migracijske teme*, 15 (3): 323-345.
- Javorović, B. (1995.), *Velikosrpska najeзда i obrana Hrvatske*, Zagreb, Biblioteka „Hrvatski domovinski rat“ i Defimi.
- Jurčević, J. (2009.), *Odnos Republike Hrvatske prema Bosni i Hercegovini 1990. – 1995.*, Zagreb, Dokumentacijsko informacijsko središte, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Sveučilište u Mostaru i Institut za društvena istraživanja.
- Magdalenić, I. (1994.), Prognanici i izbjeglice u Republici Hrvatskoj sredinom 1994., *Revija za socijalnu politiku*, 1 (3): 319-321.

- Mesić, M. (1992.), *Osjetljivi i ljuti ljudi – hrvatske izbjeglice i prognanici*, Zagreb, Vlada Republike Hrvatske, Ured za prognanike i izbjeglice i Institut za migracije i narodnosti.
- Mesić, M. (1994.), Izbjeglice i izbjegličke studije (Uvod u problematiku), *Revija za socijalnu politiku*, 1 (2): 113-123.
- Pažanin, A. (2006.), Utjecaj prisilnih migracija na promjene ukupnog stanovništva ratom zahvaćenih županija Hrvatske, *Analiz Hrvatskog politološkog društva*, 3: 459-481.
- Petričušić, A. i Žagar, M. (2007.), *Human and Minority Rights in the Life Circle of Ethnic Conflicts – Country Specific Report: Conflict Settlement Agreement Croatia, Sixth Framework Programme, EURAC Research*, Bozen, European Academy.
- Rebić, A. (1995.), Pitanje azilanata u Europi i u Hrvatskoj, *Bogoslovska smotra*, 65 (3-4): 495-511.
- Repac-Roknić, V. (1992.), Analiza prognanika po županijama, *Migracijske teme*, 8 (3-4): 277-292.
- Rogić, I. (1995.), *Progonstvo i povratak – Psiho-socijalne razvojne odrednice progonstva i mogućnost povratka hrvatskih prognanika*, Zagreb, SysPrint.
- Šakić, V., Raboteg-Šarić, Z. i Brajša-Žganec, A. (1993.), Uzroci progonstva i obilježja hrvatskih prognanika u kontekstu izbjegličkog problema u svijetu, *Društvena istraživanja*, 2 (2-3): 383-405.
- Šiljković, Ž. (1994.), Prognanici kao posljedica srpske agresije na Hrvatsku, *Geografski horizont*, 40 (1): 9-20.
- Varšek, I. (1999.), Problemi povezani uz povratak izbjeglica i raseljenih osoba, *Polemos*, 2 (1-2): 171-217.
- Živić, D. (1999.), Promjene u dinamici i razmještaju prognaničko-izbjegličkog kontingenta u Republici Hrvatskoj od sredine 1991. do sredine 1998. godine, *Društvena istraživanja*, 8 (5-6): 767-791.
- Živić, D. (2011.), Hrvatski prognanici. U: B. Pek i D. Lang (ur.), *Pravo na dom* (str. 20-23), Osijek, Zajednica povratnika Hrvatske, Udruga građana „Pravo na dom“ i Vlada Republike Hrvatske.

Krešimir PERAČKOVIĆ

OBILJEŽJA
SOCIO-PROFESIONAL-
NE STRUKTURE STA-
NOVNIŠTVA MAKAR-
SKE – RAZVOJNI ILI
REGRESIVNI RESURS?

Socio-demografska obilježja stanovništva nekog područja, bilo da je riječ o mikrorazini, tj. selu ili gradu odnosno općini kao jedinici analize, ili pak makroregiji, gdje je jedinica analize čitava populacija neke države, predstavljaju temeljni i neizostavni okvir svakog ozbiljnog i znanstveno utemeljenog istraživanja i analizā o društvenom i ekonomskom razvoju. Pretraživanjem literature u svim relevantnim domaćim bazama podataka i arhivu znanstvenih radova u području društvenih znanosti pokazalo se da su Makarska i Makarsko primorje nedovoljno istraženi u proteklih 30-ak godina, osim u području turizma (npr. Franić, 2006.; Elaković, Brandolica, 1985.; Ivanković, 1986.), a socio-demografskih analiza gotovo da uopće nema. Štoviše, prevladavaju knjige i članci iz razdoblja prije Drugog svjetskog rata, od kojih bi možda trebalo istaknuti povijesnu monografiju Petra Kaera, *Makarska i Primorje*, iz 1914., pretisak koje je objavljen 1996., kao i zbirku građe Velimira Urlića, *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju do 1940.*, u izdanju Gradskog muzeja Makarska prigodom postavljanja izložbe pod tim nazivom, 2008. (Kaer, 1996.; Urlić, 2008.). Osobito je interesantan podatak o bibliografskoj jedinici čak iz 1897., članak Andrije Babića pod naslovom *Makarska: makarsko-primorska općina i njezini ekonomski odnošaji*, što ukazuje da je već u 19. stoljeću bilo znanstvenih radova o Makarskoj. I još možda treba spomenuti djela O. Lahmana: *Prilog proučavanju strukture stanovništva Makarske* iz 1964. kao i *Donje Makarsko primorje: Sociološki profil današnjice* iz 1975., u kojima ponajviše na temelju analize prezimena pokušava rekonstruirati podrijetlo, migracije i društvene pozicije tadašnjih stanovnika. To su dakako vrijedni prilozi za povjesničare i njihove analize, međutim te studije nažalost ne mogu poslužiti kao polazišna osnova za suvremena istraživanja o socio-demografskim značajkama Makarske i Primorja, pa se njihove spoznaje ovdje i neće prikazivati.

Općenito govoreći, u promišljanju razvoja nekog područja poradi kreiranja razvojne strategije, ne bi smjele biti izostavljene analize stanovništva i njihovih obilježja. Međutim, uvidi u javno dostupnu dokumentaciju o strategijama razvoja nekog prostora, bilo u nekim dokumentima različitih ministarstava bilo u prostornim planovima općina i gradova, ukazuju kako prevladavaju utjecaji određenih uskospecijaliziranih ekspertiza, uglavnom iz područja ekonomije, koji razvojne strategije temelje na retorici o, primjerice, *reindustrijalizaciji, elitnom turizmu, stranim investicijama, europskim fondovima* i sl., a bez temeljnih uvida i fundamentalnih istraživanja o stanovništvu kao ključnom čimbeniku razvoja (kao radnoj snazi, kao potrošačkom potencijalu te kao glavnom čimbeniku socio-kulturnoga kapitala). Bez odgovora na pitanje tko su ljudi koji bi taj razvoj trebali ostvariti i jesu li njihova demografska obilježja uopće dostatna za razmišljanja o realnim mogućnostima oživotvorenja tih planova, razvojne strategije ostaju tek predizborne utopije ili popisi želja. Stoga, ovaj je rad jedan od prvih radova koji analizira socio-profesionalnu strukturu stanovništva Makarske i njezine promjene, i to na području današnjega grada odnosno bivše općine Makarska, na temelju popisa stanovništva iz 1971., 1981., 1991. i 2001. (popis iz 2011. još nije obrađen). Indikatori socio-profesionalne strukture korišteni u ovoj analizi jesu: struktura stanovništva prema radnoj aktivnosti, struktura privrednih djelatnosti te obrazovna struktura stanovništva Makarske.

Temeljna **pretpostavka** od koje se polazi u ovoj analizi jest da Makarska sa svojom okolicom nije prolazila kroz procese deagrarizacije i industrijalizacije nakon Drugog svjetskog rata na isti način kao ostatak tadašnje SR Hrvatske, pa tako nije imala ni identične procese deindustrijalizacije i tercijarizacije neposredno prije i nakon osamostaljenja države. S obzirom na specifičan geografski položaj prostora, blizinu većih gradova, Splita i Dubrovnika, te između dalmatinskih otoka i biokovskog zaleđa, Makarska je imala i specifične razvojne oblike u drugoj polovini 20. stoljeća, kada se počinje razvijati turizam kao važnija gospodarska grana, dok industrijalizacije – kao u ostalim gradovima – u većem opsegu nije ni bilo. Drugim riječima, glavna **hipoteza** jest da postoje statistički značajne razlike u promjeni socio-profesionalne strukture stanovnika Makarske u odnosu na populaciju Hrvatske. Polazeći od te pretpostavke, glavni **cilj** ove analize jest utvrditi koje su se promjene u socio-profesionalnoj strukturi stanovništva Makarske dogodile u razdoblju od 1971. do 2011. prema navedenim indikatorima te kako su se kretali statistički podaci navedenih indikatora. Budući da su glavni izvor

podataka popisi stanovništva, koristit će se *metoda* demografske statistike, uz komparativnu analizu sukcesivnih popisa praćenih indikatora u definiranom razdoblju. Prema tome, ovo istraživanje se temelji na statističkim podacima čitave populacije, a važno je napomenuti da u analizu nisu ušli podaci o građanima na privremenom radu u inozemstvu. *Izvori podataka* jesu: popisne knjige i tabloграмi svih navedenih popisa stanovništva te statistički godišnjaci, odnosno ljetopisi, a za 2001. tabloграмi dostupni i na internetskoj stranici Državnog zavoda za statistiku Republike Hrvatske. Analiza promjene svakog indikatora (*radne aktivnosti, privredne djelatnosti i obrazovne strukture*) te interpretacija rezultata bit će prikazana u zasebnim poglavljima, uz komparativnu analizu s podacima za čitavu Hrvatsku. Rezultati te analize doprinijet će odgovoru na pitanje ima li današnja slika socio-profesionalne strukture stanovništva Makarske više razvojna ili regresivna obilježja te kakva joj je daljnja perspektiva.

PROMJENE U STRUKTURI RADNE AKTIVNOSTI STANOVNIŠTVA MAKARSKE

Pojam radne snage odnosno *radno aktivnog stanovništva* podrazumijeva „*obavljanje nekog zanimanja radi stjecanja sredstava za život*“ (Wertheimer-Baletić, 1999., 410), što znači da je aktivno sudjelovanje u procesu rada odnosno obavljanje određenog zanimanja bitno za utvrđivanje ekonomske aktivnosti. Dakle, aktivno stanovništvo u užem smislu jest zapravo *sadašnje* aktivno stanovništvo, tj. ono koje u razdoblju popisa sudjeluje u procesu rada, te se zato još zove i radna snaga. Ekonomski aktivno stanovništvo čine: 1) sve zaposlene osobe (osobe u radnom odnosu) koje rade puno radno vrijeme, pola radnog dana i više te one koje rade manje od polovine prosječnog radnog dana; 2) sve osobe koje aktivno obavljaju određeno zanimanje, ali nisu u radnom odnosu (aktivni u poljoprivredi, zanatstvu, osobe koje rade za „vlastiti račun“, pomažući članovi obitelji); 3) nezaposlene osobe u određenom razdoblju (koje traže zaposlenje dulje od jednog mjeseca): nezaposleni koji su prije bili zaposleni i osobe koje prvi put traže zaposlenje te 4) osobe koje su prekinule rad zbog ispunjenja vojne obveze ili izdržavanja kazne. Ostale dijelove populacije koji nisu radno aktivni, odnosno neaktivno stanovništvo, dijelimo na osobe s osobnim prihodima i uzdržavano stanovništvo.¹ Apsolutni brojevi i postotci koji

1 Osobe s osobnim prihodima imaju samostalan izvor prihoda, a to su: osobe koje primaju mirovinu (više ne rade), osobe koje primaju socijalnu pomoć, osobe koje se pripremaju za buduće zanimanje a koje se školuju iz stipendije i sl., te ostale ekonomski neovisne osobe koje ne rade

pokazuju radnu aktivnost stanovnika Makarske prema popisnim godinama prikazani su u tablici 1, a promjene u strukturi radne aktivnosti Makarske i Hrvatske na slici su 1.

RADNA AKTIVNOST STANOVNIŠTVA	1971.	%	1981.	%	1991.	%	2001.	%
RADNO AKTIVNO	38,62	39,75	3166	40,52	5230	46,94	6221	45,36
MUŠKARCI	1842	69,17	-	-	2865	54,78	3262	52,44
ŽENE	821	30,83	-	-	2365	45,22	2959	47,56
OSOBE S OSOBNIM PRIHODIMA	12,04	11,82	1025	13,12	1433	12,86	3163	23,06
UZDRŽAVANO STANOVNIŠTVO	49,34	48,43	3623	46,37	4479	40,20	4332	31,58
UKUPNO	6700	100%	7814	100%	11.142	100%	13.716	100%

Tablica 1.
Struktura radne aktivnosti stanovništva Makarske od 1971. do 2001. u apsolutnim brojevima i postocima

Izvor za 1971. godinu: *Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva i stanova 1971. Rezultati za stanovništvo i domaćinstva po naseljima i općinama, Beograd 1972., Tablica 3-5 „Ukupno i poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i polu i poljoprivredno prema veličini zemljišnog posjeda“, str. 175.*

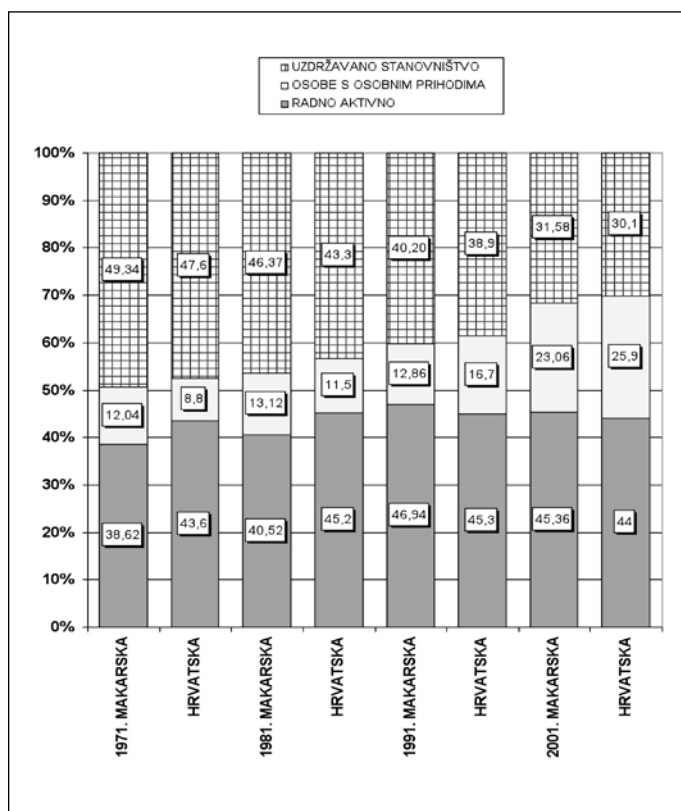
Izvor za 1981.: *Popis stanovništva, domaćinstava i stanova u 1981. godini, Beograd 1984., Tabela 194, Stalno stanovništvo, stanovništvo u zemlji i osnovni skupovi stanovništva u zemlji po mestu stalnog stanovanja (SFRJ, SR i SAP, Opštine i naselja).*

Izvor za 1991.: *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991., Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1994., Tablica 1-1-7, „Stanovništvo u zemlji prema aktivnosti i spolu“.*

Izvor za 2001. godinu: *Popis stanovništva 2001., Državni zavod za statistiku, Tablica 1.1.10. „Stanovništvo prema aktivnosti i spolu, po naseljima“.*

U analiziranom razdoblju, prema prikazanoj tablici i slici vidi se da je udio aktivnog stanovništva u strukturi ukupnog stanovništva Makarske postupno rastao od 38,6% 1971. do 1981., kada je bio 40,5%, da bi značajnije porastao na 47% u 1991., a u 2001. se smanjio na 45,3%, dok je na razini Hrvatske ostao gotovo nepromijenjen: 1971. je bilo 43,6% aktivnih, malo povećanje zbilo se 1981. na 45,2%, ostaje isto 1991. s 45,3%, a manji pad je zabilježen 2001. na 44%. Dakle, na početku promatranog razdoblja Makarska ima manji udio aktivnih u odnosu na republički prosjek, dok je od vremena samostalnosti taj udio veći za Makarsku.

niti traže posao (rentijeri i sl.). *Uzdržavano stanovništvo* su sve osobe koje nemaju vlastitih prihoda, djeca ispod 14 godina, kućanice, osobe koje se pripremaju za obavljanje određenog zanimanja u budućnosti, koje se školuju na teret roditelja, rođaka i sl. i osobe nesposobne za rad i bolesni (Peračković, 2010., 136).

Slika 1.
 Promjene u strukturi radne
 aktivnosti stanovništva
 Makarske i Hrvatske
 od 1971. do 2001.

No, ono na što se također treba osvrnuti jesu promjene u strukturi neaktivnog stanovništva. Neaktivno stanovništvo, koje uključuje osobe s osobnim prihodima i uzdržavano stanovništvo, konstantno čini zapravo veći dio stanovnika i Makarske i Hrvatske: 1971. njihov je udio bio u Makarskoj 61,4% (RH 56,4%), 1981. ih je 59,5% (RH 58,8%), 1991. 53,1% (RH 54,7%), a 2001. 54,5% (RH 56%). Dakle, više je stanovnika koji ne čine socio-profesionalnu strukturu društva, s time da je važno naglasiti kako je porast udjela osoba s osobnim prihodima posljedica starenja stanovništva i povećanog broja umirovljenika, što se događalo istodobno s padom uzdržavanog stanovništva, odnosno manjeg udjela mladih zbog smanjenog nataliteta. Wertheimer-Baletić (1991., 24) u svojoj je analizi otprije 20 godina predviđjela da će se takve promjene u strukturi neaktivnog stanovništva događati i do kraja 20. stoljeća, te da će zbog intenziviranja procesa demografskog starenja, one doći do punog izražaja u prvom desetljeću 21. stoljeća, jer će tada u stariju životnu dob ući brojnije generacije, rođene poslije Drugog svjetskog rata.

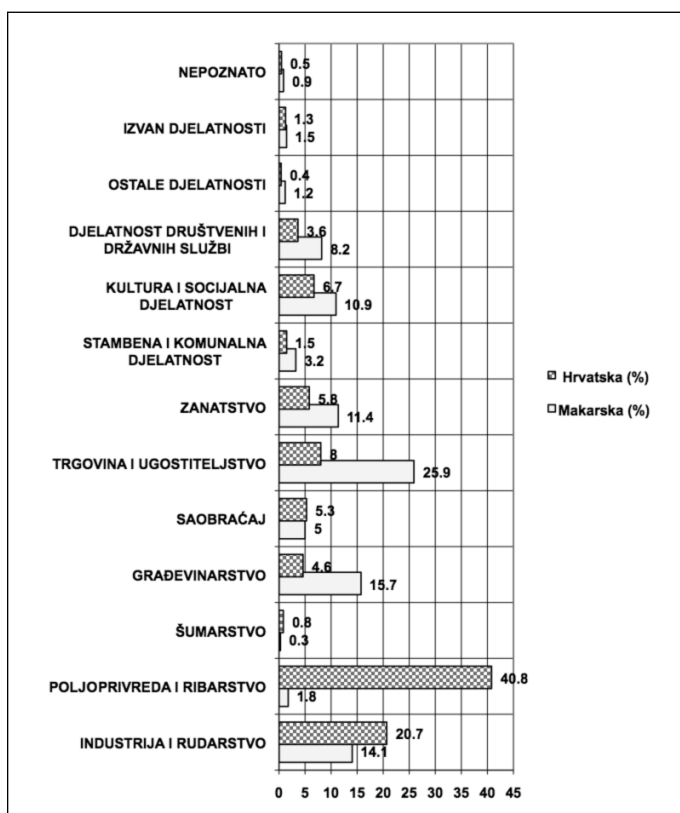
PROMJENE U STRUKTURI PRIVREDNIH DJELATNOSTI U MAKARSKOJ

Wertheimer-Baletić ističe kako grupiranjem radne snage prema djelatnostima dobivamo uvid o postojećoj razvijenosti opće podjele rada, a različitim etapama gospodarskog i društvenog razvoja odgovaraju različiti oblici ekonomske strukture stanovništva. Prva i najjednostavnija (i gospodarski najrelevantnija) jest dihotomna podjela na poljoprivredu i nepoljoprivredne djelatnosti, a druga je već klasična Clarkova podjela na primarne, sekundarne i tercijarne djelatnosti odnosno sektore (Clark, 1957.). Kada je podjela rada nerazvijena i postoji visok udio prirodne proizvodnje u ukupnoj proizvodnji, u strukturi stanovništva dominira poljoprivredno i seosko stanovništvo. Promjenama u strukturi ukupnog stanovništva prema djelatnostima odgovaraju promjene u strukturi prema tipu naselja, što opisuju procesi deagrarizacije i urbanizacije, a to pak utječe na promjene u opsegu i strukturi – i proizvodnje i potrošnje, kako javne tako i osobne. Stoga i sam pojam *gospodarski razvoj* označuje stalno razvijanje ili specijalizaciju društvene podjele rada, uz smanjivanje poljoprivredne radne snage u onoj ukupnoj, a proces industrijalizacije, s tog demografskog aspekta, znači porast zaposlenih u indu-

Tablica 2.
Aktivno stanovništvo
Makarske prema
djelatnostima 1971.

DJELATNOSTI 1971.	Ukupno	%
Industrija i rudarstvo	357	14,1
Poljoprivreda i ribarstvo	45	1,8
Šumarstvo	7	0,3
Građevinarstvo	400	15,7
Saobraćaj	127	5
Trgovina i ugostiteljstvo	658	25,9
Zanatstvo	289	11,4
Stambena i komunalna djelatnost	82	3,2
Kultura i socijalna djelatnost	278	10,9
Djelatnost društvenih i državnih službi	208	8,2
Ostale djelatnosti	30	1,2
Izvan djelatnosti	37	1,5
Nepoznato	22	0,9
UKUPNO	2663	100%

Izvor: *Popis stanovništva i stanova 1971. Beograd, april, 1972., Rezultati za stanovništvo i domaćinstva, po naseljima i opštinama, „Aktivno stanovništvo prema djelatnosti“, Tablica 3-4.*

Slika 2.
Struktura radno aktivnog stanovništva Makarske i Hrvatske prema djelatnostima 1971.

strijskom sektoru zbog povećanja proizvodnje. Sukladno tome, proces deindustrializacije znači smanjenje zaposlenih u industrijskom sektoru i pad udjela sekundarnih djelatnosti, dok je tercijarizacija proces koji označuje porast udjela uslužnih djelatnosti (Peračković, 2010., 46). Sam pojam ***djelatnost*** označuje privrednu djelatnost, a prema metodologiji popisa 1991., definirana je kao *vrsta proizvodnje ili usluga kojom se bavi radnik ili druga organizacija u kojoj osoba obavlja zanimanje* (Wertheimer-Baletić, 1999., 497). U tablicama od 2 do 4 prikazani su apsolutni brojevi i postotci za Makarsku u svakoj popisnoj godini, osim za 1981. godinu, jer podaci o djelatnostima na razini općina nisu posebno obrađeni i objavljeni u dostupnim tablograma. U slikama od 2 do 4 usporedni je prikaz struktura radno aktivnog stanovništva Makarske i Hrvatske prema djelatnostima.

Uspoređujući podatke za Makarsku u odnosu na čitavu tadašnju SR Hrvatsku na slici 1, očituje se značajno manji udio aktivnog stanovništva u industriji i rudarstvu (MA=14,1%; HR=20,7%). No ono što je vrlo iznenađujući podatak, jest gotovo zanemariv udio poljoprivrede i ribarstva u Makarskoj, od 1,8% u odnosu na republič-

DJELATNOSTI 1991.	Ukupno	%
Industrija i rudarstvo	798	18
Poljoprivreda i ribarstvo	26	0,6
Šumarstvo	11	0,2
Vodoprivreda	1	0
Građevinarstvo	317	7,2
Promet i veze	209	4,7
Trgovina	586	13,2
Ugostiteljstvo i turizam	866	19,6
Obrtništvo i osobne usluge	203	4,6
Stambeno-komunalne djelatnosti i uređenje naselja i prostora	129	2,9
Financije, tehničke i poslovne usluge	146	3,3
Obrazovanje, znanost, kultura i informacije	261	5,9
Zdravstvena zaštita i socijalna skrb	383	8,7
Tijela državne vlasti, tijela lokalne samouprave, fondovi, udruženja i organizacije	371	8,4
Nepoznato	118	2,7
UKUPNO	4425	100%

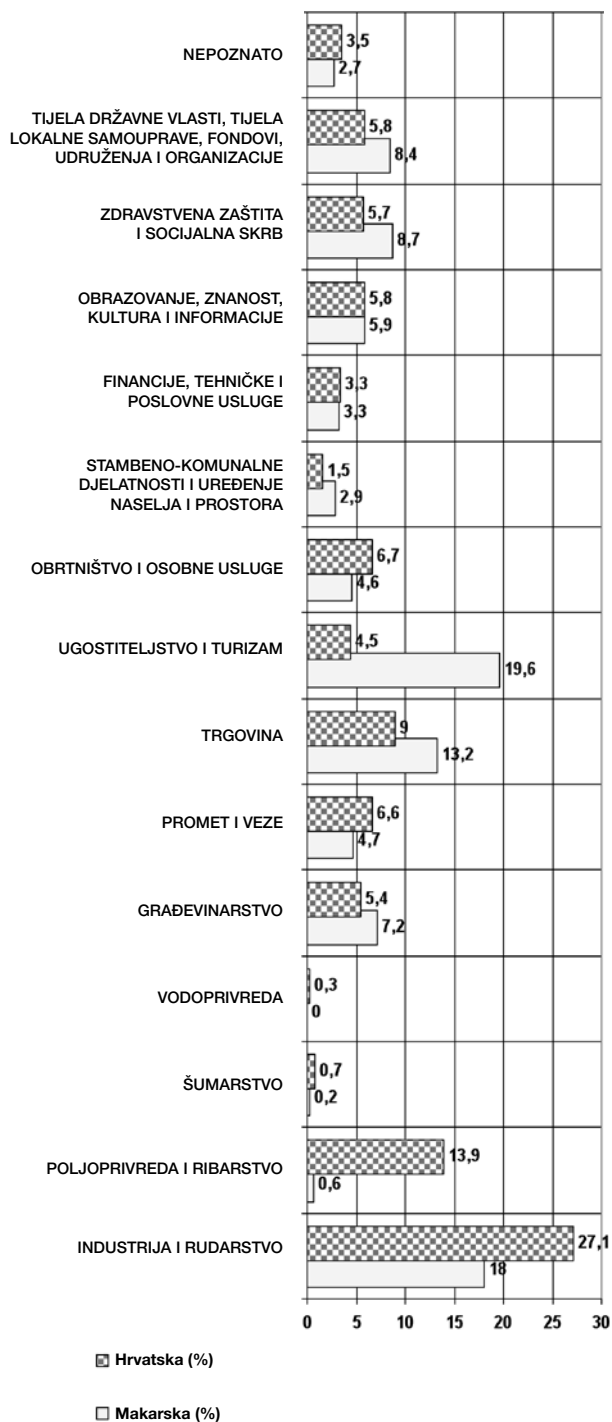
Tablica 3.
Radno aktivno stanovništvo Makarske prema djelatnostima 1991.

Izvor: Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991., Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1994., Dokumentacija 885. „Aktivno stanovništvo u zemlji koje obavlja zanimanje prema području djelatnosti“.

kih 40,8%, što ukazuje da se deagrarizacija u Makarskoj ostvarila gotovo u potpunosti istisnuvši tradicionalne djelatnosti. Već tada je vodeća djelatnost u Makarskoj bila trgovina i ugostiteljstvo – s 25,9% (u što se ponajviše ubraja upravo turizam, koji se u tadašnjim popisima još nije posebno registrirao kao grana djelatnosti), dok je taj udio na republičkoj razini bio tek 8%. I zanatstvo kao djelatnost ima čak dvostruko veći udio (11,4%) u Makarskoj od republičkog (5,8%), a također su veći udjeli i u ostalim uslužnim djelatnostima.

Analize za 1981. nema, jer, nažalost, podaci za djelatnosti nisu obrađeni na razini općina i gradova. Stoga se samo može pretpostaviti – kada se uspoređuju 1971. i 1991. – da su trendovi u 70-im i 80-im godinama 20. stoljeća još intenzivnije išli u smjeru tercijarizacije strukture privrednih djelatnosti.

U 1991. vodeća djelatnost, s 19,6%, također je ugostiteljstvo, kojemu je sad pribrojen turizam a izdvojena trgovina, što je na državnoj razini tada bilo svega 4,5%.

Slika 3.
Struktura radno aktivnog stanovništva Makarske i Hrvatske prema djelatnostima 1991.

DJELATNOSTI 2001.	Ukupno	%
Prerađivačka industrija	418	9,4
Rudarstvo	0	0
Poljoprivreda, lov i šumarstvo	63	1,4
Ribarstvo	14	0,3
Opskrba električnom energijom, plinom i vodom	94	2,1
Građevinarstvo	285	6,4
Prijevoz, skladištenje i veze	242	5,4
Trgovina na veliko i malo; popravak motornih vozila te predmeta za osobnu upotrebu u kućanstvu	810	18,2
Hoteli i restorani	955	21,5
Poslovanje nekretninama, iznajmljivanje poslovne usluge	234	5,3
Financijsko posredovanje	116	2,6
Obrazovanje	288	6,5
Zdravstvena zaštita i socijalna skrb	280	6,3
Ostale društvene, socijalne i osobne uslužne djelatnosti	230	5,2
Privatna kućanstva sa zaposlenim osobljem	38	0,9
Javna uprava i obrana; obvezno socijalno osiguranje	322	7,2
Izvanteritorijalne organizacije i tijela	0	0
Nepoznata djelatnost	57	1,3
UKUPNO	4446	100%

Tablica 4.
Radno aktivno stanovništvo Makarske prema djelatnostima 2001.

Izvor: *Popis stanovništva Hrvatske 2001., Zagreb, Državni zavod za statistiku, elektroničko izdanje, www.dzs.hr/Hrv/Popis, Tablica 27: "Zaposleni prema pretežitoj aktivnosti po položaju u zaposlenju, djelatnosti i spolu, po gradovima/općinama".*

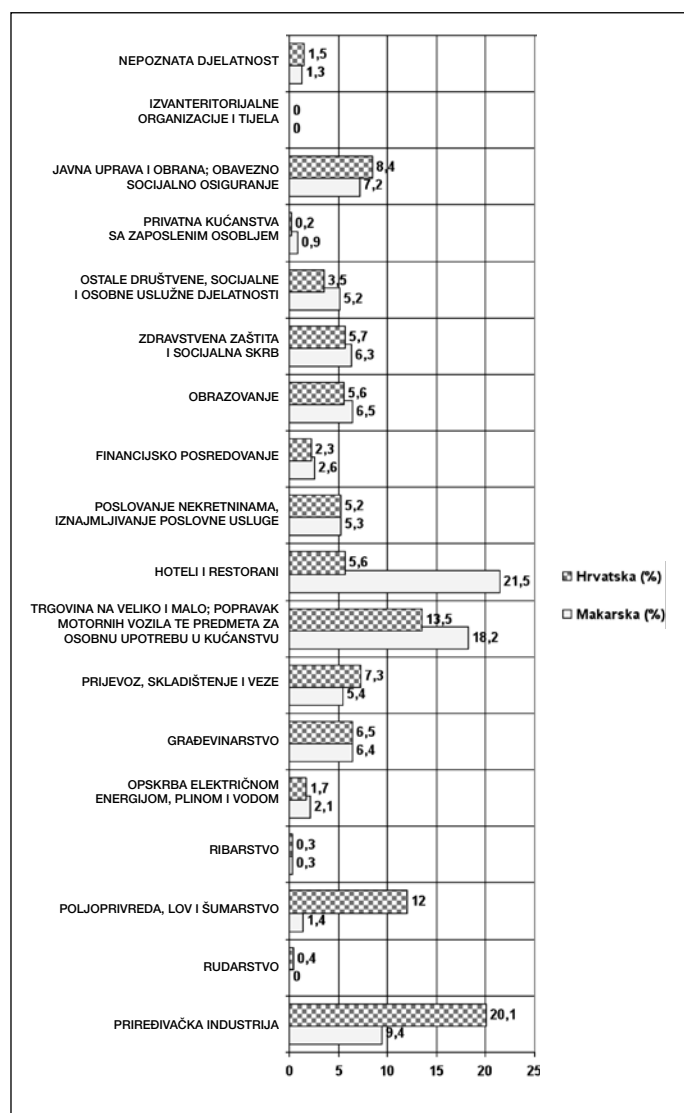
Trgovina u Makarskoj bila je druga djelatnost, s 13,2% udjela, dok je u državi taj udio bio 9% (slika 3). U odnosu na 1971. povećan je i udio u industriji i rudarstvu na 18%, što je ipak značajno manje od državnih 27,1%, no još se više smanjio udio u poljoprivredi i ribarstvu – na 0,6%, što je na državnoj razini bilo 13,9%. U Makarskoj su veći udjeli i u ostalim uslužnim djelatnostima u odnosu na državni prosjek, ali također i u građevinarstvu – 7,2% naspram državnih 5,4%. Dakle može se uočiti da se proces tercijarizacije intenzivirao u odnosu na 1971. te da su uslužne djelatnosti značajnije prisutne u strukturi nego što je to slučaj na državnoj razini.

U 2001. također su vodeće ugostiteljske djelatnosti, s čak 21,5% udjela, što je oko 4 puta više od državnih 5,6%; na drugom su mjestu trgovina i servisi s 18,2%, a

industrija se gotovo smanjila za pola u odnosu na 1991., te je iznosila tek 9,4%, dakle dvostruko manje od državnih 20,1%. Smanjili su se udjeli u ostalim uslužnim djelatnostima, no nešto je veći udio u poljoprivredi i ribarstvu, ukupno 1,7%, što je zanemarivo u odnosu na državnih 12,3%. Dakle, u tom je tranzicijskom desetljeću još očitija tercijarizacija, ali i radikalna deindustrijalizacija (slika 4).

Budući da se u posljednja četiri popisa bitno promijenila kategorizacija i klasifikacija djelatnosti, gotovo da ih i nije moguće uspoređivati pojedinačno. To je zapravo i dodatni razlog da se radi mogućnosti usporedbe izvrši segmentiranje prema klasičnoj podjeli na primarni, se-

Krešimir PERAČKOVIĆ
**Obilježja
socio-profesionalne
strukture stanovništva
Makarske – razvojni ili
regresivni resurs?**

Slika 4.
Struktura radno aktivnog stanovništva Makarske i Hrvatske prema djelatnostima 2001.

kundarni i tercijarni sektor, uz napomenu da se djelatnost obrtništvo/zanatstvo u 1971. i 1981. pribrajala u sekundarni sektor, a 1991. i 2001. dio onih obrtnika koji se bave poljoprivredom uvršten je u primarni, mali poduzetnici-proizvođači u sekundarni, a tehnički serviseri i osobne usluge u tercijarni sektor (Peračković, 2010., 176). Radi lakše preglednosti, u tablici 5 prikazana je klasifikacija djelatnosti prema svakom od promatranih popisa, a slika 5 prikazuje promjene u strukturi prema sektorima djelatnosti od 1971. do 2001. (osim za 1981.).

Analiza promjena u strukturi privrednih djelatnosti prema trosektorskoj podjeli prije svega ukazuje na značajne razlike kada se uspoređuje Makarska s republičkim odnosno, od 1991., državnim pokazateljima. Već 1971. za Makarsku se može reći da je *društvo* odnosno *grad usluga*, s visokih 66% udjela tercijarnog sektora u strukturi djelatnosti, dok je taj udio u SR Hrvatskoj bio tek 25,5%. Sekundarni sektor više je nego dvostruko manji, s 29,8%, što je također nešto manje od republičkih 31,1%, no ono što najviše iznenađuje jest gotovo zanemarivih 2% primarnih djelatnosti u odnosu na 41,6% u republici. Nažalost, budući da podataka za 1981. nema, ne može se rekonstruirati trend u 70-im i 80-im godinama za Makarsku, dok se na republičkoj razini očituje još snažnija deagrarizacija, nešto veći sekundarni sektor (37,4%) te značajniji rast tercijarnog, koji je 1981. bio 37,1%.

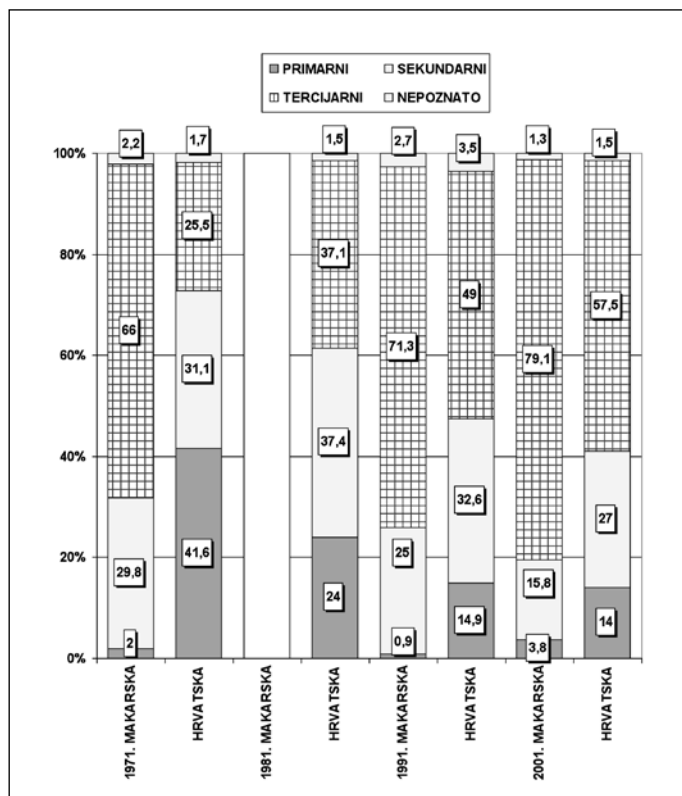
U popisnoj 1991., dakle u vrijeme uoči osamostaljenja i nadolazeće velikosrpske agresije na Hrvatsku, u Makarskoj dominira tercijarni sektor sa 71,3% udjela u strukturi, koji je u odnosu na 1971. povećan za 5,3% (dakle nije bilo radikalnijih promjena u ta dva desetljeća), budući da već i tada tercijarni sektor prevladava. Sekundarni sektor se smanjuje, pa u Makarskoj iznosi 25%, kao i na državnoj razini, gdje je 32,6%, što ukazuje na proces deindustrijalizacije, a to je osobito važno istaknuti jer je to razdoblje neposredno prije tranzicije i privatizacije. Primarni sektor je u Makarskoj gotovo „u tragovima“ s 0,9%, a na državnoj razini se također drastično smanjio na 14,9%.

2001. godine u Makarskoj je tercijarni sektor bio visokih 79,1%, no značajno raste i u državi, gdje je iznosio 57,5%, pa se može zaključiti kako Hrvatska postaje postindustrijsko društvo, odnosno društvo usluga, što je Makarska očito postala već 70-ih godina. Udio sekundarnog sektora značajno se smanjuje u Makarskoj – čak za 10-ak posto u odnosu na 1991. te iznosi 15,8%, no na državnoj razini taj je pad znatno manji, za 5%, te je iznosio 27%. No zanimljivo je da je udio primarnog sektora u Makarskoj bio u porastu s 0,9 na 3,8%, dok se na državnoj razini još smanjuje i ostaje na 14% udjela.

SEKTORI	DJELATNOSTI 1971.	DJELATNOSTI 1981.	DJELATNOSTI 1991.	DJELATNOSTI 2001.
PRIMARNI	Poljoprivreda i ribarstvo Šumarstvo	Poljoprivreda i ribarstvo Šumarstvo Vodoprivreda	Poljoprivreda i ribarstvo Šumarstvo Vodoprivreda	Poljoprivreda, lov i šumarstvo Ribarstvo Opskrba elektr. energ., plinom i vodom
SEKUNDARNI	Industrija i rudarstvo Građevinarstvo Zanatstvo	Industrija i rudarstvo Građevinarstvo Obrtništvo	Industrija i rudarstvo Građevinarstvo	Prerađivačka industrija Rudarstvo Građevinarstvo
TERCIJARNI	Saobraćaj Trgovina i ugostiteljstvo Stambena i komunalna djelatnost Kultura i socijalna djelatnost Djelatnost društvenih i državnih službi Ostale djelatnosti	Promet i veze Trgovina Ugostiteljstvo i turizam Stambeno- komunalna djelatnost Financije i druge usluge Obrazovanje i kultura Zdravstveno-socijalna zaštita Obrtništvo i osobne usluge Društveno-političke org. i SIZ-ovi	Promet i veze Trgovina Ugostiteljstvo i turizam Stambeno- komunalne djelatnosti i uređenje naselja i prostora Financije, tehničke i poslovne usluge Obrazovanje, znanost, kultura i informacije Zdravstvena zaštita i socijalna skrb Tijela državne vlasti, lokalne samoupr., fondovi, udruženja i org.	Prijevoz, skladištenje i veze Trgovina na veliko i malo; popravak motornih vozila te predmeta za osobnu upotrebu u kućanstvu Hoteli i restorani Poslovanje nekretninama, iznajmljivanje, poslovne usluge Financijsko posredovanje Obrazovanje Zdravstvena zaštita i socijalna skrb Ostale društvene, socijalne i osobne uslužne djelatnosti Javna uprava i obrana; obvezno socijalno osiguranje Privatna kućanstva sa zaposlenim osobljem Izvanteritorijalne organizacije i tijela

Izvor: Peračković, K. (2010.), *(Za)što raditi u postindustrijskom društvu? - Promjene u društvenoj podjeli rada na početku 21. stoljeća*, Zagreb, Alinea i Institut Ivo Pilar, str. 176.

Tablica 5.
Sektori prema djelatno-
stima od 1971. do 2001.

Slika 5.
 Promjene u strukturi
 sektora djelatnosti za
 Makarsku i Hrvatsku
 od 1971. do 2001.

PROMJENA U OBRAZOVNOJ STRUKTURI STANOVNIŠTVA MAKARSKE

Diverzifikacija društvene podjele rada, koje je vanjska manifestacija specijalizacija zanimanja, temelji se na promjeni strukture radne snage prema obrazovanju, jer suvremeni proces rada stalno zahtijeva višu razinu obrazovanja radnika. Stoga je obrazovanje i pretpostavka i posljedica promjena u strukturi stanovništva prema aktivnostima i djelatnostima kao i zanimanjima, koje nastaju usporedo s gospodarskim razvojem (Wertheimer-Baletić, 1999.). Uz opću pismenost, indikator obrazovne strukture stanovništva jest obilježje *školska sprema*, koje označuje najvišu završenu školu, tj. „spremu stečenu završavanjem neke redovite škole, završavanjem škole koja zamjenjuje redovitu školu, polaganjem ispita u redovnoj školi ili završavanjem tečaja za skraćeno završavanje neke škole, kojim se prema valjanim propisima stekla određena školska sprema“ (Wertheimer-Baletić, 1999., 517). U tablicama 6–9 prikazani su apsolutni brojevi i postotci za Makarsku prema popisnim godinama, a na slici 6 je komparativni prikaz obrazovnih struktura Makarske i Hrvatske.

ŠKOLSKA SPREMA 1971.	Ukupno	%
Bez škole	485	8,6
1-7 razreda osnovne škole	2118	37,7
Osnovna škola	981	17,5
<i>Srednje škole ukupno</i>	<i>1706</i>	<i>30,4</i>
Škole za KV i VKV radnike	1001	17,8
Gimnazija	191	3,4
Srednje stručne škole	514	9,1
Više škole	131	2,3
Fakulteti i visoke škole	161	2,9
Nepoznato	36	0,6
UKUPNO	5618	100%

Izvor: *Državni zavod za statistiku, Popis stanovništva i stanova 1971. Rezultati za stanovništvo i domaćinstva po naseljima i općinama, Beograd 1972., Tablica 3-3, „Stanovništvo staro 10 i više godina prema školskoj spremi i nepismeni prema starosti i polu“.*

Tablica 6.
Stanovništvo Makarske prema školskoj spremi 1971.

ŠKOLSKA SPREMA 1981.	Ukupno	%
Bez škole	247	4,1
1-3 razreda osnovne škole	125	2,1
4-7 razreda osnovne škole	1257	20,8
Osnovna škola	1219	20,2
<i>Srednje škole ukupno</i>	<i>2592</i>	<i>42,9</i>
Škole za KV i VKV radnike	1271	21,0
Srednje stručne škole	284	4,7
Gimnazija	965	16,0
Srednje usmjereno obrazovanje	72	1,2
Više škole	260	4,3
Fakulteti i umjetničke akademije	283	4,7
Nepoznato	63	1,0
UKUPNO	6046	100%

Izvor: *Popis stanovništva i stanova 1981., Državni zavod za statistiku, Zagreb, „Stanovništvo prema završenoj školi i spolu, po naseljima“, Tablica 1.1.4.*

Tablica 7.
Stanovništvo Makarske prema školskoj spremi 1981.

U 1971. najviše stanovnika (37,7%) ima nezavršenu osnovnu školu, u što su pribrojeni i učenici koji je još pohađaju, kao i starija populacija koja je završila tzv. pučku školu (3-4 razreda) ili barem jedan razred osnovne škole. Završenu osnovnu školu imalo je 17,5%, u što su pribrojeni i učenici kojima je srednjoškolsko obrazovanje još u tijeku. No iznenađujuće je visok udio onih sa završenom srednjom školom, kojih je bilo 30,4%.

1981. najveći je udio 42,9% stanovnika sa završenom nekom srednjom školom, a podjednaki je broj onih koji su završili osnovnu školu ili su u tijeku osnovnoškolskog obrazovanja.

1991. je najveći udio, gotovo polovina stanovnika Makarske, imao završenu srednju školu (47,6%), potom osnovnu (24,6%), a smanjuje se udio onih koji su još u osnovnoj školi (11,3%).

ŠKOLSKA SPREMA 1991.	Ukupno	%
Bez škole	199	2,2
1-3 razreda osnovne škole	114	1,3
4-7 razreda osnovne škole	1025	11,3
Osnovna škola	2234	24,6
<i>Srednje škole ukupno</i>	<i>4325</i>	<i>47,6</i>
Škole za KV i VKV radnike	1555	17,1
Srednje stručne škole	1551	17,1
Gimnazija	243	2,7
Srednje usmjereno obrazovanje	976	10,7
Više škole	491	5,4
Fakulteti i umjetničke akademije	520	5,7
Nepoznato	186	2,0
UKUPNO	9094	100%

Tablica 8.
 Stanovništvo Makarske prema školskoj spremi 1991.

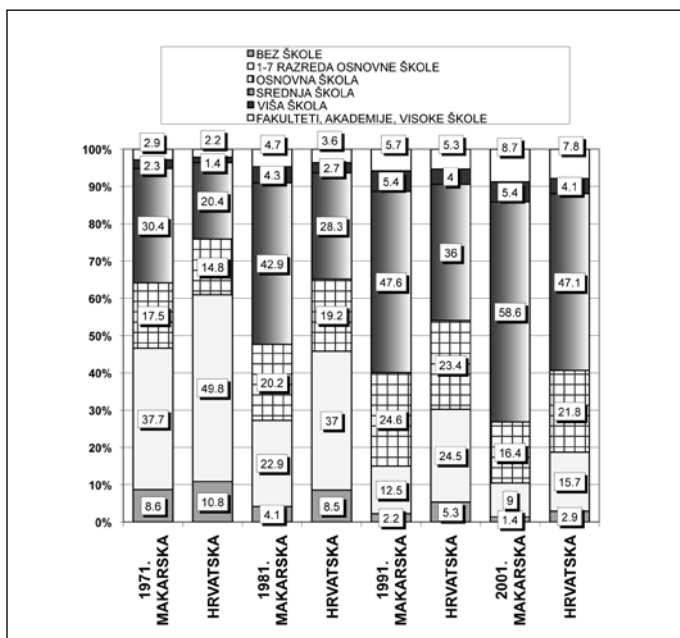
Izvor: *Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991.*, Državni zavod za statistiku, Zagreb, 1994., *Dokumentacija 884*, „Stanovništvo staro 15 i više godina, prema spolu, školskoj spremi i pismenosti, po naseljima, popis 1991.“.

U 2001. prevladava udio stanovništva sa završenom srednjom školom (58,6). Smanjenje udjela stanovništva sa završenom osnovnom školom (16,4) i s osnovnom u tijeku (9%) ukazuje da većina mladih nastavlja školovanje, ali i da je općenito smanjen i udio mladih u dobnoj strukturi zbog procesa depopulacije.

ŠKOLSKA SPREMA 2001.	Ukupno	%
Bez škole	150	1,4
1-3 razreda osnovne škole	403	3,6
4-7 razreda osnovne škole	601	5,4
Osnovna škola	1821	16,4
Srednje škole ukupno	6509	58,6
Trogodišnje srednje i škole za KV i VKV radnike	3804	34,3
Četverogodišnje srednje škole	2104	19,0
Gimnazija	601	5,4
Više škole	598	5,4
Fakulteti i umjetničke akademije	917	8,3
Magisterij	36	0,3
Doktorat	18	0,2
Nepoznato	57	0,5
Bez škole	150	1,4
UKUPNO	17.769	100%

Izvor: *Popis stanovništva Hrvatske 2001., Zagreb, Državni zavod za statistiku, tablica 1.1.7. „Stanovništvo staro 15 i više godina prema spolu i završenoj školi, po naseljima“.*

Tablica 9.
Stanovništvo Makarske prema školskoj spremi 2001.

Slika 6.
Promjene u strukturi školske sprema za Makarsku i Hrvatsku od 1971. do 2001.

Na slici 6 komparativni je prikaz promjena u strukturi školske spreme za Makarsku i Hrvatsku od 1971. do 2001. Ono što je već 1971. očito, jest da je u tadašnjoj općini Makarska bio veći udio više- (2,3%) i visokoobrazovanih (2,9%) u odnosu na tadašnji republički udio od 1,4% viših škola i 2,2% visokih škola i fakulteta. Značajnije je više i onih sa završenom nekom srednjom školom u Makarskoj (30,4%) u odnosu na republiku (20,4%), a više je u Makarskoj i stanovnika sa završenom osnovnom školom (17,5%) nego u republici (14,8%). Manje je stanovnika sa samo nekoliko završenih razreda OŠ kao i onih bez škole u odnosu na republiku. Dakle Makarska je već tada imala značajnije udjele obrazovanijeg stanovništva od hrvatskog prosjeka.

1981. nastavlja se trend rasta u srednjoškolskom, višem i visokom obrazovanju i u Makarskoj i na republičkoj razini, no Makarska ima više od 50% stanovnika sa završenom srednjom, višom ili visokom školom, dok je u republici sveukupno 35% takvih. Slična je situacija 1991., a 2001. u Makarskoj je još značajniji skok u udjelu onih sa završenom srednjom školom, koji je tada iznosio 58,6% (na državnoj razini je 47,1%). U Makarskoj je i dalje veći udio onih sa završenom višom školom (MA=5,4%; RH=4,1%) kao i s fakultetima (MA=8,7%; RH=7,8%), dok je manji udio stanovništva s nižim obrazovanjem u odnosu na državni udio (slika 6).

Sveukupno gledano, u strukturi stanovništva prema školskoj spremi postoje značajne razlike u udjelima srednje- i visokoobrazovanih, kojih od početka analiziranog razdoblja u Makarskoj ima više od republičkog udjela, odnosno od 1991. državnog udjela, kao i manje onih s nižim stupnjevima obrazovanja ili bez ikakve škole. S obzirom na ta obilježja, može se zaključiti kako je Makarska bila općina, tj. grad koji je imao obrazovanije stanovništvo od ostatka republike, tj. države, te se svakako ubrajao među one razvijenije.

ZAKLJUČNI OSVRT

Sumirajući prikazane rezultate, može se prije svega uočiti da je u promatranom razdoblju Makarska prema dvama indikatorima (privredna djelatnost i obrazovanje) imala značajno različitu socio-profesionalnu strukturu u odnosu na republiku, a kasnije na državu, što potvrđuje glavnu hipotezu, iako su strukture radne aktivnosti stanovništva bile podjednake. Manji udio radno aktivnog u odnosu na neaktivno stanovništvo nepovoljan je početni uvjet društvenog i ekonomskog razvoja, no taj podatak treba sagledavati u kontekstu procesa demografske tran-

zicije, posljedice kojega su starenje stanovništva, depopulacija i izumiranje, što je danas stvarnost u Hrvatskoj. U tom smislu ovakva slika radne aktivnosti kakva je prikazana u ovoj analizi jest regresivni razvojni resurs i Makarske kao maloga grada, ali i čitave države.

Međutim, što se tiče strukture privrednih djelatnosti, Makarska je već 1970-ih godina imala najveći udio tercijarnih djelatnosti, od čega najviše u ugostiteljstvu i trgovini, odnosno u turizmu. Upravo to potvrđuje i polaznu pretpostavku da Makarska kroz procese deagrarizacije i industrijalizacije nije prolazila na isti način kao ostatak tadašnje SR Hrvatske, pa tako nije imala ni identične procese deindustrijalizacije i tercijarizacije neposredno prije i nakon osamostaljenja države. Budući da su krajem 1960-ih godina dovršeni gotovo svi veći infrastrukturni projekti (komunalna infrastruktura, turistička magistrala) uza započetu izgradnju hotelsko-turističkih sustava, Makarska je zapravo u kratkom vremenskom razdoblju postala turističko središte, a turizam je definitivno postao generator razvoja čitavog Makarskog primorja, zapošljavanja stanovništva, stvaranja poslova i u drugim djelatnostima, poput građevinarstva itd. Takva struktura djelatnosti zahtijevala je i obrazovaniji kadar, što je jedan od razloga i većeg udjela obrazovanijeg stanovništva, koji je sve više rastao kroz tri promatrana desetljeća. Ovaj primjer Makarske već u bivšoj državi, odnosno SR Hrvatskoj, dokazuje da je razvoj bio itekako moguć i bez intenzivne industrijalizacije, kao u ostatku zemlje, koja je prije svega bila u funkciji ostvarenja ideološkog projekta stvaranja industrijske radničke klase kako bi se revoluciji dao legitimitet. U tom smislu promjene u strukturi djelatnosti i obrazovnoj strukturi stanovništva Makarske imaju značajke društvenog i ekonomskog razvoja, ne samo u prošlosti već postaju i potencijalni resurs budućeg razvoja – i lokalnog, i regionalnog, i nacionalnog. Stoga primjer Makarske i njezina razvoja u prošlosti i sadašnjosti tek sada treba detaljnije proučiti, kako bi se korisna iskustva mogla revalorizirati, a socio-kulturni kapital koristiti i u vizijama i u strategijama društvenog i ekonomskog razvoja Hrvatske.

LITERATURA

- Babić, A. (1897.), *Makarska: makarsko-primorska općina i njezini ekonomski odnošaji*, Split.
- Clark, C. (1957.), *The Conditions of Economic Progress*, London, Macmillan.
- Elaković, S. i Brandolica, V. (1985.), *Socijalne promjene pod utjecajem turizma na jadranskom području*, Dubrovnik, Institut za ekonomska istraživanja.
- Franić, M. (2006.), *Razvoj turizma u Makarskoj: 1906.-2006.*, Split, Turistička zajednica grada Makarske.
- Ivanković, I. (1986.), *Trgovina i turizam na primjeru Makarske*, magistarski rad, Zagreb, vlastita naklada.
- Kaer, P. (1996.), *Makarska i primorje*, Makarska, Matica hrvatska-Ogranak.
- Lahman, O. (1964.), *Prilog proučavanju strukture stanovništva Makarske*, Zagreb, Izdavački zavod JAZU.
- Lahman, O. (1975.), Donje Makarsko primorje – sociološki profil današnjice, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 46: 505-520.
- Peračković, K. (2010.), *(Za)što raditi u postindustrijskom društvu? – Promjene u društvenoj podjeli rada na početku 21. stoljeća*, Zagreb, Alinea i Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Urlić, V. (2008.), *Počeci turizma u Makarskoj i primorju do 1940.*, Makarska, Gradski muzej Makarska.
- Wertheimer-Baletić, A. (1999.), *Stanovništvo i razvoj*, Zagreb, Nakladnik MATE.

Josip BURUŠIĆ, Marija ŠAKIĆ i Toni BABAROVIĆ

OBRAZOVNA
POSTIGNUĆA UČENIKA
I ŠKOLA MAKARSKOG
PRIMORJA

U posljednjih dvadeset godina u Republici Hrvatskoj došlo je do niza promjena u obrazovnom sustavu, od kojih su neke provedene i u sustavu osnovnoškolskog obrazovanja. Hrvatska se pritom u određenoj mjeri vodila smjernicama i iskustvima razvijenih zemalja, u kojima je obrazovanje prepoznato kao čimbenik koji ima vrlo značajnu društvenu ulogu, a kompetencije i osobine pojedinca, koje se izgrađuju obrazovanjem, shvaćaju se kao osnovni uvjeti za aktivno življenje, zaposlenje i kvalitetne društvene odnose (European Report, 2000.).

U proklamiranoj politici poboljšanja obrazovanja, kao jedan od prioriteta ističe se sustavno praćenje kvalitete obrazovanja, koja se iskazuje nizom pokazatelja – što je dobra praksa i široko zastupljen pristup u javnim politikama razvijenih zemalja od osamdesetih, a osobito u devedesetim godinama dvadesetog stoljeća (OECD, 1995., 1996.; Reynolds, 2005.). Sami počeci istraživanja obrazovne kvalitete i učinkovitosti sežu još u šezdesete godine prošloga stoljeća. Društvene prilike toga doba bile su obilježene nejednakim mogućnostima obrazovanja za bogatije i siromašnije, kao i za pripadnike različitih etničkih manjina, te općenito različitim ishodima do kojih se u obrazovnoj stvarnosti dolazilo. Jedno od temeljnih pitanja toga vremena bilo je koliko škola pridonosi učeničkom postignuću te koji drugi čimbenici značajnije pridonose postignućima učenika i škola. Logika takvih istraživačkih pristupa opravdavala se potrebom da se temeljem prikupljenih spoznaja omogući interveniranje u obrazovanje te osigura funkcionalno obrazovanje koje bi pridonijelo smanjenju društvenih razlika, a ne njihovu još većom produbljivanju. Izvještaj Colemana i suradnika (1966.) smatra se svojevrsnim „ozbiljnijim“ početkom takvih istraživanja usmjerenih na kvalitetu i uspješnost obrazovanja te na prepoznavanje ključnih odrednica uspješnosti učenika i škola. Od tada do danas svjedočimo velikom broju istraživanja u

ovom području, što je pridonijelo teorijskom definiranju ključnih odrednica uspješnosti, ali i poboljšanju metodoloških pristupa, koji su rezultirali brojnim spoznajama o obrazovnoj kvaliteti i učinkovitosti, dostupnim u suvremenoj stručnoj literaturi.

Jedno od zajedničkih obilježja svih zemalja koje su se odlučile za sustavno unapređenje kvalitete i uspješnosti vlastitog obrazovanja ogleda se u tome da su se u dosezanju željenoga cilja u središte stavila empirijska istraživanja, temeljeći svoje politike i postupanja primarno na ishodišta istraživanja. Krovni pojam kojim je moguće označiti takav pristup u literaturi jest „vrednovanje obrazovanja“ (eng. *evaluation of education*). Vrednovanje obrazovanja danas predstavlja gotovo nezaobilazan put u dobivanju nepristrane informacije o tome koliko obrazovni sustav i njegovi dijelovi zadovoljavaju postavljene standarde i zadana očekivanja. Time ono postaje središnji pristup u odgovaranju na sva temeljna pitanja o kvaliteti obrazovanja, a ima svoju formativnu, sumativnu i samoevaluirajuću uporabu. Postupci kojima se unutar vrednovanja obrazovanja može utvrđivati kvaliteta i uspješnost škola mogu biti različiti te se u pravilu oslanjaju na neki oblik procjenjivanja (eng. *rating*), testiranja (eng. *testing*), odnosno mjerenja u najširem smislu (eng. *assessment*) (Sammons, Hilman i Mortimore, 1994.), a praćeni su dodatnim prikupljanjem informacija koje se temelje na kvalitativnim uvidima. Ovisno o svrsi utvrđivanja uspješnosti, ovim se postupcima dobivaju različite mjere, poput rezultata standardiziranih testiranja, kvalitativnih uvida u učenička postignuća, pokazatelja uspješnosti završavanja pojedinih razina obrazovanja, stope odustajanja, uspješnosti upisivanja više razine obrazovanja i slično. Većina je ovih postupaka po svojoj naravi prilično fleksibilna, budući da se mogu koristiti preko iskazivanja jednostrukih ili višestrukih pokazatelja, odnosno kao kombinacija više pokazatelja (Sammons i sur., 1994.; Reynolds, 2005.; Schumacker i Brookshire, 1992.).

Važno obilježje takvog pristupa utvrđivanju i razmatranju uspješnosti obrazovanja odražava se u tome što podrazumijeva potrebu razmatranja uspješnosti kako na nacionalnim, tako i na nižim razinama, budući da su obrazovni sustavi uglavnom hijerarhijski strukturirani. Drugim riječima, utvrđivanje uspješnosti postaje sredstvo osiguranja kvalitete funkcioniranja obrazovnog sustava na svim razinama (Goldstein, 1997.), a informacije koje se vanjskim vrednovanjem steknu, polazna su osnova za analiziranje stupnja u kojem su na različitim razinama ostvareni željeni standardi. Osim toga, one također predstavljaju i važnu povratnu informaciju učenicima, roditeljima,

školama, političarima i ostaloj javnosti o učinkovitosti obrazovnih usluga (Karsten, Visscher, Dijkstra i Veenstra, 2010.; Pellegrino, Chudowsky i Glaser, 2001.; Visher, 2001.). Zbog tih razloga, ishodi vanjskoga vrednovanja u većini zemalja općenito pobuđuju pozornost svih zainteresiranih društvenih skupina. Možda to iz naše perspektive zvuči pomalo neobično i paradoksalno, no kako svjedoče pojedina američka iskustva (Kane, Siegg i Staiger, 2006.), za rezultate vanjskoga vrednovanja obrazovanja zainteresirani su čak i trgovci nekretninama, jer se pokazalo da cijena nekretnina brže raste oko škola koje postižu bolje obrazovne rezultate nego oko škola s lošijim obrazovnim rezultatima. Naime, veća je potražnja roditelja za stambenim prostorom u blizini škola s boljim obrazovnim postignućima, zbog namjere da upišu vlastitu djecu upravo u takve škole.

Prikladna razina na kojoj će se utvrđivati i iskazivati uspjeh obrazovanja te kvantificirati obrazovna postignuća rezultat je nekoliko čimbenika. Među njima svakako najvažnije mjesto imaju razlozi uporabe rezultata koji, pretočeni u ciljeve vrednovanja, umnogome određuju temeljni metodološki pristup u utvrđivanju uspjeha. Kada smo zainteresirani za odgovaranje na pitanje u kojoj mjeri dionici nekog obrazovnog sustava postižu kurikulumom definirane obrazovne ishode, utvrđivanje i iskazivanje uspjeha redovito će biti na nacionalnoj razini. S druge strane, ako to pitanje postavimo želeći u obzir uzeti specifičan kontekst u kojemu sastavnice obrazovnog sustava djeluju, onda će najvjerojatnije većina istraživačkih aktivnosti biti obavljena na specifičnim lokalnim razinama.

Upravo je oskudno uvažavanje specifičnih obilježja neposredne sredine u kojoj škola djeluje bio jedan od temeljnih prigovora vrednovanjima na nacionalnoj razini, u kojima se pri iskazivanju uspjeha – i uspoređivanju sastavnica obrazovnog sustava po uspjeha – tom aspektu djelovanja škola pridaje nedovoljna pozornost. Danas je više nego jasno da obilježja neposrednog okruženja snažno utječu na obrazovne procese i značajno ih određuju, što u konačnici dovodi do razlika u obrazovnoj uspjeha (Adams, 1993.; Daun, 2007.; Makwati, Audionos i Laren, 2003.). Među istraživanim obilježjima koja dolaze do izražaja u određenju obrazovne uspjeha, posebno važnim pokazale su se razlike u socio-demografskim obilježjima učenika i njihovih roditelja, razlike u razini urbaniziranosti sredine u kojoj škola djeluje te razlike u raspoloživosti resursa koji školi stoje na raspolaganju kao posljedica razvojno-ekonomskih obilježja sredine u kojoj se škola nalazi.

Socio-demografska obilježja učenika i njihovih obitelji jedan su od najsnažnijih prediktora obrazovne uspješnosti (Ma i Wilkins, 2002.; McLoyd, 1998.; Sirin, 2005.; White, 1982.). Pokazalo se da među različitim indikatorima socio-demografskih obilježja najsnažniju ulogu ima obrazovanje roditelja, koje predstavlja najdosljedniji i najstabilniji pokazatelj u predviđanju ishoda. Zasigurno jedan od razloga leži u tome što je taj pokazatelj prisutan od najranije dobi djeteta i u većini slučajeva ostaje dosljedno obilježje tijekom djetetova odrastanja i školovanja (Sirin, 2005.). Osim toga, njegov utjecaj na obrazovna postignuća i ishode učenika vrlo je jasan i predvidljivog je smjera (Coleman i sur., 1966.; Haveman i Wolfe, 1995.; Milne i Plourde, 2006.; Walker, Petrill i Plomin, 2005.). Još od Colemanova izvješća (1966.) u većini istraživanja ponovljen je nalaz da učenici koji dolaze iz obitelji povoljnijih socio-ekonomskih obilježja postižu viša i bolja obrazovna postignuća. U našim uvjetima, u istraživanju provedenom na nacionalnoj razini, također se pokazalo kako postoji stabilna veza između obrazovanja roditelja i postignuća njihove djece (Burušić, Babarović i Marković, 2010.). Daljnja važna značajka povezana sa socio-ekonomskim obilježjima učenika i roditelja koja utječe na obrazovne ishode jest to što socio-demografska struktura učenika, osim što predstavlja individualno obilježje samog učenika, utječe i na uspješnost čitave škole. Štoviše, kako navode Bankston i Caldas (1998.), u školama koje imaju općenito „povoljniju“ socio-ekonomsku strukturu, takvi uvjeti rada pozitivno utječu i na učenike nižeg socio-ekonomskog statusa, koji postižu nešto više rezultate nego njihovi vršnjaci istih obilježja koji se obrazuju u školama općenito „lošije“ socio-ekonomske strukture. Jedan od mogućih posredujućih čimbenika zasigurno je razina urbaniziranosti, koja snažno utječe na postignuća škola, te je pitanje rada škola u sredinama različite urbaniziranosti do sada bio predmet značajnog broja istraživanja (Pink i Noblit, 2007.). Opći je zaključak da su škole u ruralnijim sredinama općenito u lošijoj poziciji za postizanje obrazovne uspješnosti te da su ishodi obrazovanja, mjereni različitim standardiziranim pokazateljima, slabiji u školama iz ruralnih sredina. Takav se zaključak prilično dosljedno pronalazi u većini istraživanja provedenih u međunarodnom kontekstu (Williams, 2005.). U našem su obrazovnom sustavu među pojedinim teritorijalnim cjelinama, bilo na razini županija bilo gradova i općina, prisutne izražene razlike u razini urbanosti te su manifestne razlike u stupnju razvijenosti (Odluka, NN 89/2010.). One su uvjetovane povijesnim, prirodnim, prostornim, ekonomskim, socijalnim i političkim razlozi-

ma, a izraženo veći socijalni, ekonomski, ljudski i intelektualni kapital vezuje se uz urbanije sredine, dok su manje urbane sredine značajnije deprivirane od ovih vrsta kapitala (UNDP, 2007.). Kako svjedoče neki istraživački pokušaji, to može predstavljati značajan otežavajući čimbenik u dosezanju jednake uspješnosti obrazovnih ishoda škola koje djeluju u različitim dijelovima Hrvatske (Burušić, Babarović i Šakić, 2009.).

Izložene spoznaje o odnosu socio-ekonomskih i razvojnih obilježja sredine u kojoj škola djeluje i postignuća škola temelje se na velikom broju empirijskih istraživanja. Takve su spoznaje dovele do toga da je danas gotovo pravilo da se u razmatranju obrazovne uspješnosti razmatraju postignuća na lokalnim razinama (Dunn, Mehrotra i Halonen, 2004.; Hanushek i Lindseth, 2009.; Maki, 2004.; Stringfield i Herman, 1996.). U metodološkom smislu, utvrđivanje i iskazivanje uspješnosti na nižim razinama ne razlikuje se značajnije od onoga na nacionalnoj razini, osim u onom dijelu gdje se poštuju lokalne specifičnosti (Daun, 2007.; Dunn i sur., 2004.; Kellaghan i Greaney, 2001.). Budući da poštuje lokalne specifičnosti, takav pristup u pravilu je vođen i specifičnim obrazovnim potrebama, što se odražava u temeljnim ciljevima poduzetog vrednovanja. Ishodi takvih istraživačkih pokušaja redovito su praćeni nastojanjima za unapređenjem obrazovnog rada, koje je temeljeno na zaključcima provedenih istraživanja.

Istraživanje koje je na nacionalnoj razini provedeno u Republici Hrvatskoj, a u kojem su razmatrane različite odrednice učeničkog postignuća na završetku osnovne škole, pokazalo je da objašnjenju učeničkog postignuća najviše pridonose određena obilježja samih učenika i njihove obitelji, dok različita obilježja učitelja i nastavnog procesa te škole i ravnatelja u manjoj mjeri pridonose objašnjenju postignuća (Babarović, Burušić i Šakić, 2009.). Pritom su se među osobinama učenika i obilježjima njegove okoline značajnim prediktorima postignuća pokazali spol učenika, obrazovanje učenikovih roditelja i struktura učenikove obitelji. Među obilježjima učitelja i nastavnog procesa značajnim prediktorima školskog postignuća pokazali su se spol i zvanje učitelja te kontinuirano predavanje istog učitelja učenicima, a na razini škole i ravnatelja, veličina i osnivač škole, stručna zastupljenost nastave te staž ravnatelja. Kada se razmatraju postignuća škola, pokazalo se da objašnjenju razlika među školama u uspješnosti najviše pridonose statusna obilježja škola, među kojima su osnivač i administrativni status škole, postojanje područnih škola, postojanje učenika putnika i broj smjena u kojima škola radi (Burušić i sur., 2009.).

Osnovni cilj ovog istraživanja bio je utvrditi obrazovna postignuća učenika i škola Makarskog primorja na završetku osnovnoškolskog obrazovnog ciklusa te ih usporediti s postignućima učenika i škola Splitsko-dalmatinske županije i Republike Hrvatske. Nadalje, u radu se nastojalo utvrditi u kojoj mjeri osobine samih učenika i obilježja njihove okoline, koja su se na nacionalnoj razini pokazala najvažnijim odrednicama učeničkog postignuća, pridonose objašnjenju obrazovnih postignuća učenika Makarskog primorja. Naposljetku, nastojalo se opisati potencijalne razlike između Makarskog primorja, Splitsko-dalmatinske županije i Hrvatske prema ključnim odrednicama školskog postignuća.

Povijest školstva na Makarskom primorju razmjerno je duga te njezini začeci, prema nekim izvorima, sežu još u 17. stoljeće. Ovo će istraživanje omogućiti sagledavanje današnjeg stanja škola Makarskog primorja te pružiti naznake mogućih odrednica te uspješnosti, što predstavlja važan doprinos razmatranju djelovanja škola temeljenom na empirijskim istraživanjima.

METODA

Sudionici

U istraživanju je na razini Republike Hrvatske sudjelovalo 45.526 učenika osmih razreda iz 822 redovne osnovne škole. Prosječan odziv na testiranje na razini škola bio je 96,98%, što pokazuje da je obuhvaćena gotovo cjelokupna populacija učenika osmih razreda u Republici Hrvatskoj. Na razini Splitsko-dalmatinske županije istraživanjem je obuhvaćeno ukupno 5320 učenika iz 89 škola, a prosječan odziv na testiranje na razini škola ove županije bio je 97,49%.

Makarsko primorje, koje je geografski definirano Brelima na zapadu i Gradcem na istoku, obuhvaća 7 osnovnih škola, od kojih je po jedna škola iz Baške vode, Brela, Gradca, Podgore i Tučepi, dok su dvije škole s područja Grada Makarske. Uzorak učenika Makarskog primorja obuhvaća ukupno 307 učenika, dok je prosječan odziv na testiranje u promatranih sedam škola bio 99,36%. Dakle, u istraživanju je sudjelovala većina učenika koji su u to vrijeme pohađali osme razrede u školama Makarskog primorja.

Operacionalizacija istraživačkih varijabli

Obrazovno postignuće mjereno je standardiziranim ispitima za učenike osmih razreda iz biologije, fizike, kemije, geografije, povijesti, hrvatskog jezika i prvog stra-

nog jezika u redovnoj nastavi te ocjenama iz tih školskih predmeta na kraju sedmoga razreda. Ispiti su utemeljeni na aktualnim nastavnim programima pojedinih predmeta, a provjeravana znanja i kompetencije zasnovani su na ključnim elementima programa osnovne škole. Ispite su sastavili članovi predmetnih stručnih radnih skupina, uz suradnju sa stručnjacima Nacionalnog centra za vanjsko vrednovanje obrazovanja (NCVVO) i Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar. Svi standardizirani ispiti prošli su rigoroznu metrijsku analizu temeljem rezultata probnoga ispitivanja te su se završne inačice ispita pokazale pouzdanima, valjanima i težinski primjerenima ispitivanoj populaciji učenika (Burušić, Babarović i Šakić, 2008.). Rezultati učenika na pojedinim ispitima iskazani su kao postotak bodova ostvarenih na ispitu, u rasponu od 0 do 100%.

Podaci o školskim ocjenama na kraju sedmog razreda, kao i ostali relevantni podaci o učenicima, učiteljima, nastavnom procesu i školi, prikupljani su posredno iz e-matice učenika osnovnih škola te dodatno, po potrebi, izravno od ravnatelja ili stručnih suradnika u samim osnovnim školama. U istraživanju su korišteni podaci iz baze koji se odnose na tri skupine obilježja: 1) obilježja učenika; 2) obilježja učitelja i nastave; te 3) obilježja škole i ravnatelja.

Među obilježjima učenika razmatrani su: spol, dob polaska u školu, ima li učenik status putnika, živi li učenik s oba roditelja, obrazovanje učenikove majke i oca te učestalost dolazaka roditelja na informacije. Obilježja učitelja i nastave uključuju: spol, zvanje i staž učitelja, stručnost izvedene nastave, kontinuirano predavanje istog učitelja učeniku, ukupan broj učenika u razredu te odvijanje nastave iz pojedinih predmeta u specijaliziranoj učionici. Među obilježjima škole i ravnatelja prikupljeni su podaci o: veličini, osnivaču škole i tipu škole, broju smjena u kojima škola radi, zastupljenosti stručne nastave u školi, izvođenju izvanučioničke nastave u školi, izvođenju terenske nastave iz pojedinih predmeta te stručnoj spremi, spolu i stažu ravnatelja.

Postupak

Podaci prikazani u ovome radu prikupljeni su kroz projekt „Vanjsko vrednovanje obrazovnih postignuća u osnovnim školama Republike Hrvatske“. Projekt je realiziran u školskoj godini 2007./2008., kroz suradnju NCVVO-a i Instituta Pilar, uz potporu MZOS-a. Informacije o projektu, njegovim ciljevima, organizaciji, provedbi i ishodima moguće je pronaći u Burušić i sur. (2008.).

Ispitivanje obrazovnih postignuća učenika provedeno je u dva uzastopna dana, istodobno u svim školama,

u standardiziranim uvjetima, metodom papir-olovka. Trajanje ispitivanja bilo je propisano za svaki od ispita, a standardizirani uvjeti strogo su poštivani. Ispitivanje i manipulaciju ispitnim materijalima u školama proveli su, prema jasnim i detaljnim uputama, članovi školskih ispitnih povjerenstava, koje su činili učitelji i stručni suradnici škole, imenovani od ravnatelja. Ocjenjivanje ispita proveli su podučeni predmetni učitelji, a ono je, kao i ispitivanje, bilo anonimno. U ispitivanju su sudjelovali samo učenici za koje su roditelji dali suglasnost za sudjelovanje u ispitivanju, a svi osobni podaci učenika zakonski su zaštićeni i tretirani kao službena tajna.

Svaki je učenik pisao po dvije skupine ispita, a u ispitne situacije podijeljeni su slučajnim raspoređivanjem na razini škole. Polovina učenika jedne škole prvoga je dana ispitivanja pisala ispit iz biologije, fizike i kemije, a polovina iz geografije i povijesti. Drugoga je dana polovina učenika pisala ispit iz hrvatskoga jezika, a polovina iz prvog stranog jezika u redovnoj nastavi. Škole koje su imale 10 i manje učenika osmih razreda, svakoga su dana pisale samo jedan ispit, a koji će ispit pisati, određeno je slučajnim raspoređivanjem.

REZULTATI

Prvi cilj ovoga rada bio je utvrditi obrazovna postignuća učenika i škola Makarskog primorja na završetku osnovne škole i usporediti ih s postignućima učenika i škola Splitsko-dalmatinske županije i Republike Hrvatske. U Tablici 1 prikazane su prosječne ocjene učenika Makarskog primorja, Splitsko-dalmatinske županije i Republike Hrvatske iz pojedinih nastavnih predmeta na kraju sedmoga razreda osnovne škole te prosječni rezultati koje su učenici ostvarili u standardiziranim ispitima iz pojedinih predmeta na kraju osmoga razreda. Kada se kao pokazatelj obrazovnog postignuća razmatraju školske ocjene, učenici Makarskog primorja u većini predmeta u prosjeku imaju nešto bolji školski uspjeh od prosjeka Splitsko-dalmatinske županije, kao i od nacionalnog prosjeka. Iznimka su hrvatski jezik i geografija, u kojima u prosjeku imaju nešto slabiji školski uspjeh od županijskog i nacionalnog prosjeka.

Međutim, kada se razmotre prosječni rezultati koje su učenici ostvarili u standardiziranim ispitima kojima su provjeravana njihova znanja i kompetencije iz pojedinih nastavnih predmeta, uočavaju se donekle drukčiji trendovi (Tablica 1). Prije svega, važno je napomenuti da su učenici Splitsko-dalmatinske županije u svim predmetima u pro-

	Makarsko primorje			Splitsko-dalmatinska županija			Republika Hrvatska		
Školski uspjeh učenika u 7. razredu									
	N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD
Opći uspjeh	307	4,14	0,79	5317	3,96	0,87	45.465	3,98	0,85
Biologija	307	3,86	1,04	5319	3,67	1,10	45.526	3,63	1,10
Fizika	307	3,64	1,02	5318	3,36	1,12	45.521	3,39	1,12
Kemija	307	3,77	1,06	5318	3,40	1,14	45.522	3,41	1,13
Geografija	307	3,48	1,09	5317	3,64	1,12	45.520	3,64	1,12
Povijest	307	3,81	1,10	5318	3,71	1,14	45.523	3,61	1,14
Hrvatski jezik	307	3,39	1,04	5320	3,44	1,09	45.524	3,51	1,10
Strani jezik	307	3,64	1,16	5318	3,48	1,17	45.515	3,55	1,16
Uspjeh učenika u nacionalnom testiranju u 8. razredu									
	N	M	SD	N	M	SD	N	M	SD
Biologija	150	43,56	16,88	2523	44,02	18,13	21.817	42,18	18,37
Fizika	150	52,67	20,28	2523	57,85	21,41	21.817	54,69	21,33
Kemija	150	38,57	15,50	2523	38,70	18,08	21.817	35,91	17,32
Geografija	151	43,48	17,62	2617	44,81	18,22	21.485	42,47	17,92
Povijest	151	49,22	15,75	2617	53,28	17,26	21.485	49,42	17,45
Hrvatski jezik	152	42,17	16,70	2625	45,43	17,97	21.749	45,05	17,82
Engleski jezik	144	63,84	23,71	2431	60,26	23,69	16.840	58,40	25,41

sjeku ostvarili nešto bolje rezultate od nacionalnog prosjeka. Prosječni rezultati učenika Makarskog primorja u svim su predmetima nešto slabiji od prosjeka na razini njihove županije, osim u engleskome jeziku, u kojem su u prosjeku bolji od županijskog. Kada se pak usporede s nacionalnim prosjekom, prosječni rezultati učenika Makarskog primorja nešto su slabiji u fizici i hrvatskome jeziku, a nešto bolji u kemiji i engleskome jeziku, dok su u ostalim predmetima blizu nacionalnog prosjeka. U Tablici 2 prikazani su rezultati na standardiziranim ispitima iz pojedinih predmeta na razini škola, pri čemu je naveden najniži, najviši i prosječni rang¹ koji su na pojedinom ispitu ostvarile škole

Tablica 1.
Obrazovna postignuća
učenika Makarskog
primorja u usporedbi s
učenicima Splitsko-
dalmatinske županije i
Republike Hrvatske

1 Za svaku je školu izračunan prosječni rezultat na pojedinom od ispita, a škole su potom na temelju prosječnoga rezultata rangirane redom do najnižega ranga, koji ovisi o ukupnom broju škola u kojima je pisan pojedini ispit. Za škole Makarskog primorja, Splitsko-dalmatinske

Makarskog primorja, kao i prosječni rang koji su ostvarile škole Splitsko-dalmatinske županije i sve škole u Republici Hrvatskoj. Škole Makarskog primorja u prosjeku su bolje od škola Splitsko-dalmatinske županije i od nacionalnog prosjeka u kemiji i engleskome jeziku. U svim su ostalim predmetima slabije od županijskog, a u fizici i hrvatskome jeziku i od nacionalnog prosjeka. Međutim, uočavaju se i zamjetne razlike među sedam škola Makarskog primorja u uspješnosti iz pojedinih predmeta. Primjerice, najbolji rezultat koji je ostvarila jedna od škola Makarskog primorja vrlo je visoko 6. mjesto u državi prema uspjehu iz kemije, jedna je od škola na 21. mjestu u državi prema uspjehu iz fizike, a i u svim ostalim predmetima Makarsko primorje ima škole koje su po uspjehu iz toga predmeta među 100 najboljih škola u Hrvatskoj. Iznimka je hrvatski jezik, u kojem se škola koja je ostvarila najbolji prosječni rezultat među svim školama Makarskog primorja nalazi na 199. mjestu u državi. S druge strane, neke škole Makarskog primorja zauzimaju vrlo nisko mjesto na rang-ljestvici uspješnosti iz pojedinih predmeta. Primjerice, jedna od škola na 813. je mjestu u državi po uspješnosti iz fizike, a jedna je na 815. mjestu u državi po uspješnosti iz biologije.

U Tablici 2 prikazani su i rezultati dobiveni usporedbom rezultata pojedinačnih škola u pojedinim predmetima s nacionalnim rezultatima, odnosno vrijednosti indeksa nacionalne usporedivosti (INU)² škola prema uspješnosti u nacionalnom ispitivanju. Na temelju vrijednosti INU-a u pojedinom predmetu moguće je primijetiti da škole Makarskog primorja u prosjeku imaju nešto niže rezultate od nacionalnog prosjeka u fizici i hrvatskome jeziku, dok su u ostalim predmetima rezultati nešto viši od nacionalnog prosjeka. Najveće odstupanje od nacionalnog prosjeka u pozitivnom smjeru dobiveno je u kemiji, pri čemu su škole Makarskog primorja u prosjeku oko 17% uspješnije od nacionalnog prosjeka, te u engleskome jeziku, u kojem su oko 9% uspješnije od nacionalnog prosjeka. Rezultati su donekle sukladni onima dobivenima na razini Splitsko-dalmatinske županije. Naime, škole ove županije

županije i za sve škole u Republici Hrvatskoj izračunan je i prosječni rang, koji je iskazan kao medijan rangova škola pojedine od skupina, a ukazuje na prosječan položaj škola te skupine po znanju iz pojedinog predmeta.

2 Indeks nacionalne usporedivosti (INU) izračunan je prema formuli: (prosječni rezultat škole/referentni prosjek države) x 100. Ako je vrijednost INU-a veća od 100, postignuće škole bolje je od nacionalnog prosjeka, a ako je vrijednost INU-a manja od 100, postignuće škole lošije je od nacionalnog prosjeka. Brojčana razlika u odnosu na 100 govori koliko je postignuće pojedine škole bolje ili lošije od nacionalnog prosjeka.

	Makarsko primorje				Splitsko-dalmatinska županija		Republika Hrvatska	
Rang-poredak škola po uspjehu u nacionalnom testiranju								
	N	Min.	Maks.	M	N	M	N	M
Biologija	7	97	815	343,36	89	336,79	822	411,5
Fizika	7	21	813	469,93	89	318,45	822	411,5
Kemija	7	6	758,5	288,71	89	299,26	822	411,5
Geografija	7	90	737	350,93	87	317,74	797	399
Povijest	7	38,5	656	366,43	87	291,24	797	399
Hrvatski jezik	7	166	724	437,29	85	374,22	819	410
Engleski jezik	7	42	567	260,79	87	302,37	679	340
Indeks nacionalne usporedivosti škola prema rezultatima u nacionalnom testiranju (INU)								
	N	Min.	Maks.	M	N	M	N	M
Biologija	7	58,63	125,41	103,27	89	106,30	822	100
Fizika	7	60,25	141,68	96,26	89	107,32	822	100
Kemija	7	68,48	192,61	117,10	89	111,71	822	100
Geografija	7	74,40	122,41	102,05	87	107,48	797	100
Povijest	7	83,03	132,85	103,53	87	109,32	797	100
Hrvatski jezik	7	79,93	113,95	97,58	85	102,33	819	100
Engleski jezik	7	80,17	131,28	108,74	87	105,02	679	100

u prosjeku su u svim predmetima od 2 do 12% uspješnije od nacionalnog prosjeka. Međutim, ponovno je moguće primijetiti znatne razlike među pojedinim školama Makarskog primorja. Primjerice, škola Makarskog primorja s najlošijim postignućem iz kemije oko 32% je lošija od nacionalnog prosjeka, dok je škola s najboljim postignućem iz tog predmeta čak oko 93% bolja od nacionalnog prosjeka. Kada se promatraju rezultati iz fizike, u kojoj su škole Makarskog primorja u prosjeku bile slabije od nacionalnog prosjeka, također se mogu uočiti zamjetne razlike među školama – škola s najslabijim uspjehom iz fizike oko 40% je slabija, a škola koja je ostvarila najbolji uspjeh iz fizike, oko 42% je bolja od nacionalnog prosjeka.

Na nacionalnoj su se razini najvažnijim odrednicama učeničkog postignuća pokazala osobna obilježja učenika i njegove okoline, dok su obilježja učitelja, nastavnog procesa, škole i ravnatelja u manjoj mjeri pridonosila objaš-

Tablica 2.
 Obrazovno postignuće
 škola Makarskog primorja u
 usporedbi sa školama Split-
 sko-dalmatinske županije i
 Republike Hrvatske

njenju obrazovnih postignuća učenika (Babarović i sur., 2009.). U ovom smo radu nastojali utvrditi u kojoj mjeri osobine samih učenika i obilježja njihove okoline pridonose objašnjenju obrazovnih postignuća učenika Makarskog primorja. Za tu su svrhu provedene regresijske analize, u kojima su kriterijske varijable bili rezultati učenika na standardiziranim ispitima iz pojedinih predmeta, a prediktorske varijable bila su obilježja učenika i njihove okoline (spol, dob polaska u školu, status učenika putnika, struktura učenikove obitelji, obrazovanje učenikove majke i oca i učestalost dolazaka učenikovih roditelja na informacije) (Tablica 3).

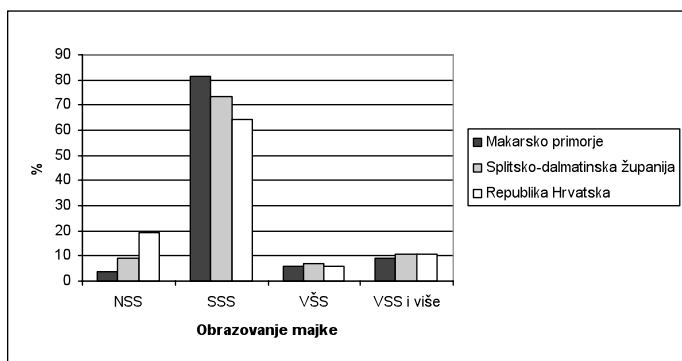
	Regresijski koeficijenti (Beta)						
	BIO	FIZ	KEM	GEO	POV	HRV	ENG
N	130	130	130	134	134	137	123
Spol učenika (Ž=0 ili M=1)	-.079	.065	-.144	.035	.021	-.227*	-.034
Dob polaska u školu (6 ili 7 godina)	.004	.011	.059	.000	-.012	.076	-.063
Status učenika putnika (da=0 ili ne=1)	.093	.000	.052	.136	.116	.149	.065
Učenik živi s oba roditelja (da=0 ili ne=1)	-.185*	-.017	-.139	-.005	.121	.070	-.134
Obrazovanje majke učenika (skala)	-.049	.183	-.055	.229*	.245*	.097	.181
Obrazovanje oca učenika (skala)	.218*	.109	.081	.117	.085	.128	.035
Učestalost dolazaka roditelja na informacije (skala)	.158	-.013	.048	.082	-.036	.000	-.173
R2	.105*	.063	.050	.108*	.110*	.143*	.086

* $p < 0,05$

Tablica 3.
 Predviđanje obrazovnog
 postignuća učenika
 Makarskog primorja na
 temelju ispitivanih oso-
 bina učenika i obilježja
 učenikove okoline

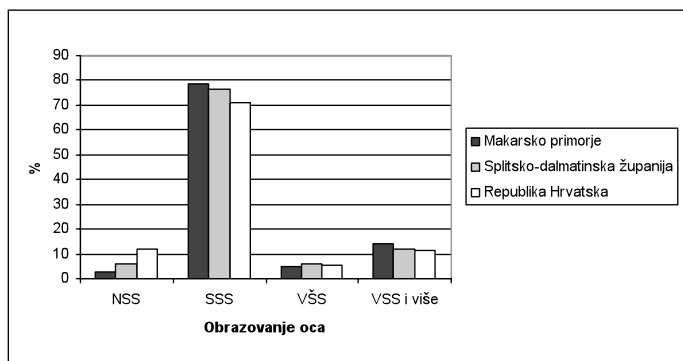
Rezultati pokazuju da osobine učenika i obilježja učenikove okoline značajno pridonose objašnjenju obrazovnog postignuća učenika Makarskog primorja u većini predmeta. Ukupni postotak objašnjene varijance u postignuću na temelju ispitivanih obilježja iznosi između 5 i 14%, što odgovara nalazima na nacionalnoj razini (Babarović i sur., 2009.). Također, sukladno nalazima na razini Republike Hrvatske, kao značajni prediktori javljaju se obrazovanje učenikovih roditelja te struktura učenikove obitelji, pri čemu bolji uspjeh postižu djeca obrazovanijih roditelja te djeca koja odrastaju u dvoroditeljskim obiteljima.

Naposljetku, treći cilj rada bio je usporediti učenike Makarskog primorja s učenicima Splitsko-dalmatinske županije i Republike Hrvatske prema nekim obilježjima koja su se pokazala relevantnima za predviđanje obrazovnih postignuća. Među obilježjima učenika, kao najvažniji prediktori obrazovnog postignuća na nacionalnoj, ali i na lokalnoj razini, mogu se izdvojiti obrazovanje učenikovih roditelja i struktura učenikove obitelji. Među učenicima Makarskog primorja najviše je onih čije majke i očevi imaju srednju stručnu spremu, manje je djece roditelja visoke i više stručne spreme, dok je udio učenika čiji roditelji imaju nižu stručnu spremu razmjerno nizak i iznosi svega oko 3% (Slike 1 i 2). Kada se stupanj obrazovanja roditelja učenika Makarskog primorja usporedi sa stanjem na razini županije i države, moguće je primijetiti da je na Makarskom primorju nešto manji udio učenika čiji roditelji imaju nižu stručnu spremu, dok je nešto veći udio učenika čije majke imaju srednju i onih čiji očevi imaju visoku stručnu spremu.

Slika 1.

Obrazovanje majke učenika Makarskog primorja u usporedbi s učenicima Splitsko-dalmatinske županije i Republike Hrvatske

Slika 2.

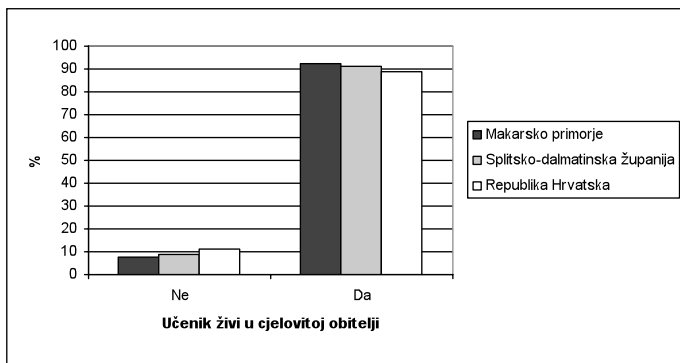
Obrazovanje oca učenika Makarskog primorja u usporedbi s učenicima Splitsko-dalmatinske županije i Republike Hrvatske

Više od 90% učenika Makarskog primorja živi u dvoroditeljskim obiteljima, što otprilike odgovara udjelu učenika iz dvoroditeljskih obitelji u Splitsko-dalmatinskoj županiji, a taj je udio nešto veći nego na razini Hrvatske (Slika 3).

Budući da Makarsko primorje obuhvaća svega sedam škola, a time i razmjerno malen broj učitelja, razreda i ravnatelja, metodološki i statistički nije bilo opravdano u analizu odrednica postignuća učenika škola Makarskog primorja (Tablica 3) uključivati varijable na razini učitelja, nastavnog procesa, škole i ravnatelja. Međutim, moguće je deskriptivno usporediti učenike i škole Makarskog primorja s učenicima i školama Splitsko-dalmatinske županije i Republike Hrvatske prema nekim obilježjima učitelja, nastavnog procesa i škola, koja su se pokazala značajnim prediktorima obrazovnog postignuća na nacionalnoj razini.

Slika 3.

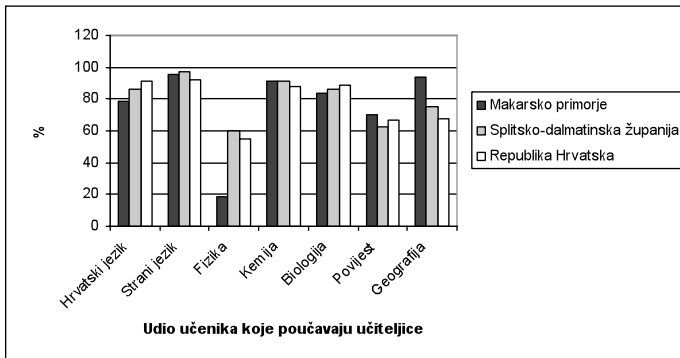
Struktura obitelji učenika Makarskog primorja u usporedbi s učenicima Splitsko-dalmatinske županije i Republike Hrvatske

Među obilježjima učitelja i nastavnog procesa najvažnijim prediktorima obrazovnog postignuća učenika pokazali su se spol i zvanje učitelja, a u slučaju uspjeha u prirodoslovnim predmetima, tj. biologiji, fizici i kemiji, i pohađanje nastave iz tih predmeta u specijaliziranim učionicama. Većinu učenika Makarskog primorja u svim predmetima podučavaju učiteljice, osim u fizici, u kojoj ih većinom podučavaju učitelji (Slika 4). To odgovara općim nalazima na razini države, kao i županije, pri čemu se udio učenika kojima pojedine predmete predaju učiteljice kreće oko 90%. Samo fiziku, geografiju i povijest nešto većem udjelu učenika (oko 30% do 45%) predaju učitelji, iako i te predmete većini učenika predaju učiteljice.

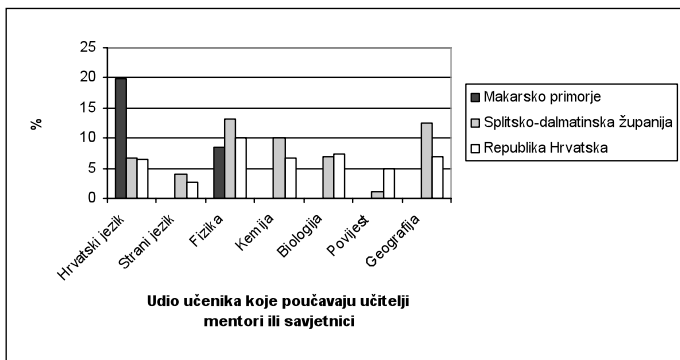
U većini predmeta, osim hrvatskoga jezika i fizike, učenike Makarskog primorja podučavaju isključivo učitelji koji nisu napredovali u zvanju, odnosno nemaju status mentora ili savjetnika (Slika 5). Međutim, udio učenika kojima hrvatski jezik predaje učitelj koji je napredovao u zvanju na Makarskom je primorju gotovo tri puta veći nego na županijskoj i nacionalnoj razini. Udio učenika kojima fiziku predaju učitelji koji su mentori ili savjetnici nešto je niži nego na razini Splitsko-dalmatinske županije i Hrvatske. Važno je napomenuti da je na razini Split-

ske-dalmatinske županije udio učenika koje podučavaju učitelji izabrani u zvanje mentora ili savjetnika u većini predmeta, osim biologije i povijesti, općenito nešto veći nego na državnoj razini.

Slika 4.

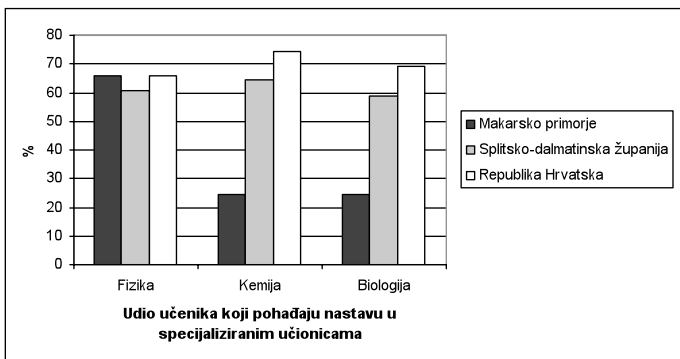
Udio učenika koje podučavaju učiteljice u Makarskom primorju u usporedbi s učenicima u Splitsko-dalmatinskoj županiji i Republici Hrvatskoj

Slika 5.

Udio učenika koje podučavaju učitelji mentori ili savjetnici u Makarskom primorju u usporedbi s učenicima u Splitsko-dalmatinskoj županiji i Republici Hrvatskoj

Od sedam škola Makarskog primorja, dvije imaju specijaliziranu učionicu za biologiju, tri za fiziku i dvije za kemiju. Sukladno tome, oko 65% učenika Makarskog primorja pohađa nastavu iz fizike u specijaliziranoj učionici (Slika 6), što je nešto više od udjela na razini županije, ali odgovara udjelu na razini države. Međutim, nastavu iz biologije i kemije u specijaliziranim učionicama pohađa

Slika 6.

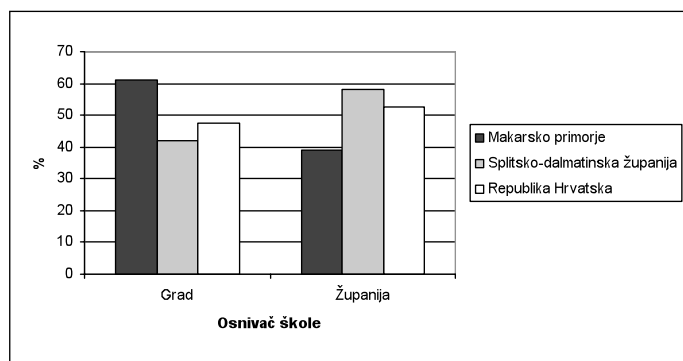
Udio učenika koji pohađaju nastavu u specijaliziranim učionicama u Makarskom primorju u usporedbi s učenicima u Splitsko-dalmatinskoj županiji i Republici Hrvatskoj

Slika 7.

Udio učenika koji pohađaju škole kojima je osnivač grad ili županija na Makarskom primorju u usporedbi s učenicima u Splitsko-dalmatinskoj županiji i Republici Hrvatskoj

manje od 25% učenika, što je zamjetno niži udio nego na županijskoj i državnoj razini.

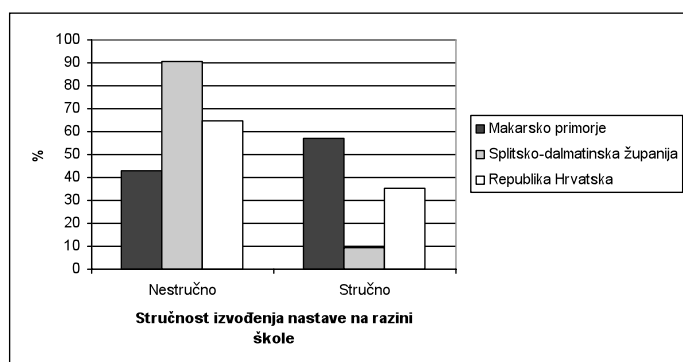
Među obilježjima škola i ravnatelja, na nacionalnoj su se razini najvažnijim prediktorima obrazovnih postignuća učenika pokazali veličina i osnivač škole, stručna zastupljenost nastave u školi te staž ravnatelja. Na Makarskom primorju postoje dvije škole kojima je osnivač grad i pet kojima je osnivač županija. Ipak, budući da su gradske škole nešto veće prema broju učenika nego županijske, udio učenika koji pohađaju škole kojima je osnivač grad, veći je nego na razini Splitsko-dalmatinske županije i Hrvatske (Slika 7).

Nadalje, u tri od sedam škola Makarskog primorja nastava je u cijelosti stručno zastupljena, no vjerojatno se radi o većim školama, jer oko 57% učenika pohađa škole u kojima je nastava u potpunosti stručno zastupljenija. Zato je udio učenika koji pohađaju škole u kojima to nije slučaj, gotovo dvostruko manji nego na razini županije te oko 20% manji nego na državnoj razini (Slika 8).

Slika 8.

Udio učenika Makarskog primorja kojima je nastava stručno zastupljena u usporedbi s učenicima u Splitsko-dalmatinskoj županiji i Republici Hrvatskoj

Škole Makarskog primorja u prosjeku imaju oko 275 učenika te su zamjetno manje od prosjeka na razini županije (M=652) i države (M=626). Ravnatelji škola u prosje-

ku imaju oko 8 godina radnog staža, što je nešto manje od prosječnog staža ravnatelja na razini županije ($M=10,8$) i države ($M=9,6$).

RASPRAVA

U ovom smo radu nastojali razmotriti obrazovna postignuća učenika i škola Makarskog primorja na završetku osnovnoškolskog obrazovanja, usporedivši ih s postignućima učenika i škola Splitsko-dalmatinske županije i Republike Hrvatske. Učenici Makarskog primorja u većini predmeta u prosjeku imaju nešto bolji školski uspjeh od prosjeka na županijskoj i nacionalnoj razini. Međutim, kada se znanje i kompetencije učenika ispituju objektivnim standardiziranim ispitima, u većini predmeta u prosjeku ostvaruju nešto slabije rezultate od prosjeka njihove županije, a u fizici i hrvatskome jeziku i od nacionalnog prosjeka. Ovakvi nalazi ukazuju na to da je školsko ocjenjivanje učenika u školama Makarskog primorja vjerojatno manje strogo nego ono na razini županije i države, što dovodi do nesklada između trenda koji se uočava kada se kao pokazatelj obrazovnog postignuća razmatraju ocjene i rezultati na standardiziranim ispitima učeničkih znanja i kompetencija.

Nadalje, rezultati usporedbi na razini škola, temeljeni na prosječnom rang-u škola po uspješnosti i prosječnom indeksu nacionalne usporedivosti u pojedinom predmetu, ukazuju na nešto bolju uspješnost škola Makarskog primorja u usporedbi s prosjekom na razini županije i države u kemiji i engleskome jeziku, a slabiju u fizici i hrvatskome jeziku. U ostalim su predmetima škole Makarskog primorja po postignuću blizu županijskog i/ili nacionalnog prosjeka. Važno je pritom istaknuti da čak i u onim predmetima u kojima je postignuće lošije od županijskog i nacionalnog prosjeka, postoje škole koje ostvaruju izvrsne rezultate. Primjerice, škola Makarskog primorja koja je ostvarila najbolji uspjeh u fizici nalazi se na visokom 21. mjestu u državi prema uspjehu iz toga predmeta. Osim toga, Makarsko primorje u svim predmetima osim hrvatskoga jezika ima škole koje su po postignuću među najboljih 100 škola u državi, a, s druge strane, neke su škole u pojedinim predmetima na samome dnu rang-ljestvice uspješnosti.

Izloženi rezultati ukazuju na priličnu neujednačenost među školama Makarskog primorja u postignućima, što otvara pitanje mogućih uzroka takvih razlika u uspješnosti. Također, postavlja se pitanje kako se može poboljšati obrazovni uspjeh učenika i škola. Kako bi se što točni-

je odgovorilo na ta pitanja, važno je poznavati ključne odrednice obrazovnih postignuća učenika i škola. Budući da su prijašnja istraživanja na nacionalnoj razini pokazala da su najvažnije odrednice učeničkog postignuća osobine samih učenika i obilježja njihove okoline (Babarović i sur., 2009.), provedena je analiza kojom se nastojalo utvrditi pridonose li, i u kojoj mjeri, određena obilježja učenika objašnjenju obrazovnih postignuća i na razini Makarskog primorja. Rezultati provedenih analiza pokazali su se sukladnima onima dobivenim na nacionalnoj razini. Kao značajni prediktori boljeg postignuća izdvajaju se viša naobrazba učenikovih roditelja te odrastanje u dvoroditeljskim obiteljima. Kao što je već navedeno, istraživanja općenito pokazuju da djeca iz obitelji nižeg socio-ekonomskog statusa u prosjeku ostvaruju slabije rezultate na različitim pokazateljima obrazovnog postignuća i prilagodbe na školu od djece iz obitelji boljeg socio-ekonomskog statusa (npr. Coleman i sur., 1966.; Ma i Wilkins, 2009.; Rubin i Balow, 1979.; Sirin, 2005.; Sutton i Soderstorm, 2001.; White, 1982.). Također, djeca iz jednoroditeljskih obitelji u prosjeku imaju slabiji školski uspjeh od djece iz dvoroditeljskih obitelji (Amato i Keith, 1991.; Reifman i sur., 2001.). U tom je kontekstu zanimljiv nalaz da više od 90% učenika Makarskog primorja živi u dvoroditeljskim obiteljima te da se većinom radi o djeci roditelja srednje stručne spreme. Štoviše, udio učenika čije majke i očevi imaju nižu stručnu spremu manji je nego na županijskoj i državnoj razini. Stoga se može zaključiti da su učenici Makarskog primorja po relevantnim obiteljskim obilježjima općenito u povoljnome položaju za ostvarenje obrazovnog uspjeha. Stoga je jedan od mogućih pristupa poboljšanju uspješnosti učenika i škola razvoj snažnije suradnje s roditeljima, budući da je roditeljska uključenost u školski život djeteta pozitivno povezana s obrazovnim postignućem (Jeynes, 2005.).

Na nacionalnoj je razini utvrđeno da bolje postignuće imaju učenici koje podučavaju učiteljice te učenici čiji su učitelji izabrani u zvanje mentora ili savjetnika (Babarović i sur., 2009.). Udio učenika Makarskog primorja koje podučavaju učiteljice u gotovo svim je predmetima podjednak onome na razini županije i države, a zamjetno je niži od udjela učenika koje podučavaju učitelji samo u fizici, u kojoj su učenici u prosjeku ostvarili nešto slabije rezultate od županijskog i nacionalnog prosjeka. Kada se promatra zvanje učitelja, na Makarskom primorju samo među učiteljima koji predaju fiziku i hrvatski jezik postoje oni koji su izabrani u zvanje mentora ili savjetnika, dok u svim ostalim predmetima učenike podučavaju isključivo učitelji koji nisu napredovali u zvanju. U tom je kontekstu

paradoksalan nalaz da učenici i škole Makarskog primorja u prosjeku ostvaruju slabije rezultate od županijskog i nacionalnog prosjeka upravo u fizici i hrvatskome jeziku. Posebno iznenađuje slabije postignuće u hrvatskome jeziku, budući da je udio učenika koje u tom predmetu podučavaju učitelji mentori i savjetnici gotovo tri puta veći nego na županijskoj i nacionalnoj razini. Slabije postignuće iz fizike neočekivano je i s obzirom na to da većina učenika Makarskog primorja pohađa nastavu iz fizike u specijaliziranim učionicama. S druge strane, iako je udio učenika koji pohađaju nastavu iz biologije i kemije u specijaliziranim učionicama zamjetno manji nego na županijskoj i državnoj razini, u ovim predmetima učenici su ostvarili rezultate koji su iznad nacionalnog prosjeka. Iznesene spoznaje ukazuju na potrebu detaljnijeg razmatranja učinkovitosti korištenja raspoloživih ljudskih i materijalnih resursa škola Makarskog primorja u ostvarenju željenih obrazovnih ishoda.

Opći je zaključak razmatranja obrazovnih postignuća učenika i škola Makarskog primorja da učenici i škole Makarskog primorja imaju razmjerno dobre preduvjete za visoko obrazovno postignuće. Međutim, iako u usporedbi sa svojom županijom u prosjeku imaju povoljnije uvjete za rad i učenje, u prosjeku iz većine predmeta ostvaruju niže rezultate od onih ostvarenih na županijskoj razini. Stoga bi u budućnosti svakako trebalo provesti sustavne analize učinkovitosti korištenja raspoloživih ljudskih i materijalnih resursa u ovim školama te osmisliti mjere koje bi omogućile adekvatno korištenje postojećih potencijala.

LITERATURA

- Adams, D. (1993.), *Defining Educational Quality*, Arlington, VA: Institute for International Research.
- Amato, P. R. i Keith, B. (1991.), Parental Divorce and the Well-Being of Children: A Meta-Analysis, *Psychological Bulletin*, 110 (1): 26-46.
- Babarović, T., Burušić, J. i Šakić, M. (2009.), Uspješnost predviđanja obrazovnih postignuća učenika osnovnih škola Republike Hrvatske, *Društvena istraživanja*, 18 (4-5): 673-695.
- Bankston, C. L. i Caldas, S. J. (1998.), Family Structure, Schoolmates and Racial Inequalities in School Achievement, *Journal of Marriage and the Family*, 60 (3): 715-723.
- Burušić, J., Babarović T. i Marković, N. (2010.), Koliko daleko padaju jabuke od stabla? Odnos obrazovnih postignuća djece i obrazovne razine njihovih roditelja, *Društvena istraživanja*, 19 (4-5): 709-730.

- Burušić, J., Babarović, T. i Šakić, M. (2008.), *Vanjsko vrednovanje obrazovnih postignuća u osnovnim školama Republike Hrvatske*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Nacionalni centar za vanjsko vrednovanje obrazovanja.
- Burušić, J., Babarović, T. i Šakić, M. (2009.), Odrednice uspješnosti osnovnih škola u Republici Hrvatskoj: rezultati empirijske provjere, *Društvena istraživanja*, 18 (4-5): 605-624.
- Coleman, J., Campbell, E., Hobson, C., McPartland, J., Mood, A., Weinfeld, F. i York, R. (1966.), *Equality of Educational Opportunity*, Washington, DC, U.S. Department of Health, Education, and Welfare, Office of Education.
- Daun, H. (2007.), *School Decentralization in The Context of Globalizing Governance: International Comparison of Grassroots Responses*, Springer, Dordrecht.
- Dunn, D. S., Mehrotra, C. M. i Halonen, J. S. (2004.), *Measuring Up: Educational Assessment Challenges and Practices for Psychology*, Washington DC, American Psychological Association.
- European Report on the Quality of School Education (2000.), *Sixteen Quality Indicators*, European Communities.
- Goldstein, H. (1997.), Methods in School Effectiveness Research, *School Effectiveness and School Improvement*, 8 (4): 369-395.
- Hanushek, E. A. i Lindseth, A. A. (2009.), *Schoolhouses, Courthouses, and Statehouses*. New Jersey, Princeton University Press.
- Haveman, R. i Wolfe, B. (1995.), The Determinants of Children's Attainments: A Review of Methods and Findings, *Journal of Economic Literature*, 33 (4): 1829-1878.
- Jeynes, W. H. (2005.), A Meta-Analysis of the Relation of Parental Involvement to Urban Elementary School Student Academic Achievement, *Urban Education*, 40 (3): 237-269.
- Kane, T. J., Siegg, S. i Staiger, D. (2006.), School Quality, Neighborhoods, and Housing Prices, *American Law and Economics Review*, 8 (2): 183-212.
- Karsten, S. A., Visscher, J., Dijkstra, A. B. i Veenstra, R. (2010.), Towards Standards for The Publication of Performance Indicators in the Public Sector: The Case of Schools, *Public Administration*, 88 (1): 90-112.
- Kellaghan, T. i Greaney, V. (2001.), *Using Assessment to Improve the Quality of Education*, Paris, IIEP, UNESCO.
- Ma, X. i Wilkins, L. M. (2002.), Development of Science Achievement in Middle and High School: Individual Differences and School Effects, *Evaluation Review*, 26 (4): 395-417.
- Maki, P. L. (2004.), *Assessing for Learning: Building a Sustainable Commitment Across the Institution*, American Association for Higher Education, Virginia, Sterling.

- Makwati, G., Audionos, B. i Lairez, T. (2003.), *The Role of Statistics in Improving the Quality of Basic Education in Sub-Saharan Africa*, ADEA Biennial Meeting.
- McLoyd, V. C. (1998.), Socioeconomic Disadvantage and Child Development, *American Psychologist*, 53 (2): 185-204.
- Milne, A. i Plourde, L. A. (2006.), Factors of a Low-SES Household: What Aids Academic Achievement?, *Journal of Instructional Psychology*, 33 (3): 183-193.
- (2010.), Odluka o razvrstavanju jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave prema stupnju razvijenosti, *Narodne novine*, 89.
- OECD (1995.), *Indicators of Education Systems: Measuring the Quality of Schools*, Paris, Organization for Economic Cooperation and Development.
- OECD (1996.), *Education at a Glance – OECD Indicators*, Paris, France.
- Pellegrino, J. W., Chudowsky, N. i Glaser, R. (2001.), *Knowing what Students Know: The Science and Design of Educational Assessment*, Washington DC, National Academy Press.
- Pink, W. T. i Noblit, G. W. (2007.), (Eds.), *International Handbook of Urban Education*, Springer, Dordrecht.
- Reifman, A., Villa, L. C., Amans, J. A., Rethinam, V. R. i Telesca, T. Y. (2001.), Children of Divorce in the 1990s: A Meta-Analyses, *Journal of Divorce and Remarriage*, 36 (1-2): 27-37.
- Reynolds, D. (2005.), Beyond School Effectiveness and School Improvement?. U: A. Harris i N. Bennett (ur.), *School Effectiveness and School Improvement: Alternative Perspectives* (str. 26-43), NewYork, Continuum.
- Rubin, R. A. i Balow, B. (1979.), Measures of Infant Development and Socioeconomic Status as Predictors of Later Intelligence and School Achievement, *Developmental Psychology*, 15 (2): 225-227.
- Sammons, P., Hillman, J. i Mortimore, P. (1994.), *Key Characteristics of Effective Schools: A Review of the School Effectiveness Research*, London, Institute of Education, University of London.
- Schumacker, R. E. i Brookshire, W. K. (1992.), Defining Quality Indicators for Secondary Schools, *Educational Research Quarterly*, 15 (4), 5-10.
- Sirin, S. R. (2005.), Socioeconomic Status and Academic Achievement: A Meta-Analytic Review of Research 1990-2000., *Review of Educational Research*, 75 (3): 417-453.
- Stringfield, S. i Herman, R. (1996.), Assessment of the State of School Effectiveness Research in the United States of America, *School Effectiveness and School Improvement*, 7 (2): 159-180.
- Sutton, A. i Soderstrom, I. (2001.), Predicting Elementary and Secondary School Achievement with School-Related and Demographic Factors, *The Journal of Educational Research*, 92 (6): 330-338.

- UNDP (2007.), *Kvaliteta života u Hrvatskoj: Regionalne nejednakosti*, Zagreb, UNDP.
- Visscher, A. J. (2001.), Public School Performance Indicators: Problems and Recommendations, *Studies in Educational Evaluation*, 27 (3): 199-214.
- Walker, S. A., Petrill, S. A. i Plomin, R. (2005.), A Genetically Sensitive Investigation of the Effects of the School Environment and Socio-Economic Status on Academic Achievement in 7-Year-Olds, *Educational Psychology*, 25 (1): 55-73.
- White, K. (1982.), The Relation between Socioeconomic Status and Academic Achievement, *Psychological Bulletin*, 91 (3): 461-481.
- Williams, J. H. (2005.), Cross-National Variations in Rural Mathematics Achievement: A Descriptive Overview, *Journal of Research in Rural Education*, 20 (5). <http://jrre.psu.edu/articles/20-5.pdf> (15. 3. 2012.)

II.

MJESNA _____ NASELJSKA _____ MREŽA _____ I SAMOUPRAVA _____

Sonja PODGORELEC i Sanja KLEMPIĆ BOGADI

SOCIO-GEOGRAFSKE PROMJENE U NASELJIMA MAKAR- SKOG PRIMORJA

S ploče na ploču
s pole na polu
s gomile na gomilu
skoči

Između škrapa
između stina
priko sika
protrči

Bos
niz vinograd
smokva je u vinogradu
velika smokva
puna smokava

(Željko Kuluz, Sjećanje na djetinjstvo)

UVOD

Vizualni kontrasti između krša, šume i mora čine Makarsko primorje jednim od najatraktivnijih turističkih prostora Hrvatske – jedinstven reljefni sklad planinskih grebena, flišne zone, na kojoj se odvija život specifičnom pitomošću u razmjerno surovom prostoru, i obalom karakterističnom po žalima i vapnenačkim grebenima (Pepeonik, 1999.).

Makarsko primorje prostor je uz Jadransko more koji se proteže u dužini od oko 60 km, od Vrulje na sjeverozapadu do Bačine na jugoistoku, i širine do najviše 3 km, a od zaleđa odvojen je Biokovom i Rilićem. Prostor Primorja obuhvaća šest administrativnih gradova/općina: općina Brela (Brela i Gornja Brela), općina Baška Voda (Bast, Baška Voda, Krvavica i Promajna), Grad Makarska (Makarska i Veliko Brdo), općina Tučepi (Tučepi), općina Podgora (Drašnice, Gornje Igrane, Igrane, Podgora, Živo-gošće) i općina Gradac (Brist, Drvenik, Gradac, Podaca, Zaostrog). Godine 2011. ovdje je na 261,60 km² živjelo 26.095 stanovnika u 19 naselja.

U prošlosti stanovništvo je živjelo u selima smještenima duž cijele flišne zone od mora do Biokova, unutar koje su se izdvajale tri zone naseljenosti: pod biokovskim odsjekom (na kontaktu fliša i vapnenca – najstarija naselja), pored uzdužne primorske ceste i uz morsku obalu (Roglić, 1931.). Naseljenost pod biokovskim odsjekom zadržala se dugo, prije svega zbog mogućnosti istodobne obrade zemlje i stočarenja, ali, pretpostavlja se, i zbog bosansko-hercegovačkog podrijetla doseljenog stanovništva, koje vjerojatno nije poznavalo more kao gospodarski resurs (Roglić, 1931.). Poljoprivreda na neadekvatno kvalitetnim tlima i površinom malim parcelama jedva je zadovoljavala potrebe stanovništva, koje je u velikom broju živjelo u siromaštvu i oskudici.

Danas stanovništvo Makarskog primorja uglavnom živi u urbaniziranim naseljima na obali i bavi se, u najvećem broju, poslovima vezanim uz turizam, trgovinu i ugostiteljstvo.

Cilj je ovoga rada analizirati društveno-gospodarske procese koji su utjecali na preobrazbu prostora Makarskog primorja u posljednjih 50-ak godina, analizirati ih u njihovoj kontinuitetu, sukcesiji i/ili paralelnosti – deagrarizaciju, litoralizaciju, deruralizaciju i urbanizaciju te razvoj turizma kao najvažniju gospodarsku aktivnost koja je na te procese utjecala. Uz teorijsku analizu postojeće znanstvene i stručne literature, u radu je primijenjena i kvantitativna analiza sekundarnih izvora.

SOCIOEKONOMSKO PRESTRUKTURIRANJE STANOVNIŠTVA

Sve do pojave filoksere i peronosporne te uvođenja vinske kvote krajem 19. stoljeća i početkom 20., Makarsko primorje stoljećima je bilo poljoprivredno područje s izrazitom usmjerenošću na uzgoj maslina i vinove loze. U razdoblju između 1900. i 1933. znatno se smanjila površina poljoprivrednog zemljišta pod vinogradima – s 2521 ha na 1114 ha,¹ a došlo je i do značajne degradacije uzgoja maslina. Jedina kultura čiji se uzgoj nastavio uspješno i kasnije u 20. stoljeću i koja je djelomice uspijevala amortizirati materijalno osiromašenje poljoprivrednika, posebice Donjeg Makarskog primorja, bila je višnja (O. Lahman, 1975., 514-515). Ipak, agrarna prenapučenost, uz bolest i degradaciju temeljnih kultura, dovela je do općeg osiromašavanja seljaka, čime je, početkom 20. stoljeća, potaknuta značajnija prekomorska migracija. Svi navedeni procesi, a posebice mehanički odljev, utjecali su na demografski pad

¹ Gotovo ista površina pod vinogradima na Makarskom primorju zabilježena je i 1968. – 1138 ha (Lahman, 1970., 520).

ili stagnaciju stanovništva sve do razdoblja nakon Drugoga svjetskog rata. Završetak Drugog svjetskog rata Makarsko primorje dočekalo je kao prometno izolirana, periferina i gospodarski zaostala mikroregija s dominantnom usmjerenošću na poljoprivredu. Dva su ključna događaja u šezdesetima – potres i izgradnja Jadranske magistrale, potaknula promjene koje će dugoročno i dramatično demografski, gospodarski i prostorno promijeniti naselja Makarskog primorja. Naime, od 1960-ih godina ubrzano prestrukturiranje stanovništva ogleda se, prije svega, u napuštanju tradicionalne djelatnosti poljoprivrede i stočarstva te sve češćem zapošljavanju u nepoljoprivrednim djelatnostima. Deagrarizacija je jedan od najznačajnijih društveno geografskih procesa koji je transformirao prostor, ali i način života, a potaknula ju je agrarna zaostalost i ubrzana industrijalizacija. Taj proces se na Makarskom primorju odvijao vrlo brzo, a vrhunac intenziteta bio je između 1961. i 1971., kada je došlo do masovnog napuštanja poljoprivrede, te se broj poljoprivrednih stanovnika smanjio s 5270 na svega 666 (indeks promjene 12,6), dok je istodobno ukupan broj stanovnika porastao s 13.929 na 16.953 (indeks promjene 121,7). Godine 1961. poljoprivredno stanovništvo činilo je 37,8% ukupnog stanovništva, 1971. 14%, a 1981. svega 3,5%. Paralelno, smanjivao se i udio aktivnog poljoprivrednog u ukupnom aktivnom stanovništvu Makarskog primorja (tablica 1).

Tablica 1.
 Poljoprivredno
 stanovništvo Makarskog
 primorja 1961.–2001.

	Poljoprivredno stanovništvo	Udio poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu	Aktivno poljoprivredno stanovništvo	Udio aktivnog poljop. u ukupnom aktivnom stan.
1961.	5270	37,8	2262	43,3
1971.	2380	14,0	1084	17,1
1981.	666	3,5	237	3,4
1991.	421	2,0	216	2,3
2001.	369	1,4	183	1,6

Izvori: *Popis stanovništva 1961., Poljoprivredno stanovništvo, knjiga XV, rezultati za naselja, SZS, Beograd, 1966.*

Popis stanovništva i stanova 1971., Poljoprivredno stanovništvo, knjiga XI, rezultati po naseljima i opštinama, SZS, Beograd, 1973.

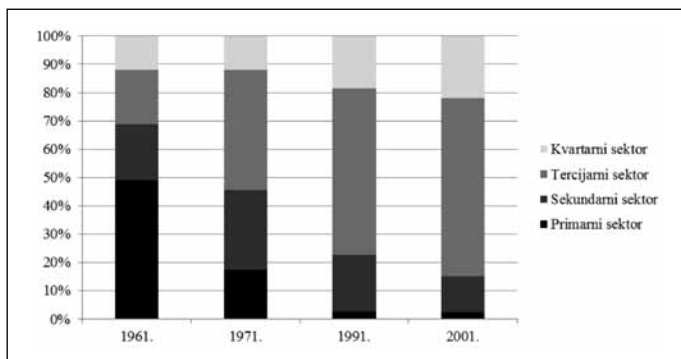
Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Stanovništvo, tabele po naseljima, općine Makarska i Kardeležvo, RZS, Zagreb, 1982.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991., Poljoprivredno stanovništvo prema aktivnosti i spolu, po naseljima, dokumentacija 886, DZS, Zagreb, 1994.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., rezultati za naselja, DZS, Zagreb, 2002., CD ROM.

Slika 1.

Zaposleno stanovništvo Makarskog primorja prema sektorima djelatnosti 1961., 1971., 1991. i 2001.

Izvori: *Popis stanovništva 1961., Aktivnosti i delatnosti, knjiga XIV, rezultati za naselja, SZS, Beograd, 1965.*

Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Delatnosti, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga X, SZS, Beograd, 1974.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991., Aktivno stanovništvo koje obavlja zanimanje, prema područjima djelatnosti, po naseljima, dokumentacija 885, DZS, Zagreb, 1994.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., posebno obrađeni podaci, DZS, Zagreb.

Godine 1961. naselja s najvećim udjelom poljoprivrednog u ukupnom stanovništvu bila su Igrane 83,3%, Podaca 79,1%, Drvenik 78,1% i Drašnice 77,3%. Tempo deagrarizacije značajno je ubrzao potres u siječnju 1962., u kojemu su najviše stradala sela u Podbiokovlju,² pa je stanovništvo bilo prisiljeno u početku privremeno, a zatim trajno promijeniti mjesto stanovanja.

Istodobno s promjenom prebivališta mijenja se i način života, pa sve više stanovnika zapostavlja svoja imanja u Podbiokovlju te u nepoljoprivrednim aktivnostima pronalazi siguran izvor prihoda, koji im omogućuje znatno bolji životni standard. Tako je 1961. u primarnom sektoru bilo zaposleno 48% aktivnog stanovništva, a 1971. svega 16%.

Osim toga, vrlo nepovoljna struktura poljoprivrednih gospodarstava na Makarskom primorju, velik udio malih, usitnjenih posjeda, koje je, djelomice, uvjetovala i prirodna osnova – krševito tlo s oskudicom obrađiva zemljišta, omogućivala je nizak dohodak kućanstava i slabu kvalitetu života stanovništva. Podaci pokazuju da je 1961. 3,2% poljoprivrednih stanovnika Primorja bilo bez zemlje, a čak

2 Najviše su stradala naselja Drašnice, Podgora, Tučepi, Igrane, Živogošće, Drvenik, Gradac, Zaostrog, Brist i Podaca, u kojima su gotovo sve kuće bile porušene ili ozbiljno oštećene. U Podacama je 48 zgrada uništeno, 59 oštećeno, u Zaostrogu 196 uništeno, 171 oštećena, u Gradcu 33 uništene, 166 oštećenih, u Drveniku 97 uništenih i 117 oštećenih, u Bristu 17 uništenih i 38 oštećenih. U naseljima zapadno od Makarske nije bilo znatnijih šteta (Urlić, 2012.).

ih je 42,0% imalo gospodarstvo do 1 ha zemljišne površine i još njih 41,2% od 1,01 do 3 ha (Popis stanovništva 1961., Poljoprivredno stanovništvo, 1966.). Najnepovoljnija je situacija bila u Bastu, Gradcu, Gornjim Brelima, Krvavici i Kotišini, gdje je više od 60% poljoprivrednog stanovništva imalo posjed do 1 ha. Usporedimo li 1961. i 1971., uočljiv je nepovoljan trend rasta broja i udjela malih gospodarstava. Tako je 1971. od 2380 poljoprivrednih stanovnika 62,7% bilo bez posjeda ili imalo posjed do 1,0 ha, a njih još 24,3% imalo je posjed do 3 ha (Popis stanovništva 1971., Poljoprivredno stanovništvo, 1973.).

Sonja PODGORELEC
Sanja KLEMPIĆ BOGADI
**Socio-geografske
promjene u naseljima
Makarskog primorja**

Tablica 2.
Izvori prihoda kućanstava
Makarskog primorja
1961. i 1971.

	Ukupno		Poljoprivreda		Mješovito		Nepoljoprivreda	
1961.	4063	100,0	1083	26,7	1254	30,9	1726	42,4
1971.	5143	100,0	492	9,6	442	8,6	4203	81,7

Izvori: *Popis stanovništva 1961., tablogrami, općine Makarska i Ploče, SZS, Beograd.*

Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovništvo, Veličina poseda i izvori prihoda domaćinstava, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga XII, SZS, Beograd, 1974.

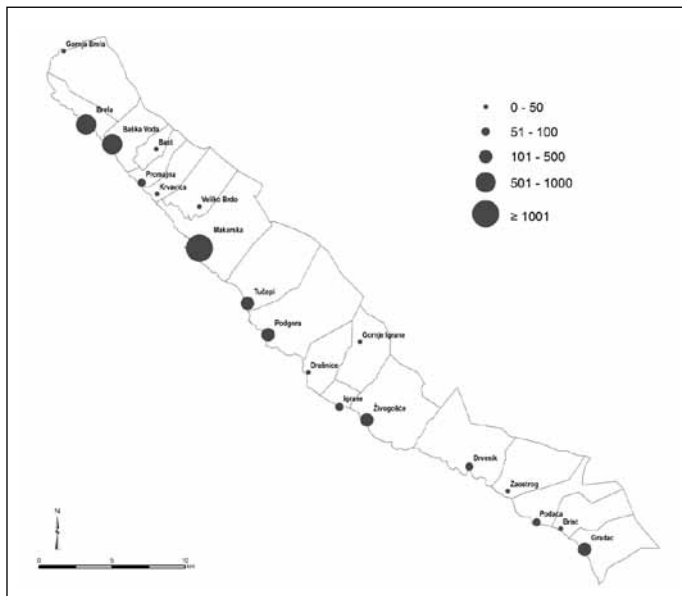
Zapošljavanjem izvan seljačkih domaćinstava mijenja se selo Primorja. Nepovoljni ekonomski i socijalni uvjeti vezani uz poljoprivredu i istodobno sigurniji i veći dohodak uz lakši rad u nepoljoprivrednim djelatnostima utjecali su na smanjivanje broja poljoprivrednih, uz istodobni porast mješovitih i nepoljoprivrednih gospodarstava/kućanstava. Uza sve veće mogućnosti zapošljavanja izvan vlastitog posjeda, posebice jača kategorija mješovitih gospodarstava, u kojima je barem jedan od članova stalno zaposlen izvan gospodarstva, te na taj način poljoprivreda prestaje biti jedini izvor prihoda kućanstava. Tako je 1961. otprilike jedna četvrtina kućanstava (26,7%) Makarskog primorja živjela isključivo od poljoprivrede, 30,9% od poljoprivrede i nepoljoprivrede, a 42,4% od nepoljoprivrednih djelatnosti. U isto vrijeme u naseljima Drašnice, Igrane, Gornje Igrane, Zaostrog, Živogošće i Podaca još uvijek više od 50% stanovništva živi od poljoprivrede. U idućih deset godina došlo je do intenzivnog prestrukturiranja stanovništva Primorja u druge djelatnosti, pa je 1971. samo 9,6% kućanstava živjelo od poljoprivrede, dok je svega 8,6% imalo mješovite izvore prihoda. Razvoj turizma zahtijevao je brojnu radnu snagu, što se jasno ogleda u strukturi izvora prihoda kućanstava. Zato sva jače turistički razvijena naselja već 1971. žive uglavnom isključivo od nepoljoprivrede – 96,8% kućanstava Makarske, 96,6% kućanstva Baške Vode, 92,7% Makra, 89,3% Gradca i 87,3% kućanstava Zaostroga.

Premda je bilo raznih pokušaja razvoja industrije i u prvoj polovini 20. stoljeća,³ svi su završili relativno neuspješno, prije svega zbog relativno perifernog položaja mikroregije i ograničenih prometnih cestovnih i pomorskih veza. Uz rane pokušaje industrijalizacije, gospodarski, ali i društveno i kulturno, na način života stanovništva Makarske značajno je utjecao razvoj, a potom pad obrtništva. Nakon Drugoga svjetskog rata, sukladno socijalističkoj ideji industrijalizacije općinskih centara, prestrukturiranje stanovništva započeto 1950-ih bilo je usmjereno ponajprije iz poljoprivrede u industriju. U vrijeme između 1950-ih i 1960-ih u Makarskoj je utemeljeno nekoliko velikih industrijskih poduzeća, koja multipliciraju razvoj drugih djelatnosti i funkcija grada – Tvornica ulja, koja je kasnije kao samostalni pogon radila pod nazivom Uljara Makarska, Metalplastika (tvornica obojenih metala), Gorinka (pogon za izradu plastičnih masa i namještaja), pogon Jugoplastike, Građevinsko poduzeće Makarska. U njima je krajem 1960-ih radilo oko 1300 radnika (Lahman, 1970., 526-528). Prema podacima popisa, 1961. 19,1% aktivnog stanovništva radilo je u sekundarnim djelatnostima (najviše u građevinarstvu), a 1971. njihov je udio porastao na 27,7%, s tim da su industrija i građevinarstvo otprilike imali podjednak broj zaposlenih. Godine 2001. u sekundarnom sektoru radilo je 12,5% zaposlenih, a u desetljeću koje je uslijedilo, a za koje još uvijek nisu obrađeni podaci popisa stanovništva 2011., možemo očekivati daljnji pad udjela s obzirom na brojne gospodarske probleme u proizvodnim poduzećima posljednjih godina.

Među naseljima Primorja koncentracijom stanovništva, kapitala, aktivnosti i stanova ističe se Makarska, koja je stoljećima bila obrtničko i trgovačko središte ove mikroregije, s razvijenim pomorstvom i ribarstvom, te važna luka Zagore i bosanska „skela“, u kojoj se vršila razmjena poljoprivrednih proizvoda iz naselja njezine okolice (O. Lahman, 1970.). Prema posljednjim dostupnim podacima (2001.), u naseljima Makarskog primorja bilo je ukupno 7748 radnih mjesta, od čega 61,9% (4822) u Makarskoj, koja je nakon Splita i Sinja najvažniji centar rada u Splitsko-dalmatinskoj županiji. Uz nju značajniji centri rada Primorja još su Baška Voda, sa 603 radna mjesta, Brela s 553, Tučepi s 456, Podgora s 418 i Gradac s 333 radna mjesta.⁴

3 Tvornica sardina, Paromlin Marija i tvornica tjestenine, Tvornica vegetabilnih i eteričnih ulja, d.d., Tvornica sapuna i svijeća, Tkaonica Ivanišević i drugovi (Lahman, 1970., 525).

4 Podaci o broju radnih mjesta i dnevnih cirkulanata jesu iz *Popisa stanovništva 2001., posebno obrađeni podaci*, DZS, Zagreb.

Slika 2.

Naselja Makarskog
primorja prema broju
radnih mjesta 2001.

Odvojenost Makarskog primorja prirodnom barijerom – planinama od zaleđa, uzrok je što nije došlo do jačeg utjecaja Makarske, kao gospodarskog središta, na naselja u unutrašnjosti, već je njezin gravitacijski utjecaj ograničen samo na naselja neposredne okolice. To potvrđuju i podaci o mjestu stanovanja zaposlenih. Radnici koji stanuju u jednom od naselja ove mikroregije uglavnom u njoj i rade, pa tako od 923 radnika koji dnevno dolaze na rad u Makarsku, njih 783, ili 84,8%, s područja je Makarskoga primorja. Slično je i u ostalim značajnijim centrima rada – u Bašku Vodu na rad dnevno cirkulira 218 radnika, od kojih je 93,6% s područja Makarskog primorja, u Tučepi 114, od toga njih 96,5% s Makarskog primorja, dok u Gradac od 107 cirkulanata, 37,4% je s Makarskog primorja, a 58,9% iz Dubrovačko-neretvanske županije.⁵ Iz svega navedenog možemo zaključiti da je prostor funkcionalno (rad i stanovanje) čvrsto povezan.

Premda je razvoj sekundarnih djelatnosti značajno utjecao na preobrazbu Makarskog primorja, u okviru litoralizacijskih procesa najveći utjecaj na društvenu, gospodarsku i prostornu preobrazbu imao je razvoj turizma, koji je pratila koncentracija stanovništva u obalnim naseljima. Nekadašnja mala obalna sela, s iznimkom Makarske, transformirala su se u urbanizirana naselja⁶ sa značajnim gos-

5 Općina Gradac graniči s Dubrovačko-neretvanskom županijom.

6 Jedno od obilježja društveno gospodarske preobrazbe naselja je iznimno brz proces urbanizacije. Tako M. Vresk (1985.) navodi Makarsko

podarskim aktivnostima i приходима. Uz već spomenute procese deagrarizacije i deruralizacije, ključan čimbenik preobrazbe prostora izgradnja je Jadranske ceste 1964./'65. Pravac protezanja naselja – sjeverozapad-jugoistok – zbog odrednica fizičkog prostora omogućio je prometno povezivanje magistralom svih naselja uz Makarsku, kao središnje naselje, ali i sa susjednim prostorima. Lokalni priključci na Jadransku cestu građeni su postupno, pa su tako podbiokovska naselja povezana tek 1980-ih, što je također bio jedan od čimbenika njihove depopulacije.

TURIZAM – NAJZNAČAJNIJI ČIMBENIK EKONOMSKE I PROSTORNE PREOBRAZBE

Makarsko primorje doživjelo je značajan turistički razvoj u posljednjih pedesetak godina (razdoblje modernog turizma), sa značajnom krizom tijekom devedesetih godina 20. stoljeća vezanom uz rat u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Završetkom rata i rješavanjem problema smještaja povratnika i izbjeglica, koji su više godina živjeli u hotelima i odmaralištima, turizam je ponovno postao najjača gospodarska aktivnost Primorja i iz godine u godinu bilježi sve veći broj gostiju.

Utjecaj turizma Makarskog primorja, koji je imao jedan od presudnih učinaka na društvenu i prostornu preobrazbu, pokušat ćemo ustanoviti definiranjem određenih stadija razvoja kroz koje je ovaj prostor prolazio posljednjih stotinjak godina, s naglaskom na razdoblje nakon Drugoga svjetskog rata. Pritom ćemo se koristiti prilagođenim klasičnim konceptom životnog ciklusa turističke destinacije Richarda Butlera (1980., 2011.), koji pretpostavlja da se svaka turistička destinacija razvija do trenutka kada počinje gubiti svoju atraktivnost zbog prevelikog broja gostiju i kada je nosivost njezinih kapaciteta premašena, te se više ne može uspješno natjecati s drugim turističkim destinacijama. Butlerov (2011., 3-6) model opisuje etape razvoja destinacije kroz šest stadija: istraživanje ili otkriće destinacije, uključivanje (u turističku ponudu), razvoj, konsolidacija ili učvršćenje razvoja, stagnacija i, potom, slabljenje (pad) ili obnavljanje (novi zamah i razvoj).

Istraživanje ili otkriće Makarskog primorja kao potencijalne turističke destinacije odnosno svojevrni po-

primorje, uz okolicu Splita, Šibenika i Zadra kao područje najjače preobrazbe u Dalmaciji. Godine 1981. u tadašnjoj općini Makarska, koju je činilo 17 naselja (bez Brista, Gradca i Podaca, koji su tada bili dio općine Kardeljevo), jedno je urbano naselje, 14 je jače urbaniziranih i 2 slabije urbanizirana naselja.

četak turizma obično se smješta u 1905. i 1906., kada je u Makarskoj poradi odmora boravilo nekoliko obitelji iz Mostara i Sarajeva i kada još nije bilo namjenski izgrađenih komercijalnih turističkih objekata, već su turisti odsjedali privatno (Lahman, 1970., 528). U razdoblju do Prvoga svjetskog rata među stranim turistima bilježimo i Čehe i Slovake, koji su Primorje doživljavali riječima Jakše Ravlića (2000., 137): „... svaki stranac koji bi prošao kroz Makarsko primorje ili bi se samo parobrodom provezao duž obale, osjetio bi neodoljivu draž i čarobnost ovoga kraja. Gordost i veličanstvenost Biokova, a pitomost i mediteranska mekoća Primorja čine takav sklad, da je to prilično velika rijetkost. Kraj je to, gdje se u bistrome moru ogledaju vrletne klisure sivog Biokova, a u isto vrijeme mediteranske trave šire opojni miris.... Ako ti treba hlada, uđeš u šumu; ako si zaželio sunca, imaš ga dovoljno, a kad ti i jedno i drugo dosadi, imaš kristalno bistro more čije je dno geološki takvo da vječno pročišćava more.“

Uključivanje i šire prepoznavanje Makarskog primorja kao turistički atraktivne destinacije za goste koji, privučeni mirom i iznimnom ljepotom prirode, dolaze pretežno iz srednjoeuropskih zemalja (Austrijanci, Nijemci, Česi), moguće je vezati uz prvi hotel otvoren 1929. – na mjestu današnjeg hotela Osejava u Makarskoj. Izgradnja hotela predstavlja kritičan događaj koji usmjeruje razvoj destinacije, privlači novu strukturu gostiju, omogućuje zapošljavanje manjem broju lokalnog stanovništva u gospodarskim granama u nastajanju – hotelijerstvu i ugostiteljstvu. Prema podacima (Lahman, 1970., 528), na Makarskom primorju, i to pretežno u samoj Makarskoj, 1930. boravilo je 1745 domaćih i 725 inozemnih gostiju. Većina ostalih naselja na Primorju još su uvijek tiha mala sela okrenuta ponajprije poljoprivrednoj proizvodnji i ribarstvu kao dopunskom prihodu u kućanstvo.

Razvoj Makarskog primorja kao turističke destinacije pokrenut je upravo izgradnjom prvog hotela, koji, uobičajeno, pokrene „domino efekt“ u izgradnji ostalih turističkih i pratećih objekata neke destinacije. Tako je, primjerice, 1940. turistima na raspolaganju bilo 2908 postelja, od čega gotovo polovina (1348) u hotelima,⁷ u kojima je ostvareno 116.000 noćenja. Drugi svjetski rat zaustavio je turistički razvoj svuda u svijetu. Nakon rata Makarsko primorje postupno obnavlja svoje uništene smještajne kapacitete, pa je do 1947. osposobljen otprilike isti broj postelja kao i prije početka rata (Lahman, 1970., 529). Iz-

7 Godine 1945. svega osam hotela skromnoga kapaciteta (Lahman, 1970., 528-529).

gradnja turističkih objekata neposredno nakon rata imala je obilježje parcijalne izgradnje objekata relativno malog smještajnog kapaciteta. Godine 1950. izgrađen je hotel Jadran u Tučepima – prvi poslijeratni hotel na hrvatskoj obali. U idućem desetljeću grade se i drugi smještajni kapaciteti, broj turista raste i na vrhuncu sezone nadmašuje broj lokalnog stanovništva. Tako je 1957. Makarsko primorje raspolagalo s 8455 postelja i ostvarilo 554.000 noćenja (Lahman, 1970., 529). U razdoblju 1961.–1970., a posebice između 1965. i 1970., izgrađeno je čak 16 novih hotelskih jedinica. Podaci za 1969. potvrđuju da je Makarsko primorje raspolagalo s 29 hotela s ukupno 5300 postelja, 21-im odmaralištem, 134 autokampa i 460 vikendica (Lahman, 1970., 531). Suvremeno praćenje statističkih podataka o turistima i broju noćenja u primorskim općinama zabilježilo je da se 1965. na Makarskom primorju odmaralo 140.486 gostiju koji su ostvarili 1.488.998 noćenja (Promet turista u primorskim mjestima 1966., 1967.).

Rast smještajnih kapaciteta i pratećih turističkih objekata uzrokuje povećanu potrebu za radnom snagom. Turizam je sada generator, isprva unutaropćinskog dnevnog cirkuliranja radne snage, a potom i trajnog seljenja, koje daje snažan zamah urbanizaciji obalnih naselja Primorja. Rezultat je da se turistički prostor širi i, nakon razdoblja pada i zamiranja u vrijeme Drugoga svjetskog rata, ponovno nastupa, ovoga puta u punom opsegu, stadij razvoja. Presudan utjecaj na daljnji razvoj ove iznimno atraktivne turističke destinacije imala je izgradnja Jadranske magistrale. Naime, njezinom izgradnjom Primorje postaje dostupno većem broju gostiju, gostiju koji sada dolaze iz udaljenijih zemalja. Dionica kroz Makarsko primorje završena je 1964./'65. i doista označuje prekretnicu u razvoju turizma,⁸ ali i u preobrazbi prostorne strukture naselja.

U sljedećih dvadeset godina, između 1971. i 1991., bit će izgrađeno još 18 hotela i depandansi. Hoteli se razlikuju po tipu gradnje (s jednim matičnim objektom za smještaj ili paviljonskog tipa), arhitekturi, broju postelja i opremljenosti dopunskim sadržajima. Većina ih je smještena u blizini obale. Uz hotele, određenu važnost u turističkoj ponudi imala su i odmarališta, građena uglavnom u manjim naseljima. Izgradnja turističke infrastrukture potiče ekspanziju turizma, a ona za posljedicu ima vrlo intenzivna seljenja stanovništva, kao što smo već spomenuli: isprva njihovu migraciju iz podbiokovskih naselja u priobalna i koncentraciju stanovništva u općinskom središtu, a kasni-

8 Moderni turizam, za razliku od onoga prije Drugoga svjetskog rata koji možemo odrediti kao povijesni turizam.

je i snažno doseljavanje iz drugih hrvatskih općina, ali i dijelova bivše države. Posljedica zadovoljavanja potrebe za radnom snagom⁹ doseljavanjem povećanje je stambenog fonda u priobalnim naseljima.

Promjene u fizionomiju naselja unijele su podjednako i turistička i stambena izgradnja, osobito izgradnja velikog broja obiteljskih kuća za primarno, a kasnije i sekundarno stanovanje. Proširenjem turističke ponude i olakšanom dostupnošću destinacije¹⁰ značajno se povećava broj gostiju na području Makarskog primorja. Prateći podatke svrstane u petogodišnje razrede, vidljiv je izniman skok između 1970., kada se u Primorju odmaralo 250.615 turista koji su ostvarili 1.488.998 noćenja, i 1975., kada ih je već 385.302, s duljim prosječnim brojem noćenja (3.879.876). U idućih pet godina broj turista porastao je za gotovo sto tisuća (1980. 475.344 turista s 4.606.714 noćenja).

Konsolidacija ili učvršćenje razvoja Makarskog primorja kao turističke destinacije događa se u razdoblju od 1980. do 1990. godine, kada broj turista raste značajno iz godine u godinu do 1985. (s 638.632¹¹ gosta i 6.123.405 noćenja), koja je bila i rekordnom za cijelo promatrano razdoblje modernog turizma ovoga prostora. Značajna su ulaganja u infrastrukturu i prostor, razvoj kojega je sve manje pod kontrolom lokalnih zajednica. Jedna od opasnosti naglog turističkog razvoja gubitak je identiteta lokalnih zajednica, koje pristaju na različite kompromise spram svoje tradicije i kulture nametanjem običaja i stila života usmjerenog na zadovoljenja potreba turista, posebice kada se radi o međunarodnom tržištu turista, što je djelomice slučaj i na Makarskom primorju. Snažan porast broja gostiju čini i velik pritisak na komunalnu i kupališnu infrastrukturu. Glavna komparativna prednost Makarskog primorja, ono što čini temelj prepoznavanja ove turističke destinacije, svakako su prekrasni žali, šljunčani i pjeskoviti, koja imaju gornju granicu svoje nosivosti i na kojima kvaliteta odmora s prevelikim brojem gostiju dolazi u opasnost.

Specifičnost razvoja cjelokupnog hrvatskog turizma posljednjih dvadesetak godina određena je u prvoj polovini 1990-ih ratom, koji je u potpunosti paralizirao i Makarsko primorje, zaustavivši posjet gostiju tijekom razdoblja

9 Tako će nam podaci o broju zaposlenih na Primorju 2001. pokazati da je čak 2516 radnih mjesta u hotelijerstvu i ugostiteljstvu, od toga većina u Makarskoj (878), Brelima (414), Tučepima (294), Baškoj Vodi (259), Podgori (235) i Gradcu (146).

10 Godine 1966. otvorena je i Zračna luka Split.

11 To je 8% ukupnog turističkog prometa Hrvatske 1985.

ratnih djelovanja u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, ali i u prvim godinama nakon rata. Makarsko primorje pretrpjelo je iznimne gospodarske štete upravo zbog blizine ratnih djelovanja, boravka prognanika i izbjeglica u hotelima i odmaralištima, ali i zbog velikog broja gostiju koji su desetljećima dolazili ovdje na odmor, a gosti su iz susjednih zemalja,¹² čije je stanovništvo osiromašilo tijekom devedesetih godina 20. stoljeća. Tako je, prema podacima o prometu turista u primorskim mjestima DZS-a, neposredno prije početka rata u Hrvatskoj na Makarskom primorju 1990. ljetovalo 458.615 turista (3.962.295 noćenja), da bi u ratnim godinama turizam gotovo u potpunosti zamro i 1995. se oporavio otprilike na desetinu broja gostiju iz 1990. – 48.673 turista s 285.164 noćenja.

Slijedi faza razvoja od 2000., u kojoj se Primorje nije više nikada vratilo na rekordni broj turista 1985., već se njihov broj, nakon postupnog poslijeratnog oporavka, zadržava negdje između 508.280 zabilježenih 2005. i 569.602 u sezoni 2010., s postupnom daljnjom tendencijom rasta. Primjećujemo da je došlo do značajnog skraćivanja dužine boravka gostiju, koja se ogleda u padu broja noćenja za otprilike 30%, ovisno prema promatranoj godini. Tome svakako pridonosi gospodarska recesija u europskim zemljama, iz kojih dolazi gotovo 70% gostiju, ali i siromaštvo u susjednim zemljama, kojima je Makarsko primorje bilo jedno od značajnijih emitivnih područja. Inače, karakteristika turista Primorja jest da su to u 90 i više posto slučajeva strani gosti. Najviše ih je iz Češke, Poljske i Slovačke, a slijede ih Austrijanci, Nijemci i Talijani. Za svaku općinu ili grad Primorja statistički podaci o podrijetlu gostiju uvijek iskazuju iznimno veliku kategoriju „ostale zemlje“, među kojima je velik broj građana BiH.

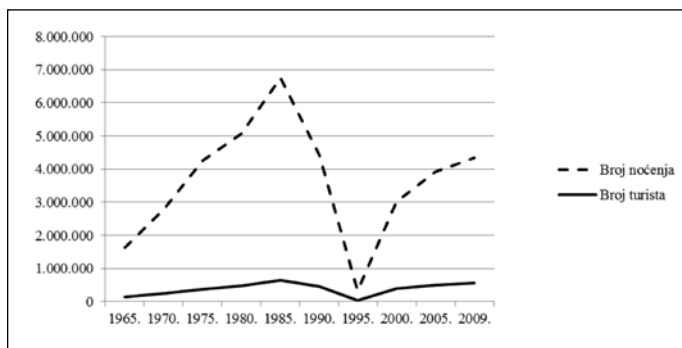
Podaci o prometu turista u naseljima primorskih gradova i općina 2010.¹³ pokazuju da je na prvom mjestu po broju turista općina Podgora¹⁴ s ukupno 130.535 turista i s 867.436 noćenja. Nešto više turista boravilo je u kategoriji kućanstava¹⁵ (51.457) nego u hotelima (46.385). Slijedi Makarska s 111.759 turista i 719.549 noćenja. Turisti su podjednako boravili u hotelima (50.385 turista) i kućan-

12 Posebice velik broj iz Bosne i Hercegovine.

13 Turizam u primorskim općinama i gradovima u 2010., Statistička izvješća 1437, DZS, Zagreb, 2011. Podaci nisu potpuni, jer radi povjerljivosti (zbog malog broja jedinica, pravila dominantnosti ili sekundarne povjerljivosti) podaci za naselja Drašnice, Igrane, Krvavica, Promajna, Veliko Brdo, Brist i Podaca nisu iskazani.

14 Podgora i Živogošće.

15 Ubrojene sobe, apartmani, kuće za odmor, kampovi i seljačka kućanstva.

Slika 3.
 Kretanje broja
 turista i noćenja na
 Makarskom primorju
 1965.–2009.

Izvori: *Promet turista u primorskim mjestima 1966., dokumentacija 3.8, RZS, Zagreb, 1967.*

Promet turista u primorskim mjestima 1970., dokumentacija 98, RZS, Zagreb, 1971.

Promet turista u primorskim općinama 1975., dokumentacija 244, RZS, Zagreb, 1976.

Promet turista u primorskim općinama 1980., dokumentacija 436, RZS, Zagreb, 1981.

Promet turista u primorskim općinama 1985., dokumentacija 624, RZS, Zagreb, 1987.

Promet turista u primorskim općinama 1990., dokumentacija 812, RZS, Zagreb, 1991.

Promet turista u primorskim gradovima i općinama 1995., dokumentacija 994, DZS, Zagreb, 1996.

Promet turista u primorskim gradovima i općinama 2000., Statistička izvješća 1135, DZS, Zagreb, 2001.

Promet turista u primorskim gradovima i općinama 2005., Statistička izvješća 1297, DZS, Zagreb, 2006.

Promet turista u primorskim gradovima i općinama 2009., Statistička izvješća 1409, DZS, Zagreb, 2010.

stvima (51.618). Na trećemu mjestu su naselja općine Baška Voda,¹⁶ s posjetom 102.517 turista i ostvarenim 697.910 noćenja. Od toga broja 30.993 turista boravilo je u hotelima, 12.915 u kampovima, 49.865 u kućanstvima. Slijedi općina Gradac,¹⁷ s ostvarenim prihodom od 100.193 turista i 619.762 noćenja, koji su u najvećem broju boravili u kućanstvima (43.216), a zatim u hotelima (39.935) i u kampovima (8.733). U Brelima je 2010. odmor provelo 64.498 turista (462.634 noćenja), i to podjednak broj u hotelima (32.328 turista) i u kućanstvima (32.170).

Snažni razvoj kupališno-odmorišnog turizma koji je dominantan oblik turističkog prometa Makarskog primorja dolazi polako do maksimuma iskoristivosti prirodnih uvjeta za njegov daljnji razvoj. Relativno kratka sezona s koncentracijom gostiju na ljetne mjeseci, posebice

¹⁶ Bast i Baška Voda.

¹⁷ Drvenik, Gradac i Zaostrog.

srpanj i kolovoz, zahtijeva ozbiljno promišljanje o tome kako izniman uzmorski, ali i planinski prostor iskoristiti za raznovrsniju ponudu i turizam koji će privlačiti goste tijekom cijele godine. Suvremene turističke destinacije moraju danas u svoje turističke programe uključiti bogatstvo prirodnih i kulturnih sadržaja, na pravi način prezentirati tradicionalne vrijednosti kraja, lokalnu hranu i nadasve kvalitetnu infrastrukturu koja čuva okoliš. Turistički objekti različitih namjena i silna „betonizacija“, kao i zapuštanje poljoprivrednih površina, uništili su dio tradicionalnog arhitektonskog i prirodnog ambijenta Makarskog primorja, koje ga čini turističkim „brandom“. Ako se ubrzo u razvoj ne uključe temeljni postulati održivog turizma, koji prije svega poštuje mogućnosti prostora, Makarskom primorju, prema iskustvima sličnih turističkih destinacija u Španjolskoj i Grčkoj, prijeti stagnacija i postupni pad.

FIZIONOMSKA PREOBRAZBA

Izgradnjom turističkih objekata i pratećih sadržaja, ali i velikog broja obiteljskih kuća na obali, vizura krajolika izmijenila se. U njoj sve više dominiraju napuštene agrarne terase i mahom neobrađene parcele koje su nekada bile pod nasadima loze. Nešto je bolja situacija bila s nasadima masline, koji su se očuvali, ponajprije zbog osobina kulture, koja se nakon godina zapuštanja, uz nevelik trud, može ponovno privesti proizvodnji. Od 1990-ih se maslinama i općenito poljoprivrednim površinama posvećuje ponovno veća pozornost, s tendencijom obnove starih vinograda i maslinika zbog ponovne financijske isplativosti tih mediteranskih kultura.

Izrazito brza urbanizacija Makarskog primorja, kao posljedica jake polarizacije naseljenosti na obali, koja je rezultat litoralizacijskih procesa intenziviranih 1960-ih godina, drastično je fizionomski promijenila karakteristike prostora. Migracije stanovništva iz podbiokovskih naselja, ali i iz drugih područja Hrvatske i bivše Jugoslavije, demografski su jačale priobalna naselja, što je potaknulo dinamičnu stambenu izgradnju i prostorno širenje naselja. Ovaj proces bio je znatno brži na Donjem Makarskom primorju, u kojem je izgrađenost veća i naselja su urbaniziranija, ali i turistički razvijenija, što je vjerojatno povezano i s boljom prometnom dostupnošću.

Stambena izgradnja uglavnom je počivala na izgradnji obiteljskih kuća, dok je društveno usmjerena izgradnja bila ograničena na Makarsku, pa je 1991. od ukupnog broja stanova za stalno stanovanje, 15,4% bilo u društvenom

vlasništvu, od kojih 91% u Makarskoj.¹⁸ Većinom su se gradile kuće s dvojakom funkcijom – za stanovanje i sezonsko iznajmljivanje soba ili apartmana turistima. Turizam je kao glavni ili dopunski izvor prihoda značajno utjecao na izgradnju i izgled stambenih objekata, jer je većina stanovništva financijski, na neki način, vezana za turističku djelatnost.

Sonja PODGORELEC
Sanja KLEMPIĆ BOGADI
**Socio-geografske
promjene u naseljima
Makarskog primorja**

	Ukupno stanovi	Stanovi za stalno stanovanje				Udio stanova za stalno stanovanje u ukupno stanovanju u ukupno stanova	Stanovi koji se koriste			Stanovi u kojima se obavlja poslovna djelatnost
		Ukupno	Nastanjeni	Nenastanjeni	Napušteni		Za odmor i rekreaciju	Udio u ukupno stanova	Za sezoneke radove u poljoprivredi	
1971.	5858	4756	4573	77	106	81,2	920	15,7	182	-
1981.	8354	6222	5923	215	84	74,5	2070	24,8	43	-
1991.	12.236	8021	7189	653	179	65,6	2928	23,9	175	1112
2001.	14.386	10.324	8504	1653	167	71,8	2250	15,6	64	1748
2011.	23.495	13.116	-	-	-	55,8	-	-	-	-

Izvori: *Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovi, Korišćenje i nastanjena lica, rezultati po naseljima i opštinama, knjiga I, SZS, Beograd, 1972.*

Popis stanovništva, domaćinstava i stanova 1981., Domaćinstva i stanovi, tabele po naseljima, općine Makarska i Kardelevo, RZS, Zagreb, 1982.

Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991., Stanovi prema korištenju i druge nastanjene prostorije, po naseljima, dokumentacija 885, DZS, Zagreb, 1995.

Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2001., rezultati za naselja, DZS, Zagreb, 2002., CD ROM.

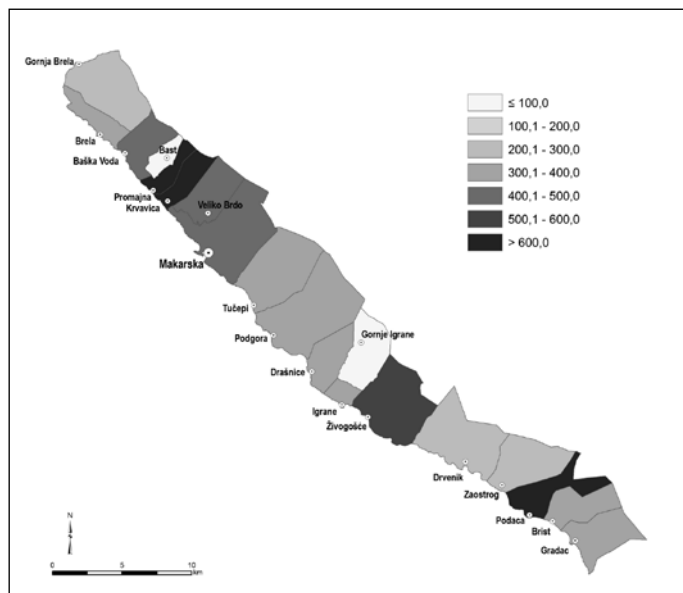
Popis stanovništva, kućanstava i stanova 2011., prvi rezultati po naseljima, Statistička izvješća 1441, DZS, Zagreb, 2011.

Tablica 3.
Stambeni fond Makarskog
primorja 1971.–2011.

Broj stanova na Makarskom primorju od 1961. do 2011. porastao je gotovo pet puta (indeks 275,8). Jedan od najvažnijih čimbenika koji su potaknuli intenzivnu izgradnju bio je, kao što smo već spomenuli, i potres koji je prisilio iseljene iz uništenih kuća da potraže trajno stambeno rješenje. Općinske vlasti omogućile su povoljnu kupovinu zemljišta u obalnim naseljima, što je dovelo do širenja građevinskih područja i velikog porasta broja stambenih jedinica. Kontinuirani porast stanovništva i doseljavanje

18 Popis stanovništva, Popis stanovništva, domaćinstava, stanova i poljoprivrednih gospodarstava 1991., Stanovi, tabele po naseljima, 3-1-3. Stanovi za stalno stanovanje i nastanjene osobe prema opremljenosti stanova instalacijama i pomoćnim prostorijama, vrsti materijala, broj i površina stanova u društvenom vlasništvu, DZS, Zagreb, 1995.

Slika 4.
 Indeks promjene
 ukupnog broja
 stanova 1971.–2011.

utjecali su na stalni rast potreba za stambenim prostorom, a prihodi od turizma omogućivali su većini stanovništva proširenje stanova i poboljšanje stambenog standarda, te je od 1971. prosječna stambena površina po stanovniku u stanovima za stalno stanovanje s 19,4 m² porasla na 32,3 m² u 2001.

Turistički razvoj bio je praćen izgradnjom turističke infrastrukture, ali i izgradnjom stanova za odmor i rekreaciju, kojih je 1971. bilo 920 prosječne površine 71 m² i koji su u najvećem broju (66%) izgrađeni 1960-ih.¹⁹ U Brelima, Drveniku, Krvavici i Živogošću čak je više od 90% stanova za odmor izgrađeno 1960-ih, pa zaključujemo da je to desetljeće značajnijeg početka sekundarnog stanovanja. Ipak, u većini naselja na fizionomske promjene znatno je više utjecala izgradnja kuća doseljenika iz Podbiokovlja i izgradnja komercijalne turističke infrastrukture nego kuća za odmor. Godine 2001. na Makarskom primorju bilo je 2250 stanova za odmor, i činili su 15,6% ukupnog stambenog fonda, iz čega proizlazi da je došlo do njihova apsolutnog i relativnog pada (tablica 3). Iza ove statističke promjene kriju se brojni razlozi, a jedan od njih jest da se prijavom prebivališta u vikendicama izbjegne plaćanje poreza na imovinu. Osim toga, zamjetan je porast nenastanjenih stanova, koji su 2001. činili 11,5% ukupnog stambenog fonda, a među kojima je sigurno i dio stanova

19 Popis stanovništva i stanova 1971., Stanovi za odmor i rekreaciju, rezultati po naseljima i općinama, knjiga VI, SZS, Beograd, 1973.

koji služe za odmor. U odnosu na 1991. značajno je porastao broj stanova (za 57,2%) u kojima se obavlja poslovna djelatnost. Tako turistički najkomercijalnija naselja imaju značajan udio stanova u kojima se obavlja poslovna djelatnost – Kravica 36,2%, Tučepi 27,7%, Drašnice 24,6%, Podgora 21,3%, Baška Voda 20,9%, Brela 19,3%, Živogošće 18,9%, od kojih je, vjerojatno, veći dio namijenjen turizmu. Do goleme devastacije prostora došlo je po završetku Domovinskog rata, s privatnim investicijama u izgradnju višestambenih zgrada za stanovanje, apartmana za prodaju i iznajmljivanje te neplanskim širenjem postojećih stambenih jedinica i njihovim uređenjem u arhitektonskom stilu koji ne odgovara podneblju, ali i bespravnom izgradnjom. Od 2001. do 2011. na Makarskom primorju izgrađeno je 9109 novih stanova, što iznosi dvije trećine dotadašnjeg stambenog fonda građenoga kroz stotine godina.

ZAKLJUČAK

Na području Makarskog primorja od 1960-ih odvijalo se ubrzano socijalno prestrukturiranje, koje je ovaj prostor pretvorilo iz siromašne, periferne mikroregije u urbaniziranu, turistički atraktivnu i za Hrvatsku gospodarski vrijednu destinaciju. Prostorni preraspodjela stanovništva iz naselja viših, podbiokovskih prostora na obalu, koja je postala težište naseljenosti budući da je more osnovni gospodarski resurs ove regije, uzrokovao je značajne promjene u demografskim strukturama, razvoju gospodarstva, stupnju urbaniziranosti, ali i u fizionomskim promjenama (nerijetko degradaciji) okoliša.

Uz potres i izgradnju Jadranske ceste, značajnu ulogu u društvenoj i gospodarskoj preobrazbi prostora Makarskog primorja odigrao je razvoj turizma, koji utječe na sve segmente života lokalnih zajednica – stanovanje, zapošljavanje, uređenje prostora, prometnu povezanost, kulturne manifestacije i dr. Na lokalnoj razini, premda na različite načine unapređuje život zajednice, turizam, i to prije svega masovni, sa sobom nosi i neke prijetnje povezane s lošim gospodarenjem. Sve se češće govori o održivom turizmu, koji je ponajprije promišljeni turizam, vezan usko uz razvoj lokalne zajednice – izveden iz tradicije i kulture prostora na kojem se odvija, a ne isforsiran i na silu prilagođen turistima, premda gosti uvijek na određeni način određuju ponudu. Treba nastojati razvijati turizam koji se oslanja na snage i mogućnosti prirodnih ljepota, lokalne posebnosti i proizvode, na male, privatne, lokalno vođene poslove te na značajnije poduzetništvo pojedinaca. Danas je Makarsko

primorje u mnogim svojim segmentima prostor preopterećen turizmom, pa je nužno ograničiti daljnju izgradnju i usmjeriti se na kvalitetnije i financijski unosnije oblike turizma. Obnavljanje zapuštenih dijelova podbiokovskog pejzaža i ugrožene krške osnove obnavljanjem starih sela, autohtonih poljoprivrednih kultura, šumskog raslinja povećalo bi vrijednost prostora i privuklo ekološki osviještene turiste.

Opasnost daljnjem razvoju Primorja prijete i zbog prevelike usmjerenosti gotovo isključivo na turizam izrazito sezonalnog karaktera, što ovaj prostor čini ekonomski ranjivim. Uz održivi turizam, nužno je razviti ekološku poljoprivredu koja neće biti isključivo u funkciji turizma ovog prostora, ali i poticati određene manje pogone čiste industrije.

Problem masovne izgradnje stambenih objekata za primarno, ali i sekundarno stanovanje, izrazit početkom 21. stoljeća, često bez kvalitetnog urbanističkog planiranja, a nerijetko i bez građevinskih dozvola, kao i velika „betonizacija“ (obale, šetnica, dvorišta...) uništava krajolik i trajno degradira prostor u cjelini, te mu smanjuje ekološku, ali i gospodarsku vrijednost.

LITERATURA

- Butler, R. W. (1980.), The Concept of the Tourist Area Life-Cycle of Evolution: Implications for Management of Resources, *Canadian Geographer*, 24 (1): 5-12.
- Butler, R. W. (2011.), Tourism Area Life Cycle, *Contemporary Tourism Review*, 19 (6): 521-531.
- Lahman, O. (1970.), Suvremena društvena transformacija Makarske. U: J. Ravlić (ur.), *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju*, 28. – 30. 9. 1969. (str. 519-544), Makarska, SIZ za kulturu općine Makarska.
- Lahman, O. (1975.), Donje Makarsko primorje – sociološki profil današnjice, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 46: 505-520.
- Pepeonik, Z. (1999.), Općina Gradac u turizmu Hrvatske. U: Z. Radelić (ur.), *Hrvatski rasadnik 1, Zbornik radova sa znanstvenog skupa Gornje Makarsko primorje* (str. 261-270), Gradac – Zaoštrog, Gornjoprimska općina Gradac i prijatelji.
- Ravlić, J. (2000.), *Makarska i njezino primorje*, Makarska, Matica Hrvatska.
- Vresk, M. (1985.), Urbanizacija Dalmacije u uvjetima litoralizacije, *Radovi GO*, 20: 31-40.

Geran Marko MILETIĆ

OSNOVNA OBILJEŽJA
SEKUNDARNOG
STANOVANJA NA MA-
KARSKOM PRIMORJU

Proces litoralizacije Makarskog primorja, kao i najvećeg dijela hrvatskog priobalja, neodvojiv je od širenja turističke industrije, pri čemu turizam nije jedini čimbenik dinamiziranja socijalne i prostorne transformacije hrvatske obale. Negdje je aktiviranje obalnog prostora rezultat procesa industrijalizacije, negdje intenziviranja prometne funkcije, a unatrag tridesetak godina u znatnom dijelu priobalja intenzivnu ulogu u tom procesu dobiva i sekundarno stanovanje. Riječ je o stanovanju koje se odvija u stanovima koji se kolokvijalno nazivaju vikendicama, dakle realizira se u drugome stanu, izvan mjesta stalnog boravka, povremenog je karaktera, a pokretačka snaga mu je najčešće povezana sa zadovoljstvom i užitkom (Miletić, 2011.). U Hrvatskoj je taj fenomen u najvećoj mjeri orijentiran upravo na priobalno područje, a lokalne zajednice ga nerijetko smatraju poželjnom praksom jer očekuju da će pozitivno utjecati na lokalno gospodarstvo. S druge strane, sekundarno stanovanje se često dovodi u kontekst narušavanja krajobraza, što je najčešće povezano s načinom izvedbe sekundarnih stanova. Primjerice, iskustvo iz država gdje se pojavljuje veći broj stanova za odmor (npr. Španjolska i Portugal) pokazuje da se znatni problemi vežu uza sekundarne stanove smještene u višestambenim zgradama (Casado-Díaz, 2004.). Taj se tip gradnje u pravilu pojavljuje grupno, što znači da intenzivno troši vrlo vrijedan obalni prostor, a osnovno mu je obilježje unošenje urbanog stila stanovanja u ruralni prostor. Naznačena kombinacija vrlo često rezultira nepovratnom devastacijom krajobraza. Istodobno imamo sekundarne stanove koji recikliraju postojeće stambene resurse (napuštene stanove ili one koji su se dotad koristili kao primarni stanovi) i koji se smatraju prilično korisnom pojavom jer se doživljavaju kao oblik autentične revitalizacije naselja (Gallent i sur., 2005.). No, bez obzira na izvedbu, činjenica je da se sekundarni stanovi dominantno realiziraju u ruralnim i ruralnim sredi-

nama, koje pak sve više karakterizira post-produktivistička paradigma, čime sekundarno stanovanje postaje jedan od snažnijih čimbenika njihove transformacije. U kojoj je mjeri pak takav proces prisutan u Makarskom primorju, osnovni je problem kojim se bavi ovaj rad.

NEKOLIKO NAPOMENA O SEKUNDARNOM STANOVANJU

Pojednostavljujući uvodnu definiciju, može se kazati kako je sekundarno stanovanje u svojoj biti oblik privremene migracije, najčešće potaknut željom za užitkom. Reducirajući priču isključivo na ta dva elementa, lako je sekundarno stanovanje izjednačiti s turizmom, što se vrlo često i čini. Tako se, kada se govori o sekundarnom stanovanju, koriste termini poput trajni turisti (Jaakson, 1986.), specijalni turisti (Urbain, 2002.), marginalni turisti (Cohen, 1974.), dokoličarski turizam (Williams i Kaltenborn, 1998.) ili pak rezidencijalni turizam (Alfieri, 1987.). Datan argument za takav pristup svakako se nalazi i u činjenici da se radi o praksama koje se vrlo često vremenski i prostorno preklapaju. No, u toj potrazi za sličnostima iz fokusa izlazi nekoliko elemenata, koji su, posebice iz sociološke perspektive, prilično relevantni za cjelovito razumijevanje i sekundarnog stanovanja i turizma, i koji, što je posebno važno, čine bitnu razliku među njima. Razlika na koju se želi skrenuti pozornost uočljiva je već na pojmovnoj razini – s jedne strane imamo privremeno/povremeno stanovanje, a s druge privremeni/povremeni boravak. Dakle, riječ je o opreci stanovanje – boravljenje.

Stanovanje je jedna od temeljnih antropoloških kategorija, koja je kao i većina ljudskih aktivnosti obilježena tzv. porivnim viškom (Rogić, 1990.). Drugim riječima, posrijedi je djelovanje koje nadilazi potragu za fizičkom sigurnošću i lokaliziranjem fizioloških potreba. Razlike stanova, prije svega njihove unutrašnjosti, izravan su rezultat takvog djelovanja pod utjecajem porivnog viška. U podlozi tih razlika jest želja za samoostvarenjem, za uprostorenjem neke individualne posebnosti – kroz taj proces bivanje u nekom prostoru postaje obitavanje, a stan postaje dom. I takvo stanovanje, koje je poprimilo elemente obitavanja, nešto je što daje red našem životu, rutinizira našu svakodnevnicu i pruža često toliko potreban osjećaj stabilnosti, umnogome olakšavajući svakodnevno nošenje s izazovima. Isto tako, stanovanja je neodvojivo i od čovjekove potrebe za pripadanjem, te u tom smislu stanovanje podrazumijeva i ukorjenjivanje u neki prostor i u neku zajednicu, dakle ima važnu ulogu u oblikovanju identiteta.

Na izvedbenoj razini postoje bitne razlike između primarnog i sekundarnog stanovanja, no na sadržajnoj razini, dobar dio prethodno spomenutih elemenata primarnog stanovanja prisutan je i kod onog sekundarnog. U prvom redu riječ je o stanu gdje pojedinac ima mnogo više prostora za realizaciju vlastitih prohtjeva, zatim sekundarno stanovanje vrlo često nastaje kao opreka tom „zbrkanom, loše izgrađenom i metežnom“ svakidašnjem (Foucault, 1996. 14), a kod njega je često prisutno i stvaranje nove zavičajnosti. Imajući na umu te elemente, o sekundarnom stanovanju je moguće govoriti kao o specifičnoj taktici habitata, koja u nekim slučajevima nastoji kompenzirati nedostatke, a u nekima pak nadopunjuje iskustvo stanovanja na prvoj adresi.

Upravo iz ovoga prethodno iznesenog proizlazi temeljna razlika između sekundarnog stanovanja i turizma, odnosno turističkog boravka, prakse koja je u svojoj osnovi zapravo potraga za doživljajem. Naime, turizam u velikoj mjeri karakterizira neponavljanje odredišta, što pak proizvodi određenu distanciranost s prostorom i zajednicom u kojoj se privremeno boravi. Biti turist znači uzeti odmor od obveza – biti u zajednici, ali bez odgovornosti za nju (Svenson, 2004.). Tako nešto je na neki način u suprotnosti s idejom sekundarnog stanovanja, koja podrazumijeva ipak određenu razinu uklopljenosti u lokalnu sredinu. Može se kazati kako je sekundarno stanovanje dobrim dijelom upućeno na *puštanje korijena* i ulaganja sebe u mjesto (Williams i Kaltenborn, 1998.).

Cijeli smisao inzistiranja na razlikovanju sekundarno stanovanje – turistički boravak jest skretanje pozornosti na to da ta dva tipa djelovanja imaju različite učinke na promjene u prostoru, ali još više na promjene lokalnog socijalnog ambijenta. Ponajprije stoga što vlasnici sekundarnih stanova vrlo često žele aktivno participirati u životu lokalne zajednice, dok su turisti najčešće tek pasivni promatrači. Ta razlika se svakako mora imati na umu kada se upušta u analiziranje utjecaja ovih dvaju fenomena na razvoj nekog područja, tako da će ona biti uzeta u obzir i u analizi koja slijedi.

U ovom radu dotaknut će se samo jedan aspekt sekundarnog stanovanja, odnosno o tom će se fenomenu progovoriti kroz analizu značajki objekata koji su namijenjeni takvom tipu stanovanja. Pritom je cilj istraživanja koje se prezentira u ovom radu utvrditi dinamiku kretanja broja stanova za odmor, zatim intenzitet i karakter njihova ulaska u prostor te osnovna obilježja tih objekata u pojedinim jedinicama lokalne samouprave s područja Makarskog primorja.

Metodološka napomena

S obzirom na prethodno naznačene ciljeve istraživanja, kao predmet analize određeni su podaci o stanovima prema načinu korištenja te podaci o stanovima za odmor prema broju soba i vrsti zgrade prikupljeni popisom stanovništva, kućanstva i stanova u razdoblju od 1971. do 2011. godine za naselja na području današnjih općina Brela, Baška Voda, Tučepi, Podgora i Gradac te Grada Makarske. Pritom za razdoblje od 1971. do 2001. godine postoje cjeloviti podaci, dok su oni prikupljeni popisom iz 2011. godine objavljeni tek kao *prvi rezultati*. Riječ je o preliminarnom izvješću koje daje tek djelomičan uvid; to znači da su glede stanova dostupni samo podaci o brojnosti stambenih jedinica ukupno te o brojnosti kategorije 'stanovi za stalno stanovanje'. Siromaštvo dostupnih podataka bitno ograničuje preciznost uvida i ostavlja prostor tek za grubu skicu recentnih obilježja fenomena koji je u fokusu istraživanja. To znači da se provedena analiza oslanjala na procjene, odnosno projekcije podataka o brojnosti pojedinačnih kategorija stanova u 2011. godini. Procjena brojeva pojedinih kategorija stanova izvedena je preslikavanjem proporcija zabilježenih popisom iz 2001. godine na dostupne podatke prikupljene popisom iz 2011. godine, a u nekim slučajevima izvedene su dodatne korekcije procjena, npr. broj kućanstava evidentiranih u 2011. godini poslužio je za procjenu broja nastanjenih stanova.

Dinamika kretanja broja stanova za odmor u razdoblju 1971.–2011.

Sekundarni stanovi se u popisnoj terminologiji nazivaju stanovima za odmor, a u tu kategoriju potpadaju oni stanovi koji se isključivo koriste za odmor i rekreaciju, bilo povremeno bilo više mjeseci u godini. Ta se vrsta stanova na prostoru Hrvatske popisom evidentira kao zasebna kategorija od 1971. godine. U tablici koja slijedi prikazano je kretanje broja stanova za odmor te ostalih vrsta stanova na području Makarskog primorja u posljednjih četrdesetak godina.

Iz prikazane razdiobe razvidno je da je ukupan stambeni fond u naseljima na području Makarskog primorja u stalnom porastu; 1971. godine bilo je 5858 stambenih jedinica, da bi 2011. godine na tome prostoru bilo evidentirano njih 23.495. Najbrojniji su bili stanovi koji se nalaze u skupini jedinica za stalno stanovanje; u tu skupinu se ubrajaju nastanjeni stanovi, privremeno nenastanjeni stanovi i napušteni stanovi. Ukupno je u te tri kategorije

	UKUPNI STAMBENI FOND	STANOVI ZA STALNO STANOVANJE			STANOVI ZA POVREMENO STANOVANJE		Stanovi u kojima se samo obavljala djelatnost
		Nastanjeni stanovi	Privremeno nenastanjeni stanovi	Napušteni stanovi	Stanovi za odmor	Stanovi korišteni u vrijeme sezonskih radova u poljoprivredi	
1971.	5858	4573	77	106	920	182	/
1981.	8354	5923	215	84	2070	62	/
1991.	12.236	7189	653	179	2928	175	1112
2001.	14.386	8504	1653	167	2250	64	1748
2011.*	23.495	9400	3340	376	5749	164	4466

* Navedeni brojevi za 2011. godinu su procjene

2011. godine bilo popisano 13116 jedinica. Procjena temeljena na evidentiranom broju privatnih kućanstava u 2011. godini te na projiciranju proporcija iz popisa iz 2001. godine otkriva da bi se u kategoriji nastanjenih stanova moglo očekivati oko 9400 stambenih jedinica, privremeno nenastanjenih stanova očekuje se oko 3340, dok bi napuštenih moglo biti oko 380 jedinica. Iznesenu procjenu može se smatrati prilično pouzdanom jer se temelji na kombiniranju dvaju parametara, što nažalost nije moguće kod procjene broja stanova za povremeno stanovanje te procjene broja stanova u kojima se samo obavljala djelatnost. U oba slučaja moguće se tek osloniti na projiciranje proporcija zabilježenih 2001. godine na ukupan broj jedinica evidentiran u tim kategorijama popisom iz 2011. godine. Prema toj procjeni, broj stanova za odmor kretao se oko 5800, stanova korištenih u vrijeme sezonskih radova u poljoprivredi bilo je oko 160, a prema procjeni bilo je i oko 4500 stanova u kojima se samo obavljala djelatnost. Očekuje se da se u ovoj posljednjoj kategoriji, s obzirom na to da je osnovna gospodarska grana na Makarskom primorju turizam, uglavnom radi o tzv. apartmanima koji se iznajmljuju turistima.

U sagledavanju dinamike kretanja broja pojedinih kategorija stanova prikazanoj u Tablici 1 posebnu pozornost plijene dvije stvari. Prvo, unatrag četrdeset godina popisi se bilježi kontinuirani rast broja stanova za odmor, uz iznimku razdoblja 1991.–2001. Popisno evidentiranje manjeg broja stanova za odmor u tom razdoblju svakako

Tablica 1.
Ukupni broj stanova
po pojedinim kategorijama
na Makarskom primorju u
razdoblju 1971.–2011.

treba gledati u kontekstu turbulentnih zbivanja iz 1990-ih (rat, ekonomska tranzicija). Pritom se smanjenje od gotovo 700 jedinica ne bi trebalo jednoznačno tumačiti kao rezultat nekog smanjenog interesa za vikendice na Makarskom primorju. Naime, znakovito je da se u istom razdoblju pojavilo znatno povećanje broja, apsolutnog i relativnog (vidjeti Tablicu 2), stambenih jedinica u kategoriji 'privremeno nenastanjeni stanovi' te u kategoriji 'stanovi u kojima se samo obavljala djelatnost', a da pritom nije zabilježen znatniji porast broja zapuštenih stanova. Drugim riječima, u promatranom razdoblju nije došlo do velikog napuštanja stanova za odmor, a kako je porast broja nastanjenih stanova sličan onome iz prethodnog međupopisnog razdoblja (1981.–1991.), može se pretpostaviti da je dobar dio stambenih jedinica koje su 1991. godine evidentirane kao stanovi za odmor, deset godina kasnije, 2001. godine, evidentiran ili kao stan u kojem se samo obavljala djelatnost ili kao privremeno nenastanjen stan. No njihovo preimenovanje ne znači da se ti stanovi nisu više koristili i kao sekundarni stanovi. Rezimirajući, na osnovi dostupnih podataka moguće je s velikim stupnjem pouzdanosti ustvrditi da je sekundarno stanovanje praksa koja je na Makarskom primorju vrlo prisutna te da je u posljednjem međupopisnom razdoblju znatno porastao broj stanova za odmor na tom prostoru.

Tablica 2.

Udio pojedinih vrsta stanova u ukupnom stambenom fondu Makarskog primorja, po popisnim godinama

	Nastanjeni stanovi	Privremeno nenastanjeni stanovi	Napušteni stanovi	Stanovi za odmor	Stanovi korišteni u vrijeme sezonskih radova u poljoprivredi	Stanovi u kojima se samo obavljala djelatnost
1971.	78,1%	1,3%	1,8%	15,7%	3,1%	/
1981.	70,9%	2,6%	1,0%	24,8%	0,7%	/
1991.	58,8%	5,3%	1,5%	23,9%	1,4%	9,1%
2001.	59,1%	11,5%	1,2%	15,6%	0,4%	12,2%
2011.*	40,0%	14,2%	1,6%	24,5%	0,7%	19,0%

* Navedeni brojevi za 2011. godinu su procjene

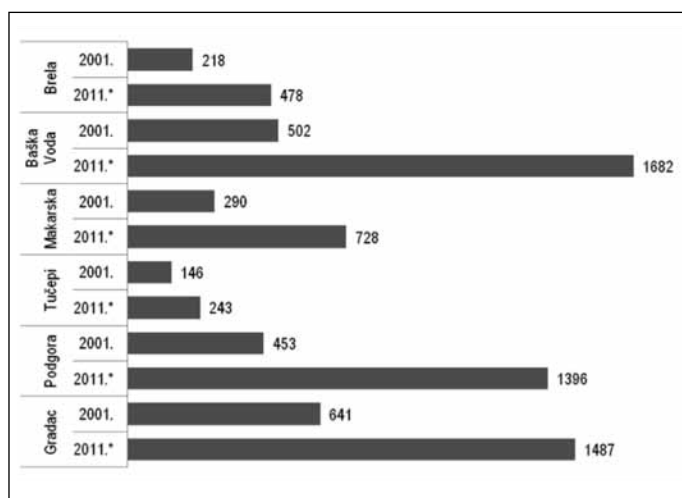
Drugo, prema procjeni za 2011. godinu, stanovi za odmor dostigli su znatan udio u ukupnom broju stanova na području Makarskog primorja. Naznačena situacija se još jasnije vidi u Tablici 2. Iz prikazane razdiobe u toj tablici uočava se kako je udio stanova za stalno stanovanje smanjen s 81,2% u 1971. godini na 55,8% u 2011. godini, pri čemu je 2011. (procijenjeni) udio nastanjenih stanova

iznosio „samo“ oko 40%. Udio stanova za odmor u naznačenom je razdoblju oscilirao i kretao se od 15,7%, koliko je zabilježeno 1971. godine, do 24,8%, koliko je zabilježeno deset godina kasnije, a procjena udjela za 2011. godinu iznosi oko 24%. Spomenuti treba i da je udio stanova u kojima se samo obavlja djelatnost kontinuirano rastao te je, po procjeni, u 2011. godini dosegnuo oko 19%.

Analizirajući trendove u kretanju broja stanova za odmor, potrebno se još jednom vratiti na procijenjeni apsolutni i relativni broj privremeno nenastanjenih stanova u 2011. godini. Naime, ta kategorija zabilježila je znatan (procijenjeni) porast u razdoblju 2001.–2011., a može se pretpostaviti da će dobar dio tih stanova, kada se aktiviraju (kada ih njihovi vlasnici odluče koristiti), završiti kao stanovi za odmor.

Prisutnost stanova za odmor po jedinicama lokalne samouprave

Spuštajući analizu na razinu općina i grada, zanimljivo je prvo za svaku jedinicu pogledati bilancu promjena, odnosno razmjere porasta broja sekundarnih stanova. Na sljedećoj slici prikazani su podaci o promjeni broja stanova za odmor u razdoblju 2001.–2011. (brojevi za 2011. samo su procjena stanja), po primorskim općinama i u Makarskoj. Na toj slici može se uočiti kako se, prema procijenjenim podacima, najveći porast dogodio na području općine Baška Voda; procjena je da je broj stanova za odmor porastao za oko 1150 stambenih jedinica, a znatnije se povećanje broja stanova za odmor procjenjuje i na području općine Podgora, oko 950 jedinica, te na području općine

Slika 1.

Promjena broja stanova
 za odmor u razdoblju
 2001.–2011., po primor-
 skim općinama
 i u Makarskoj

* Navedeni brojevi za 2011. godinu su procjene

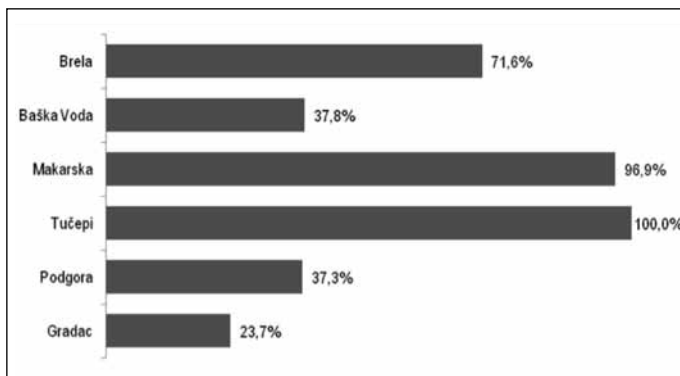
Gradac, gdje se na temelju projekcija očekuje da je broj stanova za odmor porastao za oko 850 stambenih jedinica. Nešto veći porast broja stanova za odmor, na osnovi dostupnih podataka, procjenjuje se i za područje Grada Makarske, pretpostavka je da bi tamo broj te vrste stanova mogao porasti za oko 450 jedinica u odnosu na stanje iz 2001. godine. Najmanji porast je procijenjen u općini Tučepi, s osamdesetak novih stanova za odmor, te općini Brela, gdje je procjena da je novih jedinica bilo oko 250.

Na Slici 1 može se iščitati i odgovor na pitanje gdje se na području Makarskog primorja najintenzivnije zbiva sekundarno stanovanje. Općine za koje se procjenjuje da su ostvarile najveći porast broja stanova za odmor ujedno su i općine s najvećim procijenjenim brojem takve vrste stanova i, držeći se te procjene, može se ustvrditi da su Baška Voda, Gradac i Podgora najatraktivnije lokacije za sekundarno stanovanje na području Makarskog primorja – u sve tri izdvojene općine procjena broja stanova za odmor kreće se od 1400 do gotovo 1700 jedinica.

Kada se analizira prostorni razmještaj stanova za odmor na Makarskom primorju, interesantno je dotaknuti se i dimenzije središte-periferija, odnosno pitanja koliko sekundarnih stanova se nalazi u središnjem naselju općine/ grada, a koliko ih se nalazi u rubnim naseljima.

Slika 2.

Udio stanova za odmor u središnjem naselju, po jedinicama lokalne samouprave (2011.)*

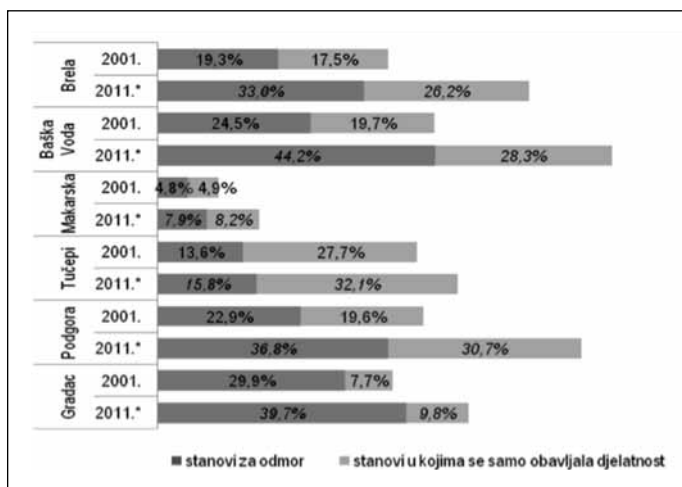

* Navedeni brojevi su procjene

Na prethodnoj slici prikazani su procijenjeni podaci o udjelu broja stanova za odmor koji su se nalazili u središnjem naselju općine/grada. Na slici se jasno uočava kako se Tučepi i Makarska bitno razlikuju od ostalih jedinica lokalne samouprave, no ta razlika je rezultat teritorijalnog ustroja. Naime, Tučepi su općina sa samo jednim naseljem, dok je Makarska grad s ukupno dva naselja, od kojih je ono drugo (Veliko Brdo) po broju stanovnika dvadesetak puta manje od središnjeg. Od ostalih općina, prema

procijenjenim podacima za 2011. godinu, u Brelima (općina se također sastoji od dva naselja, ali je razlika među njima po broju stanovnika bitno manja) je najviše stanova za odmor smješteno u središnjem naselju, oko 70%, dok su se u preostale tri općine na području Makarskog primorja (Baška Voda, Podgora, Gradac) stanovi za odmor češće smještali izvan središnjeg naselja.

Prema do sada iznesenim procjenama broja stanova za odmor u 2011. godini proizlazi da se na prostoru nekih općina Makarskog primorja dogodio znatan porast broja tih jedinica. Zanimljivo je pogledati kako se taj porast odrazio na strukturu stambenog fonda, odnosno vidjeti koji su razmjeri prisutnosti sekundarnog stanovanja po pojedinim jedinicama lokalne samouprave. Dakako, i dalje se radi samo o procjeni, a ona pokazuje da je udio stanova za odmor u ukupnom stambenom fondu porastao u svim promatranim općinama i gradu. Najveći relativni porast dogodio se na području Baške Vode, gdje se pretpostavlja da je dosegnuta najveća gustoća sekundarnih stanova, a procjena udjela stanova za odmor u ukupnom stambenom fondu penje se s oko 25% u 2001. godini na 44% u 2011. godini; sličan dostignuti udio procjenjuje se i u Gradcu, oko 40%, no tamo je relativni porast u odnosu na 2001. godinu bio nešto manji, oko desetak postotnih bodova. Prema iznesenim procjenama znatniji porast udjela stanova za odmor zbio se još u Podgori – s približno 23% udio raste na oko 37%, te u Brelima, gdje se procjenjuje da je udio porastao s 19% na oko 33%. Na području Grada Makarske i općine Tučepi procjena također upućuje na porast udjela stanova za odmor, no porast je osjetno manjeg intenziteta.

Slika 3.

Udio stanova za odmor te stanova u kojima se samo obavljala djelatnost u ukupnom stambenom fondu, po jedinicama lokalne samouprave (2001. i 2011.)

* Navedeni brojevi za 2011. su procjene

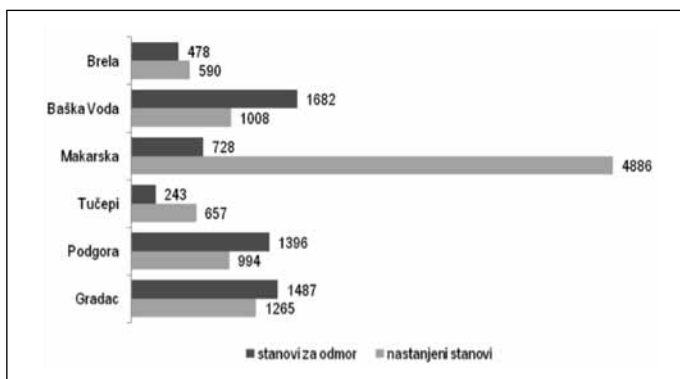
Na prethodnoj slici osim podataka o stanovima za odmor prikazani su i podaci o udjelu stanova u kojima se samo obavljala djelatnost. Time se htjela skrenuti pozornost na činjenicu da su u nekim općinama kapaciteti za prihvata obje kategorije privremenih stanovnika (kućanstva u klasičnim vikendicama te turista u apartmanima) prilično nadmašili broj nastanjenih stanova – u Baškoj Vodi stanovi za odmor i stanovi u kojima se samo obavljala djelatnost čine oko 72% ukupnog stambenog fonda, u Podgori oko 67%, zatim u Brelima nešto manje od 60%, a u Tučepima i Gradcu njihov udio je nešto manji od 50%. Dakle, na cijelom području Makarskog primorja jedino je u Gradu Makarskoj više nastanjenih stanova nego vikendica i apartmana zajedno.

Ipak, imajući na umu uvodno naznačenu distinkciju sekundarnog stanovanja i turističkog boravka, prema kojoj se akteri tih dviju praksi međusobno razlikuju u odnosu prema sredini u koju ulaze, važno je usporediti i procijenjeni broj stanova za odmor te nastanjenih stanova. Posebice uzme li se u obzir da brojnost korisnika stanova za odmor izravno mijenja socijalni ambijent te odnos između povremenih i stalnih stanovnika (Rogić i Zimmermann, 2006.).

Na Slici 4 prikazane su procjene broja stanova za odmor i nastanjenih stanova, a po njima, omjer između tih dviju stambenih kategorija, odnosno dviju grupa socijalnih aktera, jedino je u Makarskoj te donekle u Tučepima još uvijek ostao znatno u korist stalnih stanovnika. S druge strane, stanovi za odmor u Baškoj Vodi, Podgori i Gradcu znatno su nadmašili broj nastanjenih stanova, čak do te mjere da se može govoriti o invaziji (Rogić i Zimmermann, 2006.) povremenih stanovnika – omjer stanova za odmor i nastanjenih stanova kreće se oko 60 naspram 40. U Brelima se pak broj stanova za odmor prilično približio broju nastanjenih stanova.

Slika 4.

Usporedba procjena broja stanova za odmor te nastanjenih stanova, po jedinicama lokalne samouprave (2011.)

Analizirajući brojnost stanova za odmor na području Makarskog primorja, zanimljivo je pogledati i procjenu prosječnog broja stanova za odmor po kvadratnom kilometru. Iz razdiobe u Tablici 3 proizlazi da su stanovi za odmor najgušće smješteni u Baškoj Vodi, u prosjeku ih na kvadratni kilometar ima oko 90; nadalje, prema procjeni, na području Brela, Makarske, Podgore i Gradca ima ih između 25 i 30 po kvadratnom kilometru, dok ih je najmanji broj procijenjen na području Tučepi, oko 15-ak po kvadratnom kilometru.

općina/grad	broj stanova za odmor po km ²
Brela	24
Baška Voda	89
Makarska	26
Tučepi	15
Podgora	27
Gradac	30

* Navedeni brojevi su procjene

Tablica 3.
 Procjena prosječnog broja
 stanova za odmor po km²,
 po jedinicama lokalne
 samouprave (2011.)*

Osnovna obilježja stanova za odmor

Analiza obilježja stanova za odmor usmjerena je na njihovu veličinu te tip objekta u kojem se nalaze. Ni za ova obilježja nisu dostupni recentni podaci (oni prikupljeni popisom iz 2011. godine), no ovaj put nema niti elemenata koji bi mogli poslužiti kao okvir za procjenu stanja. Stoga će u analizi biti prikazani podaci iz 2001. godine, uz napomenu da je zbog procijenjenog udvostručenja broja stanova za odmor u razdoblju 2001.–2011. moglo doći do znatnijih promjena u promatranim obilježjima.

općina/grad	prosječna površina stana za odmor
Brela	115,4 m ²
Baška Voda	94,8 m ²
Makarska	73,5 m ²
Tučepi	70,9 m ²
Podgora	80,9 m ²
Gradac	87,0 m ²

Tablica 4.
 Prosječna
 površina stana
 za odmor, po
 jedinicama lokalne
 samouprave
 (2001.)

Podaci u Tablici 4 pokazuju da su se najkomfortniji stanovi za odmor 2001. godine nalazili na području Brela, a prosječna površina bila im je 115 kvadratnih metara. U drugim naseljima prosječna je površina bila nešto manja, ali još uvijek se radilo o prilično komfortnim stanovima. Tako je na području Baške Vode prosječan stan za odmor imao oko 95 kvadratnih metara, na području Gradca 87, zatim Podgore oko 80, a najmanji su stanovi u prosjeku bili na području Tučepi, s površinom oko 71 kvadratnog metra, te Makarske, s površinom oko 74 kvadratna metara.

Sljedeća tablica sadrži podatke o vrsti zgrade u kojoj se nalazi stan za odmor. Popisnom metodologijom razlikuje se tri vrste stanova za odmor: u vikend-kući, u naslijeđenoj obiteljskoj kući te u drugoj vrsti zgrade. Pri čemu su oni u vikend-kući namjenski građeni za odmor i rekreaciju, oni u naslijeđenoj obiteljskoj kući rezultat su transformacije primarne u sekundarnu adresu, dok su u trećoj kategoriji stanovi za odmor koji su u višestambenim zgradama.

	u vikend-kući	u naslijeđenoj obiteljskoj kući	u ostalim višestambenim zgradama
Brela	78,9%	21,1%	0,0%
Baška Voda	89,4%	5,0%	5,6%
Makarska	40,0%	23,4%	36,6%
Tučepi	39,0%	61,0%	0,0%
Podgora	81,2%	18,8%	0,0%
Gradac	81,4%	17,5%	1,1%

Tablica 5.

Razdioba stanova za odmor po vrsti zgrade u kojoj se nalaze, po jedinici lokalne samouprave (2001.)

Situacija zabilježena 2001. godine bila je sljedeća. Najviše stanova za odmor u vikend-kući bilo je u Baškoj Vodi, gotovo 90%, a u ostale dvije kategorije u toj općini bilo je po 5% stanova za odmor. I u Brelima, Podgori i Gradcu dominirali su stanovi za odmor u vikend-kući, no imali su nešto manji udio, dok se povećao udio stanova za odmor u naslijeđenim obiteljskim kućama (kreće se između 17 i 21%), a u tim općinama stanova za odmor u višestambenim zgradama gotovo i nema ili ih ima u neznatnom udjelu. U Makarskoj i Tučepima slika je bitno drukčija, tamo se udio stanova za odmor u vikend-kućama kretao oko 40%, pritom je ostatak stanova za odmor u Tučepima (njih 61%) bio u naslijeđenim obiteljskim kućama; u Makarskoj je bilo oko 23% stanova za odmor u kategoriji naslijeđene obiteljske kuće, dok ih je u višestambenim zgradama bilo oko 36%.

Provedena analiza omogućila je tek grubu skicu razmjera i osnovnih obilježja fenomena sekundarnog stanovanja na Makarskom primorju. Skica nije ni mogla biti preciznija jer se temelji na preliminarnim i nepotpunim podacima prikupljenima popisom iz 2011. godine. Među dostupnim podacima prikupljenima tim popisom nema onih koji se odnose na stanove za odmor, ali oni koji su dostupni (ukupan broj stanova te broj stanova za stalno stanovanje) iskorišteni su kao osnova za procjenu broja stanova za odmor. No, kod obilježja stanova za odmor nije bilo dovoljno elemenata ni za procjenu, tako da se u analizi oslanjalo isključivo na podatke iz 2001. godine. Stoga je i domet ove analize tek evidentiranje osnovnih trendova u širenju sekundarnog stanovanja na području Makarskog primorja.

Rezimirajući, analiza je ponudila nekoliko nalaza koje je važno istaknuti. Najvažniji uvid jest da je u posljednjem međupopisnom razdoblju došlo do znatnog povećanja broja stanova za odmor na Makarskom primorju, procjena je da se njihov broj udvostručio. Najveći porast je procijenjen na području općine Baška Voda (oko 1150 novih stanova za odmor), a najmanji u općini Tučepi (oko 80 novih jedinica). Istodobno, procjena pokazuje da je na cijelom području Makarskog primorja znatno porastao broj stanova u kategoriji privremeno nastanjeni stan, a izgledno je da će se dio tih jedinica, kad uđu u funkciju, koristiti kao stanovi za odmor. Dakle, vrlo je vjerojatno da će se trend rasta broja sekundarnih stanova nastaviti i u bližoj budućnosti.

Sagledavajući situaciju na Makarskom primorju u cjelini, procijenjeni porast broja stanova za odmor premašio je porast broja nastanjenih stanova – u nekim općinama do te mjere da su stanovi za odmor u njima postali najbrojniji tip stanova. Takva promjena zasigurno se reflektirala i na njihovu naseljsku svakodnevicu. Naime, može se očekivati da skupina povremenih stanovnika porastom brojnosti postaje relevantni društveni akter i pritom se lako može dogoditi da ta skupina nema iste interese kao stalno stanovništvo glede određivanja lokalnih razvojnih prioriteta.

Nadalje, analiza podataka iz 2001. godine otkriva da su na Makarskom primorju među stanovima za odmor dominirali oni u vikend-kućama; riječ je o kućama namjenski građenima za odmor i rekreaciju. Ipak, postoje i neka odstupanja od naznačene pravilnosti: na području Grada Makarske znatan je broj stanova za odmor bio u višestambenim zgradama (takvih je bilo nešto više od jedne trećine svih stanova za odmor), a u Tučepima su domini-

rali stanovi za odmor u naslijeđenim obiteljskim kućama (u toj kategoriji je bilo oko tri petine stanova za odmor). Spomenuti svakako treba i da su po podacima iz 2001. godine stanovi za odmor na području Makarskog primorja u prosjeku bili prilično prostrani, a najveći su bili u Brelima (prosječno oko 115 kvadratnih metara). U drugim mjestima prosječne površine bile su nešto skromnije, ali i dalje prilično komforne, od 70 do 95 kvadratnih metara. Uspoređujući naznačene dimenzije s nacionalnim prosjekom, koji je 57 kvadratnih metara (Miletić, 2011.), nameće se teza da se na Makarskom primorju pretežito radi o stanovima za odmor boljestojećih kućanstava. Ova teza dakako izlazi iz okvira ovoga rada, ali svakako bi je bilo zanimljivo ispitati, no prvo bi trebalo vidjeti je li popisom 2011. godine zabilježena kakva promjena povezana s time.

I na kraju, treba se dotaknuti i pitanja svih pitanja, onoga o koristima i štetama sekundarnog stanovanja za lokalnu zajednicu. Na to pitanje nema kategoričkog odgovora jer na moguće ishode povećanja broja sekundarnih stanova utječe mnogo čimbenika. Situacija se razlikuje od mjesta do mjesta te svako od njih iziskuje zasebnu analizu mogućih ishoda intenziviranja priljeva sekundarnih stanova. Analiza prikazana u ovome radu nije ni imala ambicije odgovoriti na pitanje donosi li sekundarno stanovanje blagodat ili nevolje u sredinu u koju intenzivnije ulazi, nego opisati osnovne karakteristike sekundarnog stanovanja na području Makarskog primorja. Sukladno tome, ovim je radom napravljen prvi korak u sagledavanju fenomena, a bavljenje ekološkim i(li) socijalnim otiskom koji sekundarno stanovanje ostavlja iza sebe, tema je za neki drugi rad.

LITERATURA

- Alfieri, D. (1987.), Pristup izučavanju uzroka i posljedica pretjerane izgradnje kuća za odmor i rekreaciju na području Jugoslavije s posebnim osvrtom na Hrvatsku. U: S. Horak (ur.), *Turizam i prostor – ekološki aspekti konfliktnih situacija: zbornik radova s Okruglog stola FERIAL '86* (str. 237-266), Zagreb, Institut za turizam.
- Casado-Diaz, M. A. (2004.), Second Homes in Spain. U: C. M. Hall i D. K. Müller (ur.), *Tourism, Mobility and Second Homes – Between Elite Landscape and Common Ground* (str. 215-232), Clevedon, Channel View Publications.
- Cohen, E. (1974.), Who Is a Tourist?: A Conceptual Clarification, *Sociological Review*, 22 (4): 527-555.
- Foucault, M. (1996.), O drugim prostorima, *Glasje*, 6 (3): 8-14.
- Gallent, N., Mace, A. i Tewdwr-Jones, M. (2005.), *Second*

Homes: European Perspectives and UK Policies, Hampshire, Ashgate Publishing.

Jaakson, R. (1986.), Second-home Domestic Tourism, *Annals of Tourism Research*, 13 (3): 367-391.

Miletić, G.-M. (2011.), *U potrazi za drugim prostorom: sociologijski aspekti sekundarnog stanovanja u Hrvatskoj*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Rogić, I. (1990.), *Stanovati i biti – Rasprave iz sociologije stanovanja*, Zagreb, Sociološko društvo Hrvatske.

Svenson, S. (2004.), The Cottage and the City: An Interpretation of the Canadian Second Homes Experience. U: C. M. Hall i D. K. Müller (ur.), *Tourism, Mobility and Second Homes – Between Elite Landscape and Common Ground* (str. 55-74.), Clevedon, Channel View Publications.

Urbain, J.-D. (2002.), Le résident secondaire, un touriste à part?, *Ethnologie française*, 32 (3): 515-520.

Williams, D. R. i Kaltenborn, B. P. (1998.), Leisure Places and Modernity. U: D. Crouch (ur.), *Leisure Practices and Geographic Knowledge* (str. 214-230), London, Routledge.

Geran Marko MILETIĆ
**Osnovna obilježja
sekundarnog stanovanja
na Makarskom primorju**

Frane STANIČIĆ i Mihovil ŠKARICA

GLAVNI IZAZOVI
UČINKOVITOJ I DEMO-
KRATSKOJ LOKALNOJ
SAMOUPRAVI: PRI-
MJER MAKARSKOG
PRIMORJA

Više nego ikad prije lokalne jedinice moraju pomiriti dva proturječna zahtjeva: da budu što učinkovitije, a u isto vrijeme što bliže građanima, uključujući ih u lokalne procese odlučivanja i obavljanja poslova od javnog interesa. Može se reći da sve reforme i svi modernizacijski zahvati u lokalne sustave upravljanja imaju cilj postići što bolju ravnotežu između tih dviju temeljnih uloga lokalne samouprave: političke (demokratske) i upravne (servisne). Posljednjih nekoliko desetljeća, usporedo s decentralizacijskim reformama javnih sektora, oblikovala se i treća važna uloga lokalne samouprave: razvojna. Načelo supsidijarnosti, pravno uobličeno i konstitucionalizirano, favorizira primat nižih teritorijalnih razina pri percepciji i rješavanju javnih problema bilo koje vrste; sve više i onih razvojnih. Od lokalne se samouprave također očekuje da promovira i pozicionira vlastito područje kao gospodarski privlačno. Svi ovi procesi na neki način traže da lokalne jedinice neprestano jačaju svoje kapacitete, i to ponajprije autonomno: središnja država se sve manje drži odgovornom za funkcioniranje lokalnih jedinica. Orijentacija lokalne razine upravljanja na poticanje društvenog i gospodarskog razvoja pomiče balans između demokratičnosti i učinkovitosti na stranu učinkovitosti. Postavljaju se novi vrijednosni i praktični kriteriji za ocjenu učinkovitosti, a novim se modalitetima pokušava ojačati i politička dimenzija u lokalnoj samoupravi kao odgovor na tehnokratizaciju lokalnog procesa upravljanja poslovima od javnoga interesa.

Ovim radom želimo ispitati te postavke na jednom manjem uzorku i provjeriti vrijede li ocjene o lokalnoj samoupravi u Hrvatskoj i za lokalne jedinice Makarskog primorja te kako se i koliko mijenjaju uhodane stare prakse u svjetlu novih očekivanja. K tome, proučavanje lokalne samouprave na jednom užem području omogućuje i kvalitativnu analizu problema s kojima se lokalne jedinice u svom funkcioniranju susreću, a također i argumentiranije predlaganje poželjnih reformskih mjera.

Prvi dio rada predstavlja teorijsko i doktrinarno situiranje lokalne samouprave kao društvene, političke i upravne institucije u suvremeni kontekst. Identificiraju se glavni trendovi njezina razvoja, koji otvaraju niz pitanja u pogledu optimalne teritorijalne organizacije, raspodjele javnih poslova između različitih razina vlasti, jačanja financijskog kapaciteta te jačanja legitimiteta uključivanjem građana u procese odlučivanja o lokalnim pitanjima od javnog interesa i rješavanje specifičnih lokalnih problema. U drugom dijelu rada opisuju se razvojni pravci lokalne samouprave u Hrvatskoj u razdoblju od završetka 2. svjetskog rata do današnjih dana. Teorijska i historijska analiza iz prva dva poglavlja čine podlogu, odnosno okvir na temelju kojeg ćemo ispitati glavne izazove za jedinice lokalne samouprave na području Makarskog primorja u trećem, četvrtom i petom poglavlju rada. Pokušat ćemo dati odgovor na pitanje koliko je lokalna samouprava kao institucija objekt, a u kojoj je mjeri subjekt i glavni akter u društvenim procesima. Rad ćemo zaključiti formuliranjem prijedloga za poboljšanje funkcioniranja lokalnih jedinica Makarskog primorja u pravcu njihove veće demokratičnosti i učinkovitosti.

LOKALNA SAMOUPRAVA U SUVREMENOM DRUŠTVENOM KONTEKSTU

Smatra se da lokalna samouprava u sustavima suvremenih država obavlja dvije važne, često isprepletene uloge: ulogu predstavnika i zaštitnika interesa lokalnog stanovništva (politička dimenzija) te ulogu nositelja/pružatelja mnogih javnih poslova, od kojih su najvažnije lokalne komunalne službe (upravna dimenzija) (Koprić, 2010.b, 124). Ovisno o društvenom shvaćanju i stupnju autonomije lokalnih jedinica, jedna će uloga u nekom trenutku biti dominantnija. Po svojoj političkoj dimenziji, lokalna samouprava predstavlja pogodan ambijent za uključivanje ljudi u proces demokratskog odlučivanja, kako putem predstavničkih tijela čije članove biraju tako i kroz mehanizme neposredne demokracije, kao što su zborovi građana. Upravna dimenzija predstavlja podesan okvir za izražavanje lokalnih specifičnosti u pogledu vrste, broja i kvalitete lokalnih službi, vodeći se lokalnim potrebama i preferencijama domicilnog stanovništva. Stavljajući na dnevni red pitanje konkurentnosti, imidža, identiteta i održivog razvoja, ti procesi stavljaju (i) pred jedinice lokalne samouprave nove izazove koji se kristaliziraju u nove zadatke. Lokalno upravljanje više se ne iscrpljuje u poštivanju demokratskih procedura i standarda i u redovitoj isporuci tradicionalno lokalnih javnih usluga; sve se više govori o

proaktivnoj ulozi koju lokalne jedinice imaju u poticanju lokalnog razvoja, društvenog i ekonomskog (Maleković i Puljiz, 2010., 201; Koprić, 2010.b, 124; Škarica, 2012.). Zahtjevi efikasnosti obavljanja javnih poslova i sudjelovanja lokalnog stanovništva nisu komplementarni i svaki od njih tendira različitim organizacijskim i institucionalnim rješenjima. Dok je za efikasno obavljanje javnih poslova na lokalnoj razini (posebice javnih službi) potrebno formirati velike lokalne jedinice, većeg gospodarskog i financijskog kapaciteta, s više kvalitetnih kadrova, dotle su sudjelovanje građana primjerenije manje lokalne jedinice, nevelikog broja stanovnika, s jačim osjećajem lokalnog zajedništva (Škarica, 2012.). Nepodudarnost ovih dvaju zahtjeva jedno je od važnijih pitanja lokalne samouprave općenito, kako teorije tako i prakse. Relevantnost lokalnih akcija šira je od teritorija koji svaka pojedina jedinica obuhvaća. Da bi lokalne (razvojne) politike bile djelotvorne, moraju se uzeti u obzir interesi šireg područja. Decentralizacijske reforme koje su se u drugoj polovini 20. stoljeća odvile u mnogim europskim zemljama, opskrbile su lokalnu razinu upravljanja odgovornošću za širok spektar javnih službi (socijalna država). Općenito, profilirale su se dvije strategije jačanja kapaciteta lokalnih jedinica za efikasno i ekonomično obavljanje novih zadaća: neke su države krenule s okrupnjavanjem teritorija svojih lokalnih jedinica, dobrovoljnim ili prisilnim amalgamacijskim politikama,¹ dok su druge zadržale fragmentiranu strukturu, no aktivno su promicale horizontalno povezivanje i suradnju svojih općina sve do stvaranja posebnih, jedno– ili višefunkcionalnih nad-lokalnih entiteta. Inzistiranje na upravno-tehničkoj dimenziji lokalne samouprave u drugi je plan potisnulo demokratske vrijednosti pristupačnosti i participacije građana: one vrijednosti na kojima je sazdana lokalna samouprava kao civilizacijska stečevina. Ubrzo su se pojavile institucionalne inovacije koje su smjerale jačanju te političke dimenzije lokalne samouprave, kao što su unutrašnja decentralizacija velikih lokalnih jedinica, predstavljanje i izravno odlučivanje građana putem zborova, referendumu, a politički se legitimitet u zadnje vrijeme pokušava učvrstiti uvođenjem neposrednog izbora izvršnih čelnika.

1 Najpoznatiji primjeri radikalnog smanjivanja broja lokalnih jedinica radi povećanja njihove ekonomske snage jesu oni u skandinavskim zemljama: Švedska, Danska, Norveška i Finska posljednjih su desetljeća smanjile broj lokalnih jedinica i do nekoliko puta. To je također, kroz jedan duži period, učinila i Njemačka. Nasuprot njima stoje države koje su očuvalе svoju tradicionalnu strukturu, ali su intenzivnim politikama promicanja međusobne suradnje pokušale jačati kapacitete i efikasnost lokalnih jedinica: Francuska, Švicarska, Španjolska, Mađarska. Vidi više u Pavić, 2010.a, 85-102.

Poradi razvojne uloge, lokalne jedinice preuzimaju poduzetničke i tržišne metode, što može dovesti do zama-gljivanja razlike između javnog i privatnog interesa. Ova-kav razvoj vjerojatniji je, dakako, kod „slabih“ lokalnih jedinica.

OSNOVNE TENDENCIJE RAZVOJA I KARAKTERISTIKE LOKALNE SAMOUPRAVE U HRVATSKOJ

Teritorijalna organizacija lokalne samouprave u Hrvatskoj

Teritorijalna podjela na području Hrvatske od Dru-gog je svjetskog rata naovamo bila poluga ostvarenja ideo-loške i političke koncepcije lokalne samouprave u danom trenutku. Subnacionalna razina upravljanja u tom je raz-doblju bila podložna opsežnim promjenama. Česte teri-torijalne rekonfiguracije za vrijeme SFRJ imale su jasan cilj: stvoriti komunalni sustav jakih lokalnih jedinica koji će postupno preuzimati sve više državnih, a time i uprav-nih poslova. O lokalnoj se (samo)upravi razmišljalo kao o sredstvu postupnog odumiranja države u duhu takozvane marksističke koncepcije komune (Koprić, 2006.; Pavić, 2010.a, 88). Ovaj sustav stvorio je općinu-komunu kao elementarnu jedinicu političkog sustava, koja je, prema nekim autorima, imala toliko široko postavljenu autono-miju koja je dovela u pitanje i koheziju cjeline (Med-vedović, 2001., 496 i 497). Naime, lokalna je autonomija bila tako izražena da su neke od važnih službi (policija, po-rezna služba i druge) patile od izrazitog nedostatka efika-sne koordinacije i jedinstvenog vođenja. Međutim, ovakav sustav stvorio je i snažnu svijest o nužnosti participiranja u političkim procesima te o potrebi lokalne orijentacije čita-vog političko-upravnog sustava (Koprić, 2006., 176).

Nakon 1950. godine započinje proces decentralizacije, koji karakterizira prenošenje niza kompetencija sa savezne uprave na republičku, a s nje na narodne odbore. U ovom razdoblju posebno se ističe značenje narodnih odbora kao najviših lokalnih organa vlasti, koji su stvarani po uzoru na Parišku komunu (Krbek, 1955., 38; Đorđević, 1976., 686). Zakonima² iz 1955. uspostavljaju se dvije osnovne teritorijalne zajednice: općina i kotar.

Sukladno čl. 131. Ustava SRH iz 1963., Skupština općine bila je najviši organ vlasti u okviru prava i dužno-sti općine. Prema tadašnjoj teoriji, Ustav iz 1963. godine

2 Opći zakon o uređenju općina i kotara te Zakon o nadležnosti općina i kotara.

ustpostavio je dvije osnovne kategorije funkcija općine: 1) društveno-ekonomske i društveno-koordinirajuće funkcije i 2) društveno-političke i regulativne funkcije (Đorđević, 1970., 541), a nije bilo razlika niti prema Ustavu iz 1974. godine (Đorđević, 1976., 695). Struktura općinske skupštine u novom sustavu temeljila se na tri osnovna faktora. 1) Radni ljudi u organizacijama udruženog rada i drugim samoupravnim organizacijama i zajednicama rada, 2) radni ljudi i građani u mjesnim zajednicama i 3) radni ljudi i građani okupljeni u društvenim organizacijama (Pusić i sur., 1975., 226).

Posebno se potrebno osvrnuti na činjenicu da su Ustavi SFRJ i SRH iz 1963. uveli i posebne samoupravne zajednice građana, koje su zauzimale posebno mjesto u društveno-političkoj strukturi općine – mjesne zajednice. Osnovna je funkcija mjesne zajednice bila „odlučivanje o delatnostima koje služe neposrednom zadovoljenju potreba radnih ljudi i njihovih porodica ... mesna zajednica je institucija samoupravljanja i jedan oblik samopomoći građana radi zadovoljenja njihovih životnih potreba ... ne samo politička već prvenstveno društvena organizacija“ (Đorđević, 1970., 557). Ovaj oblik samouprave, prema Đorđeviću, zadržava i dodatno osnažuje i ustav SFRJ iz 1974. godine (1976., 703), budući da je njezino osnivanje obvezno, ona je osnovna teritorijalna jedinica i jedinica samoupravljanja, prema tome i oblik neposredne demokracije. Mjesne su zajednice imale svoj statut, koji su od 1974. izglasavali građani na referendumu ili na zborovima građana.

Iz navedenog je jasno koliko je široka bila ovlast općina i koliko je tadašnji jugoslavenski sustav bio teritorijalno dekoncentriran, odnosno koliko je poslova država prenijela na lokalnu upravu (samoupravu). Nakon donošenja novog saveznog Ustava, pa posljedično i Ustava SRH 1974., dolazi do određenih promjena u uređenju sustava lokalne uprave (samouprave). Značajna novost ticala se načina određivanja djelokruga općina. Naime, prava i dužnosti općine utvrđivala su se ustavom, zakonom i statutom (čl. 121. Ustava SRH iz 1963.). Ustav SRH iz 1974. propisao je da se prava i dužnosti općina utvrđuju ustavom i statutom, prema tome – zakonom se nije mogao mijenjati djelokrug općina.

Usporedo sa širenjem funkcionalnog djelokruga, smanjivao se broj i vrsta lokalnih jedinica. Politipska struktura lokalne samouprave napuštena je 1966. kada su ukinuti kotarevi, a jedina lokalna jedinica ostala je općina, teritorijalno i populacijski među najvećim lokalnim jedinicama u Europi, s prosječnim brojem stanovnika od preko

40.000 (Pavić, 2010.a, 91). Od 299 općina 1955., preko 238 općina 1962., Hrvatska je samostalnost dočekala sa 100 općina (Pavić, 2010.b, 106). Pavić upozorava da su promjene bile tako česte da učinci reorganizacije teritorija nisu uopće mogli doći do izražaja te da su se time nastojali postići ponajprije politički ciljevi a ne kvaliteta i ekonomičnost lokalnog upravnog sustava (Pavić, 2010.a, 90).

Krajem 1992. doneseno je niz zakona kojima je uveden sustav „lokalne uprave i samouprave“. Umjesto prijašnjih stotinjak općina, ustrojeno je 418 općina, pretežno ruralnih, te 69 gradova, pretežno urbanih jedinica lokalne samouprave. Ekstenzivnim tumačenjem kriterija za stjecanje statusa lokalne jedinice, kojim se išlo ‘niz dlaku’ gotovo svakoj lokalnoj inicijativi, zakonske promjene su dovele do današnjeg broja od 429 općina i 126 gradova. Ukinute su mjesne zajednice, a kao surogatni institut uvedeni su mjesni odbori, koji sve do ustavnih promjena iz 2001. nisu imali ni pravnu osobnost ni jasno definiranu ulogu unutar teritorijalnog upravnog sustava. Fragmentacijom teritorija i posljedičnim slabljenjem lokalnih jedinica osigurano je centralističko upravljanje državom, a to je bio i jedan od glavnih motiva takve teritorijalne podjele (Koprić, 2010.a, 382-383). Nasuprot tome, lokalne su sredine objeručke prigrlile mogućnost da se izbore za svoju institucionalizaciju. Neki autori to tumače svojevrsnom glađu za demokracijom i za približavanjem tijela odlučivanja građanima, kao posljedicu demokratskog centralizma i jednostranačja socijalističkih režima. Ipak, činjenica je da su nekadašnja općinska središta razvijana na štetu rubnih dijelova općina, koji su u osnivanju vlastite jedinice ugledali priliku za rješavanje svojih lokalnih problema i potreba (Koprić, 2010.a, 382).

Posljedica čestih teritorijalnih i konceptualnih promjena jest ta da se nijedan sustav nije do kraja institucionalizirao i udomaćio među stanovništvom. Druga važna posljedica jest i da se među lokalnim akterima razvio refleksi mehanizam otpora promjenama. Vrijednost „postojanja“ lokalne jedinice, koja proizlazi iz straha od njezina ukidanja, nadilazi vrijednosti njezine učinkovitosti, ekonomičnosti i demokratičnosti.

Širok dijapazon poslova koje su lokalne jedinice obavljale prije osamostaljenja Hrvatske, značajno je sužen inauguracijom sustava „lokalne uprave i samouprave“ početkom 1993. godine. Lokalni djelokrug bio je eksplicitno enumeriran zakonskim propisima,³ ovlasti lokalnih jedinica skućene, a nadzor nad obavljanjem tih poslova države bio je intenzivan, te se približio čistom hijerarhijskom upravnom nadzoru. Komunalnu koncepciju zamijenila je koncepcija upravne decentralizacije u okviru koje je jasno izražen primat centralne državne vlasti.⁴ Djelomičnom ratifikacijom Europske povelje o lokalnoj samoupravi 1997., a posebice ustavnim promjenama 2000. i 2001. Hrvatska je konstitucionalizirala i ugradila u svoje zakonodavstvo načela političke decentralizacije, prevladavajuća u razvijenim zemljama Europe: supsidijarnost, solidarnost i opću klauzulu. Ipak, proces decentralizacije iniciran početkom desetljeća usporio se i ostao nedorečen (Koprić, 2006.). Sektorski propisi koji su razradili područja lokalnog djelokruga iz općeg zakonodavstva o lokalnoj samoupravi obično detaljno nabrajaju ovlasti i dužnosti lokalnih jedinica, sužavajući tako prostor lokalnoj inicijativi te sprečavajući stvarno oživotvorenje opće klauzule i načela supsidijarnosti. Djelujući u ambijentu u kojemu se čeka na odredbu zakona „da se vidi što im je činiti“, nisu u mogućnosti izraziti lokalne specifičnosti i preferencije stanovništva, kao ni autonomno promicati lokalni razvoj (Škarica, 2012.). Većina se njihovih kapaciteta iscrpljuje u izvršavanju poslova koje im zakoni propisuju kao obigatorne. Načela cjelovitosti i potpunosti lokalnih ovlasti, kao i zahtjev da ovlasti lokalnih jedinica predstavljaju značajan dio javnih poslova, nisu poštivani posebnim zakonodavstvom. Državna tijela ostaju nositelji javnih politika, propisuju standarde, a njihov nadzor nerijetko seže i preko nadzora zakonitosti akata lokalnih jedinica. Takvom praksom postaje nejasno koje javne poslove lokalne jedinice obavljaju u svom samoupravnom, a koje u prenesenom djelokrugu poslova. Svi ti razlozi uzrok su činjenici da su poslovi lokalnih jedinica mahom partikularni i izvršno-tehnički (Škarica, 2012.). Takvo stanje otežava formuliranje i implementiranje lokalnih javnih politika, pa i onih razvojnih, koje bi inkorporirale specifične lokalne potrebe i interese.

3 Za detaljnu analizu dviju pravnih metoda, odnosno tehnika određivanja samoupravnog djelokruga lokalnih jedinica te njihovih prednosti i nedostataka, vidi Škarica, 2012.

4 O različitim koncepcijama (shvaćanjima) te njihovim implikacijama na pravno uređenje različitih aspekata lokalne samouprave, v. u: Koprić (2006.).

Rijetko se predviđaju sankcije za neobavljanje poslova iz obligatornog djelokruga,⁵ tako da ništa ne sili jedinice da ojačaju svoje kapacitete i prihvate dodijeljene im poslove. Poslovi se dodjeljuju lokalnim jedinicama po inerciji i 'reda radi', iako ne postoji razlog zbog kojeg manje važne i izvršne poslove u spomenutim sektorima ne bi mogli obavljati i uredi državne uprave u županijama, čak bolje i efikasnije. Prešutno toleriranje države neobavljanja poslova iz svoga samoupravnog djelokruga način je na koji se pokušava održati slabe lokalne jedinice na životu. Iako pravno potpuno izjednačene u svom djelokrugu (osim kategorije velikih gradova i gradova koji su sjedišta županija⁶), one se faktično razlikuju u tolikoj mjeri da je teško naći dvije jedinice s identičnim djelokrugom poslova ili s jednakom razinom kvalitete i raznovrsnosti lokalnih javnih službi. Pribjegava se brojnim rješenjima: i najjednostavniji komunalni poslovi daju se u koncesiju ili se o njima brinu jače jedinice: županije ili obližnji gradovi.

Iako predviđena i dopuštena Zakonom o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi, suradnja lokalnih jedinica kao način jačanja kapaciteta i efikasnijeg organiziranja lokalnih službi u Hrvatskoj nije pustila dublje korijene, iako ima primjera dobre prakse (MOS, 2010.).

Organizacija lokalne samouprave na području Makarskog primorja

Česte teritorijalne promjene i konceptualna lutanja o lokalnoj razini upravljanja organizacijski su se odražavale i na teritorijalno ustrojstvo lokalne samouprave na Makarskom primorju. Prvi narodnooslobodilački odbori (preteče narodnih odbora) na području Makarskog primorja bili su: Gornja Brela, Donja Brela, Baška Voda, Bast, Topići, Krvavica, Veliko Brdo, Makarska, Makar-Puharići, Kotišina, Tučepi, Podgora, Drašnice, Gornje Igrane, Igrane, Živogošće, Drvenik i Zaostrog.⁷ Zakonom o administrativno-teritorijalnoj podjeli NR Hrvatske iz 1947. osnovana je oblast Dalmacija, u kojoj je kotar Makarska bio jedan

5 Suprotan, ali u praksi neprovediv, primjer nalazimo u Zakonu o komunalnom gospodarstvu (čl. 4., st. 5): za pretpostaviti je da jedinica nije organizirala navedene djelatnosti zbog nedostatka sredstava te nije jasno odakle će namaknuti sredstva za županiju.

6 Kategorija velikih gradova s preko 35.000 stanovnika ustrojena je novelom ZLPRS-a 2005. U samoupravni su im djelokrug povjereni još i poslovi održavanja javnih cesta na svom području te izdavanje građevinskih i lokacijskih dozvola te provedba dokumenata prostornog uređenja. Te poslove mogu obavljati i gradovi koji su sjedišta županija i ako ne udovoljavaju populacijskom kriteriju za veliki grad.

7 Podaci su citirani iz: *Makarska rivijera* 30, od 7. 3. 1975.

od 15 takvih jedinica. Sjedište ove oblasti bilo je u Splitu. Kotar Makarska obuhvaćao je područja sljedećih narodnih odbora: Bačina, Bast, Baška Voda, Donja Brela, Dragljane, Drašnice, Drvenik, Gornja Brela, Gornje Igrane, Gradac, Igrane, Kljenak, Kozica, Kozička Poljica, Kravica, Makarska, Podgora, Tučepi, Veliko Brdo, Zaostrog i Živogošće. Ovakav administrativno-teritorijalni opseg kotara Makarska ostao je jednak i po donošenju novog Zakona o administrativno-teritorijalnoj podjeli iz 1949. Međutim, donošenjem novog Zakona, 1955., dolazi do promjena administrativno-teritorijalnog ustroja Makarskog primorja. Kotar Makarska se širi te uključuje područje sljedećih općina: Imotski, Lovreć, Makarska, Metković, Opuzen, Ploče, Vrgorac i Zagvozd. Prema ovom zakonu, u sastavu Općine Makarska (dalje u tekstu: OM) sljedeća su mjesta: Banja, Bast, Baška Voda, Brela Donja, Brela Gornja, Drašnice, Gornja Mala, Igrane, Igrane Gornje, Kotišina, Kraj, Kravica, Makar, Makarska, Marinovići, Podgora, Tučepi, Veliko Brdo, Vrulja i Živogošće. Iz navedenog je očito da od mjesta koja tradicijski i geografski pripadaju Makarskom primorju u sastav OM nisu ušli Gradac i Zaostrog, kao ni Brist i Podaca, koji su pripojeni općini Ploče. Donošenjem novog Zakona o područjima općina i kotara u NR Hrvatskoj iz 1962. ne dolazi ni do kakvih promjena u teritorijalnom ustroju OM, te je tako zacementirana podjela Makarskog primorja u dvije općine – Makarska i Ploče (od 1962. Metković umjesto Ploča), s tim da je Zaostrog nakon 1974. opet u sastavu OM (v. čl. 2. Statuta iz 1974.). Šire gledano, ukida se oblast Dalmacija, a na području teritorija NR Hrvatske osniva se 8 kotareva i grad Zagreb. OM nalazila se u sastavu kotara Split. Prema Statutu iz 1964., „OM je osnovna socijalistička, društveno-ekonomska i politička teritorijalna zajednica u kojoj građani neposredno i preko organa društvenog samoupravljanja upravljaju društvenim poslovima na području općine“ (čl. 1.). Organizacijski oblici preko kojih su građani mogli ostvariti svoja prava i dužnosti bili su: Skupština općine, zborovi birača, mjesne zajednice, lokalni referendum, radne organizacije i njihovi organi društvenog upravljanja, savjeti i organi Skupštine općine, kućni savjeti, savjeti potrošača itd. (čl. 7.). Iz Statuta OM možemo iščitati sve ranije navedene funkcije općine, bez obzira na njihovu podjelu. Tako je Općina, u okviru svoje društveno-ekonomske i društveno-koordinirajuće funkcije, prema Statutu iz 1964., bila dužna osigurati materijalne i druge uvjete za rad ljudi i razvoj proizvodnih snaga, usmjeriti razvoj privrede i javnih službi, stvoriti uvjete za zadovoljenje zajedničkih potreba građana. S druge strane,

Općina je, u okviru svoje društveno-političke i regulativne funkcije, bila dužna ostvariti što neposrednije društveno samoupravljanje, uključujući organizaciju vlasti (čl. 118.-221.). Ustav SRH iz 1974. je općenito („U općini se naročito:“) odredio djelokrug općina (primjerice „usmjerava i usklađuje razvoj privrede i djelatnosti u oblasti odgoja i obrazovanja, kulture, fizičke i tehničke kulture, zdravstva, društvene brige o djeci, socijalne zaštite, komunalnih službi, stanovanja i snabdijevanja“ – čl. 169. al. 2), a Statut OM je detaljno propisao zadatke općine u području društvenih djelatnosti: odgoj i obrazovanje (čl. 40.-47.), kultura (čl. 48. i 49.), fizička kultura (čl. 50.), tehnička kultura (čl. 51.), društvena briga o djeci (čl. 52.), zdravstvena zaštita (čl. 53. i 54.), socijalna politika i socijalna zaštita (čl. 55.-59.) itd.

Skupština OM bila je prema Statutu (Glasnik, 1974., br. 2) sastavljena od Vijeća udruženog rada (32 odbornika), Vijeća mjesnih zajednica (25 odbornika) i Društveno-političkog vijeća (16 odbornika) (čl. 175.) i imala je ukupno 73 odbornika.

U skladu s ustavima iz 1963. i 1974., statuti OM iz 1964. i 1974. propisuju osnivanje mjesnih zajednica na području općine, kao pravnih osoba, s tim da je u Statutu iz 1974. još ojačan položaj građana, budući da oni samostalno određuju područje mjesne zajednice, dok je u prijašnjem Statutu područje mjesne zajednice određivala Skupština općine, što pokazuje trend decentralizacije koji je vidljiv i unutar samih općina. Mjesne zajednice imale su vlastite prihode. Primjerice, 60% boravišne takse išlo je mjesnim zajednicama.⁸ Njima su upravljali građani preko izabраних savjeta mjesne zajednice, koje su birali na zborovima birača (prema Statutu iz 1964.), odnosno zborovi građana i radnih ljudi, dok su savjeti postali izvršna tijela (prema Statutu iz 1974.). Osim toga, Skupština općine mogla je prenijeti na mjesne zajednice obavljanje određenih poslova, pri čemu je onda bila dužna osigurati i sredstva za obavljanje tih poslova. Mjesne su zajednice imale statut koji je donosio savjet (do 1974.) odnosno građani na referendumu ili na zborovima većinom glasova (nakon 1974.). U okviru OM formirale su se sljedeće mjesne zajednice: Makarska, Baška Voda, Gornja Brela, Bast, Donja Brela, Drašnice, Drvenik, Gornja Brela, Igrane, Krvavica, Tučepi, Podgora, Veliko Brdo, Zaostrog i Živogošće.⁹ Prema Statutu OM iz 1974., odbornici Vijeća mjesnih zajednica

8 Podaci su citirani iz: *Makarska rivijera*, br. 56 od 5. 3. 1976.

9 Podaci su citirani iz: *Makarska rivijera*, br. 32 od 18. 4. 1975.

birani su tako da se jedan odbornik birao na približno isti broj ljudi koji su živjeli u mjesnim zajednicama (čl. 185. st. 1.).

Ovaj je Statut, uza zborove birača i referendum, propisao (čl. 112.-116.) i obvezu provedbe javne rasprave o nacrtu statuta općine, društvenog plana, prostornog plana i opće bilance, kao i o propisima kojima su se utvrđivali uvjeti plaćanja poreza, ali i svih drugih značajnijih propisa za koje je bio zainteresiran „velik broj radnih ljudi i građana“. Osim toga, tijelo koje je bilo zaduženo za odlučivanje o takvom predmetu, nije smjelo odlučivati prije nego što bi se usvojili rezultati javne rasprave ili obrazložili razlozi zbog kojih se nije moglo odstupiti od određenog prijedloga, te je moralo obavijestiti sudionike javne rasprave o razlozima zbog kojih nisu prihvaćeni njihovi stavovi. Institucije konzultiranja i neposrednog odlučivanja građana zaživjeli su i bili primjenjivani u praksi. Tako je 1975. održan referendum o samodoprinosu za izgradnju Doma zdravlja u općini (s odazivom od 92,98%) te referendum za izgradnju regionalnog vodovoda. Neposredno se odlučivalo i na razini mjesnih zajednica – 1974. je u MZ Baška Voda održan referendum o samodoprinosu za izgradnju sportskoga centra.¹⁰

Budući da je Ustav SRH iz 1974. propisao međusobnu suradnju općina, ali na načelima dobrovoljnosti i solidarnosti, Statut OM propisao je da Općina surađuje s drugim općinama na navedenim načelima, te da radi toga udružuje sredstva i osniva zajednička tijela, organizacije i službe za obavljanje poslova od zajedničkog interesa i zadovoljenja zajedničkih potreba (čl. 257. st. 1.). Posebno se naglasila potreba suradnje s općinama dalmatinske regije (čl. 258.). Kako je Ustav izričito propisao da se općine udružuju u zajednice općina (čl. 182.), područje kojih se utvrđivalo „društvenim dogovorom između općina i Republike“ (čl. 183. st. 1.), Statut OM propisao je da „Općina Makarska s općinama dalmatinske regije i sa Socijalističkom Republikom Hrvatskom zaključuje društveni dogovor o utvrđivanju područja Zajednice općina“ (čl. 259. st. 1.). Sukladno navedenom, stvorena je zajednica općina Split, koja je postojala do 31. prosinca 1986., kada nastaje zajednica općina Dalmacije, koja je prestala postojati 25. srpnja 1990.

Velikom reformom lokalne samouprave iz 1992./'93. prostor Makarskog primorja se nanovo administrativno fragmentira. Osniva se pet jedinica lokalne samouprave,

10 Podaci o referendumima citirani su iz: *Makarska rivijera*, br. 28 od 7. 2. 1975.

Grad Makarska te općine Baška Voda, Brela, Gradac i Podgora, a 1997. izdvajanjem iz Grada Makarske nastaje i općina Tučepi. Jedinice lokalne samouprave Makarskog primorja zauzimaju 277 kvadratnih kilometara te imaju nešto više od 26 tisuća stanovnika.¹¹ Prosječan broj stanovnika po lokalnoj jedinici iznosi 4.350, što je značajno manje od prosječne veličine na razini države (7.716). Lokalne elemente poslova državne uprave za cijelo ovo područje obavlja ispostava Ureda državne uprave u Splitsko-dalmatinskoj županiji sa sjedištem u Makarskoj. Teritorijalno-administrativna struktura Makarskog primorja stabilizirana je u posljednjih 15 godina, iako je nedavno zabilježena inicijativa za odvajanjem naselja Drvenik i Zaoštrog iz općine Gradac u zasebnu općinu.¹²

Funkcionalni aspekt lokalnih jedinica Makarskog primorja

Analiza učinkovitosti (efikasnosti) jedinica lokalne samouprave u Hrvatskoj susreće se s dvjema zaprekama koje otežavaju njezinu točnost i obuhvatnost. S jedne strane, teško je iz pozitivnih zakonskih propisa izvući broj, vrstu i razinu usluga koje lokalne jedinice moraju pružiti građanima. Kako kataloga takvih usluga i poslova nema,¹³ ne postoji objektivno mjerilo kojim bi se usporedili podaci o poslovima koje lokalne jedinice stvarno i obavljaju. Dostupnost stvarnih podataka drugi je problem s kojim se svaka analiza učinkovitosti susreće. Osim formalnih pravnih akata, teško je doći do drugih podataka, kvalitativnih i kvantitativnih, o različitim aspektima djelovanja lokalnih jedinica. Ne postoji obveza, a čini se ni namjera, ustrojavanja nacionalne baze podataka o jedinicama lokalne samouprave koja bi bila dostupna svima te na taj način predstavljala vrijedan izvor podataka (i) za znanstve-

11 Prema popisu stanovništva iz 2011., Grad Makarska (naselja Makarska i Veliko Brdo) ima 13.984 stanovnika, Brela (naselja Brela i Gornja Brela) 1.643, Baška Voda (naselja Bast, Baška Voda, Krvavica i Promajna) 2.728, Tučepi 1.918., Podgora (naselja Drašnice, Gornje Igrane, Igrane, Podgora i Živogošće) 2.514 te Gradac (naselja Brist, Drvenik, Gradac, Podaca i Zaoštrog) 3.208 stanovnika.

12 U radu „Problem centralnosti naselja u općini Gradac“ autori uočavaju problem gravitacijske podijeljenosti općine po crti razgraničenja bivših općina Poloče i Makarska. Naselja Drvenik i Zaoštrog imaju razvijene funkcije najnižeg reda, dok Živogošće pokazuje orijentaciju k općini Podgora (Glamuzina, M. i Glamuzina, N., 1998., 59). Točnost ovih nalaza pokazala je inicijativa iz 2007., za odvajanjem Drvenika i Zaoštroga u zasebnu općinu (Makarska kronika, 27. 3. 2007.).

13 Na istu stvar upozorava i Koprić (2010., 379). Takva situacija pogoduje politizaciji rasprava o lokalnoj samoupravi, primjeni različitih kriterija i rezultira različitim tumačenjima uspješnosti jedinica lokalne samouprave.

na istraživanja. U ovom ćemo poglavlju ispitati neke pokazatelje učinkovitosti i razvojne orijentiranosti lokalnih jedinica s Makarskog primorja, bez namjere oblikovanja čvrstih zaključaka, nego više s namjerom da indiciramo neke trendove i donekle argumentiramo naše stavove i razmišljanja. Za tu svrhu analizirat ćemo statutarne odredbe lokalnih jedinica, posebice one o lokalnim poslovima, suradnji s drugim jedinicama lokalne samouprave. Proračuni će također biti vrijedan izvor podataka jer iz njih možemo iščitati vrste i namjene rashoda lokalnih jedinica. Mjera u kojoj statuti lokalnih jedinica operacionaliziraju navedene zakonske institucije može se uzeti kao jedan od indikatora proaktivne usmjerenosti lokalne samouprave.

U pogledu lokalnih poslova, statuti unisono prepisuju zakonske odredbe o djelokrugu lokalne samouprave. Znakovito je da se gotovo identična odredba o djelokrugu jedinica lokalne samouprave nalazi u Ustavu RH, u Zakonu o lokalnoj i područnoj samoupravi te u statutima općina i gradova s Makarskog primorja.¹⁴ Niži bi normativni akti trebali razrađivati odredbe viših, a statuti su posebice podesni da izraze specifičnost lokalnih prilika i potreba. Ovako se stječe dojam (utemeljen i u drugim statutarim odredbama) da se akti pišu samo radi zadovoljenja forme i obveze. Kada se zakonske odredbe operacionaliziraju drugim općim aktima lokalnog predstavničkog tijela (odlukama o komunalnim djelatnostima i dr.), gubi se i na važnosti javnosti, koju bi pružilo statutarno reguliranje. Statuti analiziranih lokalnih jedinica gotovo su identični svojim sadržajem i opsegom,¹⁵ što govori u prilog stajalištu da lokalne jedinice ne smatraju statute pogodnim pravno-političkim aktom kojim će izraziti svoje specifičnosti.¹⁶ Lokalnim poslovima, javnim službama i mogućim načinima njihova obavljanja posvećeno je svega nekoliko članaka u svakom statutu. O tom je pitanju Statut bivše OM bio mnogo razrađeniji i konkretniji te je, primjerice, obavljanju društvenih djelatnosti posvetio 20 članaka (40.-59. Statuta OM).

14 Radi se o odredbi čl. 134. St. 1. Ustava, čl. 19. ZLP(R)S, čl. 19. Statuta Grada Makarske, čl. 12. Statuta Općine Baška Voda, čl. 17. Statuta Općine Brela, čl. 13. Statuta Općine Gradac, čl. 15. Statuta Općine Podgora te čl. 15. Statuta općine Tučepi.

15 Statut općine Brela ima 103 članka, općine Baška Voda 101 članak, Grada Makarske 112 članaka, općine Tučepi 102 članka, općine Podgora 103 članka te općine Gradac 98 članaka.

16 Analizirani statuti se, načelno govoreći, razlikuju samo u pogledu proceduralnih i formalnih sastojaka. Lokalne jedinice razmjerno veću pozornost poklanjaju reguliranju pitanja kao što su općinska obilježja te dodjela općinskih priznanja nego pitanjima svog funkcionalnog djelokruga ili načina uključivanja građana u lokalne procese odlučivanja.

Lokalne jedinice s ovog područja u većini slučajeva nemaju strateški dokument razvojne naravi. Iznimka je Grad Makarska, koji je 2011. godine usvojio dokument pod nazivom Program ukupnog razvoja Grada Makarske. Ostale općine supstituiraju razvojnu strategiju svojim prostornim planovima¹⁷ u kojima daju osnovne odrednice i projekcije svoga razvoja. Iz toga se vidi da je planiranje prostora jedna od najvažnijih razvojnih aktivnosti te da je to prerogativ u koji lokalne jedinice polažu najviše nade.

Do točnog broja zaposlenika lokalnih upravnih tijela nije lako doći. Broj zaposlenih, kao i njihova stručna sprema, jedan je od indikatora kapaciteta lokalne samouprave. Općine s malim brojem zaposlenih nisu u mogućnosti preuzeti odgovornost za organiziranje i pružanje javnih usluga na svom području (Bajo, 2009., 9).

Samo su općine Podgora i Tučepi uvele maksimalnu stopu prireza porezu na dohodak, i to 10%. Grad Makarska ima jednaku stopu (maks. 12%). Brela su uvela stopu od 5%, dok su Baška Voda i Gradac svoje stanovništvo oslobodile plaćanja ovoga poreza te time umanjile vlastiti fiskalni kapacitet.¹⁸ Prosječan prihod lokalnih jedinica po stanovniku u Hrvatskoj iznosi 4.486 kn, no bez državne pomoći za decentralizirane funkcije, on iznosi 3.305 kn. Jedinice lokalne samouprave s Makarskog primorja variraju između između Brela (5.183) i Gradca (2.408). Baška Voda ima 4.384 kn, Makarska 4.527, Tučepi 3.489, a Podgora 4.134 kuna prihoda po stanovniku. Manji prihodi po stanovniku koreliraju s većim opsegom proračunskih rashoda za „hladni pogon“ lokalnih uprava i za plaće službenika. U takvim se jedinicama malen dio proračuna izdvaja za razvojne namjene. Također, smatraju Bajo i Bronić (2007., 2), podaci o prihodima po stanovniku indiciraju i sposobnost lokalnih jedinica da pružaju adekvatne javne usluge. Jedino je Grad Makarska preuzeo financiranje decentraliziranih funkcija u osnovnom školstvu, dok druge općine nisu iskoristile mogućnost iz Zakona o financiranju jedinica lokalne i područne (regionalne) samouprave, prema kojoj općine koje zajedno imaju 8.000 stanovnika

17 To su: Prostorni plan uređenja općine Baška Voda (Glasnik 06/08.), Prostorni plan uređenja općine Brela (Glasnik 1/08.), Prostorni plan uređenja općine Gradac, Prostorni plan uređenja općine Podgora (Glasnik 4/07.), Prostorni plan uređenja općine Tučepi (Glasnik 1/09.). Također, i Grad Makarska je, osim Programa ukupnog razvoja, osnovne razvojne smjernice zacrtao i vlastitim Prostornim planom (prostorni plan uređenja Grada Makarske, Glasnik Grada Makarske 8/06.).

18 Ovdje je važno napomenuti da jedinice Makarskog primorja imaju relativno malen udio tekućih državnih pomoći u svojim proračunima. Takva je pomoć apsolutno i relativno najveća u općini Gradac (1.292.000 kn, 16% proračuna), a najmanja u Makarskoj (123.000 kn, 0,2% proračuna).

mogu odlučiti zajednički obavljati funkcije za osnovno školstvo na svom području (čl. 45b). S obzirom na to da većina općina na neki način (su)financira osnovne škole na svojim područjima, iako ne u opsegu koji je propisan Zakonom o odgoju i obrazovanju u osnovnim i srednjim školama, preporučamo udruživanje i preuzimanje punih decentraliziranih funkcija, čime bi se povećali prihodi, a prema zakonu ekonomije razmjera, vjerojatno smanjili i troškovi.

Makarska je član Udruge gradova, a općine Brela i Baška Voda članovi su Udruge općina, dok ostale općine nisu. Učlanjenje u nacionalne asocijacije preporučamo lokalnim jedinicama koje još nisu članovi, upravo zbog potrebe građenja informacijskih mreža kojima će se prenositi dobra praksa, upozoravati na probleme te nuditi rješenja za njih.

Zajedničko trgovačko društvo Vodovod d.o.o. u suvlasništvu je jedinica s Makarskog primorja. To je izravna posljedica odredbe Zakona o komunalnom gospodarstvu, kojom se lokalnim jedinicama nalaže suvlasništvo komunalnih poduzeća ako sustav funkcionalne infrastrukture čini jedinstvenu i nedjeljivu funkcionalnu cjelinu. Za ostale komunalne djelatnosti svaka jedinica ima svoje poduzeće: Brela, Baška Voda, Makarska i Tučepi osnovali su trgovačka društva u svom vlasništvu, Gradac ima komunalni pogon kao organizacijsku jedinicu bez pravne osobnosti, dok u Podgori komunalne poslove obavlja privatna tvrtka na temelju ugovora o povjeravanju komunalnih poslova.

Suradnja u ostalim područjima lokalnih djelatnosti rijetka je i stihijska. Dobar primjer nedostatka koordinacije i međusobne suradnje u lokalnom planiranju i djelovanju bila je situacija oko odlagališta otpada u Podgori. Taj je slučaj pokazao kako se problemi od interesa za šire područje ne mogu rješavati bez institucionaliziranog foruma za dogovaranje i donošenje odluka.¹⁹ Ne postoje zajedničke ustanove ni zajednička upravna tijela. Smatramo da bi se značajne uštede i porast efikasnosti mogli ostvariti suradnjom komunalnih poduzeća s ovoga područja: planiranjem i obavljanjem onih komunalnih djelatnosti koji po naravi stvari traže veće investicije i uzrokuju značajne troškove.

Postavlja se pitanje mogu li jedinice lokalne samouprave, same za sebe, biti ravnopravan partner u suradnji s privatnim sektorom i privlačenjem privatnih investicija?

19 U ovom je slučaju do dogovora predstavnika lokalnih jedinica došlo uz intervenciju i prisutnost predstavnika viših razina vlasti: županije Splitsko-dalmatinske i Ministarstva zaštite okoliša. Lokalni čelnici su i sami priznali nepostojanje zajedničkog pristupa i zajedničkog stava (Mustapić, 2010., 1065, 1067).

Na prostoru koji je geografski jasno omeđen, tradicijski i kulturno homogen, razvojni se planovi, pa i investicije, trebaju voditi u suglasju sa susjedima, da ne bi došlo do nekompatibilnosti i proturječnosti. Grad Makarsku vidimo kao glavni subjekt u poticanju integracije cijelog prostora te u razvijanju kulture partnerstva, suradnje i razvoja. Razvojna partnerstva moraju biti jasno regulirana da ne bi uzrokovala pasivnost lokalnih jedinica, prema logici kolektivne akcije, nego da potiču zdravu kompetitivnost, ali ne na štetu drugih.

Uključivanje građana u lokalno odlučivanje u jedinici- cama Makarskog primorja – pravne pretpostavke i analiza dostupne prakse

Jedna od značajnih komponenti lokalne samouprave, a prema našem mišljenju i u velikoj mjeri *ratio* osnivanja jedinica lokalne samouprave, jest olakšano komuniciranje i interakcija između građana i javne uprave. Jedna od temeljnih svrha i uloga lokalne samouprave jest i ta da se lokalnom stanovništvu omogući sudjelovanje i utjecaj u procesu upravljanja javnim poslovima te da se osigura što neposredniji i lakši pristup građana lokalnim organima i službama (Ivanišević, 2006., 206). S druge strane, može se ustvrditi i da bez zainteresiranosti samih građana nema dobre lokalne samouprave (Koprić, 2006., 191). Međutim, smatramo da je obveza jedinica lokalne samouprave da osiguraju dostupnost svih podataka, da nastoje uključiti građane u procese koji se u jedinicama lokalne samouprave odvijaju. Ako se tijela jedinica lokalne samouprave ponašaju na opisani način, smatramo da onda niti zainteresiranost građana neće izostati.

U ovom dijelu rada analizirat ćemo odnos građana i tijela jedinica lokalne samouprave u jedinicama Makarskog primorja. Koristit ćemo se mrežnim stranicama jedinica lokalne samouprave,²⁰ njihovim statutima²¹ i poslovniciima.²² Metodološki ćemo se osloniti na istraži-

20 <http://opcinagradac.hr/hr/1/naslovnica/>, <http://www.tucepi.hr/>, <http://www.opcinabaskavoda.com/?show=29148>, <http://www.makarska.hr/?show=1>, <http://www.opcina-brela.hr/hr/home/home>, <http://www.podgora.hr/opcina/>.

21 Statut Grada Makarske (Glasnik 8/09.), Statut Općine Brela (Glasnik 4/09.), Statut Općine Baška Voda (Glasnik, 3/09.), Statut Općine Tučep (Glasnik 4/09.), Statut Općine Podgora (Glasnik 5/09.), Statut Općine Gradac.

22 Poslovnik o radu Gradskog vijeća Grada Makarske, (Glasnik 11/09.), Poslovnik Općinskog vijeća Općine Podgora (Glasnik 6/09.), Poslovnik o radu Općinskog vijeća Općine Tučepi (Glasnik 4/09.), Poslovnik Općinskog vijeća Baška Voda (Glasnik 3/09.) i Poslovnik Općinskog vijeća Gradac.

vanje²³ koje je GONG proveo 2009. u svim jedinicama lokalne samouprave u RH (dalje u radu: Izvješće).²⁴ U Izvješću je GONG analizirao transparentnost rada jedinica lokalne samouprave istražujući pet dimenzija njihove transparentnosti: javnost sjednica vijeća/skupštine, javnost odluka jedinica lokalne samouprave, suradnja s civilnim društvom, poštivanje Zakona o pravu na pristup informacijama (dalje u tekstu: ZPPI) i ustroj mjesne samouprave (Izvješće, 2009., 4). Analiziran je ukupno 41 indikator na temelju kojih je izračunan indeks transparentnosti u rasponu od 0 do 10. Makarska je s indeksom 7.2 na 15. mjestu među svim jedinicama lokalne samouprave u Hrvatskoj, Baška Voda (4.1) na 198., Brela (3.6) na 270., Gradac (2.9) na 382., Tucepi (2.8) na 396. te Podgora (0.3) na 545. mjestu.²⁵

1) Javnost sjednica općinskih vijeća/gradskog vijeća Makarskog primorja

Kada sagledamo situaciju prema statutima i poslovniciama jedinica lokalne samouprave Makarskog primorja glede ove dimenzije i bitnih elemenata za njezino ostvarivanje,²⁶ stanje je sljedeće: najbolje rezultate (iako većina jedinica lokalne samouprave Makarskog primorja u ovoj dimenziji pokazuje relativno dobre rezultate) pokazuje Grad Makarska, koji zadovoljava gotovo sve navedene

23 Istraživanje je dostupno na: <http://www.gong.hr/page.aspx?PageID=231>.

24 Radi se o projektu LOTUS (Lokalna, odgovorna i transparentna uprava i samouprava), koji GONG u partnerstvu s Udrugom gradova provodi svake dvije godine u svim jedinicama lokalne samouprave u Hrvatskoj. U 2011. provedeno je drugo ovakvo istraživanje, ali rezultati u vrijeme pisanja ovog teksta još nisu bili objavljeni.

25 Pregledom kriterija temeljem kojih se rangiralo lokalne jedinice, moramo naglasiti da bi danas općina Podgora postigla bolji rezultat, kao i ostale jedinice koje su predmet ovoga rada.

26 Bitni elementi za ostvarivanje javnosti sjednica općinskog vijeća, prema Izvješću, jesu: „aktualni sat je definiran poslovníkom ili statutom“, „dnevni red je dostupan uoči sjednice“, „dostava materijala vijećnicima uoči sjednice definirana poslovníkom/statutom“, „javnost rada razrađena u statutu ili poslovníku“, „jedan ili više zapisnika sjednica vijeća u zadnjih šest mjeseci praćenja sjednica imaju i građani“, „za posljednju sjednicu vijeća poslan poziv medijima“ (Izvješće, 2009., 15 i 16), „objavljen na internetu“, „jedno ili više priopćenja sa sjednica vijeća u zadnjih šest mjeseci objavljeno na internetu“, „live stream ili cjelovita snimka barem jedne sjednice u zadnjih šest mjeseci (video ili audio) na internetu“, „mediji su nazočili posljednjoj sjednici vijeća“, „najava barem jedne sjednice vijeća u zadnjih šest mjeseci na internetu“, „nakon posljednje sjednice vijeća poslano priopćenje na internetu“, „poslovník nalaže dostavu materijala uoči sjednice i drugim zainteresiranim stranama mimo vijećnika“, „poslovník/statut propisuje da se aktualni sat održava na početku sjednice“, „pravo praćenja sjednica imaju i građani“, „za posljednju sjednicu vijeća poslan poziv medijima“ (Izvješće, 2009., 15 i 16).

elemente. Zamjerke koje se mogu izreći jesu da nema mehanizma koji bi regulirao obvezu²⁷ obavješćavanja medija nakon održane sjednice vijeća, ne postoji snimka neke sjednice vijeća na internetu, na mrežnoj stranici Grada ne najavljuju se sjednice vijeća te se radni materijali za sjednicu vijeća ne objavljuju na Internetu. Uopćeno govoreći, najveći broj jedinica lokalne samouprave Makarskog primorja, osim Grada Makarske i Općine Brela, nije propisao obvezu dostavljanja materijala i drugim zainteresiranim stranama (medijima, političkim strankama, udrugama itd.), što odmah umanjuje transparentnost njihovog rada. Kada govorimo o transparentnosti, moramo kao negativan primjer istaknuti Općinu Gradac, čiji statut, kao niti ostali opći akti, nisu dostupni na službenim mrežnim stranicama Općine.²⁸

2) Suradnja s organizacijama civilnog društva

Kada sagledamo situaciju u jedinicama lokalne samouprave glede ovih indikatora transparentnosti,²⁹ možemo zaključiti da je ona, nažalost, prilično porazna. Iako je osnivanje savjeta mladih zakonska obveza koja proizlazi iz Zakona o savjetima mladih (NN 23/07.), jedinice lokalne samouprave Makarskog primorja nisu se „iskazale“ na tom polju. Općine Baška Voda, Brela, Podgora imaju osnovan savjet mladih, ali Grad Makarska i općine Tučepi i Gradac nemaju. Doduše, ako uzmemo podatke iz Izvješća, onda je postotak na Makarskom primorju zadovoljavajući (50%), budući da je 2009. na razini RH samo 39% jedinica lokalne samouprave imalo osnovan savjet mladih (Izvješće, 2009., 18). Grad Makarska zadovoljava uvjet postojanja savjetodavnog tijela, budući da uz Povjerenstvo za ravnopravnost spolova, u gradu Makarskoj postoji Vijeće za pre-

27 Poslovnik sadrži odredbu o mogućnosti davanja službenog priopćenja za tisak i za druga sredstva priopćavanja, o čemu odlučuje predsjednik Gradskog vijeća, nap.a. Ovakvu odredbu sadrže i svi dostupni Poslovnici jedinica lokalne samouprave Makarskog primorja.

28 S druge strane, kao pozitivnu moramo istaknuti činjenicu da sve jedinice lokalne samouprave Makarskog primorja imaju službene internetske stranice. Naime, prema istraživanju GONG-a, čak 25% jedinica lokalne samouprave (139, od čega 5 gradova i 134 općine) nema službenu internetsku stranicu.

29 Bitni elementi postojanje kojih osigurava kvalitetnu suradnju jedinica lokalne samouprave s organizacijama civilnog društva, prema Izvješću, jesu: „postojanje važećeg dokumenta koji formalizira suradnju lokalnih vlasti i organizacija civilnog društva“, „provođenje natječaja za organizacije civilnog društva“, „postojanje informacija o natječaju ili tekst natječaja za organizacije civilnog društva koji je proveden u zadnjih godinu dana postoji na Internet stranici“, „postojanja savjeta mladih na razini grada/općine“, „postojanje nekog drugog savjetodavnog tijela sastavljenog od predstavnika civilnog društva“ (Izvješće, 2009., 17).

venciju (osnovano rješenjem Gradskog vijeća, Glasnik br. 3/2010.), među članovima kojega su i predstavnici Crkve i jedna predstavnica udruge Savjetovalište Lanterna. Ostale jedinice lokalne samouprave nisu uglavnom (nažalost) pokazale inicijativu za tješnju suradnju s civilnim društvom, te ih pozivamo na promjenu dosadašnje politike.

3) Javnost odluka lokalne samouprave

Iz analize službenih mrežnih stranica jedinica lokalne samouprave Makarskog primorja proizlazi da rezultati koji pokazuju ostvarenje ove dimenzije³⁰ variraju. Naime, sve jedinice lokalne samouprave osim općine Gradac imaju izravno objavljen statut i poslovnik vijeća i izravno objavljen prostorni plan. Ovo je za svaku pohvalu, kada se uzmu u obzir podaci GONG-a o samo 36% tih jedinica koje na ovaj način objavljuju statute i samo 20% njih koje objavljuju poslovnike (Izvješće, 2009., 16). Međutim, niti jedna jedinica lokalne samouprave nema definirano vrijeme kada načelnik/gradonačelnik prima građane. Glede drugih elemenata, svakako je za pohvalu činjenica da Grad Makarska i općine Tučepi i Podgora objavljuju svoje službene glasnike na službenim stranicama, ali onda moramo uputiti kritiku ostalim jedinicama, koje to ne čine. Javna objava donesenih odluka u svakom bi slučaju trebala biti, prema našem mišljenju, obveza svake jedinice lokalne samouprave prema svojim građanima. Kad je riječ o dostupnosti podataka o javnoj nabavi, najtransparentniji je Grad Makarska, dok općine Brela i Baška Voda na službenim stranicama nemaju nikakve podatke o javnoj nabavi (općina Gradac ima minimalne podatke). Smatramo da bi sve jedinice lokalne samouprave Makarskog primorja morale slijediti primjer Grada Makarske i na svojim službenim stranicama detaljno objavljivati sve vezano za javnu nabavu na svom području, uključivši i plan javne nabave za svaku godinu.

Glede objave proračuna, samo je Grad Makarska objavio proračun za prošlu godinu izravno, dok je Općina Tučepi neizravno objavila svoj proračun za 2012. u

30 Bitni elementi postojanje kojih osigurava javnost odluka lokalne samouprave, prema Izvješću, jesu: „izravna objavljenost Statuta i Poslovnika vijeća na Internet stranici“, „postojanje informacija o javnoj nabavi“, „definirano vrijeme za primanje građana od strane načelnika/gradonačelnika“, „dostupnost službenih glasnika na službenoj Internet stranici“, „dostupnost službenog glasnika na neki drugi način dostupan građanima“, „izravna objava odluka načelnika/gradonačelnika u zadnjih šest mjeseci“, „izravna objava proračuna za tekuću godinu u obliku službenog dokumenta“, „postojanje drugih informacija o proračunu za građane na Internet stranici“, „korištenje drugih oblika obavješćavanja građana o proračunu“, „objava GUP-a na Internet stranici“ i „dostupnost GUP-a građanima na neki drugi način“ (Izvješće, 2009., 17).

Službenom glasniku. Ostale jedinice lokalne samouprave Makarskog primorja nemaju nikakvih podataka o svojim proračunima na službenim stranicama, što smatramo neprimjerenim.

4) Ustroj i djelovanje mjesne samouprave

Mjesna samouprava omogućena je odredbama Ustava koji propisuje (čl. 134. st. 4.) da se u naselju ili dijelu naselja mogu, u skladu sa zakonom, osnivati oblici mjesne samouprave. Uređena je Zakonom o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi, čl. 57.-66. Zakon propisuje da se mjesni odbor, sukladno članku 57. stavak 1., osniva statutom jedinice lokalne samouprave kao oblik neposrednog sudjelovanja građana u odlučivanju o lokalnim poslovima od neposrednog i svakodnevnog utjecaja na život i rad građana. Dakle, o osnivanju mjesnoga odbora odlučuje predstavničko tijelo jedinice lokalne samouprave statutom, pa u tom smislu pitanje osnivanja mjesnog odbora spada u samoupravni djelokrug jedinice lokalne samouprave, o čemu ona samostalno odlučuje. Zakon se opredijelio za gotovo potpunu decentralizaciju ovlasti opće regulacije mjesne samouprave, prepuštajući većinu pitanja statutima lokalnih jedinica (Koprić, 2005., 61). Nažalost, mjesna samouprava nije ispunila očekivanja koja su bila postavljena u doba njezina zakonskog uređenja. Nisu određene ovlasti i poslovi koje bi mjesna samouprava mogla obavljati, nego je tek ostavljena mogućnost da se statutom općine, odnosno grada, prenesu pojedini poslovi iz samoupravnog djelokruga općine i grada na mjesni odbor ili gradski kotar. Nadalje, mjesna samouprava nije raspolagala samostalnim izvorima prihoda, nego je ovisila o procjeni jedinica lokalne samouprave (Klarić, 2004., 41).

Kada analiziramo mjesnu samoupravu i njezin ustroj u jedinicama lokalne samouprave Makarskog primorja, u odnosu za uvjete³¹ putem kojih se provjerava ostvarenje ove dimenzije, jasno je da je zadovoljen prvi uvjet. Svi statuti uređuju ustroj mjesne samouprave u obliku mjesnih odbora. Mjesni su odbori konstituirani u sljedećim jedinicama lokalne samouprave: Općina Brela – Mjesni odbor Gornja Brela; Općina Baška Voda – Mjesni odbori Bast, Baška Voda, Bratuš, Krvavica i Promajna; Grad Makarska – Mjesni odbori Ratac-Zelenka, Bili brig-Gorinka, Pla-

31 Bitni elementi postojanje kojih osigurava pravo građana na mjesnu samoupravu, prema Izvješću, jesu: „statut općine/grada definira ustroj mjesne samouprave“, „izbori za mjesnu samoupravu su održani unutar zadnje četiri godine“, „mjesni odbori na razini grada/općine su trenutno konstituirani“ i na „internet stranici postoje kontakt informacije o mjesnoj samoupravi“ (Izvješće, 2009., 19).

ža-Sinokoša, Centar, Bidoł-Vrpolje, Istok-Dugiš i Veliko Brdo. Prema službenoj stranici Općine Gradac, i na njenom području ustrojena su četiri mjesna odbora (Drvenik, Podaca, Zaostrog i Brist). Na području općine Podgora ustrojena su tri mjesna odbora: Drašnice, Igrane i Živo-gošće.³² Tučepi kao općina obuhvaćaju samo istoimeno naselje te stoga nemaju ustrojen ni jedan mjesni odbor. U svim su jedinicama izbori za mjesne odbore provedeni te su njihova tijela konstituirana, no na internetskim stranicama ni jedne općine ne postoje kontakt podaci za mjesne odbore. Ovi indikatori pokazuju da jedinice lokalne samouprave relativno uredno vode formalnu brigu o mjesnoj samoupravi, no skrivaju podatke o stvarnoj ulozi mjesnih odbora u životu pojedine lokalne jedinice i njihovo značenje za građane. Umjesto tentativnog zaključka o minornoj ulozi mjesne samouprave u lokalnim sustavima upravljanja na području Makarskog primorja, želimo upozoriti na činjenicu da je već nedostatak i teškoća u pronalaženju podataka o njihovu stvarnom značenju indikativan za ocjenu njihove stvarne uloge.

5) Primjena ZPPI-a

U ovom području,³³ nažalost, jedinice lokalne samouprave Makarskog primorja, osim donekle Općine Baška Voda, koja je jedina na svojim mrežnim stranicama objavila Katalog informacija sukladno čl. 4. st. 3. ZPPI-a, i Grada Makarske, koji daje telefonske podatke službeniku za informiranje te koji na svojim stranicama obavještava građane o pravu na pristup informacijama, ne mogu dobiti prolaznu ocjenu. U većini jedinica lokalne samouprave Makarskog primorja nisu imenovani službenici za informiranje, što je u izravnoj suprotnosti s čl. 22. ZPPI-a, niti su objavljeni katalozi informacija.

32 Ovdje je potrebno ukazati na zakonsku odredbu Zakona o lokalnoj i područnoj (regionalnoj) samoupravi iz članka 57., prema kojoj se oblici mjesne samouprave mogu osnivati samo Statutom lokalne jedinice, ne i drugim vrstama općih akata. U slučaju općine Podgora, Statut ne sadrži odredbe o osnivanju mjesnih odbora, nego su oni ustrojeni običnom odlukom, te je takvo osnivanje nezakonito.

33 Bitni elementi postojanje kojih osigurava pristup građana informacijama, prema Izvješću, jesu: „telefonskim pozivom na centralu dostupno je ime i prezime ili broj službenika za informiranje/osobe zadužene za pitanja građana“, „na internetskoj stranici postoji kontakt obrazac“, „na internetskoj stranici je izravno naveden kontakt službenika za informiranje ili osobe za kontakte s građanima“, „na internetskoj stranici postoje informacije o pravu građana na pristup informacijama – izravno navođenje ZPPI-a“ i „na internetskoj stranici je izravno objavljen Katalog informacija“ (Izvješće, 2009., 20).

S obzirom na rezultate analiziranog istraživanja i vlastita zapažanja, možemo zaključiti kako u jedinicama lokalne samouprave Makarskog primorja ima još mnogo prostora za poboljšavanje veze između građana i njihovih samoupravnih jedinica. Dodatno moramo ukazati na činjenicu da se, iako ih predviđaju svi statuti jedinica lokalne samouprave Makarskog primorja, neposredni oblici sudjelovanja građana u odlučivanju (zbor građana i referendum), prema našim saznanjima, uopće ne koriste. Ovo posebno začuđuje kada znamo za tradiciju neposrednog odlučivanja građana, koja je na prostoru Makarskog primorja povijesno ukorijenjena, kao što smo pokazali. Transparentnost djelovanja i uključivanje građana nisu samo zakonske obveze; one su jedan od razloga postojanja lokalne samouprave kao institucije. Na tom polju lokalne jedinice mogu razvijati vlastitu autonomiju i kreativnost te biti generatori boljitka lokalnih zajednica. O tom pitanju opći akti analiziranih jedinica ne pronalaze i ne reguliraju nikakve nove i specifične modalitete komunikacije s građanima. Smatramo da je ovo uloga lokalne samouprave koja u trenutačnim uvjetima ima veću šansu da se razvije prema najboljim uzorima: čak i dok su lokalne jedinice funkcionalno i financijski stegnute u svom djelovanju, upravo ih otvaranje političkih procesa svojim građanima čini legitimnijima, pa i jačima. Bez toga, imajući na umu slabost druge njihove komponente, izgubit će svrhu postojanja.

ZAKLJUČAK

Jedinice lokalne samouprave na području Makarskog primorja u osnovnim se crtama uklapaju u opće stanje lokalne samouprave u Hrvatskoj. Ustručavaju se iskoristiti mogućnosti koje im pruža njihov ustavni i zakonski okvir te intenzivnije uključiti zainteresiranu javnost kako bi se došlo do kvalitetnijih i legitimnijih odluka. Prisutna je tendencija prema autarkičnosti, veze s ostalim lokalnim samoupravama održavaju se samo ako je to nužno ili zakonski zahtijevano. Međutim, autarkičnost se ne očituje samo u odnosu prema drugim jedinicama lokalne samouprave nego i prema građanima. Smatramo da smo to pokazali na primjeru mjesne samouprave, a ta se tendencija još više očituje u posvemašnjem nedostatku neposrednog odlučivanja građana (zborova građana ili referenduma). U jačanju svojih kapaciteta ponajprije su orijentirane na uvlačenje viših razina u svoje projekte (županije ili države), a javne usluge za koje nemaju volje ili mogućnosti pružati, jednostavno ignoriraju ili ih ugovaraju s privatnim sektorom.

Zakonske odredbe i međunarodna načela o lokalnoj samoupravi trebala bi se tumačiti kao „minimalni standard“ za djelovanje lokalnih jedinica. I uz neosporni primat središnje i regionalne teritorijalne razine, lokalne jedinice imaju dosta manevarskog prostora da poboljšaju svoj položaj. Autonomno razvijanje kapaciteta može se postići kombiniranjem i udruživanjem međusobnih potencijala. Samo o kreativnosti i pripremljenosti lokalnih jedinica za nove izazove ovisi koliko će svoje potencijale iskoristiti. To se podjednako odnosi i na sferu lokalnih usluga i na onu odnosa s građanima, njihovog uključivanja i konzultiranja. Ne smije se nikada izgubiti iz vida činjenica da građani svoj stav i odnos prema javnom dobru, javnom interesu i javnim poslovima u prvom redu formiraju u odnosu na lokalnu razinu upravljanja te da ona odražava i projicira legitimitet čitavog političko-upravnog sustava.

Moderni, specijalizirani i diferencirani upravni poslovi, kojih je sve više i na lokalnoj razini, traže nova znanja i stručnjake različitih profila, koji nisu dostupni svakoj lokalnoj jedinici. U tom smislu vidimo mogućnost da se razmjerno male općine povezuju i tako utabaju put tješnjoj suradnji u njezinim kompleksnijim oblicima. Zajednički upravni odjeli za javnu nabavu, za provedbu dokumenata prostornog uređenja, za ubiranje lokalnih poreza, zajednički službenici specijalizirani za lokalni razvoj (apliciranje projekata za kohezijske fondove EU-a), primjer su kako bi se zajedničkim naporom mogli postići pozitivni učinci jačanjem personalnog kapaciteta. Takva bi suradnja imala priliku iznjedrili inovativne rezultate važne za cijelu zemlju, jer je dosad zabilježen samo jedan slučaj ustrojanja zajedničkog upravnog tijela, a zajednički službenici u rijetkom broju slučajeva djeluju samo u komunalnom redarstvu.

Potrebno je lokalne razvojne politike učiniti međusobno kompatibilnima i komplementarnima. Lokalne jedinice ne smiju težiti samodostatnosti i da svaka ima sve službe i sve usluge, nego bi se sredstva trebala trošiti racionalno. Uštede koje bi se postigle racionaliziranjem troškova komunalnih i društvenih službi mogle bi se iskoristiti za ostvarivanje razvojnih planova: zapošljavanje novih stručnjaka i slično. Mogućnost formuliranja cjelovitih i ostvarivih lokalnih javnih politika ključna je za poticanje lokalnog razvoja.

- Bajo, A. (2009.), Struktura zaposlenih u lokalnim jedinicama, *Newsletter – povremeno glasilo Instituta za javne financije*, 10 (43): 1-9.
- Bajo, A. i Bronić, M. (2007.), Mogu li sve općine i gradovi u Hrvatskoj pružati adekvatne javne usluge?, *Newsletter – povremeno glasilo Instituta za javne financije*, 8 (30): 1-7.
- Đorđević, J. (1970.), *Ustavno pravo*, Beograd, Savremena administracija.
- Đorđević, J. (1976.), *Ustavno pravo*, Beograd, Savremena administracija.
- Jurlina Alibegović, D. (voditeljica projekta) (2010.), *Analitičke podloge za učinkovitu decentralizaciju u Hrvatskoj*, Zagreb, Ekonomski institut Zagreb.
- Glamuzina, M. i Glamuzina, N. (1998.), Problem centralnog naselja u općini Gradac, *Geoadria*, 1 (1): 57-63.
- GONG (2009.), *Istraživački izvještaj Lotus – lokalna odgovorna i transparentna uprava i samouprava*, <http://www.gong.hr/page.aspx?PageID=231>. (15. 3. 2012.)
- Ivanišević, S. (2006.), Teritorijalna osnova lokalne samouprave. U: I. Koprić (ur.), *Javna uprava, nastavni materijali* (str. 193-224), Zagreb, Suvremena javna uprava.
- Klarić, M. (2004.), Mjesna samouprava, *Hrvatska pravna revija*, 4 (5): 36-41.
- Koprić, I. (2005.), Djelokrug lokalne i područne (regionalne) samouprave, *Hrvatska javna uprava*, 5 (1): 35-80.
- Koprić, I. (2006.), Razvoj lokalne samouprave u Hrvatskoj – problemi i vrijednosne orijentacije. U: I. Koprić (ur.), *Javna uprava, nastavni materijali* (str. 171-192), Zagreb, Suvremena javna uprava.
- Koprić, I. (2010.a), Karakteristike sustava lokalne samouprave u Hrvatskoj, *Hrvatska javna uprava*, 10 (2): 371-386.
- Koprić, I. (2010.b), Teritorijalna organizacija Hrvatske: stanje, kriteriji za prosudbu racionalnosti i prijedlog novog sustava. U: J. Barbić (ur.), *Nova hrvatska lokalna i regionalna samouprava* (str. 109-144), Zagreb, HAZU.
- Krbek, I. (1950.), *Osnovi upravnog prava FNRJ*, Zagreb, Izdavački zavod JAZU.
- Krbek, I. (1955.), *Upravno pravo FNRJ*, Beograd, Izdanje biroa za štampanja obrazaca.
- Krbek, I. (1961.), *Pravo jugoslavenske javne uprave, sv. II, Organizacija uprave i službenička prava*, Zagreb, Birotehnički izdavački zavod.
- Maleković, S. i Puljiz, J. (2010.), Izazovi novog pristupa upravljanju razvojem na lokalnoj i regionalnoj razini u Hrvatskoj. U: J. Barbić (ur.), *Nova hrvatska lokalna i regionalna samouprava* (str. 199-222), Zagreb, HAZU.

- Medvedović, D. (2001.), Kontrola zakonitosti i ustavnosti općih akata općina i gradova, *Hrvatska javna uprava*, 3 (3-4): 495-542.
- Mustapić, M. (2010.), Odnos lokalne zajednice prema problemu odlaganja komunalnog otpada: studija slučaja Makarsko primorje, *Društvena istraživanja*, 19 (6): 1055-1077.
- Pavić, Ž. (2010.a), Koliko je važna veličina lokalnih jedinica – europski primjeri i hrvatski uvjeti. U: J. Barbić (ur.), *Nova hrvatska lokalna i regionalna samouprava* (str. 85-108), Zagreb, HAZU.
- Pavić, Ž. (2010.b), *Veličina lokalnih jedinica – europske tendencije i hrvatske nedoumice*, Hrvatska javna uprava, 10 (1): 81-131.
- Podolnjak, R., Gluhak, I., Jackson, J. i Ivanović, M. (2010.), *Međuopćinska suradnja u Hrvatskoj: Pravni, financijski i institucionalni okvir za međuopćinsku suradnju i primjeri dobre prakse*, Zagreb, *Udruga općina u Republici Hrvatskoj*.
- Pusić, E., Ivanišević S., Pavić, Ž. i Ramljak M. (1975.), *Upravni sistemi*, Zagreb, Sveučilišna naklada – Liber.
- Pusić, E., Ivanišević, S., Pavić, Ž., Ramljak, M., Koprić, I. i Perko-Šeparović I. (1998.), *Hrestomatija upravne znanosti*, Zagreb, Pravni fakultet Zagreb.
- Škarica, M. (2012.), Lokalni djelokrug u svjetlu novih funkcija i uloga lokalne samouprave. U: I. Koprić (ur.), *Reforma lokalne i područne (regionalne) samouprave*, Zagreb, Institut za javnu upravu.

III.

GOSPODARSKA
EVOLUCIJA: OD
POLJODJELSTVA
DO PROMETA
I TURIZMA

Saša POLJANEC-BORIĆ i Luka ŠIKIĆ

MAKARSKO
PRIMORJE – OD
RIVIJERE DO
MIKROREGIJE

Ovaj se članak temelji na uvidu po kojem je „rivijera“ kao temeljni socioekonomski *cluster* (grozd), koji je u politički diskontinuiranom procesu razvijen na području Makarskog primorja u posljednjih 50 godina – iscrpljen. Uporište za tu tezu nalazi se kako u prostorno-planskoj tako i u ekonomskoj dokumentaciji koja se od 2005. godine počinje izrađivati za to područje.¹ Oslanjajući se na rezultate recentnih istraživanja, članak afirmira tezu da se novi razvojni ciklus na području Makarskog primorja može racionalno promišljati samo iz perspektive makarske mikroregije, koja razvoj temelji na ukupnosti svojih resursa. U tom smislu se u prvom dijelu članka donosi socioekonomska evaluacija prijednog razvojnog puta, dok se u drugom dijelu donosi uvid u pretpostavke budućeg razvoja makarske mikroregije.

MAKARSKA: OD OPĆINE DO RIVIJERE

Iako se počeci turizma u Makarskoj smještaju u razdoblje pred početak Prvog svjetskog rata,² današnji socioekonomski karakter Makarskog primorja koji je ovo područje kristalizirao kao rivijeru, u bitnom je oblikovan: a) izgradnjom Jadranske magistrale³ i b) jugoslavenskom

1 Ovdje se ponajprije misli na: Prostorni plan uređenja Grada Makarske (2006.); Glavni plan razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije (2007.); Regionalni operativni program Splitsko-dalmatinske županije (2007.); Program ukupnog razvoja grada Vrgorca (2007.) te Plan razvoja kulturnog turizma Splitsko-dalmatinske županije (2009.).

2 U vezi s ovim podatkom postoje dvojbe. Naime, u svim danas dostupnim javnim izvorima navodi se da je prvi hotel, „Osejava“, izgrađen u Makarskoj davne 1914. godine. Ipak, recentna istraživanja arhivske građe, koja je proveo Ivan Hršić, znanstveni novak u Institutu Ivo Pilar, ukazuju na to da je dr. Petar Negrini otvorio ovaj hotel tek 1929. godine. Prema Hršiću, dotad su u Makarskoj postojali restorani, kavane i pansioni koji su nudili smještaj, ali hotela nije bilo.

3 Jadranska magistrala izgrađena je na potezu od Rijeke do Dubrovnika u razdoblju od 1960. do 1965. godine prvim zajmom Međunarodne banke za obnovu i razvoj iz Washingtona.

privrednom reformom.⁴ Jadranska magistrala predstavljala je, naime, u doba centralno planirane ekonomije, modernizacijski infrastrukturni zahvat koji je (uz dosta velike lokalne sociokulturne troškove⁵) povezao sva obalna naselja i učinio ih lakše dostupnima. Time je osiguran temeljni infrastrukturni uvjet za razvoj receptivnog turizma u naseljima uz obalu i otvoren put za prijem turista s tadašnjeg Zapada. Istodobno, privredna reforma iz 1965. godine značila je zapravo otvaranje tadašnje Jugoslavije prema zakonima ponude i potražnje te je, u društvenom smislu, legitimirala polovičnu recepciju kapitalističkih obrazaca poslovanja (Županov, 2001.). Naime, nesvrstana pozicija druge Jugoslavije bila je dotad već međunarodno afirmirana, pa se utjecaj ove političke činjenice osjećao ne samo u političkom procesu nego i u ekonomskim pitanjima, tj. u poslovanju realnog sektora. Zbog toga ekonomsku motivaciju za izgradnju magistrale te otvaranje prema inozemnom turizmu valja shvatiti i kao traženje rješenja za deficitom strane valute u monetarnoj cirkulaciji druge Jugoslavije. Uzevši u obzir da je Hrvatska u strukturi turističkog prometa Jugoslavije već 1965. godine zauzimala 55,5% udjela, od čega je najveći dio činio inozemni promet – pokazujući težnju porasta sa 72,8% udjela 1965. godine do 80% udjela 1989. godine, jasno je da je hrvatski turizam u okvirima privredne reforme zapravo bio kanal deviznog priljeva.

S druge strane, politički karakter tadašnjeg sustava i velike količine raspoloživog i jeftinog nacionaliziranog, konfisciranog i komasiranog poljoprivrednog zemljišta u priobalnim jadranskim naseljima uvjetovali su opušten odnos tadašnjih razvojnih aktera prema prostornoj politici. Zbog toga, u to vrijeme, razvoj turizma nije mogao biti institucionalno praćen nizom drugih, lokalno orijentiranih razvojnih strategija koje bi „litoralizacijski pritisak“, što ga je proizvela „magistrala“, usmjerili prema proizvodnji različitih lokalnih ekonomskih struktura utemeljenih na resursima. Tako je turizam, u nedovršenom regulativnom ambijentu socijalističke reforme, spontano ovladao socioekonomskom slikom priobalnih naselja, otvarajući polako vrata društveno toleriranom ali politički sumnjivom razvoju privatnog sektora. Istraživanja koja su

4 Privredna reforma iz 1965. godine najavljena je na 8. Kongresu Saveza komunista Jugoslavije, održanom u prosincu 1964. godine u Beogradu. Cilj reforme bio je davanje veće samostalnosti poduzećima i ograničeno uvođenje tržišnih odnosa.

5 Jedan od najvećih sociokulturnih troškova povezan s izgradnjom Jadranske magistrale jest uništavanje dubrovačkih ljetnikovaca izgrađenih u prirodnom zaljevu na ušću rijeke Omble, poznatom pod nazivom Rijeka dubrovačka.

početkom osamdesetih godina 20. stoljeća provedena na spomenutom području jasno dokumentiraju da se tadašnja Makarska općina, koja se oduvijek dijelila na dvije izrazito različite zone – primorsku (podbiokovsku) i biokovsku – počela već sedamdesetih godina 20. stoljeća upadljivo razvojno segregirati. Naime, već je tada bilo jasno da su „poljoprivreda i stočarstvo ... izgubile trku s prednostima koje nude ostale privredne grane, posebice industrija i, u ovoj općini, turizam... U razdoblju od 1961.–1971. godine trgovina i ugostiteljstvo od gotovo neznatno važnih djelatnosti postaju najznačajnije iza poljoprivrede po broju aktivnih“ (Štambuk, 1983.).

Iako su ovakvi trendovi bili u svojim počecima gotovo paralelni sa širim, europskim kontekstom poslijeratnog ekonomskog rasta i strukturnih promjena, koje su, potiskujući produktivnost prema gore, smanjivale atraktivnost tržišne pozicije tradicionalnih djelatnosti u korist uslužnog, turističkog sektora (Berend, 2006.), u hrvatskom je kontekstu proces specifično obilježio upravo okvir centralno planirane ekonomije. Naime, razvojem hotelsko-turističkih poduzeća upravljalo se unutar strogo politički kontroliranog investicijskog procesa, dok je rast privatnog smještaja i paralelna izgradnja vikendica bila omogućena tolerantnim, ali u biti voluntaristički ustrojenim regulativnim okvirom što su ga autonomno stvarale lokalne vlasti (Rogić, 2006.). Što je vrijedilo za hrvatsko priobalje u cjelini, vrijedilo je, *mutatis mutandis*, i za područje tadašnje makarske općine. Izgradnja magistralne ceste te podređivanje prostornih planova rastućoj financijskoj atraktivnosti uslužnog sektora u programiranom procesu reforme povećala je oportunističku poziciju sektora usluga i poticala gradnju hotelskih objekata unutar formata monopolistički strukturiranih hotelsko-turističkih poduzeća. S druge strane, kao odraz marginalizacije biokovskog područja, ta je ista aktivnost potaknula neprogramirani, stohastički proces afirmacije podbiokovske zone, osobito područja ispod i iznad magistrale, otvorivši široko vrata procesu „apartmanizacije“.

Gledajući na razvoj turizma u cijeloj Hrvatskoj, pa tako i u tadašnjoj Makarskoj općini, može se zaključiti da je centralno planiran razvoj hotelijerstva u lokalnu političku i društvenu praksu uveo i razmjerno jasna pravila prostornog planiranja, te tako, u segmentu razvoja hotelijerstva, proizvodio urednu ‘turistifikaciju’ područja koja su zauzimana. S druge je, pak, strane paralelno s urednim prostornim razvojem u paradoksalnom ekonomskom režimu tekao i prilično dinamičan razvoj narodnog kapitalizma, koji je već od 1971. bio lokalno vidljiv kroz velik

rast kapaciteta u privatnom smještaju kao i u eksploziji izgradnje kuća za odmor (Poljanec-Borić, 1989.). Tako se, paradoksalno, fenomen hotelske izgradnje temeljio na polovično usvojenim ekonomskim⁶ ali racionalnim urbanističkim konceptima, dok je fenomen primorske izgradnje apartmana i kuća za odmor pokazivao već od sedamdesetih godina 20. stoljeća karakteristiku kapitalističkog zamašnjaka, ali i tendenciju nezaustavljive prostorne ekspanzije. Zbog toga su društvene norme i obrasci koji su u ovom procesu formirani, rezultat isprepletanja specifičnosti domaćeg društveno-političkog konteksta, lokalne geografsko-ekonomske pozicije te reformskih nastojanja političkih struktura. Upravo zbog kompleksnosti toga procesa, njegove se rezultate u prostornoj, društvenoj i gospodarskoj sferi ne mogu kvalificirati jednoznačno, jer je očito da su socijalističkom reformom iz 1965. godine u turizmu istodobno otvorena vrata modernizacijskom zamahu hrvatskog priobalja kao i nizu strukturnih napuknuća između planskog aspekta socijalističke reforme, kolateralnog razvoja narodnog kapitalizma te regresivnih dimenzija istoga modernizacijskog procesa. Rezultat takve dinamike na koncu se reflektira u dvovrsnosti društvenih ishoda procesa: konstituiran je turistički „realni sektor“, koji danas predstavlja glavninu međunarodno konkurentnoga gospodarskog identiteta Hrvatske, dok je istodobno, u socioekonomskom smislu, „otvrdnula“ sklonost sezonskom poslovanju i monokulturnoj ekonomiji, bez lako dohvatljivih supstituta kako u Hrvatskoj u cjelini tako i na prostoru Makarske rivijere.

U razdoblju od 1991. do 2010. godine tranzicijska socioekonomska dinamika zapravo je dovršila razvojni ciklus dirigitirano-stihijskog formiranja Makarske rivijere koji je otpočeo već u drugoj Jugoslaviji. Proces je, osobito na ovom području, dovršen tako da je u razdoblju od 1991. do 2001. učinak privatizacije proizveo smanjenu dinamiku izgradnje hotelskih objekata uz istodobno povećanje vrijednosti i kvalitete smještaja u hotelima, dok je učinak deregulacije doveo do velikog povećanja izgradnje privatnog smještaja i stanova za povremeno stanovanje.⁷

6 U okviru reformi socijalizma prihvaćeno je „tržište kao mehanizam ekonomske regulacije ali samo u njegovoj distributivnoj ali ne i alokativnoj funkciji. Tako je prihvaćeno tržište proizvoda i usluga ali ne i tržište rada i kapitala“ (Županov, 2001., 20).

7 Područje južnog Jadrana, koje uključuje i Makarsku rivijeru, raspolagalo je 2010. godine s 372 tisuće stalnih postelja, odnosno s 45% svih postelja u registriranim komercijalnim smještajnim objektima u Hrvatskoj. Pritom kućanstva čine 63% smještajnog kapaciteta područja, slijede kampovi s 14%, hoteli s 13% te ostali objekti s 10%. U posljednjih deset godina rast smještajnih kapaciteta zabilježen je na području juž-

Naime, stvaranje države i prijelaz na tržišnu ekonomiju mijenjaju vrijednosne odnose resursa i profitnih inicijativa te postaju okvir nove matrice razvoja u uvjetima tranzicijske deregulacije. Geografski položaj lokalnog tržišta i prirodni resurs mora te stabilizacija sigurnosti vlasničkih prava političkom i pravnom konvergencijom prema Europskoj Uniji, umnogome su odredile vektore profitnih poticaja i smjer poduzetničke aktivnosti. Privatna inicijativa tako koristi propulzivnu tržišnu nišu uvođenja lokalnog u narastajuće domaće i europsko tržište nekretnina, pa se građenje javlja u svojstvu nove gospodarske grane, koja se, u uvjetima izrazito kratke sezone i niske popunjenosti, pretvara u autonomni faktor lokalnog rasta i razvoja. Upravo na razmeđu tako određene poduzetničke motivacije i resursnih ograničenja lokalnog prostora, s druge strane, a poradi tipično tranzicijske neprecizne artikulacije „pravila igre“ regulatora, sintetizira se niz institucionalno atipičnih obrazaca društvene dinamike koji, u odsutnosti bilo kakvoga korektiva počinju u prostoru proizvoditi negativne eksternalije. Ekonomski osnažena privatna inicijativa u procesu osobne maksimizacije ugrožava tako prirodne, ekološke i kulturne resurse lokalnog prostora, prekoračenjem koje devastiranost prostora postaje prijetnja ne samo profitnoj perspektivi svake vrste već i razini kvalitete lokalnog života.

Mikroregionalna društvena dinamika, razvidna iz kretanja broja stanovnika po odabranim naseljima, pokazuje način na koji opisana konjunktura djeluje na društveni razvoj. Dijakronijski demografski pokazatelji ukazuju na jasan proces koncentracije stanovništva, jer se porast stanovništva bilježi uglavnom u Makarskoj a manje u drugim priobalnim mjestima na današnjoj rivijeri. U razdoblju od 1961. do 2011. godine broj stanovnika u Makarskoj porastao je s 4.550 na 13.984, dakle tri puta, s tim da je kontinuirani rast bilježen u svakom popisnom razdoblju kroz pet promatranih dekada.⁸ Nasuprot tome, razvoj turizma nije poticao istu demografsku dinamiku u ostalim naseljima Makarske rivijere, jer su ona uglavnom i/ili gubila stanovništvo i/ili demografski stagnirala. Tako je npr. Zaoštrog,⁹ posljednje naselje koje je u vrijeme dru-

nog Jadrana u svim vrstama smještaja, ali najviše u kućanstvima, 44%. U istom su razdoblju smještajni kapaciteti u hotelima rasli 25%, kampovi 24%, a ostali oblici smještaja 1% (Institut za turizam, 2011.).

8 Makarska je imala: 1961. godine 4550 stanovnika; 1971. godine 7121 stanovnika; 1981. godine 9342 stanovnika; 1991. godine 11.743 stanovnika, a 2001. godine 13.381 stanovnika.

9 Zaoštrog je 1961. godine imao 327 stanovnika; 1971. godine 315 stanovnika; 1981. godine 254 stanovnika; 1991. godine 270 stanovnika; 2001. godine 372 stanovnika, a 2011. godine 336 stanovnika.

ge Jugoslavije pripadalo općini Makarska, tek 2001. godine dosegnuo broj stanovnika koji je imao 1961. godine, u međuvremenu – u razdoblju od 1961. do 1991. godine – kontinuirano gubeći stanovništvo. Pad stanovništva u ovom je naselju opet zabilježen u razdoblju od 2001. do 2011. godine. Ista ili slična dinamika zabilježena je i u ostalim naseljima rivijere, kao što su Podgora ili Drvenik, s iznimkom Tučepi i Baške Vode,¹⁰ koji, bliže Makarskoj, bilježe istu dinamiku ali ne i intenzitet rasta u svakom popisnom razdoblju kao i Makarska. Valja, međutim, naglasiti da u zadnjem popisnom razdoblju, 2001. – 2011. godine, i Baška Voda gubi stanovništvo, dok lagani porast stanovništva bilježe samo Makarska i Tučepi. Iz gornjeg je kratkog prikaza razložno zaključiti kako je i razdoblje socijalističke privredne reforme, koja je pogodovala razvoju hotelijerstva, i razdoblje tranzicije, koje je pogodovalo iznimnom rastu nekretninskog poslovanja na Makarskoj rivijeri, proizvodilo jaku koncentraciju razvojnih silnica na uski prostor grada Makarske i na naselja u njegovu neposrednom okruženju (ponajprije Tučepi). Ovaj je dugotrajni proces litoralizacije/koncentracije stanovništva u konačnici proizveo neuravnoteženu mikroregionalnu razvojnu sliku: a) intenzivnog demografskog rasta na prostoru grada Makarske; b) demografske stagnacije i/ili pada stanovništva u ostalim naseljima na području nekadašnje općine, današnje rivijere c) devitalizaciju ruralnoga zaleđa i d) monokulturnu ekonomsku fizionomiju podbiokovske zone. Nije, stoga, čudno što nakon pola stoljeća proizvodi velike probleme u prostoru.

Prostorna slika društvenog procesa koji je u tranziciji kristalizirao konačni izgled rivijere sugerira da je, pred kraj promatranog razdoblja, na prostoru grada Makarske došlo do velikog saturiranja prostora. Iako proces „saturiranja“ rivijere nije bio posve dereguliran – odvijao se u posljednjoj promatranjoj dekadi kroz instituciju „građevinskih dozvola“ – obilježio ga je izrazit deficit parametara i standarda iz područja javnog sektora. Prostorni plan iz 2006. godine osobito ističe kako: „prometni kaos, povećanje gustoće i koeficijenta iskoristivosti gradnje, ugrožava stambene uvjete te remeti kvalitetu korištenja javnih prostora uz stalnu prijetnju raznim uzurpacijama parkovnih i pošumljenih površina te se odvija u ozračju narasle be-

10 Tučepi su imali: 1961. godine 1449 stanovnika; 1971. godine 1500 stanovnika, 1981. godine 1760 stanovnika; 2001. godine 1763 stanovnika, a 2011. godine 1918 stanovnika. Baška voda je imala: 1961. godine 821 stanovnika; 1971. godine 1238 stanovnika; 1981. godine 1388 stanovnika; 1991. godine 1609 stanovnika; 2001. godine 2045 stanovnika, a 2011. godine 1194 stanovnika.

spravne gradnje¹¹ (*Prostorni plan uređenja Grada Makarske*, 2006.).

Na makarskom je području tako danas lako uočiti linearna naselja dinamika kojih ne prati prostorno-funkcionalne zakonitosti područja, već zloupotrebljava specifične vrijednosti lokacijskog čimbenika, poput prilaza, blizine mora, šume, pozicijske atraktivnosti itd. Degradacija kvalitete prostora stoga je prijetnja funkcionalnoj i estetskoj ideji strukturne koherentnosti naselja te u mnogim naseljima već proizvodi društvene konflikte između lokalnih vlasti, lokalnog stanovništva, graditelja i, u ljetnim mjesecima, dnevnih posjetitelja.¹² Također, prostorna koncentracija i visoka gustoća naseljenosti u tijeku sezone proizvode problem upravljanja otpadom,¹³ pa se već iz ovih

Saša POLJANEC-BORIĆ
Luka ŠIKIĆ
**Makarsko primorje – od
rivijere do mikroregije**

- 11 Spomenuta studija u nastavku donosi dramatičnu *status quo* analizu, dio koje se citira ovdje: „Posebno ovu situaciju pogoršavaju slučajevi bespravne gradnje, uzurpacija javnih, parkovnih i pošumljenih površina. Osim toga, pojavljuje se kaotična nova gradnja na prostorima tradicionalno korištenim kao poljoprivredni prostori, uništavaju se maslinici, probijaju putovi na višim dijelovima priobalja. Čak i dijelovi prostora za koje su postojali detaljni planovi nisu osigurali normalno korištenje prostora jer nisu osigurane ni prilazne ceste, parkirališta, pa ni komunalni priključci. Ovakvo stanje pokazuje neorganizirano gospodarenje prostorom koje kao da je prepušteno jedino trenutnim privatnim interesima, koji će naposljetku također biti ugroženi ovakvim stihijskim razvojem prostora. Nažalost, tako je makarski prostor, od uzorno planiranog prostora s polovice 60-ih pa sve do osamdesetih godina prošlog stoljeća, zapao u žrvan stihijskog iskorištavanja prednosti i atraktivnosti prostora. Cijena zemljišta, zbog prirodnih ljepota i mogućnosti turističke ponude, prevladala je razumno i pažljivo korištenje koje vrijednosti prostora ne bi umanjivalo. Doba tranzicije pogodovalo je osjećaju da se svaki pedalj tla može prenamijeniti i da se može naplatiti...Nisu uspostavljeni elementi kontrole takvog razvoja u prostoru koji neće štetiti njegovom daljnjem razvoju. Zavladao je izgraditeljski “boom” m2 za prodaju i preprodaju apartmanskog stana. Počela je potrošnja obale zadnjih očuvanih zelenih prostora. Započela je akumulacija pojedinačnog kapitala koja nije vodila računa o renti i vrijednosti ukupnog naslijeđenog uređenog prostora“ (*Prostorni plan uređenja Grada Makarske*, 2006., 37).
- 12 Tekst objavljen u lokalnom listu *Makarsko primorje* 19. srpnja 2011., o dnevnim posjetiteljima iz susjedne BiH, naišao je na osudu javnosti i izazvao velik broj političkih reakcija. Bez sumnje, tekst je bio napisan politički nekorektno. Međutim, problem koji tekst tematizira duboko je povezan s involucijom *cluster*a u kojem djeluje lokalna ekonomija. Problem je, naime, u nedostatku ponude zajedničkih dobara, u ovom slučaju „plaža“, u uvjetima rasta potražnje. Radi se, dakle, o tržišnoj nesavršenosti koju valja regulirati.
- 13 Problemi sa zbrinjavanjem otpada izbili su – u novijoj povijesti Hrvatske – prvi put na vidjelo 16. 3. 2003. godine kad je gradsko poglavarstvo Makarske proglasilo elementarnu nepogodu zbog nemogućnosti odlaganja komunalnog otpada, što je dovelo do višednevne krize odvoza otpada iz grada Makarske. Problemi odlaganja otpada u toku Makarska – Vrgorac – Imotski traju i dan-danas. Cf. <http://www.dalmacijanews.com/Hrvatska/View/tabid/77/ID/79926/Do-kada-ce-se-Makarska-Vrgorac-i-Imotski-gusiti-u-smecu.asp> (20. 03. 2012.)

navedenih čimbenika može zaključiti da je koncentrirana litoralizacija dovela do problema gutanja krajolika (Krippendorf, 1975.), koji treba zaustaviti i regulirati.

S obzirom na činjenicu da je ovu vrstu regulacije teško provesti u uvjetima u kojima u Hrvatskoj integracijski procesi utječu na osnaživanje zahtjeva za razvojem konkurentnosti u svim sektorima ekonomije, važno je upozoriti i na relevantne uvide o padu konkurentnosti turističke ponude na Makarskoj rivijeri u odnosu na druge turističke *cluster*e u Splitsko-dalmatinskoj županiji.

Prema podacima iz 2004., na Makarskoj rivijeri privatni smještaj dominira u ponudi jer zaprema 69% ukupnih kapaciteta, što je za 22% poena više nego u nacionalnoj strukturi smještaja,¹⁴ ostvarujući zauzetost od samo 8% na godišnjoj osnovi. Također, u 2004. godini na rivijeri je, u odnosu na 2003. godinu, ostvarena stopa rasta turističkog prometa od samo 3,4%, što je nisko, kako u odnosu na ostale „turističke cjeline“ u Splitsko-dalmatinskoj županiji¹⁵ tako i u odnosu na Hrvatsku u cjelini. Znakovito je pritom da su prosječne cijene hotelskih objekata s četiri zvjezdice na području rivijere za 2,8% niže od županijskog prosjeka, unatoč činjenici da ova rivijera ima veći udio smještajnih kapaciteta u hotelima s četiri zvjezdice od svih ostalih analiziranih područja u toj županiji. Isto vrijedi i za kampove, samo u još većem razmjeru, jer kampovi s dvije zvjezdice na području Makarske rivijere imaju prosječnu objavljenu cijenu nižu za 8,5% od one koja predstavlja županijski prosjek (*Glavni plan razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije*, 2007.).

Kako u istom razdoblju turistički promet na Splitskoj rivijeri raste za 11,8%, na otoku Braču za 7,2%, na otoku Visu za 15,1%, očito je da je dinamika rasta na Makarskoj rivijeri usporena. Ovo jasno upućuje na zaključak da je postojeća masovna razvojna paradigma na Makarskoj rivijeri iscrpljena. Zbog toga se čini racionalnim razvojna rješenja tražiti izvan postojećeg socioekonomskog modela, posebno u uvjetima u kojima će skora primjena schengenskog režima predvidljivo utjecati na mijenjanje dinamike

14 Hrvatska je u 2010. godini raspolagala s 833 tisuće stalnih ležajeva u registriranim komercijalnim smještajnim objektima, od čega: u hotelima 13%, kampovima 26%, ostalim kolektivnim kapacitetima 13% te kućanstvima 47% (Institut za turizam, 2011.).

15 Glavni plan razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije polazi od pretpostavke da je na području županije moguće razviti 6 različitih turističkih zaštićenih znakova (*brandova*) te zato posebno analizira 6 turističkih područja na području županije, od kojih je Makarska rivijera sa zaledem jedno izdvojeno područje.

dolazaka iz susjedne Bosne i Hercegovine, koja tradicionalno predstavlja važan segment potražnje na ovom području.¹⁶

Saša POLJANEC-BORIĆ
Luka ŠIKIĆ
Makarsko primorje – od
rivijere do mikroregije

MAKARSKO PRIMORJE I ZALEĐE KAO MIKROREGIJA: POLAZIŠTA ZA NOVI RAZVOJNI CIKLUS

Iako nema dvojbe da će se tekuće poslovanje na prostoru Makarskog primorja još dugo, u svojim glavnim dimenzijama, odvijati unutar zadanog *cluster*a rivijere i njezine duguljaste, uzobalne koncentracije, izvjesno je da se novi razvojni iskorak u uvjetima ulaska Hrvatske u Europsku Uniju, imajući na umu prethodno opisana fizička, razvojna i konkurentna ograničenja postojećeg *cluster*a, ne može zamisliti izvan perspektive mikroregije. Naime, jasno je da će predvidljiva kontrakcija europske ekonomije pojačati pritisak na razvoj konkurentnosti u svim segmentima nacionalne ekonomije te dovesti u pitanje opstanak: a) izrazito sezonskog poslovanja, b) monokulturne slike lokalne ekonomske strukture, c) niske razine iskorištenosti kapaciteta u kojoj aktualno posluje rivijera. Čini se stoga da će novi razvojni zamah valjati potražiti u: a) rješavanju brojnih konflikata u unutrašnjoj strukturi turističkog *cluster*a b) okretanju zaleđu i ruralnom razvoju te c) brzoj implementaciji suvremenog i učinkovitog integralnog sustava upravljanja otpadom.

Što se tiče kriznog upravljanja konfliktima unutar turističkog *cluster*a, na Makarskoj rivijeri valja u prvom redu postići konsenzus među svim dionicima razvoja o sistematizaciji tipičnih razvojnih problema koje u nadolazećem razdoblju valja obuhvatiti regulacijom. Stoga je na ovome mjestu bitno upozoriti da i svi relevantni razvojni dokumenti¹⁷ i relevantni terenski istraživački uvidi¹⁸ pokazuju kako na ovom području valja žurno regulirati:

- „rurbano“ razlijevanje, tj. pretjerano ‘napuhavanje’ prihvatnog kapaciteta destinacija (kako u Makarskoj tako i u ostalim naseljima rivijere)
- sustavno rješavanje lokalnog prometa i prometa u mirovanju

16 Prema podacima iz 2005. godine, turisti iz BiH predstavljali su, s tržišnim udjelom od 8,3%, četvrto tržište za područje Makarske rivijere odmah iza: Češke, Njemačke i Slovačke, a ispred Hrvatske (7,3%).

17 Cf. PP uređenja Grada Makarske iz 2006.; ROP Splitsko-dalmatinske županije iz 2007.; i PUR Grada Vrgorca iz 2007. te SRKT Splitsko-dalmatinske županije iz 2009. godine.

18 Cf. Glavni plan razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije, Horwath Consulting, 2007.

- upravljanje otpadom¹⁹
- pretjerano 'koncesioniranje' objekata i površina na pomorskom dobru
- manjak kompenzacijskih pristupa pomorskom dobru u naseljima gdje privatizirana turistička poduzeća, temeljem Zakona o turističkom zemljištu, ograđuju tradicionalno javno dostupne pristupe plažama
- nekontrolirano interveniranje u spomeničku baštinu
- načine korištenja plaža u zonama u kojima turisti i dnevni posjetitelji dolaze u konflikte
- poticaje u kulturnoj politici, tako da se povećanje vrijednosti turističkog doživljaja odvija kroz intenziviranje međunarodno prepoznatljivih kulturnih projekata u destinacijama koje čine srž lokalnog turističkog *cluster*a.²⁰

Kako bi navedena regulacija bila učinkovita, postojeće će poslovne modele smještaja valjati oplemeniti novim poslovnim receptivnim konceptima, koji se mogu nositi s rastućim zahtjevima zaštite kakve nameće režim Parka prirode Biokovo. Imajući u vidu činjenicu da ovaj Park prirode djelomično ulazi u izvorni teritorij grada Makarske,²¹ njegovo se pravo valoriziranje može pojaviti kao ključni pogon za repozicioniranje Makarskog primorja iz tržišne niše rivijere okrenute masovnom turizmu, prema položaju mikroregije okrenute širokom spektru ambijentalnih vrijednosti i kvalitete života, pogodne za razvoj diferentnog vrijednosnog lanca ekonomije doživljaja. U tom je pogledu korisno razmatrati oslanjanje na poslovni model tzv. „difuznog hotela“. Ovaj koncept smještaja, razvijen u posljednjih petnaestak godina u Italiji, ali i u drugim europskim zemljama, temelji se na spoznaji da je „treća generacija turista“ u jakom tržišnom usponu te da ta vrsta turista od turističkog boravka očekuje jedinstven doživljaj života u povijesnom ambijentu naselja. On je po kvaliteti usluge hotelski jer osigurava sve usluge koje ima i tradicionalni hotel (doček, pomoć, zajedničke prostore i prehranu), samo što je doživljaj koji nudi sasvim drukčijeg ugođaja, jer su sobe raspršene oko središta naselja u radijusu od oko 200 do 30 metara od recepcije. Sobe ili apartmani koji su dio takvog difuznog hotela smještene su u povijesnim

19 U Hrvatskoj su već implementirani napredni modeli skupljanja i tretiranja otpada. U tom je pogledu uzoran primjer otok Krk.

20 Cf. Plan razvoja kulturnog turizma Splitsko-dalmatinske županije (Institut za turizam, 2009.).

21 Cf. Prostorni plan uređenja Grada Makarske (*Prostorni plan uređenja Grada Makarske*, 2006.).

objektima (optimalno u objektima tradicijske arhitekture), koji za tu svrhu moraju biti prikladno restaurirani, u skladu s lokalnim sociokulturnim atributima, tako da se turisti odmah osjećaju kao da pripadaju lokalnoj sredini (Dichter, Dall'Ara, 2009.). Ovaj je pristup posebno zanimljiv za lokacije koje dosad nisu razvijale masovni turizam i koje imaju bogatu resursnu osnovu, iz sljedećih razloga: a) stvara visokokvalitetan turistički proizvod, valorizira lokalna područja bez utjecaja na okoliš, jer se ništa novo ne mora graditi, već se mora restaurirati i povezati postojeće objekte, b) razvija cjelogodišnju mrežu potražnje lokalne ponude, c) promiče razvoj održivog turizma u zaleđu, na lokacijama s vrijednom graditeljskom baštinom, koja se nalazi izvan masovnih turističkih tijekova, d) pridonosi revitalizaciji napuštenih povijesnih naselja (Dichter, Dall'Ara, 2009.).

Opisani model više je nego pogodan za Makarsku rivijeru, jer je poznato da biokovsko područje obiluje napuštenim selima koja, gotovo svi do jednog, predstavljaju briljantno očuvane i vrlo kompaktne primjere visokovrijedne ruralne arhitekture. Relevantna iskustva pokazuju da postoje minimalni fizički preduvjeti potrebni za razvoj ovoga koncepta, koji uključuju minimum 7 soba smještene u povijesnim objektima u centru mjesta, međusobne udaljenosti ne veće od 200 m. Optimizirani poslovni model isplativ je u razdoblju od 9 godina, a naselje u koje se difuzni hotel smješta, gostima mora osigurati minimalne uvjete, kao što su postojanje apoteke, prehrambenog dućana, kafić (u kojem se ne puši) te lokalni restoran. Okolna ponuda prirodnih resursa mora biti privlačna, dok stanovništvo mora biti gostoljubivo (Dichter, Dall'Ara, 2009.). Prihvati li se koncept difuznog modela kao poslovni razvojni model, inzistiranje na revalorizaciji tradicionalnih i baštinskih vrijednosti lokalne arhitekture postaje ne samo identitetska nego i ekonomska razvojna poluga. Štoviše, osim za revitalizaciju baštine, ovaj novi turistički poslovni model pogodan je i za razvoj malog i srednjeg poduzetništva, ne samo u Makarskoj nego i u Imotskom i Vrgorcu, pa bi on mogao biti prihvaćen kao šira županijska razvojna poluga.

Samo se po sebi razumije da uvođenje ovakvog poslovnog modela u postojeći apartmansko-hotelski koncept rivijere zahtijeva i sasvim drugi pristup identifikaciji i evaluaciji krajolika u podbiokovskom odnosno biokovskom pojasu makarske mikroregije. On osim snažnog fokusa na zaštitu Parka prirode Biokovo podrazumijeva i razvoj senzibiliteta za „jedinice krajolika“, koje pozivaju na odgovorno korištenje jer predstavljaju podlogu za organski

razvoj. Sukladno dosad poznatoj metodologiji razvijenoj i u Hrvatskoj, krajolik je moguće vrednovati kroz matricu koja sadrži deset kriterija. Pilot-studija koju je upravo na području makarske mikroregije financiralo Ministarstvo okoliša i prostornog uređenja (2006.), pokazuje da je ovdje moguće izolirati svih deset elemenata vrijednosti krajolika²² s različitim intenzitetom zastupljenosti. Ova vrsta studija nesumnjivo predstavlja važan preduvjet za recepciju novih poslovnih modela i razvojnih koncepata u postojećem formatu apartmanskog koncipiranja rivijere, jer se bez njih neće moći razviti doživljajni elementi ponude koji potiču cjelogodišnju društvenu dinamiku.

Ova opisana razvojna perspektiva makarske mikroregije nužno otvara i pitanje njezinog položaja u odnosu na šire okruženje. U tom smislu „Regionalni operativni plan Splitsko-dalmatinske županije od 2006. do 2013. godine“ vidi Splitsko-dalmatinsku županiju kao: „razvojno dinamičnu, otvorenu europsko-mediteransku regiju“, koja kao temeljna razvojna načela zastupa: a) prostornu i funkcionalnu integriranost (unutar regije i prema van), b) diverzificiranost konkurentnoga gospodarstva, c) prepoznatljivost i privlačnost zbog visoke kvalitete življenja, očuvanog okoliša, kulture i tradicije, d) utemeljenost na kvalitetnim ljudskim resursima, snažnom partnerstvu i komunikaciji među svim razvojnim čimbenicima (*Regionalni operativni program Splitsko-dalmatinske županije*, 2007.).

ZAKLJUČAK

Iz prethodne je dijakronijske analize, kao i iz razvojne vizije Regionalnog operativnog plana Splitsko-dalmatinske županije, razvidno da u Splitsko-dalmatinskoj županiji ne postoje sektorski razvojni izbori, ali postoji imperativ funkcionalnog integriranja te konkurentskog diverzificiranja. Takvi razvojni koncepti neminovno se, u konkurentskom smislu, oslanjaju na algoritam „visoke dodane vrijednosti“, koja se u postojećim uvjetima resursa i sektorskih *clustera* usluga i poljoprivrede postiže spajanjem postojećih faktora konkurentnosti s modernom tehnologijom. Radi se, međutim, o kompleksnom razvojnem „algoritmu“, koji

22 Deset elemenata evaluacije karaktera krajolika jesu sljedeći: 1) stjenovita podloga (površina – geologija), 2) klima (hidrologija), 3) oblici (geomorfologija), 4) tlo, 5) pokrov (raslinje, divljač, staništa), 6) karakteristični oblici poljoprivrede, šumarstva i sl. 7) karakteristični oblici kuća i naselja, 8) karakteristični oblici ljudskih aktivnosti (turizam, industrija, infrastruktura), 9) karakteristični povijesni simboli (utvrde, crkve, arheološka nalazišta), 10) duhovnosti, asocijativnost, integrirana dodana vrijednost.

traži visokostručna znanja i ulaganja u području upravljanja, kako u javnom sektoru tako i u poduzetništvu. Zato takvi koncepti ne mogu uspjeti ako nemaju jasnu endogenu razvojnu podlogu, jer njihovo operacionaliziranje na konkretnom funkcionalnom i/ili administrativnom teritoriju ovisi o raspoloživosti lokalnih resursa koji se mogu koristiti i/ili samoaktivirati da bi se vizija ostvarila. Sadržaj i smjer aktiviranja lokalnih prirodnih i ljudskih resursa najbolje se može vidjeti u recentnim lokalnim razvojnim planovima. Sudeći po postojećoj analitičkoj dokumentaciji,²³ funkcionalno integriranje i konkurentsko diverzificiranje s postojećim *clusterom* Makarske rivijere može se ostvariti ponajprije kroz ruralni razvoj te razvoj poljoprivrede lokalnog značenja. Iz relevantnih je, naime, analiza vidljivo da je ruralno/poljoprivredni razvoj na navedenim lokacijama moguć, uz preduvjet razvijenog zadrugarstva, u: a) stočarskoj proizvodnji goveda, ovaca i koza; b) proizvodnji bilja na otvorenom (rave, lucerne, proizvodnja slatkog krumpira, proizvodnja presadnica, proizvodnja povrća za sušenje, proizvodnja graha zrnaša, lučica, proizvodnja sjemena) i zatvorenom prostoru (gljivarstvo); c) proizvodnji povrća (rajčica, krastavac, paprika) te d) vinogradarskoj i voćarskoj proizvodnji²⁴ (Mandarić i sur., 2007.). Iz navedenoga se može zaključiti da je u makarskoj mikroregiji ostvarenje razvojne vizije otvorene euromediteranske Splitsko-dalmatinske županije moguće ponajprije tako da informirano i integrirano upravlja valorizacijom krajolika te promišljeno i tehnološki inovativno razvija suvremenu zajedničku organiziranu poljoprivrednu proizvodnju. Stoga, budući razvoj Makarskog primorja u bitnom ovisi o napuštanju postojećeg razvojnog koncepta te okretanju mekom turizmu, ruralnom i poljoprivrednom razvoju. Taj je smjer moguć samo kroz razvoj integriranih projekata pogodnih za konkuriranje za europske fondove za ruralni razvoj kao i za one namijenjene prekograničnoj suradnji. Kako bi se taj cilj ostvario, valjat će, bez sumnje, podići i kapacitet lokalnih zajednica da formuliraju autentične razvojne projekte. U tom će smislu sveučilišna suradnja s lokalnim zajednicama Makarskog primorja bez sumnje biti presudan čimbenik razvoja.

23 Cf. PUR Grada Vrgorca.

24 Iako već postoji dugogodišnja tradicija proizvodnje grožđa i poznatih sorti loze na uzvišenim rubovima polja i zaravnjenim platoima, moguć je razvoj vinogradarstva i kontinentalnog voća i mediteranskih kultura: masline, badema, smokve. Ovome valja pridodati i izvrsne uvjete za proizvodnju meda.

LITERATURA

- (2006.), *Prostorni plan uređenja Grada Makarske*, Zagreb, Arhitektonski fakultet Zagreb.
- (2007.), *Glavni plan razvoja turizma Splitsko-dalmatinske županije*, Zagreb, Horwath Consulting.
- (2007.), *Regionalni operativni program Splitsko-dalmatinske županije*, Split, Sveučilište u Splitu.
- (2009.), *Plan razvoja kulturnog turizma Splitsko-dalmatinske županije*, Zagreb, Institut za turizam.
- Mandarić, M., Bašić, V. i Rakuljić, S. (2007.), *Program ukupnog razvoja Grada Vrgorca*, Solin, Appono.
- Berend, T. I. (2006.), *An Economic History of Twentieth-Century Europe: Economic Regimes from Laissez-Faire to Globalization*, Cambridge.
- Identification and Evaluation of Landscape of the Makarska Biokovo Region*, Zagreb, Ministarstvo zaštite okoliša i prostornog planiranja.
- Krippendor, J. (1975.), *Die Landschaftsfresser: Tourismus und Erholungslandschaft. Verderben oder Segen?*, Bern, Hallwag.
- Makarsko primorje*.
- Poljanec-Borić, S. (1989.), The Symbolics of Second Homes, *Problems of Tourism*, 12 (1): 25-37.
- Rogić, I. (2006.), Odnos spram kuće za odmor u Hrvatskoj u strategiji urbanizacije. U: I. Rogić, A. Mišetić i R. Zimmermann, (ur.), *Kuća pokraj mora* (str. 93-119), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar i Ministarstvo zaštite okoliša, prostornog uređenja i graditeljstva Republike Hrvatske.
- Štambuk, M. (1983.), Sociodemografske promjene i perspektive razvitka biokovskog sela, *Sociologija sela*, 20 (3-4): 169-183.
- Županov, J. (2001.), Industrijalizirajuća i dezindustrijalizirajuća elita u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća. U: D. Čengić i I. Rogić, *Upravljačke elite i modernizacija* (str. 11-37), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Internetski izvori:

- Dichter, G. i Dall'Ara, G. (2009.), <http://www.albergodiffuso.com> (26. 10. 2009.)
- http://www.dnevno.hr/vijesti/hrvatska/gosti_koji_su_visak_razlog_je_za_ostavku_urednika_makarskog_primorja/351949.html (15. 3. 2012.)
- <http://www.dalmacijanews.com/Hrvatska/View/tabid/77/ID/79926/Do-kada-ce-se-Makarska-Vrgorac-i-Imotski-gusiti-u-smecu.asp> (15. 3. 2012.)

Danijel VOJAK

GOSPODARSKI
RAZVOJ MAKARSKOG
PODRUČJA U
RAZDOBLJU
OD 1945. DO 1962.

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata makarsko područje postalo je dio nove jugoslavenske socijalističke države. Državne i republičke vlasti započele su s brojnim gospodarskim reformama i projektima, koji su se odrazili i na makarsko područje. U radu će se analizirati i usporediti gospodarske prilike makarskog područja s onima u Hrvatskoj i Dalmaciji. Razdoblje koje će se obuhvatiti bit će od završetka Drugoga svjetskog rata do početka 1960-ih godina, kada makarsko područje zahvaća razorni potres. U radu se analizirala arhivska građa Narodnog odbora Makarske, statistička i periodička građa te relevantna literatura.

UKRATKO IZ POVIJESTI HRVATSKE U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

Već je krajem Drugoga svjetskog rata Narodnooslobodilački pokret u Hrvatskoj kroz instituciju ZAVNOH-a (Zemaljsko antifašističko vijeće narodnog oslobođenja Hrvatske) kao vrhovnog zakonodavnog i izvršnog narodnog predstavničkog tijela započeo izgrađivati civilnu vlast. Po završetku rata, u svibnju 1945., Hrvatska je kao jedna od šest republika ušla u novu državnu zajednicu, koja je od kraja studenog iste godine nazvana Federativnom Narodnom Republikom Jugoslavijom. Krajem 1945. komunistička Narodna fronta na izborima je učvrstila vlast bez prave i jake političke opozicije. Prema Ustavu iz siječnja 1946. republičke vlasti bile su ograničene na djelokrug u poslovima prosvjete, kulture, zdravstva, socijalne skrbi te u komunalnim poslovima. Savezna vlada uspostavila je strogu centraliziranu vlast, koju je provodila Komunistička partija Jugoslavije (Goldstein, 2003., 317; Matković, 1998., 274-282).

Vlasti su zbrajale posljedice rata u ljudstvu, gospodarstvu i drugim područjima. Istodobno, znatan dio stanov-

ništva se (prisilno) iselio, što se posebno odrazilo na velik dio njemačkog i talijanskog stanovništva, koji su kolektivno okrivljeni za nacističke i fašističke zločine. Njihova imovina bila je konfiscirana i nacionalizirana. Na politički udar vlasti u Hrvatskoj došli su „protivnici“ poput Katoličke crkve, pripadnici i suradnici „okupatorskog režima“, predstavnici drugih stranaka i političkih opcija (Goldstein, 2003., 298-310; Matković, 1998., 282-285).

Političke prilike u Jugoslaviji obilježio je međunarodni sukob sa SSSR-om od 1948. do 1952. Rezolucijom Informbiroa iz lipnja 1948. oštro je napadnuto jugoslavensko komunističko vodstvo, nakon čega je znatan dio pristasa ove rezolucije bio uhićen i osuđen (Goldstein, 2003., 319-320; Matković, 1998., 286-292, 300-305). Odnosi sa sovjetskim vlastima normalizirani su polovinom 1950-ih, do tada se normalizirao odnos s Italijom i Austrijom oko graničnih i drugih otvorenih pitanja. U ovom desetljeću oblikuje se Titova politika nesvrstanosti kao odgovor na hladnoratovsku blokovsku podjelu svijeta (Matković, 1998., 317-328).

GOSPODARSKE PRILIKE U HRVATSKOJ U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

Gotovo sve gospodarske grane teško su stradale u ratu. Jugoslavenske vlasti temeljile su svoju poslijeratnu gospodarsku politiku na sovjetskom gospodarskom modelu. Agrarnom reformom velik dio zemljišta oduzet je privatnim vlasnicima u korist države, te je pretvorena u državna poljoprivredna dobra, a dio je dan siromašnim seljacima. Kolonizacijom stanovništva velik dio stanovništva preseljen je na imanja konfiskacijom oduzeta „narodnim neprijateljima“, poput njemačkog stanovništva u Slavoniji. Nacionalizacijom industrije, banaka i velikih trgovina nastojalo se u potpunosti „likvidirati“ privatno vlasništvo u korist države. Preuzet je sovjetski model ukiđanja slobodnog tržišta robe, uza strogu državnu kontrolu i planiranje (Matković, 1998., 286; Bilandžić, 1999., 224-225). Savezne vlasti donijele su 1947. prvi petogodišnji plan razvoja („petoljetka“), u kojem se forsirala izgradnja teške industrije. U tom planu naglašena je obnova i izgradnja nove prometne infrastrukture, zbog čega su se na saveznoj razini gradili veliki projekti poput autoceste od Slovenije do Makedonije (Autocesta bratstva i jedinstva) (Goldstein, 2003., 315-316; Bilandžić, 1999., 224). Unatoč sukobu sa SSSR-om, jugoslavenske vlasti nastavile su s preuzimanjem sovjetskog modela razvoja gospodarstva. U tom kontekstu može se razumjeti forsiranje osnivanja seljačkih radnih zadruga. No, vlasti su zbog niske produk-

tivnosti i otpora seljaštva odustale od zadružnog modela i preoblikovale ga u zajednice na dobrovoljnoj osnovi (Goldstein, 2003., 322-323; Matković, 1998., 286-287). Ostvarivanje „petoljetke“ bilo je otežano zbog ekonomske blokade istočnoeuropskih komunističkih zemalja, u kontekstu političkog sukoba jugoslavenske sa sovjetskom vlašću. Zbog ekonomski nedovoljno osmišljenih projekata (prevelikih i preširokih investicija), zaustavljen je industrijski rast, a zbog loše poljoprivredne politike kolektivizacije (SRZ-ova) opadala je njezina proizvodnja. Rješenje se vidjelo u modelu samoupravljanja, unutar kojeg radnici upravljaju poduzećima. Prva takva poduzeća osnovana su krajem 1949., a zakonski regulirana iduće godine. Ovim modelom oblikovana su neovisna poduzeća, iako su i dalje primjetne centralne smjernice gospodarske politike. No, nedostaci samoupravnog modela bili su u sporom, birokratskom i tržišno nekonkurentnom sustavu (Goldstein, 2003., 323; Matković, 1998., 303-310; Bilandžić, 1999., 296-312).

Sredinom 1950-ih gospodarstvo se orijentiralo prema lakoj i srednjoj industriji, tj. na proizvodnju robe široke potrošnje. Strane (zapadne) investicije, otvaranje istočno-europskog tržišta nakon reguliranja odnosa sa sovjetskim vlastima omogućilo je gospodarski rast obilježen godišnjim rastom industrijske proizvodnje i do 17% (Matković, 1998., 331-332). Nedostaci gospodarske politike u kojoj se forsirala industrijalizacija bez tržišnih kriterija, a poljoprivreda marginalizirala, dovela je do niske produktivnosti, deruralizacije i nagle urbanizacije te osiromašenog i nedovoljno tržišno sposobnog seljaka. Država je i dalje kontrolirala i usmjeravala gospodarsku politiku, posebice u vođenju investicijske politike. U primorskim dijelovima Hrvatske primjetno je bilo „stihijsko i neorganizirano“ okretanje turizmu, uza stalno smanjenje poljoprivredne proizvodnje (Goldstein, 2003., 333-334; Matković, 1998., 330-331; Bilandžić, 1999., 254-259). Ovi nedostaci gospodarske politike namjeravali su se riješiti novom gospodarskom reformom 1961., kojom se htjela omogućiti veća inicijativa samoupravnih privrednih poduzeća. No, i dalje je ostalo neriješeno pitanje otvaranja slobodnom tržištu i sve izraženiji birokratsko-centralistički otpor. Istodobno, od početka 1960-ih smanjuje se godišnja stopa rasta industrijske proizvodnje na 4% (1961.), i to ponajprije zbog obustavljanja zapadne ekonomske pomoći, prevelikih i preskupih investicijskih projekata te raširene komercijalizacije i špekulantskih poslova (Matković, 1998., 333-336; Bilandžić, 1999., 366-377, 387-394).

Kako bi se bolje razumjele gospodarske prilike makarskog područja nakon 1945., potrebno se ukratko osvrnuti na prijašnja razdoblja. Makarski kotar su 1931. činile općine Gornje Primorje, Makarska i Vrgorac, u kojima je živjelo 29.774 stanovnika (*Definitivni rezultati*, 1937., 81). Ponajprije je potrebno istaknuti kako je makarsko područje dijelilo istu „gospodarsku povijest“ poput ostalog dalmatinskog područja. Ono je obilježeno prevladavanjem poljoprivrede kao glavnog nositelja gospodarskog razvoja. Od poljoprivredne proizvodnje, u Makarskoj se stanovništvo najviše bavilo vinogradarstvom i maslinarstvom, a u manjem opsegu drugim kulturama (npr. suhe smokve, bademi, višnje) i ribarstvom. Stanko Ožanić navodi podatke vezane za proizvodnju vina na području Trgovačke komore Split, među kojima se nalazio sudski kotar Makarska. Tako je 1858. na makarskom području proizvedeno 9567 hektolitara vina, što je činilo tek oko 4% od ukupne proizvodnje na području Trgovačke komore Split. Četrdeset godina kasnije proizvodnja vina na makarskom području iznosila je 30.000 hektolitara, što je činilo 5% od ukupne proizvodnje na području navedene komore. Nekoliko godina prije Drugoga svjetskog rata zabilježeno je tek 19.740 proizvedenih hektolitara vina na makarskom području, što je činilo oko 0,5% ukupne proizvodnje na području Trgovačke komore Split (Ožanić, 1955., 165). Makarsko vinogradarstvo je na prijelazu XIX. st. u XX. st. procvalo zbog propasti francuskih vinograda, zbog čega su se uništavali maslinici. No, ubrzo nakon oporavka francuskih vinograda i pojave filokse i peronosporne opada i vinogradarstvo na ovom području, što rezultira smanjenom proizvodnjom vina u međuratnom razdoblju (Lahman, 1966., 92-93). Maslinarstvo je činilo drugu dominantnu poljoprivrednu granu makarskog stanovništva. No ta je proizvodnja u međuratnom razdoblju bila smanjena jer je dio površina pod maslinama seosko stanovništvo prenamijenilo za uzgoj vinove loze, a pritom je dio maslinika bio napadnut raznim bolestima te zapušten (Lahman, 1966., 92; Lahman, 1971., 474-475). Ožanić navodi kako je u Makarskoj prije Drugoga svjetskog rata bilo ukupno 228.000 stabala maslina, što je činilo oko 5,9% od ukupnog broja stabala maslina u Dalmaciji. Ukupno je proizvedeno oko 3316 hektolitara ulja, što je činilo tek oko 6,4% ukupne proizvodnje maslinova ulja u Dalmaciji (Ožanić, 1955., 186). Makarski poljoprivrednici su nakon 1918. sadili buhač i pšenicu, smokve, bademe i višnje (Lahman, 1971., 475). Istodobno, stočarstvo je bilo potpuno zapostavljeno poradi zabrane uzgoja koza, dok se ribarstvo smatralo sporednim

zanimanjem siromašnog težaka (Lahman, 1971., 476; Lahman, 1970., 523). Od obrta razvijen je bio obrt kože za opanke, dok su se Makarani u manjoj mjeri bavili građevinarstvom, svjećarstvom, stolarstvom, postolarstvom, brodogradnjom i zlatarstvom. Trgovina je bila razvijena i usmjerena prema Bosni i Hercegovini, posebice u prijevozu prehrambenih proizvoda, drva, tekstila i željeza (Lahman, 1970., 522). Pomorski položaj makarskog područja pridonio je razvoju pomorstva; pritom je zanimljivo kako se razvoj makarskog parobrodarstva dogodio nakon austro-ugarske okupacije BiH, kada su preko ovog područja monarhijske vlasti opskrbljivale bosanskohercegovačko područje (Lahman, 1970., 523). Industrija se počela razvijati od početka XX. st., i to većinom kao dio prehrambene industrije. Od 1904. radila je tvornica sardina, u kojoj je radilo do 100 radnika, dok se tvornica tjestenine usmjerila prema tržištu Dalmacije i Bosne i Hercegovine. Od ostalih industrijskih poduzeća u razdoblju do 1945. potrebno je spomenuti Tvornicu vegetabilnih i eteričnih ulja d.d. te Tvornicu sapuna i svijeća (Lahman, 1970., 525).

Istodobno, početkom XX. st. na makarskom području započinje se razvijati turizam. Ono započinje 1905.–1906., kada na makarsko područje dolaze prve skupine turista (iz Sarajeva i Mostara radi odmora), koji su boravili više dana. U međuratnom razdoblju primjetan je postupni porast turista, posebice iz Čehoslovačke, uz zadržavanje dominacije domaćih turista. U tom kontekstu može se razumjeti osnivanje Društva za uljepšavanje grada u Makarskoj 1922., a nakon toga unapređuju se smještajni kapaciteti (Franić, 2006., 11, 18-19). Zanimljivo je istaknuti kako se u *Vodiču za turistička putovanja*, objavljenom 1939. u Beogradu, navodi kako „...Makarska ima plažu dugu oko 1500 m, iza koje se prostire gusta borova šuma. Cela je okolina puna vinograda, maslina i voćaka...” (*Vodič*, 1939., 21).

MAKARSKO GOSPODARSTVO U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata makarsko područje osjećalo je brojne gospodarske (ne)prilike, poput ostalih područja u novoosnovanoj Narodnoj Republici Hrvatskoj. Makarsko područje nakon Drugoga svjetskog rata činio je dotadašnji makarski kotar s općinama iz bivših kotara Metković i Imotski. Od 1962., novom upravnom podjelom, ovaj je kotar ukinut, a Makarska je kao općina ušla u sastav kotara Split, koji je tada obuhvaćao čitavu Dalmaciju (Lahman, 1970., 524). Broj stanovnika Makarskog primorja, prema popisu stanovništva iz 1961., iznosio je 21.688 stanovnika (Lahman, 1970., 520).

INDUSTRIJSKI RAZVOJ MAKARSKOG PODRUČJA U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

Središnje savezne i republičke vlasti provodile su nakon 1945. politiku forsirane industrijalizacije, a pritom su ostale gospodarske grane stavljene u drugi plan. Ova politika odrazila se i na makarsko područje, gdje su osnovana neka industrijska poduzeća. Između ostalih poduzeća potrebno je istaknuti Metalplastiku, koja je osnovana 1955. Pet godina kasnije njezin je pogon Plastika izdvojen kao samostalno poduzeće, a 1962. poduzeće je pripojeno sarajevskom Energoinvestu. U 1960-ima ovo je poduzeće zapošljavalo do 300 radnika (Lahman, 1970., 526). Građevno poduzeće Makarska osnovano je 1959., a u 1960-ima zapošljavalo je oko 800 radnika. Tvornica ulja osnovana je 1960. i u njoj se prerađivalo maslinovo ulje, a 1968. sjedinila se s Tvornicom ulja iz Zagreba (Lahman, 1970., 527).

U *Društvenom planu kotara Makarska za 1962.*, koji je donio Narodni odbor kotara Makarska 5. travnja 1962., navedeni su statistički podaci vezani za industrijsku proizvodnju na makarskom području. Autori plana naveli su kako „...u 1961. godini postignut je daljnji razvoj privrede na području kotara. U odnosu na 1960. god. porast društvenog bruto produkta ukupne privrede iznosi 11%. Prema tome u 1961. godini ostvaren je znatno veći društveni bruto produkt, kako ukupne, tako i društvene privrede...” (NRH – SZIHV, 1962., 1). Tako je prema kretanju društvenog bruto produkta, društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka po privrednim područjima u 1961. u tekućim cijenama i indeksima navedeno kako je industrija zabilježila pozitivne rezultate i bila iznad društvenog bruto produkta, društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka. Istodobno, u usporedbi s drugim gospodarskim granama, istaknuto je kako je „...najbrži razvoj postignut u oblasti saobraćaja, građevinarstva i turizma, dok u oblasti industrijske proizvodnje nije postignut u potpunosti zadovoljavajući tempo, jer je metaloprerađivačka industrija i industrija duhana podbacila u odnosu na 1960...” (NRH – SZIHV, 1962., 1). Između ostalog, u ovom dokumentu je zatim navedeno kako je porast BDP-a u industriji nemetala zabilježen zbog povećane proizvodnje poduzeća „Azbest“, dok je metaloprerađivačka industrija pala zbog smanjkanja tržišta proizvoda „Metalplastika“. Istodobno, sva tekstilna poduzeća zabilježila su porast BDP-a, pritom je značajan porast ostvarila prehrambena industrija zbog „...rezultata poduzeća ‘Neretva’ iz Opuzena...” (NRH – SZIHV, 1962., 2). Autori u rezimeu analize industrije ma-

makarskog područja ističu kako udio industrije u ukupnom BDP-u iznosi 22,4%, što je za 0,6% manje nego 1960., te „...ukazuje na nepovoljnu privrednu strukturu...“ (NRH – SZIHV, 1962., 2).

POLJOPRIVREDNI RAZVOJ MAKARSKOG PODRUČJA U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

Potrebno je podsjetiti kako je poljoprivreda bila dominantna gospodarska grana makarskoga gospodarstva u razdoblju do Drugoga svjetskog rata. Nakon rata u Dalmaciji je zadržana većina agrarnog stanovništva, tako je na njenom području živjelo oko 70% poljoprivrednog stanovništva; pritom je od 953 naselja u njih 922 bilo manje od 2000 stanovnika (Defilippis, 1997., 143).

Izravna posljedica savezne politike na poljoprivredni razvoj makarskog područja bila je provedba socijalističkog agrarnog koncepta i razvoj sela u nekoliko etapa. Ovaj gospodarski koncept temeljio se „...na jeftinosti i masovnoj radnoj snazi, te jeftinim poljoprivrednim proizvodima...“, čime se trebala omogućiti „industrijalizacija zemlje“ (Defilippis, 1997., 144). U tom kontekstu ostvarivale su se agrarno-političke mjere prema seljaštvu i privatnom posjedu, kojima se namjeravalo „forsirati“ osnivanje seljačkih radnih zadruga [dalje SRZ, op.a.] po uzoru na sovjetske kolhoze. Putem „podruštvovljenja zemljišta“ i povećanjem produktivnosti trebalo je omogućiti političku i ekonomsku kontrolu seljaka (Defilippis, 1997., 144). O ovoj agrarnoj politici prema makarskom području raspravljalo se na središnjim republičkim tijelima. Tako je Dozet Perica na sjednici biroa Centralnog Komiteta Komunističke Partije Hrvatske [dalje CK KPH, op.a.], održanoj 4. studenog 1949. u Zagrebu, izlagao o perspektivnom planu razvitka seljačkih zadruga. Između ostalog, Perica je tom prilikom spomenuo kako se na području kotara Makarska, koji je obilježen manjim domaćinstvima, poljoprivrednom proizvodnjom i domaćinstvima ispod jednog hektara zemlje, moraju osnovati SRZ-e, koje se ponajprije mora usmjeriti na „...one poljoprivredne grane i kulture, koje najbolje uspijevaju u dotičnom kraju, a čija je proizvodnja u skladu s državnim potrebama i državnim privrednim planom...“ (Zapisnici, 2006., 269). Zvonko Brkić je, prilikom rasprava o stanju poljoprivrede u Dalmaciji, na sjednici biroa CK KPH održane 8. svibnja 1952. u Zagrebu, istaknuo kako primjer Makarske pokazuje unapređenje poljoprivrede u Dalmaciji, koja se mora orijentirati na razne kulture poput maslinarstva i povrtlarstva (Zapisnici, 2006., 983). U ovom političko-gospodarskom kontekstu može se shvatiti

osnivanje SRZ-a na makarskom području. Savez ribarskih zadruga iz Splita imao je 1946. jednu od pet poslovnica u Makarskoj. U 1950-ima na ovom je području Kotarski savez poljoprivrednih zadruga Makarska činilo: 48 općih poljoprivrednih zadruga, 4 ribarske, 6 uljarskih s ukupno 15.646 članova te Kotarski zadružni poslovni savez, Zadruga banka i štedionica. U zadrugama je 1958. proizvedeno 120 vagona vina, 120 vagona suhih smokava, 50 vagona višanja, 40 vagona maslinovog ulja, 500 vagona povrća (rajčica, kupus, paprika). Istaknuti zadružni objekti bili su: Opća poljoprivredna zadruga u Imotskom (vinograd, voćnjak; najviše otkupljuje grožđe i smokve), Opća poljoprivredna zadruga u Opuzenu (etivažica smokava, košaračko-pletarski pogon, plantaža vrbove šibe; najviše otkupljuje rajčice), Opća poljoprivredna zadruga Brella Donja (otkupljuje višnje i vino) (Vukres, Pogrmilović, Kovačević, 1959., 52, 54; Defilippis, 1997., 160, 162; 70 godina, 1977., 25-26, 29).

Postoje brojni statistički podaci koji prikazuju poljoprivredne prilike makarskog područja. Tako su sredinom 1950-ih na makarskom području prevladali pašnjaci i šumsko zemljište, dok se tek manji broj hektara odnosio na oranice i vrtove, vinograde i voćnjake. To je posebice vidljivo ako se uspoređi ovakva struktura zemljišta makarskog područja s kotarevima unutar Rajona IV.¹ (vidi Tablicu 3). Na području Makarske prevladali su privatni poljoprivredni subjekti, što je bio slučaj i s drugim kotarevima IV. Rajona (vidi Tablicu 4). I u ovom razdoblju glavna poljoprivredna grana odnosila se na maslinarstvo i vinogradarstvo. Statistički podaci vezani za proizvodnju maslinovog ulja iz 1953. i 1954. ukazuju kako je broj stabala maslina činio oko 7,3% od ukupnog broja u Rajonu IV. No, makarski maslinari proizveli su samo 440 hektolitara ulja, što je činilo oko 4,6% ukupno proizvedenog maslinovog ulja u kotarevima Rajona IV. (vidi Tablicu 5). Ako se uspoređi struktura vinogradarske proizvodnje makarskog područja s NR Hrvatskom, vidljivo je kako su makarski vinogradi činili tek oko 1,04% svih površina vinograda u NR Hrvatskoj. Na ovoj površini makarski vinogradari proizveli su 0,99% od ukupno proizvedenih hektolitara vina te 0,06% od ukupno proizvedenih hektolitara rakije u NR Hrvatskoj (vidi Tablicu 6).

1 Posebne komisije su nakon 1945., prilikom sastavljanja planova o poljoprivrednom razvoju, Hrvatsku podijelile na četiri rajona. Rajon IV. činili su kotarevi i gradovi: Senj, Crikvenica, Rijeka (kotar), Rijeka (grad), Buzet, Pazin, Poreč, Pula (kotar), Pula (grad), Labin, Cres – Lošinj, Krk, Rab, Zadar, Šibenik, Split (kotar), Split (grad), Makarska, Brač, Hvar, Vis, Korčula, Dubrovnik (kotar), Dubrovnik (grad), Metković, Imotski, Sinj, Drniš, Knin i Benkovac.

Istodobno, neki znanstvenici su istaknuli kako je makarsko stočarstvo potpuno zapostavljeno poradi zabrane uzgoja koza (Lahman, 1971., 476). Na području Makarske bilo je oko 1,8% ovaca u usporedbi s kotarevima Rajona IV. te 3883 koze, što je činilo oko 3,14% ukupnog broja koza Rajona IV. (vidi Tablicu 7). Makarsko ribarstvo smatrano je sporednim zanimanjem uglavnom siromašnih seljaka (Lahman, 1971., 476). Prema podacima iz 1953., na makarskom području bilo je tek 44 broda na motorni pogon, što je činilo oko 4,5% od ukupnog broja motoriziranog brodovlja u NR Hrvatskoj. Nekoliko puta više bilo je brodova na pogon na jedra i vesla, a oni su činili oko 3,84% takvog brodovlja u NR Hrvatskoj (vidi Tablicu 8). Iste godine zabilježeno je kako su makarski ribari ulovili 267 tona ribe, što je činilo oko 2,76% ukupnog broja tona riba ulovljenih u Dalmaciji te 1,75% ukupnog broja tona ribe ulovljene u NR Hrvatskoj. Makarani su pritom najviše ulovili malu plavu ribu, koja je činila oko 71% od ukupnog broja ulovljene ribe (vidi Tablicu 9).

Kako bi se pokušalo rezimirati stanje poljoprivrede makarskog područja u ovom razdoblju, može se poslužiti podacima iz *Društvenog plana kotara Makarska za 1962.*, koji je donio Narodni odbor kotara Makarska 5. travnja 1962. U ovom dokumentu navedeni su statistički podaci vezani za kretanje poljoprivredne proizvodnje po sektorima vlasništva u 1961. u odnosu na 1960. na području Makarskog kotara. Prema ovim podacima vidljivo je kako je samo zadružni sektor ostvarivao iznadprosječne rezultate, dok se u drugim sektorima bilježio znatan pad proizvodnje. U istom dokumentu navedeno je kako je u 1961. zabilježen značajan pad poljoprivredne proizvodnje, zbog čega je društveni bruto dohodak opao za 16%, a nacionalni dohodak za 31% u odnosu na 1960. Proizvodnja vinogradarstva pala je za 50% ispod prosjeka, kao što je to bio slučaj i s proizvodnjom duhana, gdje je zabilježen pad od 80% ispod prosjeka zbog zaraze od plamenjače. Istodobno, podbacila je i proizvodnja maslinovog ulja za 80 vagona ili 320 milijuna dinara, zbog napada maslinove mušice, te je zbog „nepovoljnih atmosferskih prilika“ opala i ratarska proizvodnja (vidi Tablicu 10) (NRH – SZIHV, 1962., 2).

Može se zaključiti kako je pad poljoprivredne proizvodnje na makarskom području primjetan, što se može razumjeti u kontekstu vođenja pogrešne savezne i republičke agrarne politike. No, i dalje se znatan dio stanovništva bavio poljoprivredom, koja je do 1962. ostala dominantna gospodarska grana makarskoga gospodarstva.

TURISTIČKI RAZVOJ MAKARSKOG PODRUČJA U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

Makarska se oslanjala na svoju turističku tradiciju s početka XX. st., kada su započeli prvi organizirani turistički obilasci njezina područja. U međuratnom razdoblju dodatno je potaknut turistički razvoj, koji je ponajprije bio usmjeren prema domaćim turistima.

Gospodarska devastacija makarskog područja bila je primjetna za Drugoga svjetskog rata, zbog čega je u poraću bio ograničen njezin jači turistički razvoj. Nakon rata se postupno obnavljaju postojeći turistički objekti, poput hotela Osejava, Miramare (kasnije Beograd), Moskva (kasnije Park), te turistički objekti u Brelima i Podgori (Franić, 2006., 26). Zatim je 1952. osnovano Turističko društvo Makarska, koje se nametnulo kao središnja institucija makarskog turizma. Putem nje se organizirala turistička ponuda mjesta, a Društvo su činili Skupština, Upravni odbor kao izvršno tijelo, Nadzorni odbor te Predsjedništvo kao zastupnik pred vlastima. Potrebno je napomenuti kako je operativne turističke poslove sve do travnja 1963. obavljala poslovnica „Putnik“, koja je bila osnovana do sredine 1950-ih u Makarskoj (Franić, 2006., 26; Vukonić, 2005., 144).

U ovom razdoblju prevladavaju domaći turisti, koji su zbog premalih kapaciteta i povoljnih cijena pansiona, potaknuli osnivanje kampova, tzv. logora, te sindikalnih odmarališta (Franić, 2006., 26). Dodatni udarac u ograničavanju dolaska stranih turista stvorile su nepovoljne međunarodne prilike u kontekstu sukoba Jugoslavije sa SSSR-om u razdoblju od 1948. do 1952. Tada je bio smanjen priljev „tradicionalno“ prisutnih Čehoslovaka i Mađara na makarsko područje (Franić, 2006., 25). Nakon toga makarske vlasti sve su više usmjerivale svoj gospodarski razvoj prema turizmu, uvidjevši priliku za brzi gospodarski i društveni razvoj područja (Franić, 2006., 32).

O smjernicama za razvoj makarskog turizma promišljalo se unutar *Prijedloga perspektivnog plana razvoja turizma i ugostiteljstva kotara Makarska za 1957. – 1961.*, kojim se predlagala modernizacija usluga smještaja i prehrane, potreba osmišljavanja zabavno-kulturnog sadržaja, plansko proširenje i povećanje ugostiteljsko-turističkih kapaciteta te obrazovanje kadrova (Franić, 2006., 30).

Na makarskom području početkom 1950-ih broj ugostiteljskih objekata kretao se od 14 (1952.) do 21 (1954.), a ostvarivali su između 95 i 97 milijuna dinara prometa. Ako se ove rezultate usporedi s kotarevima na Dalmatin-

skom primorju,² primjetno je kako makarski ugostiteljski objekti čine tek između 2,5% i 4,1% ukupnog broja objekata te između 4,1% i 5,7% ukupno ostvarenog prometa (vidi Tablicu 11). Statistički podaci o strukturi turističkih posjetitelja makarskog područja za 1953. pokazuju kako su većinom prevladali domaći turisti. Tako je za ovu godinu zabilježeno da je makarsko područje posjetilo 5316 domaćih turista, koji su ostvarili 50.070 noćenja, dok je zabilježeno samo 577 stranih turista, koji su ostvarili 3101 noćenje. Ako se ovi rezultati usporede s drugim „glavnim“ turističkim mjestima u Hrvatskoj, vidljivo je kako je samo u Opatiji zabilježeno više stranih nego domaćih turista (vidi Tablicu 12). Slični su podaci o odnosu između domaćih i stranih turista za razdoblje 1960. i 1961., kada je zabilježeno između 53.539 (1960.) i 61.051 (1961.) domaćih turista, a istodobno samo 14.246 (1960.) i 18.309 (1961.) stranih turista (vidi Tablicu 13). Može se zaključiti kako je dominacija domaćih turista zadržana u cijelom razdoblju do 1962. Na makarskom području najviše je stranih turista 1953. dolazilo iz zapadnih zemalja, poput Zapadne Njemačke, Engleske i Austrije (vidi Tablicu 14). Manjak turista iz (tada socijalističkih) zemalja srednje i istočne Europe može se objasniti posljedicom diplomatskih sukoba između Jugoslavije i navedenih zemalja.

Na području Makarske rivijere 7. i 11. siječnja 1962. zabilježeni su snažni potresi, prilikom čega je znatan dio kuća i gospodarskih objekata oštećen. Razrušeno makarsko područje posjetila je delegacija visokog državnog rukovodstva predvođena Titom, koja je sugerirala da se stanovništvo iz podbiokovskih i zabiokovskih sela spusti prema moru i neka se bave turizmom. Nakon ovog potresa vlasti su se u potpunosti orijentirale na razvoj turizma; tako je „potresnim kreditima“ obnovljen i moderniziran velik dio privatnih kuća i stanova te turističkih objekata (Franić, 2006., 30; Vukonić, 2005., 150). Neki govore kako je tada započeo „novi život Makarskog primorja“ (Kirigin, Maksimović, 1984., XVII). Zahvaljujući turizmu, makarsko se područje s dna popelo na visinu razvijenih komuna Hrvatske (Lahman, 1970., 529). Vukanić primjećuje o makarskom turizmu kako „...Makarska je postala sjajan primjer, ne samo na jadranskom prostoru nego u cijeloj bivšoj državi, pozitivnog djelovanja turizma na gospodarski razvoj neke manje, zaokružene cjeline...“ (Vukonić, 2005., 150).

2 Potrebno je napomenuti kako se Dalmatinsko primorje odnosi na kotareve i gradove: Brač, Dubrovnik (grad), Dubrovnik (kotar), Hvar, Korčula, Makarska, Metković, Split (grad), Split (kotar), Šibenik, Vis i Zadar.

RAZVOJ OSTALIH GOSPODARSKIH GRANA NA MAKARSKOM PODRUČJU U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.

U posljednjem dijelu rada potrebno se osvrnuti i na druge gospodarske grane makarskoga gospodarstva. Prema statističkim podacima vezanim za investicijska ulaganja u osnovne fondove društvenog sektora u milijunima dinara i tekućim cijenama u privrednim i neprivrednim djelatnostima u Makarskoj u razdoblju 1958. – 1961. (1967.), primjećuje se kako se najviše ulagalo u industriju, poljoprivredu, promet i građevinarstvo. Ako se posebno analiziraju ulaganja u industriji, može se primijetiti kako su ona bila najveća. Tako je 1958. uloženo oko 104 milijuna dinara, a tri godine kasnije uloženo je 505 milijuna dinara, ili približno pet puta više. Za 1962. planirala su se ulaganja od 1233 milijuna dinara, što sugerira kako su se makarske vlasti odlučile za snažan industrijski razvoj ovog područja. Visoka razina investicija u poljoprivredu nije bila kontinuirana, posebice nakon 1959., kada se prepolovila. No, u promet su se konstantno povećavale investicije. U gospodarskoj grani trgovine, ugostiteljstva i turizma investicije su se znatno smanjile 1959., da bi se već iduće godine gotovo tri puta povećale. Najmanje se ulagalo u područje šumarstva, obrta i građevinarstva, što se može objasniti politikom forsiranja industrijalizacije, a zanemarivanjem ostalih gospodarskih područja. Sveukupne investicije u privredu i neprivredu konstantno su se povećavale, tako su od 1495 milijuna dinara (1958.) završile na 2815 milijuna dinara (1961.) (vidi Tablicu 15.a i 15.b).

Iz navedenih podataka primjetan je slab razvoj obrtništva na makarskom području. Tome u prilog idu podaci o obrtima iz 1951. Tako je u Makarskoj ukupno bilo 134 obrtničke radionice, što je činilo samo 0,4% od ukupnog broja radionica u NR Hrvatskoj. Ako se proizvodno osoblje pribroji učenicima u privredi, onda je u ovoj gospodarskoj grani radilo ukupno 316 djelatnika, što je činilo oko 0,4% ukupnog broja obrtničkih djelatnika u NR Hrvatskoj (vidi Tablicu 16). Podaci o investicijama u makarsko gospodarstvo krajem 1950-ih ističu visoku razinu ulaganja u promet. No, ako se pomno analiziraju podaci o strukturi pomorskog prometa u Makarskoj, uočljivo je kako je cjelokupni promet prispjelih i otišlih brodova činio 5.417.000 NRT [neto registarskih tona, op.a.], što je iznosilo oko 4,1% od ukupnog prometa u lukama Srednjeg Jadrana.³

3 Odnosi se na luke Novigrad, Zadar, Privlaka, Biograd, Tjersno, Šibenik, Trogir, Kaštel Sućurac, Vranjic, Split, Stobreč, Stomorska, Krilo, Dugi Rat, Ravnice, Omiš, Rogoznica, Makarska, Kardeljevo, Metković, Ston,

Ukratko je potrebno spomenuti i emigraciju makarskog stanovništva kao oblik utjecaja na makarsko gospodarstvo. Od 1945. do kraja 1960-ih u prekomorske zemlje iselilo se 448 osoba, a od toga 346 u Australiju i 71 u Novi Zeland. Makarski iseljenici istaknuli su se u Novom Zelandu kao „kopači kaori-gume“. Istodobno, u zapadno-europske zemlje iselilo se njih 261, od kojih najviše u Njemačku (njih 33) (Lahman, 1970., 530).

ZAKLJUČAK

Makarsko se gospodarstvo u razdoblju nakon završetka Drugoga svjetskog rata do potresa 1962. tradicionalno razvijalo u smjeru poljoprivrede. Istodobno, novom gospodarskom politikom, koju su vodile savezne i republičke vlasti na ovom području, započelo se sa snažnim investicijama u druge gospodarske grane, poput industrije, turizma i prometa. Forsiranjem industrijalizacije namjeravalo se postići brži gospodarski oporavak područja, koje je teško stradalo u Drugom svjetskom ratu. Agrarna politika vlasti u obliku prisilne kolektivizacije i osnivanja seljačkih radnih zadruga imala je odjek i na ovom području, gdje se zadružni sistem gospodarstva nastavio i nakon raspuštanja ovih zadruga u prvoj polovini 1950-ih. Ulaganje u turizam ukazalo se kao nova prilika za dodatni razvoj makarskoga gospodarstva, no i dalje se on nije shvaćao kao dominantna gospodarska grana. Potpuno zanemareno bilo je obrtništvo, ribarstvo, stočarstvo, šumarstvo i druge gospodarske grane. Potres 1962. zasigurno je utjecao na promjenu u vođenju gospodarske politike na makarskom području. Mnogi ističu kako se tada na inicijativu središnjih saveznih i republičkih vlasti makarsko gospodarstvo okreće (forsiranom) razvoju turizma. Sljedećim istraživanjem bilo bi potrebno detaljnije analizirati upravo ovakve gospodarske mijene politike i utjecaj na sveukupni razvoj makarskog područja. Nameće se pitanje vezano za daljnji razvoj industrije i poljoprivrede te na koji su način ove grane bile usklađene s turističkom razvojnom politikom ovoga područja.

Trpanj, Slano, Dubrovnik, Sobra, Cavtat, Silba, Ist, Sali, Preko, Zlarin, Supetar, Pučišća, Sumartin, Milna, Starigrad, Jelsa, Hvar, Sućuraj, Vis, Komiža, Vela Luka, Korčula, Lastovo, Trstenik.

PRILOZI

	Društveni bruto proizvod	Društveni proizvod	Nacionalni dohodak
Industrija	129	113	116
Poljoprivreda	84	69	69
Šumarstvo	108	106	103
Građevinarstvo	142	256	173
Saobraćaj	174	181	167
Trgovina	109	114	115
Ugostiteljstvo i turizam	133	157	166
Zanatstvo	103	108	108
Komunalna privreda	125	117	117
Ukupno privreda	111	101	100

Tablica 1.

Kretanje društvenog bruto produkta, društvenog proizvoda i nacionalnog dohotka po privrednim područjima u 1961. u tekućim cijenama i indeksima

Izvor: *NRH – SZIHV, 1962., str. 1.*

	Društveni bruto proizvod	Društveni proizvod	Nacionalni dohodak
Industrija nemetala	127	133	133
Metaloprerađivačka industrija	94	84	82
Kemijska industrija	100	100	100
Tekstilna industrija	232	215	216
Industrija torbarije			
Prehrambena industrija	161	220	216
Industrija duhana	74	70	69

Tablica 2.

Pojedine grane industrije u tekućim cijenama i indeksima

Izvor: *NRH – SZIHV, 1962., str. 2.*

Poljoprivredno zemljište							
	Oranice i vrtovi	Voćnjaci	Vinogradi	Livade	Obradivano zemljište ukupno	Pašnjaci	Ribnjaci, bare i trstici
1953.	Makarska	541	1696	947		16.394	19.578
	IV. Rajon	179.595	31.709	47.655	43.818	809.011	1.123.701
1954.	Makarska						
	NR Hrvatska	1.570.659	59.181	96.368	473.999	1.268.008	7383
					2.200.207		3.496.876
Neproductivno tlo							
	Šumsko zemljište	Neproductivno tlo		Ukupno			
1953.	Makarska	13.639	4096	37.313			
	IV. Rajon	532.018	94.797	1.750.516			
1954.	Makarska						
	NR Hrvatska			5.652.744			

Tablica 3.
Usporedba struktura zemljišta u hektarima 1953. i 1954. na području kotareva Rajona IV. i Makarske
Izvor: SG, str. 128-129.

Gospodarstva (domaćinstva) prema privrednim sektorima

	Opće- društvena	Zadruga	Okućnice članova SRZ	Privatnici	Ukupno
Makarska	1	23	61	3335	3420
IV. Rajon	196	777	5391	168.113	174.477

Tablica 4.
Gospodarstva (domaćinstva) prema popisu
stoke od 15. I. 1953.

Izvor: *SG, str. 135.*

Masline

		Broj stabala		Prirod		Proizvedeno ulja hl
		Ukupno	Rodnih	Ukupno q	Sa 1 stab. kg	
1953.	Makarska	303.700	282.270	2591	0,9	440
	IV. Rajon	4.128.160	3.648.633	63.190	1,7	9528
1954.	Makarska	4.252.559	3.793.766	563.562	14,8	
	IV. Rajon	303.700	282.270	61.250	21,7	

Tablica 5.
Broj stabala i prirod
maslina te proizvodnja
ulja u 1953.

Izvor: *SG, str. 200; SG 1955., 183.*

Vinogradi ukupno				Rodni vinogradi			Prerađeno grožđe u q	Proizvedeno	
Površina u ha	Broj čokota u 1000 kom	Površina u ha	Broj čokota u 1000 kom	Prirod		Vina u hl		Rakije u hl	
				Ukupno q	Sa 1 čokota kg				
Makarska	947	7233	909	6877	25.803	0,4	24.513	15.932	478
NR Hrvatska	90.201	585.039	84.003	543.140	2.695.432	0,5	2.500.736	1.606.349	750.095

Tablica 6.
Usporedna struktura
vinogradarske proizvodnje
Makarske s NR Hrvatskom

Izvor: *SG, str. 204, 207.*

Tablica 7.
Broj ovaca i koza pre-
ma popisu 15. I. 1953.
na području Makarske
i kotareva IV. Rajona

	Ovce				
	Pomladak	Ovce – rasplod			Koze
		Ovnovi – rasplod	Škopci i jalove ovce	Ukupno	
Makarska	11.222	2744	7396	265	817 3883
IV. Rajon	834.382	181.005	588.919	20.381	44.071 123.411

Izvor: SG, str. 227.

Tablica 8.
Struktura ribarskog
brodovlja Makarske i
NR Hrvatske u 1952.

	Motorni pogon						Pogon na jedra i vesla					
	Kuteri	Leuti	Gajete	Guci	Čamci	Ukupno	Leuti	Gajete	Guci	Čamci	Ukupno	
Makarska	6	25	2	7	4	44	8	52	34	91	185	
NR Hrvatska	131	364	222	103	157	977	200	1423	870	2318	4811	

Izvor: SG, str. 245.

	Mala plava riba	Velika plava riba	Pridnene ribe	Landovine	Glavonošci	Školjke	Rakovi	Ukupno
Makarska	189	1	57	13	6		1	267
Dalmacija	7323	472	1446	144	139	37	100	9661
NR Hrvatska	11.624	597	2332	255	199	39	190	15.236

Izvor: SG, str. 256.

Tablica 9.
Ulov morske ribe
1953. u tonama
na području Ma-
karske, Dalmacije
i NR Hrvatske

Tablica 10.

Kretanje poljoprivredne proizvodnje po sektorima vlasništva u 1961. u odnosu na 1960. na području Makarskog kotara

	Društveni bruto proizvod	Društveni proizvod	Nacionalni dohodak
Opće društveni sektor	84	55	46
Zadružni sektor	216	158	200
Privatni sektor	78	69	70
Poljoprivreda ukupno	84	69	69

Izvor: *NRH – SZIHV, 1962., str. 2.*

	1952.		1953.		1954.	
	Broj radnji 31. VIII.	Promet u milijunima din.	Broj radnji 31. VIII.	Promet u milijunima din.	Broj radnji 31. VIII.	Promet u milijunima din.
Makarska	14	97	28	95	21	97
Dalmatinsko primorje	557	1676	676	2281	648	2346
NR Hrvatska	4026	11.917	4682	16.337	4415	17.509

Izvor: *SG, 378-379; SG 1955., str. 379-380.*

	Domaći turisti		Strani turisti		Ukupno	
	Posjetitelja	Noćenja	Posjetitelja	Noćenja	Posjetitelja	Noćenja
Makarska	5316	50.070	577	3101	5893	53.171
Crikvenica	16.179	139.746	2976	20.095	19.155	159.841
Dubrovnik	29.430	170.716	15.769	76.295	45.199	247.011
Hvar	5621	56.913	1865	11.326	7486	68.239
Kaštela	4764	71.407	1234	8607	6988	80.014
Lovran	8639	62.404	5594	46.285	14.233	108.689
Opatija	27.253	170.241	29.595	124.910	56.848	295.151
Rab	6717	56.615	3430	24.298	10.147	80.913
Rijeka	58.777	104.484	11.424	17.346	70.210	121.830
Split	48.654	114.139	12.142	27.968	60.796	142.107
Zadar	19.037	56.016	1678	10.585	20.715	66.601
Zagreb	132.095	285.088	22.292	73.642	154.387	358.730

Izvor: *SG, str. 382.*

Tablica 12.
Posjetitelji i noćenja u
1953. u glavnim turističkim
mjestima

	Broj posjetitelja		Broj noćenja	
	Domaćih	Stranih	Domaćih	Stranih
1960.	53.539	14.246	655.631	111.685
1961.	61.051	18.309	828.669	144.266
Index 1961./1960.	114	129	122	124

Izvor: *NRH – SZIHV, 1962., str. 5.*

Tablica 13.
Struktura domaćih i stranih
posjetitelja i broja noćenja na
makarskom području
1960. – 1961.

	Austrija	Engleska	Francuska	Zapadna Njemačka	Švicarska	Ostale zemlje
Makarska	905	949	70	953	20	204
Crikvenica	4828	986	1352	8988	566	3375
Dubrovnik	8492	18.450	4983	25.596	6535	12.239
Hvar	3590	1014	332	4374	533	1483
Kaštela	6911	210	581	377	110	418
Lovran	19.271	1914	649	20.071	1608	2772
Opatija	45.404	9966	6631	38.857	8322	15.730
Rab	12.084	2633	811	7062	1007	701
Rijeka	2672	2954	1643	3891	829	5357
Split	4647	5503	1855	6691	2018	7254
Zadar	4138	1158	1280	3577	87	345
Zagreb	12.772	6518	5595	16.153	2309	30.295

Tablica 14.

Noćenja stranih posjetitelja
1953. u glavnim turističkim
mjestima

Izvor: *SG, str. 382.*

	1958.	1959.	1960.	1961.	Plan 1962.
Industrija	104,6	111,5	267,3	505	1233
Poljoprivreda	358,9	567,3	469,2	265	511
Šumarstvo	0,3	0,1	0,7	15	3
Građevinarstvo	24	24,8	90,7	16	60
Promet	365,7	704,9	791,4	671	2040
Trgovina, ugostiteljstvo i turizam	265,7	150,6	417,8	417	423
Zanatstvo	14,8	13,3	15,1	16	64
Ostalo			47,6	81	220
Privreda ukupno	1134	1572,5	2099,8	1986	4554

Izvor: *NRH – SZIHV, 1962., str. 12.*

Tablica 15.a

Investicijska ulaganja u osnovne fondove društvenog sektora u milijunima dinara i tekućim cijenama u privredne djelatnosti u Makarskoj u razdoblju 1958.–1961. (1962.)

	1958.	1959.	1960.	1961.	Plan 1967.
Neprivredne djelatnosti	361	408,1	485,3	829	3016
Sveukupne investicije	1495	1980,6	2585,1	2815	7570

Izvor: *NRH – SZIHV, 1962., str. 12.*

Tablica 15.b.

Investicijska ulaganja u osnovne fondove društvenog sektora u milijunima dinara i tekućim cijenama u neprivredne djelatnosti u Makarskoj u razdoblju 1958.–1961. (1967.)

Tablica 16.
Broj obrtničkih
radnji, osoblja i
jačina uređaja u
1951. u Makarskoj
i NR Hrvatskoj

Broj radnji	Proizvodno osoblje	Učenici u privredi	Jačina u kw			Utrošeno električne energije u 1950. u 000 Kwh
			Pogonskih strojeva i motora	Elektro- -generatora	Ugrađenih elektro-motora	
Makarska	134	241	168	2	20	7
NR Hrvatska	28.806	54.067	22.303	603	4910	6922

Izvor: SG, str. 305, 306.

Cjelokupni promet prispjelih i otputovanih brodova						Prispjelo brodova						Otputovalo brodova					
U redovitoj pruži			U slobodnoj pruži			Ukupno			U redovitoj pruži			U slobodnoj pruži			Ukupno		
Broj	000 NRT	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT	Broj	000 NRT
Makarska	4361	541,7	1.712	267,1	471	3,7	2183	270,8	1714	267,4	464	3,5	2178	270,9			
Luke Srednjeg Jadrana	141.538	13.052,3	43.882	4400	27.013	2149,1	70.895	6549,1	43.832	4376,5	26.811	2126,7	70.643	6503,2			
NR Hrvatska	215.537	24.929	67.377	7489	40.531	4980,6	107.908	12.469,6	67.330	7465,4	40.229	4994,4	107.629	12.459,8			

Izvor: SG, 344–346.

- (1937.), *Definitivni rezultati popisa stanovništva: od 31 marta 1931 godine*, knj. 1, Prisutno stanovništvo, broj kuća i domaćinstava, Beograd, Opšta državna statistika.
- (1954.), *Statistički godišnjak za 1953.*, Zagreb, Narodna republika Hrvatska Zavod za statistiku.
- (1955.), *Statistički godišnjak NR Hrvatske 1955.*, Zagreb, Zavod za statistiku.
- (2006.), *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke partije Hrvatske 1945. – 1952.*, sv. II (1949. – 1952.), Branislava Vojnović (prir.), Zagreb, Hrvatski državni arhiv.
- Narodna republika Hrvatska: Savjet za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti (dalje NRH – SZIHV), Zapisnici N. Odbora: 1962. godina; kotari Makarska, Našice, N. Gradiška, 1962., sign. 413.
- (1939.), M. J. Popović (ur.), *Vodič za turistička putovanja*, Beograd.

LITERATURA

- (1977.), *70 godina Zadružnog saveza Dalmacije*, Zagreb, Zadružna štampa.
- Bilandžić, D. (1999.), *Hrvatska moderna povijest*, Zagreb, Golden marketing.
- Defilippis, J. (1997.), *Dalmatinsko selo u promjenama: Dva stoljeća sela i poljoprivrede Dalmacije*, Split, Avium.
- Franić, M. (2006.), *Razvoj turizma u Makarskoj 1906. – 2006.*, Makarska, Turistička zajednica grada Makarske.
- Goldstein, I. (2003.), *Hrvatska povijest*, Zagreb, Novi liber.
- Kirigin, J. i Maksimović, B. (1984.), *Makarska rivijera*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske.
- Lahman, O. (1966.), Gornje Makarsko primorje, njegova privreda i iseljenici. U: D. Čović (ur.), *Iseljenički kalendar* (str. 90-96), Zagreb, Matica iseljenika Hrvatske.
- Lahman, O. (1970.), Suvremena društvena transformacija Makarske. U: J. Ravlić (ur.), *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28.–30. rujna 1969.* (str. 519-544), Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Lahman, O. (1971.), *Poslijeratna migracija stanovništva Gornjeg Makarskog primorja* (poseban otisak iz knjige *Zbornik za narodni život i običaje*, knj. 45), Zagreb.
- Matković, H. (1998.), *Povijest Jugoslavije (1918.–1991.): Hrvatski pogled*, Zagreb, Naklada Pavičić.
- Ožanić, S. (1955.), *Poljoprivreda Dalmacije u prošlosti: prilozi za povijest poljoprivrede Dalmacije*, Split, Društvo agronoma NRH – Podružnica Split.
- Vukres, I., Pogrmilović, B. i Kovačević, R. (1959.), *Zadružni vodič NR Hrvatske*, Zagreb, Zadružna štampa.

Jasenska KRANJČEVIĆ

TURIZAM U
PROSTORNIM
PLANOVIMA
MAKARSKOG
PRIMORJA OD
1945. DO 1990.

O turizmu se razmjerno dosta raspravlja, ali vrlo malo u sklopu sustavnih znanstvenih istraživanja, kao npr. o utjecaju turizma na prostor, ekonomiju, društvo i kulturu određenih naselja ili regije. Fenomen turizma na našim prostorima prisutan je nešto više od jednog stoljeća, ali snažan zamah na Makarskom primorju dobio je tek nakon Drugoga svjetskog rata (Lahman, 1970.).

S obzirom na to da turizam osim naselja preobražava cijele regije – u svakom smislu, može se postaviti pitanje kako unaprijed planirati prostor za potrebe turizma? Zbog kompleksnosti i slojevitosti, a često i nejasnih uzročno-posljedičnih odnosa turizma i prostora, ovdje se temeljem analize regionalnih prostornih planova izrađenih u razdoblju od 1945. do 1990. za područje Makarskog primorja preispituje koliko prostorno planiranje može utjecati na razvoj turizma, odnosno koliko turizam može utjecati na izradu prostornih planova.

Povoljni prostorni odnosno geografsko-prirodni uvjeti Makarskog primorja prije (Urlić, 2008.) i posebno nakon Drugoga svjetskog rata, privlačili su domaće i strane turiste. Turizam je poprimao neočekivane razmjere koji su se očitovali u spontanom ali naglom porastu turističkih smještajnih kapaciteta, snažnom porastu domaćeg i inozemnog turističkog prometa i porastu investicijskih zahvata u turizmu. Turizam nije prodirao samo na pojedine prostore Makarskog primorja već je nezadrživo prodirao na cijelo područje hrvatskog Jadrana, ne čekajući osiguranje tehničkih, organizacijskih, administrativnih ili pravnih uvjeta.

Poradi nagle turističke izgradnje turizam je počeo pokazivati znakove neorganiziranosti i nekoordiniranosti, kako s različitim gospodarskim djelatnostima tako s onima s kojima ima izravne i neizravne veze. Za potrebe turizma nisu bile osigurane dovoljne količine pitke vode, električne energije, prometnice, hrane itd. Osim navede-

nog, turističku izgradnju nije slijedila kvaliteta u prostornom, sadržajnom i tehničkom smislu.

Sve činjenice ukazivale su na to kako je turizam trebalo koordinirati i planirati ne samo na razini pojedinačnih investicija ili naselja već i na razini regije i države. Sve je bilo jasnije kako je potrebno izraditi prostorni plan cijelog jadranskog područja Hrvatske¹ i Jugoslavije, kojim bi se sagledala projekcija dugoročnog razvoja turizma na prostor. Za izradu prostornih planova i planova razvoja turizma trebalo je sakupiti podatke o postojećem stanju obale i njezinim mogućnostima s različitih aspekata, a kojih nije bilo. Izrada dugoročnog prostornog plana koji bi obuhvatio i razvoj turizma podrazumijevala je analizu prirodno-geografskih, demografskih, ekonomskih i prometnih uvjeta, jer su se na temelju njih mogle izraditi smjernice za razvoj turizma i prostora koje bi bile povezane s ostalim gospodarskim djelatnostima. Izrađeni *Privredni planovi razvoja 1957.–1961.* poticali su razvoj turizma, ali nisu obuhvaćali kompleksno i slojevito pitanje turističke izgradnje. Nije bilo planova za turističko-smještajne kapacitete, kategorije itd.

ODNOS TURIZMA I PROSTORNOG PLANIRANJA NAKON DRUGOG SVJETSKOG RATA U HRVATSKOJ

Drugi svjetski rat potpuno je prekinuo kontinuitet međuratnog razvoja turizma, upropastivši gotovo sve tehničke uvjete i srušivši cjelokupnu mrežu turističkih organizacija i ustanova. Važnost turizma za razvoj određenog područja i države utvrđena je već na *Turističkoj konferenciji* održanoj u Zagrebu 11. i 12. studenoga 1947. (Franić, 1985., 15). Radi stvaranja osnovnih tehničkih i organizacijskih uvjeta turističkog prometa, pristupilo se obnovi glavnih ugostiteljskih i turističkih građevina te organizacijskom uspostavljanju nove turističke službe.

Građevinska obnova turističkog ugostiteljstva učinjena je nepotpuno i nesustavno. U sklopu obnove napravljeni su najnužniji građevinski popravci i nabavljena je najnužnija oprema i inventar. Građevinska obnova ugostiteljskih građevina ograničila se pretežno na hotele, pansionere, ferijalne domove i odmarališta te u manjoj mjeri na ostale ugostiteljske građevine. U prvo vrijeme nije se shvaćala važnost komunalne i regionalne infrastrukture, prometnih građevina, sanitarnih mjera, toplinske izolacije, modernizacije građevina, potreba izgradnje građevina

1 Pojedini stručnjaci, kao npr. ing. Vladimir Ugrenović, ukazivali su već 1946. na nužnu izradu zemaljskog regionalnog plana, kasnije zvan Prostorni plan Hrvatske. Vidi: Ugrenović, 1946.

za razonodu itd. za daljnji razvoj turizma. Glavni cilj bio je da se u što kraćem vremenu i sa što manje sredstava namijenjenih za turizam osposobi što veći broj smještajnih kapaciteta, jer su to zahtijevale potrebe naglo rastućeg domaćeg turizma. Zato nije neobično da su naši hoteli bili umnogome ispod suvremene europske razine. Uvidom u ne baš vjerodostojne statističke podatke može se zaključiti da je obnova turističkog ugostiteljstva bila više kvantitativna nego kvalitativna (Alfier i Domanik, 1955., 14-17).

Neposredno nakon rata turizam se spontano razvijao, pa su se javljali brojni problemi, a među njima i problemi turističke izgradnje, što je parcijalno rješavano u prostornom, sadržajnom i tehničkom smislu (Marasović, 1966.).²

Godina	Broj hotela	Broj pansiona	Broj odmarališta	Ukupno broj hotela, pansiona i odmarališta	Ukupno br. ležajeva u hotelima i odmaralištima
1938.	201	286	56	543	24.697
1953.	367	–	41	408	19.097

Izvor: Barbić, 1955., 48.

S obzirom na to da *Perspektivni planovi razvoja prirode* za razdoblje 1957.–1961. nisu obuhvaćali pitanja prostornih potencijala i turističke izgradnje, *Komisija za turizam Izvršnog vijeća Sabora NR Hrvatske* 1959. potaknula je izradu *Metodologije i uputstva za izradu dugoročnog programa razvitka turizma*. Predmetna Metodologija obuhvaćala je analizu prostornih i postojećih tehničkih turističkih uvjeta i trebala je služiti za „rajonizaciju“ turističkih područja, kako bi se definirala vrsta i karakter turizma te potrebna turistička izgradnja uz primjenu prostornog kriterija. Prvi puta analizirani su prostorno-receptivni uvjeti turističke ponude kako bi se utvrdili perspektivni potencijali turističke potražnje.

Tijekom 1960-ih polako se stvarala baza prostornih podataka i prostor se hrvatskog Jadrana sagledavao kao jedinstven. Turizam postaje strateški republički (a i savezni) cilj razvoja i počinje se sagledavati u sklopu općeg razvoja na lokalnoj, regionalnoj, republičkoj i saveznoj razini. Za potrebe „rajonizacije“ izrađena je 1965. studija *Tržišni aspekti i raspored turističke potražnje kao podloga za turističku*

Tablica 1.
Brojčano stanje objekata i smještajnih kapaciteta u primorskim turističkim mjestima NR Hrvatske 1938. i 1953.

2 Izvršno vijeće Sabora SRH povjerilo je UI SRH izradu *Programa dugoročnog razvoja i plana uređenja Jadranskog područja*. U sklopu izrade navedenog Programa, nakon uvida na terenu, analizirana je dotadašnja turistička izgradnja te je utvrđeno da se prostor neracionalno koristi te da prevladava raspršena i neadekvatna izgradnja.

rajonizaciju Jadranskog područja.³ U navedenoj studiji napravljena je procjena planirane veličine i prostornog rasporeda turističkog prometa i izgradnje na temelju ukupne dužine obale pogodne za kupanje.

U *Programu dugoročnog razvoja i planu prostornog uređenja jadranskog područja*⁴ (popularno zvan Veliki Jadran) između određenih područja, zbog svojih specifičnosti, istaknuto je Makarsko primorje te je navedeno kako planiranje turizma na njegovu području predstavlja „složeno pitanje“. U sklopu *Programa* napravljene su različite studije, koje su izrađivali arhitekti.⁵

Usljedila je izrada Regionalnog prostornog plana Južnog Jadrana⁶ 1968., koji je rađen radi pronalaženja optimalne društveno-ekonomske, tržišne, a osobito prostorne funkcije turizma u općem razvoju južno-jadranske regije i turističkom razvoju zemlje kao cjeline.

Kasnih 1970-ih uslijedila je izrada *Koordinacionog prostornog plana Dalmacije*, koji je izrađivao Urbanistički zavod Dalmacije iz Splita.

PROSTORNO PLANIRANJE TURIZMA NA MAKARSKOM PRIMORJU OD 1945. DO 1960.

Tijekom Drugoga svjetskog rata velik dio smještajnih turističkih kapaciteta na Makarskom primorju bio je uništen. Ukupni smještajni kapaciteti 1947. iznosili su tek 50% kapaciteta iz 1939. godine, a hotelski kapaciteti iznosili su tek nešto više od 1/5 odnosno 22% predratnih. Ukupni smještajni kapaciteti na Makarskoj rivijeri 1939. iznosili su 2802 ležaja, a 1947. 1419 ležajeva (Franić, 1985., 35). U skladu sa zaključcima *Turističke konferencije* 1947. *Narodni odbor Makarske* pristupio je „obnav-

3 Hrvatski Jadran podijeljen je na sljedeće regije: Zapadna Istra, Kvarner i Hrvatsko primorje (Kvarner, Rijeka, Vinodol, Senj, Karlobag), Sjeverna Dalmacija, Srednja Dalmacija (Šibenik, Split, Makarska, Hvar i Vis), Južna Dalmacija (Korčula i Dubrovnik).

4 *Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja jadranskog područja*, knjiga 15-43.

5 Nositelj izrade navedenog Programa je UI SR Hrvatske. Između 18 elaborata izrađene su studije: *Uslovi održanja i unapređenja našeg dijela Jadrana, priobalnog područja i plaža sposobnih za razvoj turizma*, autor prof. inž. Dragan Boltar, te *O dosadašnjoj turističkoj izgradnji jadranske obale*, autori Miro Marasović, dipl. inž. arh., i Viktor Hećimović, dipl. inž. arh.

6 *Regionalni prostorni plan Južnog Jadrana* financiran je iz UN-ovog Programa za razvoj i Vlade SFRJ, a izrađivali su ga: Urbanistički institut SR Hrvatske, Republički zavod za urbanizam SR Crne Gore i Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine, uz suradnju Instituta za ekonomiku turizma, Zagreb, te Međunarodnog konzultativnog konzorcija TEKNE (Milano – Varšava) i SWEKO (Švedska).

ljanju turističkih objekata i uređenju svoga mjesta“. Zato nije neobično da je Generalnom regulacionom osnovom Makarske 1948./1949. planirano „da će Makarska u budućnosti i ostati uglavnom turističko mjesto (ljetovalište)“ (Antolić, 1949., 63).⁷ Smještaj turista regulatornom osnovom planiran je u privatnom smještaju, novim hotelima i penzionima. Gradnja hotela planirana je „između plaže i obilazne turističke ceste“. Glavnina turističkih smještajnih kapaciteta planirana je zapadno od Makarske (Jadranska magistrala u Makarskoj je izgrađena tek 1965. iz smjera Splita), dok je postojeća cesta trebala postati šetnica jer je Makarska planirana ponajprije kao kupališno mjesto. Nova turistička cesta trebala je osigurati brz dolazak do grada.⁸

Godina	Hoteli	Odmarališta	Domaćinstva	Ukupno ležajeva
1939.	1312	-	1490	2802
1947.	293	206	920	1419

Izvor: Franić, 1985., 35.

Sukladno *Perspektivnom planu razvoja privrede 1957.–1961.* na republičkoj razini, na razini kotara izrađen je *Perspektivni plan razvoja turizma i ugostiteljstva Kotara Makarska za 1957.–1961.* (Franić, 2006., 30). Razvoj turizma uglavnom se odnosio na ugostiteljsko-turističku djelatnost društvenog sektora, dok se privatni smještaj tretirao isključivo kao dopuna društvenom sektoru. U navedenom planu ukazivalo se na potrebu izvršenja predradnji za intenzivniju i dalekosežniju izgradnju ugostiteljsko-turističkih objekata, pri čemu se težište stavljalo na studije, elaborate i programe. Sve se više uočavalo da ondašnji planovi razvoja turizma nisu uzimali u obzir prostorno-tehničku komponentu.

Tablica 2.
 Smještajni kapaciteti
 na Makarskoj rivijeri
 po vrstama

REGIONALNI PLAN TURISTIČKE IZGRADNJE OBALNOG PODRUČJA OD BRELA DO PODGORE OD 1958. DO 1961.

Prije *Društvenog plana općine Makarska* iz 1961., na temelju zahtjeva *Narodnog odbora* općine Makarska, *Zavod za urbanizam AGG fakulteta* iz Zagreba izrađivao je od 1958. do 1961., uz vrlo skromna sredstva, *Regionalni plan turističke izgradnje obalnog područja od Brela do Podgore*.⁹ Navedeni plan izrađivao se na temelju ekonomske

7 Uz Antolića suradnici na planu bili su Ivan Lay i A. H. Aptulla.

8 O širenju grada prema zapadu vidi Urlić 1990., 1997. i 2006.

9 Navedeni plan nije obuhvaćao Grad Makarsku jer je za Grad Makar-

studije *Biroa za turističko-ugostiteljsku izgradnju* (danas *Institut za turizam*) iz Zagreba i predstavlja prvi pokušaj izrade prostornog plana za potrebe turizma na regionalnoj razini u Hrvatskoj i na području bivše Jugoslavije. Planom se pokušalo odrediti osnovne okvire i smjernice za prostorni aspekt turizma, pa su osim prostornog razmještaja pojedinih turističkih građevina detaljno određivane vrste i broj smještajnih kapaciteta. Nadalje, turizam je detaljno analiziran u odnosu na: pošumljenost, karakteristike plaže, osnovne infrastrukturno tehničke preduvjete, poljoprivredne površine i proizvodnju, uvjete za razonodu, stanje trgovačke mreže, stanje ugostiteljskih objekata i turistički promet, poštanski promet itd.

S obzirom na to da na prostoru Hrvatske nije bilo izrađenih regionalnih prostornih planova za potrebe turizma, navedeni plan služio je kao metodološki temelj za njihovu buduću izradu na području Hrvatske.

Studijom *Tržišni aspekti i raspored turističke potražnje kao podloga za turističku rajonizaciju Jadranskog područja* iz 1965.¹⁰ za područje Makarskog primorja (Baška Voda, Makarska i Gradac) planirano je 859 ha¹¹ zemljišta za izgradnju smještajnih kapaciteta, dok je za cijeli Jadran planirano 16.333,5 ha. To je značilo da je udio površine prostora namijenjene za izgradnju smještajnih kapaciteta na Makarskom primorje činio 5,2% od ukupne planirane površine za izgradnju na hrvatskom Jadranu. Najviše površina na Makarskom primorju planirano je za izgradnju turističkih naselja, 365 ha zemljišta, dok je za izgradnju hotela planirano ukupno 198 ha zemljišta (54 ha površine planirano je za hotele i pansione visoke kategorije, 90 ha za hotele srednje kategorije i 54 ha za hotele niske kategorije). Od planiranih hotelskih površina najviše je planirano za hotele srednje kategorije. Planirani broj ležajeva na Makarskom primorju trebao je imati 4% udjela od ukupnog broja na Jadranskom području, a 12% u Srednjoj Dalmaciji.

sku izrađen regulacijski plan 1957. Autorica plana jest Olga Pavlinović, dipl.ing. arh. Autori Regionalnog plana turističke izgradnje obalnog područja od Brela do Podgore jesu: prof.ing. Josip Seissel, prof. ing. Dragan Boltar i Silvana Seissel.

10 Vidi str. 50., Tablica „Veličina i prostorni raspored smještajnih kapaciteta u odnosu na potrebne površine“.

11 Prema pravomoćnom Planu prostornog uređenja Splitsko-dalmatinske županije (Službeni glasnik 13/07), površina izdvojenih građevinskih područja izvan naselja iznosi 181,6 ha.

Mjesto		KP	H i TN	M	O	D. lj.	K	KR	SŠ	V&W	Ukupni smještajni kapaciteti			Iskorišćenost plaže
											1	2	3	
Brela	1	1785	160	-	35	-	-	200	-	-	395	-	-	
	2		1160	-	35	-	-	700	-	-	-	1895	-	
	3		1050	-	35	-	-	500	-	260	-	-	1845	83%
Baška Voda	1	1900	-	-	269	-	350	200	250	-	1069	-	-	
	2		100	-	1469	-	350	800	250	-	-	2969	-	
	3		200	300	389	-	500	600	250	-	-	-	2239	94%
Baško Polje	1	2700	-	-	-	350	-	-	-	-	350	-	-	
	2		2800	-	1200	350	-	-	-	-	-	4350	-	
	3		2000	-	1000	500	-	-	-	-	-	-	3500	100%
Promajna	1	1350	-	-	-	340	24	40	-	-	404	-	-	
	2		-	-	500	1340	24	240	-	-	-	2104	-	
	3		-	-	700	340	324	110	-	150	-	-	1624	96%
Bratuš	3	320	250	-	-	-	-	50	-	100	-	-	400	100%
Krvavica	3	1230	-	-	-	1200	-	-	-	-	-	-	1200	78%
Tučepi	1	2030	240	50	200	-	-	20	-	100	610	-	-	
	2		2240	50	1200	-	-	2020	-	100	-	5610	-	
	3		1240	250	200	-	-	220	-	160	-	-	2070	72%
Dračevac	3	525	225	-	-	-	450	-	-	-	-	-	675	100%
Podgora	1	1200	110	-	245	-	380	150	-	-	885	-	-	
	2		1310	-	1245	-	530	650	-	-	-	3735	-	
	3		460	-	325	-	530	350	-	-	-	-	1665	100%
Ukupno	1	13040	510	50	749	690	754	610	250	100	3713	-	-	
	2		7610	50	5649	1690	904	4410	250	100	-	20.663	-	
	3		5425	550	2649	2040	1804	1830	250	670	-	-	15.218	93%

Legenda: KP – kapacitet plaže, H i TN – hoteli i turistička naselja, M – moteli, O – odmarališta, D. lj. – dječje ljetovalište, K – kampovi, KR – kućna radinost, SŠ – smještaj u školama, V&W – vile i weekendice. 1 – postojeći kapaciteti, 2 – ranije predloženi kapaciteti od N.O.-a, 3 – kapaciteti predviđeni regionalnim planom

Izvor: Regionalni plan turističke izgradnje obalnog područja od Brela do Podgore, 1961.

Tablica 3.
Planirani smještajni kapaciteti od Brela do Podgore prema vrsti smještaja i broju ležajeva

	Hoteli i pansioni	Turistička naselja	Moteli	Kampovi	Odmarališta	Ukupno
Područje Makarske rivijere	198	365	20	125	151	859

Tablica 4.

Planirane površine u ha za izgradnju smještajnih kapaciteta 1967. godine na Makarskom primorju

Izvor: *Tržišni aspekti i raspored turističke potražnje kao podloga za turističku rajonizaciju Jadranskog područja*, str. 50.

U *Programu dugoročnog razvoja i planu prostornog uređenja Jadranskog područja*¹² istaknuto je kako prostorni aspekt razvoja turizma na Makarskom primorju, zbog svojih specifičnosti, predstavlja kompleksan zadatak. Istaknuto je kako Makarska ima povoljan položaj u pogledu cestovnog prometa u smjeru juga ili na povratku s juga, dok se u pogledu utjecaja neretvanske magistrale može očekivati tendencija dezintegracije. Predloženo je zoniranje Makarskog područja na tri zone: zona Baška Voda; zona Makarska i zona Gradac. Kao alternativa priključena je autonomna zona prostora Ploče–Metković. Prvi puta utvrđivan je ukupni prihvatni turistički potencijal pomoću dviju metoda. Jednu je izrađivao *Zavod za ekonomiku turizma*, a drugu *Urbanistički institut Hrvatske*.

Zavod za ekonomiku turizma (danas *Institut za turizam*) polazio je od pretpostavke da na jedan dužni metar obale (m') pogodne za kupanje dolazi 1,92 kupaca, a primjenom koeficijenta istodobnosti od 1,4 dobiven je ukupni prihvatni potencijal 2,2 milijuna turista za cijelo područje hrvatskog Jadrana. Urbanistički institut je utvrđivao prihvatni potencijal na osnovi snimanja prostora i utvrđivanja kapaciteta kupališnog pojasa 6 m² po kupcu, te je utvrđen prihvatni potencijal od 1,781 milijuna turista. U skladu s navedenim prihvatnim potencijalom za hrvatsko područje Jadrana, računao se broj ležajeva za pojedina područja, koji se razlikovao između Zavoda za ekonomiku turizma i Urbanističkog instituta. Prvi je za Makarsko primorje planirao kapacitet 119.650 turista, dok je drugi planirao 90.000 turista.¹³ Za usporedbu, Makarska je rivijera 1967. imala ukupno 25.071 ležaj (hoteli, odmarališta, domaćinstva, kampovi), a 1984. već 71.865 ležajeva (Franić, 1985., 35).

U navedenom dokumentu naglašeno je kako velika šansa za razvoj turizma proizlazi iz turističke neizgrađe-

12 *Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja jadranskog područja*, knjiga 15-43.

13 *Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja jadranskog područja*, knjiga 14-43, str. 7.

nosti Jadrana, te da je planskom izgradnjom (za razliku od Španjolske i Italije, koje osjećaju posljedice neplanskog turizma) moguće postići optimalnu turističku gustoću.

REGIONALNI PROSTORNI PLAN JUŽNOG JADRANA

Regionalni prostorni plan južni Jadran predstavlja jedan od najkompleksnijih planova koji su izrađeni na području Hrvatske. Sastojao se od: Regionalnog prostornog plana za južni Jadran, Generalnih urbanističkih planova (4 prostorne jedinice) i Urbanističkih detaljnih planova (8 lokacija – 4 u Hrvatskoj i 4 u Crnoj Gori). Od 8 lokacija za detaljne planove jedna se odnosi na lokaciju Biloševac kod Makarske.

I u ovom je planu, zbog iznimno kvalitetnih prostornih uvjeta, za područje Makarske rivijere planirana forsirana turistička izgradnja s mogućim ukupnim kapacitetom od 70.000 ležajeva (hoteli 31.500, kampovi 10.500, kućna radinost 15.400 i ostalo 12.600 ležajeva),¹⁴ uz adekvatnu opremu i izgradnju svih pratećih sadržaja zabavnog i servisnog karaktera. Na naglo prodiranje turizma ukazuje činjenica da je taj planirani smještajni kapacitet realiziran 1983. godine (Franić, 1985., 35). Za područje tadašnjega Grada Makarske planirano je 26.500 ležajeva unutar četiriju osnovnih zona: Baško Polje 8000 ležajeva, Biloševac 10.000 ležajeva, Grad Makarska 3500 ležajeva i Tučepi 5000 ležajeva.

U svim planovima stalno je naglašavana nužnost „apsolutne zaštite prostora i pejzaža, njegove zakonske i tretmanske revalorizacije“.¹⁵

Paralelno s navedenim planom 1967. izrađena je *Odluka koja zamjenjuje regionalni prostorni plan obalnog područja općine Makarska*, kojom je planiran kapacitet od 78.000 ležajeva.

PROSTORNI PLAN OPĆINE MAKARSKA 1985.

Prostorni plan uređenja općine Makarska iz 1985. godine predstavlja jedan od najkvalitetnijih prostornih planova za to područje, jer je realno planirao broj ležajeva u odnosu na postojeće kapacitete.

Analizirajući površine za turističku izgradnju, one su činile 3,2% ukupne površine bivše općine Makarska. Postotak površine čini se malen, ali potrebno je imati na umu da su te površine planirane isključivo uz obalu, odnosno Makarsko primorje.

14 Projekt južni Jadran, Urbanistički projekt Biloševac, Makarska, str. 6-7.

15 Urbanistički projekt Biloševac – Makarska, projekt Južni Jadran, UN program razvoja SFR Jugoslavije, 7.

		Osnovni kapaciteti			Komplementarni kapaciteti					Ukupno	
	Mjesna zajednica	Uk	H	TN	Uk	K	PS	RO	DJ i OO	St	
1	Gornja Brela	-	-	-	50	-	-	-	-	50	50
2	Donja Brela	3600	3200	400	3450	-	2750	100	-	600	7050
3	Baška Voda	6500	2100	4400	13.500	4000	6000	1000	1000	1500	20.000
4	Bast	-	-	-	140	-	40	-	-	100	140
5	Krvavica (B-P)	500	600	-	2800	-	1500	500	-	800	3400
6	Veliko Brdo	-	-	-	300	-	240	-	-	60	300
7	Makarska	12.700	2700	10.000	16.500	-	12.000	2500	-	2000	29.000
8	Tučepi	4000	3200	800	8800	-	8250	200	-	330	12.800
9	Podgora	4100	2500	1600	5830	-	3000	250	-	600	9950
10	Drašnice	650	150	500	2470	500	1750	120	-	100	3120
11	Igrane	4000	2000	2000	3510	1000	1750	160	-	600	3910
12	Živogošće	7000	1000	6000	4650	2000	1750	100	-	800	11.650
13	Drvenik	1000	500	500	2800	500	1800	200	-	400	3900
14	Zaostrog	1250	500	750	2900	250	1750	300	-	600	4130
		41.800	16.450	25.350	67.820	8250	44.580	5430	1000	8540	109.620

Tablica 5.

Prostorni razmještaj turističkih smještajnih kapaciteta za 2001. godinu prema Prostornom planu općine Makarska iz 1985.

Legenda: *Uk* – ukupno, *H* – hotel, *TN* – turističko naselje, *K* – kampovi, *PS* – privatni smještaj, *RO* – radnička odmarališta, *DJ i OO* – dječja i omladinska odmarališta, *St* – stanovi za odmor i rekreaciju

Izvor: PPO Makarska, 1985., Tabela II, Službeni glasnik općine Makarska, 128.

Godina	Planirani broj ležajeva	Postojeći broj ležajeva				
		Broj ležajeva ukupno	Hoteli	Odmarališta	Domaćinstva	Kampovi
1930.	-	2802	1312	-	1490	-
1947.	-	1419	293	206	920	-
1961.	15.218*	8726	947	1719	5560	500
1967.	90.000 (J)	25.071	4121	3250	13.000	4700
1967.	78.000**	25.071	4121	3250	13.000	4700
1968.	70.000 (JJ)	30.257	4358	3743	14.528	7628
1974.	42.500***	49.338	6783	4109	27.446	11.000
1981.	-	70.227	8985	4992	40.000	16.250
1984.	-	71.865	10.815	4725	40.000	16.255
1985.	109.620****	-	-	-	-	-

Legenda: * *Regionalni plan turističke izgradnje obalnog područja od Brela do Podgore (bez Grada Makarske);*

** *Odluka koja zamjenjuje regionalni prostorni plan obalnog područja općine Makarska (Glasnik 3/67);*

*** *Urbanistički plan priobalnog područja općine Makarska (Službeni glasnik općine Makarska 4/74);*

**** *Prostorni plan općine Makarska (Službeni glasnik općine Makarska 8/85). J – Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja Jadranskog područja, JJ – Regionalni prostorni plan južni Jadran.*

Tablica 6.
Usporedni pregled planiranog i postojećeg broja smještajnih kapaciteta na Makarskom primorju

BAŠKO POLJE – PLAN I PROJEKT IZ 1960.

Iako se sadržaj ovog članka odnosi na sagledavanje odnosa prostora i turizma u regionalnom kontekstu odnosno Makarskom primorju, pozornost zaslužuje jedan zaboravljen detaljni prostorni plan za izgradnju turističkog naselja Baško Polje, koji nije realiziran, a predstavlja jedan od prvih detaljnih prostornih planova¹⁶ za turističko naselje u Hrvatskoj.

Kada se piše o izgradnji turističkog naselja Baško Polje, uvijek se navodi Urbanistički projekt turističkog kompleksa iz 1974., koji je izradio UI SR Hrvatske, a zapravo je detaljni plan za turističko naselje izrađen već 1960.

Bez obzira na to što se radi o detaljnom urbanističkom planu (nije djelokrug republike, već općine), za taj je plan *Odbor za privredu Izvršnog vijeća Sabora NR Hrvat-*

¹⁶ Branko Petrović i Branko Vasiljević u Povelama kod Novog Vinodolskog 1959.–1960. izrađuju plan turističkog naselja koji je realiziran, ali danas je u jako lošem stanju.

ške, s obzirom na deficitarnost smještajnih kapaciteta za inozemni turizam, 1960. donio Odluku o izradi detaljne studije za izgradnju jednog oglednog (uzornog) turističkog naselja (kasnije zvano turističko selo). Za tu svrhu formirana je komisija koja je predložila izgradnju suvremenog turističkog naselja kapaciteta 500 ležajeva, s mogućnošću daljnjeg proširenja.¹⁷ Komisija je predložila lokaciju Baško Polje kod Makarske, smatrajući je jednom od najpovoljnijih lokacija jer je gotovo netaknuta. Izgradnja je planirana u rastresitom tipu uz punu valorizaciju borove šume i plaže. *Birou za turističko ugostiteljsku izgradnju* (danas *Institut za turizam*) 1960. godine povjerena je izrada programa,¹⁸ zatim prethodne studije, a direktivni program urbanističkog krokijskog i detaljno rješenje izradio je Zavod za izgradnju AGG fakulteta u Zagrebu. Prije raspisivanja urbanističkog natječaja izrađeni su: Ekonomska studija uvjeta za izgradnju; Urbanističke proporcije izgradnje turističkog naselja Baško Polje te Direktivni program za izgradnju turističkog naselja Baško Polje. Na natječaju je sudjelovalo pet natjecateljskih grupa.¹⁹ Prva nagrada dodijeljena je arhitektu Miri Marasoviću, nakon koje je *Projektni biro Marasović* izradio *Urbanističko arhitektonsko rješenje turističkog sela Baško Polje*. Projekte za bungalove potpisala je arhitektica Marta Gomboš Berček, a uz nju sudjelovala je i arhitektica Milena Milač. Za turističko je naselje *Biro za turističko ugostiteljsku izgradnju* izradio detaljan investicijski program.

Prema programskim zahtjevima i urbanističkim propozicijama, područje je podijeljeno na tri zone: zonu smještajnih objekata, zonu prijamnog i servisnog prostora te prehrane (recepcija, garaže, radionice, spremišta, parking koji treba koristiti šumu) kao i kupališno-rekreativnu zonu (objekt za razonodu, objekt za prehranu, organizirano kupalište, sportska igrališta, manje pristanište za turističke brodove). Planirano je ukupno 274 stambene jedinice, što iznosi 206 stambenih jedinica u bungalovima, a 68 jedinica u blokovima. Bungalovi su razrađeni u mj. 1:100. Visina objekata bila je prizemlje ili prizemlje + 1 kat. Propozicije su izrađene u mj. 1:5000 i mj. 1:2000. Cijelo područje trebalo je biti atraktivna urbanističko-arhitektonska cjelina.

17 U arhivi Instituta za turizam nalazi se 6 fasciklā sadržaj kojih se odnosi na investicijski program za gradnju turističkog naselja Baško Polje te Informacija u vezi izgradnje turističkog naselja u Baškom Polju.

18 Za osnovne studijske radove osigurana su sredstva u iznosu od 10 milijuna dinara.

19 Ocjenjivački sud činili su: prof. D. Galić, prof. D. Ibler, prof. D. Boltar, ing. D. Hećimović, dr. S. Marković, B. Ivković i V. Luketina.

Da se navedenom projektu izgradnje turističkog naselja/sela pristupalo ozbiljno, vidljivo je iz činjenice da je Zavod za projektiranje sanitarno-građevinskih objekata „Sanito-projekt“ iz Zagreba izradio detaljni projekt svih instalacija naselja (voda, struja, kanalizacija, telefon) te troškovnik opreme.²⁰

Prema investicijskom programu koji se bazirao na prethodnim detaljnim studijama, utvrđen je iznos ulaganja u privredne i komunalne objekte za prvu etapu – 1.449.191.000,00 din.

ZAKLJUČAK

O turizmu na Makarskom primorju raspravlja se cijelo 20. stoljeće,²¹ a posebno nakon Drugoga svjetskog rata. Prilikom određivanja mogućih smjerova razvoja jadranskog područja Hrvatske nakon Drugoga svjetskog rata, razvoj turizma zauzimao je važno mjesto, a područje Makarskog primorja u tome nije iznimka.

Uvidom u izrađenu prostorno-plansku dokumentaciju za Makarsko primorje nakon Drugoga svjetskog rata do devedesetih, vidljivo je da je ona mnogobrojna (Milas, 1983.), te se može zaključiti kako postoji kontinuitet prostornog planiranja za potrebe turizma. Turistička je funkcija neizostavna funkcija svih regionalnih prostornih planova Makarskog primorja nakon Drugoga svjetskog rata. Oni su, između ostalog, trebali služiti kao instrument za utvrđivanje prostornih receptivnih uvjeta za turističku izgradnju.

U ovom članku analizirani su regionalni prostorni planovi koji se uglavnom odnose na Makarsko primorje, a ne i njegovo zaleđe, koje ima velike turističke potencijale (Štambuk, 1982.; Marinović-Uzelac, 1983.) pa će i taj prostor u dogleđno vrijeme vjerojatno biti pod pritiscima novogradnje.

Prilikom izrade prostornih planova od 1945. do 1990. različitim se pokazateljima željelo povezati prostor i turizam. Jedan od načina bio je određivanje broja ležajeva. Tako se u početku za planiranje maksimalnog broja ležajeva na određenom području koristila dužina plaže pogodna za kupanje, te smještaj ljudi po m' plaže, zatim m² plaže.

20 S obzirom na mogućnosti cjelokupnog terena Baškog Polja predviđena je izgradnja u svim etapama oko 2200 kreveta. Svaka polovina mogla bi se izvoditi u dvije etape po 550 kreveta. Kao investitor za drugu polovinu oko 1100 kreveta bila je zainteresirana JNA.

21 Godine 1911.–1913. po nalogu bečke komisije izrađuju se projekti za hotele duž jadranske obale, pa tako i peterokatni hotel za Makarsku.

Prema dobivenom broju kupaca određivao se broj ležajeva na određenom području. Kasnije se za opterećenost prostora turizmom koristio indeks turističke funkcionalnosti,²² odnos broja ležajeva i broja stanovnika. Prema indeksu turističke funkcionalnosti, od svih općina u Jugoslaviji, Makarska je zauzimala treće mjesto, nakon Poreča i Budve. Tako je 1971. indeks turističke funkcionalnosti za prostor bivše općine Makarske iznosio 254,6, a 1981. iznosio je 325,6. Tom je indeksu pridonosio velik broj izgrađenih komercijalnih ležajeva i relativno malen broj stanovnika. Za usporedbu, općina Makarska imala je 1953. 12.420 stanovnika, 1961. 12.758 stanovnika, 1971. 15.510 stanovnika, 1981. 17.819 stanovnika, a 1991. 21.041 stanovnika. Kada se analizira porast broja stanovnika od 1961.–1981., najveći skok u doseljavanju stanovništva bio je u razdoblju 1966.–1971. Ako se uzme u obzir da je povećanje broja stanovnika nastalo imigracijom stanovništva, vidljivo je da je na Makarskom primorju došlo i do promjene strukture naseljenosti (Lulić, 1984.) poradi naglog razvoja turizma. Nema sumnje da je turizam potaknuo i ostvario temeljitu transformaciju prostora, kako fizijskih tako i funkcionalnih obilježja prostora u cjelini, ali uz različite velike diferencijacije i intenziteta u različitim dijelovima makarskog područja.

Usporedbom broja ležajeva i površine zemljišta u planovima od 1960-ih do sredine 1980-ih (1960., 1967., 1968., 1974., 1985.) vidljivo je kako nije došlo do drastičnih povećanja planiranih površina za turizam kao što je ostvareno povećanje smještajnih kapaciteta. Tako je 1960. planirano 15.218 ležajeva, 1967. 78.000 ležajeva, 1968. 70.000 ležajeva, 1974. 42.500 (samo za komercijalni turizam) i 1985. planirano 109.620 ležajeva. Za napomenuti je da je na Makarskom primorju 1984. registrirano ukupno 71.865 ležajeva (Franić, 1985., 35).

Za detaljnu analizu utjecaja turizma na prostor mogu se uzeti u obzir brojni indirektni pokazatelji kao što su: povećanje potrošnje pitke vode, zbrinjavanje otpada, pročišćavanje otpadnih voda, zelene površine itd., ali isti nisu razmatrani u ovom članku.

Uvidom u trajanje prostornih planova vidljivo je da je jedan od razloga njihove izmjene, odnosno izrade novih, bio i promjena broja smještajnih kapaciteta. Dugoročni prostorni planovi postajali su srednjoročni. Od kasnih

22 Vidi: Klarić, Z. (1987.), 161, Indeks turističke funkcionalnosti

$$Tf\ index = \frac{\text{broj komercijalnih ležaja} \times 100}{\text{broj stalnih stanovnika}}$$

1950-ih do 1985. za Makarsko primorje izrađeno je više od 5 regionalnih prostornih planova. Svaki od njih trebao je biti dugoročni, a zapravo je svaki od njih bio u primjeni uglavnom oko 10 godina.²³

U ovom radu nailazilo se na teškoće prilikom analize različitih pokazatelja, jer ih je bilo teško uspoređivati ili zbog česte promjene teritorijalnog ustroja (kotar, općina, turistička regija) ili zbog upotrebe pojedinih pojmova (npr. komercijalni i nekomercijalni turizam, komercijalni ležajevi, komplementarni ležajevi itd.).

Bez obzira na rezultate različitih pokazatelja, *Regionalni plan turističke izgradnje obalnog područja od Brela do Podgore* 1958.–1961., uz onaj za šibensko područje, predstavlja prvi primjer prostornoga plana za potrebe turizma u kojem se planiraju različite vrste smještajnih kapaciteta kao i njegova brojnost – znatna za tadašnje hrvatske (jugoslavenske) prilike.

U svim prostornim planovima naglašavana je važnost uklapanja turističke izgradnje u pejzaž i aglomeracije, o uređenju okoliša, vidicima itd.

Zbog kompleksnosti i slojevitosti, a često i nejasnih odnosa između turizma i prostora, vidljivo je da prostorno planiranje i razvoj turizma zahtijeva interdisciplinarni pristup, jer rezultati ne ovise samo o prostornim planerima ili planerima razvoja turizma.

Sve navedeno ukazuje na to kako je nedovoljno istražen utjecaj turizma na prostor kao i na socijalni i prirodni okoliš. Ako se stvarno želi uskladiti turističko i prostorno planiranje, vidljivo je kako to predstavlja kompleksnu socijalnu, ekonomsku i kulturno-političku zadaću društva, čije je uzroke i posljedice teško predvidjeti.²⁴

Prostorni aspekt turizma ne može se sagledati bez poznavanja trendova turizma na globalnom planu (izgradnja sve većih i samodostatnih hotelskih kompleksa, izgradnja velikih turističkih naselja, sve veći promet kruzerima itd.). Stajalište prema globalnim trendovima u turizmu svakako se može odrediti usklađenim nacionalnim politikama prostornog razvoja i turizma. Iako je javnost najosjetljivija na okoliš, planeri i arhitekti ne mogu si dopustiti da ne prate trendove u turizmu. Razvoj turizma ne mogu isključivo kontrolirati, koordinirati i planirati pojedine profesionalne struke. Turizam je uvijek rezultat kulturne i gospodarske politike svih sudionika kao i ukusa i navika sve većeg broja turista.

23 Npr. Plan iz 1974. rađen je za 30 godina unaprijed, a promijenjen je već 1985.

24 Nakon potresa u Makarskoj 1962., te i sljedeće godine vidljiv je pad turističkog prometa.

Temeljni problem turističkog razvoja ne može biti prostorno planiranje, ali može biti obratno. Turizam bez prave politike, strategije i instrumenata za njegovu provedbu, uz neusklađenost s ostalim djelatnostima, predstavlja zapreku za prostorno planiranje, očuvanje prostora kao nacionalnog dobra i cjelokupnog razvoja. Kritike su svakako neosnovane ako se razvoj, turizam i prostor ne sagledavaju u cjelini.²⁵

LITERATURA

- (1959.), *Metodologija i uputstva za izradu dugoročnog programa razvitka turizma. A) Primorska turistička područja*, Zagreb, Komisija za turizam Odbora za privredu Izvršnog vijeća Sabora NR Hrvatske.
- (1960.), *Informacije – Turističko naselje Baško Polje*, Zagreb, Biro za turističko-ugostiteljsku izgradnju.
- (1961.), *Turističko naselje Baško Polje – investicioni program*, Zagreb, Biro za turističko-ugostiteljsku izgradnju, Institut za urbanizam AGG fakulteta u Zagrebu i APB Marasović.
- (1961.), *Urbanističke propozicije izgradnje turističkog naselja Baško Polje*, Zagreb, Biro za turističko-ugostiteljsku izgradnju.
- (1965.), *Tržišni aspekti i raspored turističke potražnje kao podloga za turističku rajonizaciju Jadranskog područja*, Zagreb, Zavod za ekonomiku turizma.
- (1967.), *Program dugoročnog razvoja i plan prostornog uređenja jadranskog područja*, Zagreb, Urbanistički institut SR Hrvatske.
- (1967.), Odluka koja zamjenjuje regionalni prostorni plan obalnog područja općine Makarska, *Službeni glasnik*, Makarska.
- (1968.–1969.), *Regionalni plan južnog Jadrana*, Ujedinjene nacije – program za razvoj, Vlada SFR Jugoslavije, Urbanistički institut SR Hrvatske, Republički zavod za urbanizam SR Crne Gore, Urbanistički zavod SR Bosne i Hercegovine, Institut za ekonomiku turizma, međunarodni konzultativni konzorcij Tekne Milano i Cekop Warszawa.
- (1974.), Urbanistički plan priobalnog područja općine Makarska, *Službeni glasnik općine Makarska*, Makarska.
- (1977.), *Koordinacioni prostorni plan Dalmacije*, Urbanistički zavod Dalmacije, Split.
- (1985.), Prostorni plan općine Makarska, *Službeni glasnik općine Makarska*, Makarska.
- Alfier, D. i Domanik, R. (1954.), Osnovne pretpostavke o ekonomici i unapređenju našeg turizma. U: *Zbornik*

25 Za uvid u podatke zahvaljujem: Ivani Gojak, Milivoju Franiću, Sandi Klarić Lukač, Marti Gomboš Berček i Dubravki Landu Boltar.

- rasprava o problemima turističke privrede, savjetovanje u Dubrovniku od 28. do 30. listopada 1954.* (str. 3-46), Zagreb, Društvo ekonomista Hrvatske.
- Antolić, V. (1949.), Makarska – Generalna regulatorna osnova, *Arhitektura*, 3 (18-22): 63-66.
- Barbić, M. (1955.), Osnovni ekonomski problemi sezonskog ugostiteljstva. U: *Zbornik rasprava o problemima turističke privrede, savjetovanje u Dubrovniku od 28. do 30. listopada 1954.* (str. 47-72), Zagreb, Društvo ekonomista Hrvatske.
- Boltar, D. (1962.), Prvi pokušaj prostornog planiranja turizma u nas, *Arhitektura*, 16 (15-18): 17-18.
- Franić, M. (1983.), Kretanje stanovništva i neke migracije pod utjecajem turizma na području općine Makarska, *Acta Biokovica*, 2: 393-400.
- Franić, M. (2006.), *Razvoj turizma u Makarskoj*, Makarska, Turistička zajednica grada Makarske.
- Klarić, Z. (1987.), Neka razmatranja o turističkoj regionalizaciji Jugoslavije na temelju indeksa turističke funkcionalnosti. U: *Teorija in metodologija regionalne geografije, Dela*, št. 4. Oddelek za geografiju Filozofske fakultete Univerze Edvarda Kardelja v Ljubljani, Ljubljana.
- Lahman, O. (1970.), Suvremena društvena transformacija Makarske. U: J. Ravlić (ur.), *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28.–30. rujna 1969.* (str. 519-544), Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Lulić, F. (1984.), *Transformacija strukture naseljenosti Makarskog primorja uvjetovana razvitkom turizma*, Prirodno-matematički fakultet Sveučilišta u Zagrebu (neobjavljena doktorska disertacija).
- Marasović, M. (1966.), O dosadašnjoj turističkoj izgradnji jadranske obale, *Čip*, 13 (160-161): 1-9.
- Marinović-Uzelac, A. (1983.), Neki osnovni problemi prostornog uređenja Biokova, *Acta Biokovica*, 2: 349-354.
- Milas, D. (1983.), Makarsko primorje i prostorno-urbanistički planovi, *Acta Biokovica*, 2: 355-373.
- Štambuk, M. (1983.), Sociodemografske promjene i perspektive razvitka biokovskog sela, *Sociologija sela*, 20 (3-4): 169-183.
- Ugrenović, V. (1946.), Životni zadaci arhitekture i problemi naše tehničke nastave, *Narodni list*, 2 (242): 7.
- Urlić, Lj. (1997.), Arhitekt Olga Pavlinović (1927.–1982.), *Makarsko primorje*, 3: 131-144.
- Urlić, Lj. (1999.), Prilog poznavanju nastanka grada Makarske, *Makarsko primorje*, 4: 83-91.
- Urlić, Lj. (2006.), Povijesni kontekst, građanske vile i transformacije grada Makarske. U: N. Grujić (ur.), *Kultura ladanja: zbornik Dana Cvita Fiskovića* (str. 289-300), Zagreb, Institut za povijest umjetnosti i Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta.
- Urlić, V. (2008.), *Počeci turizma u Makarskoj i Primorju do 1940. godine*, Makarska, Gradski muzej Makarska.

IZVORI

Arhiva prof. ing. Dragan Boltar, Arhitektonski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

KRATICE

AGG fakultet – Arhitektonski, Građevinski i Geodetski fakultet, Zagreb

JNA – Jugoslavenska narodna armija

NR – Narodna Republika

PPO – Prostorni plan općine

SFRJ – Socijalistička Federativna Republika Jugoslavija

SR – Socijalistička Republika

UI SR – Urbanistički institut Socijalističke Republike

UN – Ujedinjene nacije

Valentina LASIĆ

POMORSKO-URBANI-
STIČKI RAZVOJ
MAKARSKE LUKE
OD 1945. DO 1985.

Makarska luka, kao najveća prirodno zaštićena uvala, jedna je od glavnih odrednica za naseljavanje na ovom području. Toponim Gornja luka označuje gradsku luku, a Donja luka, koja se smjestila zapadno od poluotoka Sv. Petar, današnje je gradsko kupalište. Gornja luka ovalnog je oblika s južnim otvorom. Smještena je između poluotoka Sv. Petar na zapadnoj strani i rta Osejava s jugoistočne strane. Luka je plitka i slabo zaštićena, osobito izložena valovima iz smjera J, JZ i Z, što predstavlja opasnost za obalnu infrastrukturu i privezana plovila. Sve do 20. st. luka je mogla udovoljiti osnovnim zahtjevima pomorske trgovine svoga gravitirajućeg prostora, Makarskog primorja.

URBANISTIČKI RAZVOJ LUKE DO 1945.

Prostorno uređenje makarske luke može se podijeliti u nekoliko faza. Prvu predstavlja sustavnija izgradnja obale, koja se, zbog nedostatka arhivskog materijala, vremenski smješta negdje sedamdesetih godina 19. st. Luka posjeduje tri gata; središnji, glavni gat smješten je ispod gradskog trga, a dva manja s njegove istočne i zapadne strane. Operativna obala je dosta kratka i nefunkcionalna.¹ Prostire se od glavnoga gata (Veliki mul) do sporednog (Mali mul) na zapadnom dijelu. Ispred Velikog mula nalazi se privez za veća plovila koja nisu mogla pristati uz obalu. Makarska nije raspolagala većim skladišnim prostorima, tako da je nerijetko cijela obala bila zakrčena teretom. Od tada pa sve do tridesetih godina 20. st. neće se znatnije izmijeniti izgled i infrastruktura luke. Manji popravci većinom su izvedeni iz estetskih razloga ili poradi razornog djelovanja juga. U ovom razdoblju dolazi do izgradnje Lučke kapetanije. Zgrada je bila malih dimenzija, smještena uz

¹ Operativna obala je osnovni dio luke, čvrsta obalna građevina namijenjena pristajanju plovila.

glavni gat, najfrekventniju točku cijelog pristaništa. Podižu se i pomorske građevine koje trebaju osigurati nesmetano odvijanje pomorskog prometa, lučko svjetlo (1873. g.) na glavi glavnoga gata i svjetionik Sv. Petar (1884. g.) na istoimenom poluotoku. Izgradnjom turističkih smještajnih kapaciteta nakon Prvog svjetskog rata dolazi do prve značajnije izmjene naličja obale. Mogli bismo to nazvati manjom podfazom, s obzirom na to da se ne mijenja izgled same operativne obale. Poneki zahvati usmjereni su na poboljšanje komunalne usluge.

Razvijanjem kolnog prometa i prijevoznih sredstava nametala se tridesetih godina 20. st. potreba za proširenjem rive, što predstavlja drugu fazu prostornog uređenja. U tom razdoblju učinjene su prve značajnije promjene. U prvom redu bila je proširena postojeća operativna obala, uređen je kolni promet i pješačka staza, promijenjene su i postavljene bitve za privez plovila.² Djelomično je bila uređena istočna obala, tzv. Marineta, izgradnjom nadmorskoga kamenog zida. Međutim, sve navedeno nije utjecalo na znatnije povećanje pomorskog prometa luke.

Treća faza obuhvaća razdoblje nakon 1945., kada je najznačajnije i izmijenjena obalna crta, jer je, kao i mnogi objekti, bila djelomično ili potpuno uništena aktiviranjem mina postavljenih kod hotela Central, istočno od crkve Sv. Filipa.³

IZGRADNJA LUKE OD 1945. DO 1955.

Nakon oslobođenja 21. XI. 1944. grad ima oko 2190 stanovnika i podijeljen je na sedam naselja: Plažu, Centar, Bidol, Vrpolje, Potok–Marineta, Puharići, Makar, Kotišina. Kanalizacijska mreža nije uređena, a glavni kanali su uništeni. Glavna prometnica ide od ulaska u grad prema naselju Gorinka te jednim krakom preko obale, a drugim do izlaza. U gradu su se nalazila 23 javna poduzeća s ukupno 599 zaposlenih.⁴ Razaranja i stanje vinograda, voćnjaka i vrtova koji su tri godine bili zapušteni dovelo je

2 Bitva ili kolona standardni je dio lučke opreme za privez plovila.

3 Skupinu oko 10-15 mina težine po 1000 kg aktivirale su 8. rujna 1944. g. dvije bombe bačene iz savezničkih zrakoplova. Gotovo sve privatne i javne kuće uz obalu urušene su, kao i stara zgrada Lučke kapetanije, smještena uz glavni gat. Iskopani su duboki krateri od oko 4-5 metara, širine oko 30-ak metara. Uz to su u ljeto 1944. g. njemačke trupe postavile oko 110-115 mina, pravokutnog oblika, dimenzije komora 40x40x30 cm, od najzapadnijeg dijela obale Pliševca do hotela Miloš Veliki; Državni Arhiv u Splitu, Kotarski NOO Tajništvo Makarska, V/3. (dalje DAST, KNOO Ma).

4 DAST, KNOO Ma, V/3.

Valentina LASIĆ
**Pomorsko-urbanistički
 razvoj makarske luke
 od 1945. do 1985.**

Slika 1.
 Obala nakon
 oslobođenja

stanovništvo do ruba propasti.⁵ Kao lučka ispostava, Makarska je bila pod djelokrugom Uprave pomorske oblasti srednjeg Jadrana, u Splitu.

S raščišćavanjem materijala i sanacijom obale počelo se odmah u studenom 1944., pogotovo stoga što je sav cestovni promet koji se odvijao preko obale bio prekinut. Većina starih obiteljskih kuća, koje su gusto zbijene pratile obalu, nepovratno je nestala, a druge su obnovljene u skromnim okvirima. Uklanjanjem ruševina grad se otvorio prema obali širokim prilazima.⁶ Radove je izvodila omladina iz grada i okolnih sela, pod vodstvom Stanka Lokića.⁷ Sav nagomilani materijal bacao se u kratere nastale uslijed eksplozija. Za privremeno stanovanje osposobljeno je 780 stambenih zgrada, 41 javnih te 450 gospodarskih objekata. Privatnicima je odobren zajam od 1,400.000 din, a na popravak javnih zgrada i uređaja tijekom 1946. g. utrošeno je 11,000.000 din (*Slobodna Dalmacija*, 1. 4. 1947., br. 687, 5). Za popravak vodoopskrbnih i lučkih postrojenja utrošeno je dodatnih 2,318.000 din, a vrijednost dobrovoljne radne snage procjenjuje se na 344.500 din (*Slobodna Dalmacija*, 4. 6. 1947., br. 732, 2). Svakodnevnim radom već 1945. godine omogućen je cestovni promet.

Opseg razaranja (681 metar) nametao je potrebu izgradnje cijele operativne obale. Olakotna okolnost bila je

5 Jedina 'trgovina' jest zamjena za ulje, i to većinom žito u omjeru 1 litra ulja za 5 kilograma kukuruza, 4 kg pšenice ili 8 kg krumpira; DAST, KNOO Ma, 1/I, 1/II, Gospodarstvo, Izvještaj za prosinac 1944.

6 Na zapadnoj strani obale tako je nestala zgrada starog i novog hotela Zagreb, hoteli Sarajevo, Meteor, Jadran, Central, kuća obitelji Staničić, tri kuće obitelji Pavlović Lučić, Barićeva kuća, kuća Imbre Broša, Zanchia, Bepe Delića, zgrada stare Općine, Zdravstveni ured, stara zgrada Lučke kapetanije. Na njihovim mjestima sagrađene su stambene višekatnice, nova zgrada Općine te široke ulice koje vode prema Kalelargi i Velikom putu.

7 Prema kazivanju gospodina Ratka Pavlovića Lučića od 25. 9. 2004.

što je Makarska ušla u prvi red gradova (Zagreb, Karlovac, Sisak, Dubrovnik, Makarska i Duga Resa) predviđenih za plansku obnovu (Antolić, 1949.). S radovima na obali započelo se u listopadu 1946., a posebno se intenziviraju 1947. Zbog kompleksnosti poslova i raspoloživih tehničkih sredstava, obnova luke bila je jako zahtjevna, te se odužila do 1954. g. Radove je vodio Kotarski NOO, izvodilo ih je lokalno građevinsko poduzeće "Izvođač", na čelu s upraviteljem ing. Stjepanom Batošićem, a građevinski materijal se dopremao iz Bosne i Hercegovine (*Slobodna Dalmacija*, 22. 8. 1947., br. 800, 4). Predviđalo se nekoliko etapa obnove. U prvoj, koja je trajala od kraja 1946. do kolovoza 1947., osposobljena su 74 metra operativne obale zapadno od glavnog pristaništa. Uređen je glavni dio radi nesmetanog i što bržeg obnavljanja putničkog i teretnog prometa. Podvodne iskope obavila je posebna grtalica izgrađena za tu svrhu u splitskom brodogradilištu. U travnju 1947. g. započelo je betoniranje, a zatim se pristupilo postavljanju kamene obloge. Pijesak se dovozio s obližnjih predjela Požare i Biloševac te se na samoj rivi mljelo pomoću posebne drobilice. Lijevao se brzovezujući cement AC (650) iz Pule, tzv. crni cement. Pri tome se stavljalo oko 35-40% više cementa jer se računalo na ispiranje morske vode. Sve dizalice bile su provizorne, ručno napravljene. U more su ronionci postavljali šipove i borove stupove za dalekovode.⁸ Za izvođenje navedenih radova odobren je kredit od 2,500.000 din. Dobrovoljnim radom obnovljena je obalna cesta te je nasuto cijelo područje iza obalnog zida (*Slobodna Dalmacija*, 1. 4. 1947., br. 978, 5). Za tu svrhu oformljena je 22. srpnja 1947. g. posebna radna brigada sastavljena od 160 mladih iz obližnjih sela. Radovi su se odvijali neprekidno 6–12 sati dnevno, a vodili su ih građevinari Tomo i Pjero Puharić, koji je ujedno izradio i statiku obale (*Slobodna Dalmacija*, 1. 7. 1947., br. 755, 4).

Drugom etapom bilo je planirano obnoviti 114 metara, ali je izvedeno samo 80 metara zbog nedostatka šipova. Izgrađen je mali gat, tzv. Mali mul, koji je u ratu potpuno razrušen. Ispred njega u moru se nalazilo dosta potopljenih brodova, a među njima i jedan njemački desantni brod (tzv. pinica). Na vrhu pristana postavljena je kamena obla bitva za vezivanje brodova.

U trećoj etapi, 1949., pored obnove preostala 34 metra izgrađeno je i daljnjih 130 metara obale. Obavljeni su podmorski iskopi, uklonjen sav preostali materijal, napravljen nasip, postavljene željezne bitve i nadmorski zidovi od

8 Šip je naziv za drveni ili betonski stup koji se koristi prilikom gradnje dubljih temelja, na mjestima gdje je tlo meko, radi ojačavanja temelja objekta.

Slika 2.
Obnova obale

bijelog bračkog kamena. Sve narudžbe vodio je građevinar Tomo Puharić. Ukupna dužina operativne obale iznosila je 350 m. Nasipanjem terena obala je nekoliko metara produžena u more, čime se proširila šetnica i cesta. Cesta je asfaltirana 1950./1951., što je ujedno i prva asfaltna cesta u Makarskoj. Postavljena su tri sloja asfalta, od Malog mula do samog kraja obale na zapadnoj strani, koja su se ravnala pomoću konja.⁹ U cestu je ugrađeno 9 metara kamene građe, a drvoredi su planirani s obje strane. Ti radovi su dovršeni do travnja 1951. g. (*Slobodna Dalmacija*, 29. 2. 1952., br. 2198, 2).

Tijekom 1952. završavali su se poslovi oko uređenja i izgradnje glavne operativne obale. Do tada je obnovljeno oko 380 metara, u što je od 1946. utrošeno ukupno 26,000.000 din (*Slobodna Dalmacija*, 3. 3. 1952., br. 2200, 2). Komunalno poduzeće „Radnik“ iz Makarske prethodno je uredilo kanalizacijsku mrežu koja je prije rata bila u lošem stanju. Problemi su se javljali za vrijeme velikih oborina, poradi kojih je cesta bila gotovo neprohodna. Uz cijelu luku postavljene su vodovodne cijevi profila Ø100 i manje, a oborinske i fekalne vode odvojeno su prikupljane odvodnim kanalima. Svim navedenim radovima, osim estetskog izgleda, poboljšana je i prometna funkcija obale. Za razliku od stare, nova je proširena za 3 do 4 metra. To je omogućilo pristajanje i brodova veće nosivosti, jer se postigla dubina mora od približno 4 metra uza samu rivu. Glavni se pristan produžio za nekoliko metara. Zazidane su stepenice s njegove istočne strane. Postavljene su metalne bitve za vezivanje brodova, visine trupa 40 cm, visine glave 60 cm. Uklonjen je privez ispred glavnoga gata, koji je izgubio svoju nekadašnju funkciju. Uređena su dva hidranta, na vrhu glavnog pristaništa i kod gradske ljekarne.

9 Prema kazivanju gospodina Slobodana Srzića od 18. 9. 2004.

Na zapadnom dijelu obale, tzv. Pliševcu, 1954./1955. radi bolje zaštite od nevremena izgrađeno je malo pristanište, dužine 25 metara i širine 4 metra. Radove je od lipnja do rujna izvodilo Pomorsko građevno poduzeće iz Splita. Planiranih 4,000.000 din bilo je premalo, te je za daljnje uređenje pločnika i poklopnica utrošeno dodatnih 600.000 din (*Slobodna Dalmacija*, 22. 6. 1954., br. 2912, 2; *Slobodna Dalmacija*, 23. 6. 1954., br. 2913, 2). S radovima se započelo u proljeće, čišćenjem morskog dna i postavljanjem armature u moru. Istočni dio obale, Marina, nije uređivan jer nije ni bio uništen tijekom Drugog svjetskog rata. Naime, radi svoje konfiguracije, male dubine i nefunkcionalnosti, nije bio od strateškog značenja.

U više navrata su tijekom 1953. i 1956. na rivi zasađene kanarske palme (*Phoenix canariensis*). Godine 1955. uređen je pločnik pred zgradom Općine i zelenilo te su posađene murve (*Morus alba*).

Nakon provedenih zahvata, površina cijelog akvatorija iznosila je 6530 m², površina pristanišne obale 862 m², a duljina pristanišne obale $20 + 58 + 10,5 + 58 + 20 = 166,5$ m (Milas i sur., 1985).¹⁰

Slika 3.
Makarska luka
1956. g.

10 Potres koji je pogodio Makarsko primorje 1962. g. ošteti je pločnik na obali. Već sljedeće godine je obnovljen i prekriven kamenim bijelim pločama, u dužini od 250 metara (*Slobodna Dalmacija*, 8. 6. 1963., 5).

Generalni urbanistički plan (*Regulaciona osnova*) izradio je inženjer arhitekture Vlado Antolić, to je ujedno i prvi urbanistički plan grada. Makarska je zamišljena kao malo primorsko mjesto s mogućnostima turističkog razvoja i sa slabim prirodnim prirastom stanovništva. Od posljednjeg popisa iz 1931. g. do sljedećeg, 1948., grad se uvećao za 77 stanovnika, te je u skladu s tim i prilagođen urbanistički plan. Autor je naglasio problem prilaza i kopnenog prometa u luci, a dotadašnju preradu ribe prebacio je na obližnje otoke.

„Dosad je sav autopromet bio vođen uz čitavu obalu luke – od parka plaže pa do samostana uz Osejavu. Time je upropaštena ljepota i sigurnost obale. Obala luke bi trebala – budući je Makarska kupališno mjesto – da bude prvenstveno osigurana za pješake. Trebalo bi biti uređena kao šetalište (promenada)“ (Antolić, 1949., 63-64). Planirane su trase ulica, s tim da su stare većinom zadržane, uz manje promjene (Jadranska cesta zaobilazi grad). Između njih planirane su zone određene namjene: za turizam, stanovanje, sport i rekreaciju. Grad je podijeljen na dva dijela: stari, kojemu je potrebna potpuna sanacija, predviđen je za stalno stanovništvo, te novi (uz plažu), gdje su planirani turistički kapaciteti.

U Donjoj luci bile su predviđene stambene ulice s kućama u nizu i pogledom na more, hoteli, sportsko plivalište, proširenje postojeće plaže na sjeverozapad te brojne zelene površine. Autor je na istočnoj strani grada smjestio bolnicu, sportski stadion, stambenu zonu i park šumu, a manje naselje iznad glavne ceste (današnja ulica Ante Starčevića).

Prikaz 1.

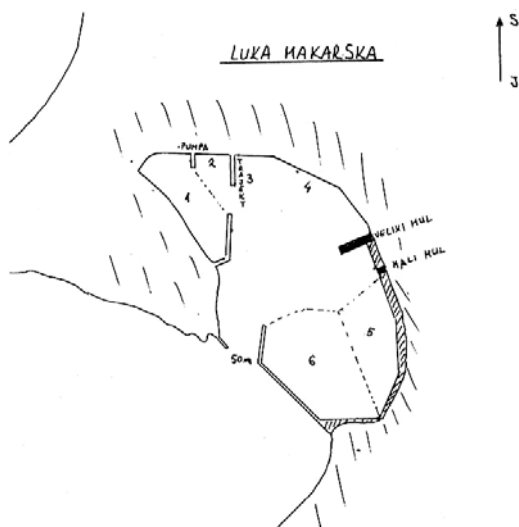
Urbanistički plan
Makarske iz 1948. g.
(Antolić, 1949., 9)

Centralna garaža bila je planirana na ulazu u grad, autobusni kolodvor u luci pokraj glavnoga gradskog trga, operativna obala se trebala povećati i zaštititi s dva lukobrana, a dva mala gata sa zapadne i istočne strane trebala su se ukloniti (Urlić, 1998., 18). Međutim, ovaj prostorni plan, kao ni sljedeće studije, nije u cijelosti proveden, osim nekoliko pojedinačnih projekata. Predviđeni lukobrani nisu izgrađeni, niti su uklonjeni pristanišni gatovi.¹¹

Urbanistički plan iz 1985., koji je izradio Urbanistički institut SR Hrvatske, imao je za cilj izgradnju nautičkog centra kojim bi se omogućilo uključivanje luke u nove turističke trendove. U skladu s tim bili su planirani sljedeći projekti: lučica Plišćevac, koju treba produžiti obalom poluotoka Sv. Petar te je ograditi gatom, čime bi joj se znatno proširila površina; istočno od Malog mula s pumpnom stanicom izgraditi gat za trajekte. Taj prostor je planiran za trgovačko-teretni promet, s tim da se u budućnosti dislocira pumpna stanica; prethodno navedeni trajektni gat za bočno pristajanje; cijeli prostor od trajektnog gata do Velikog mula ostavio bi se turističkim, izletničkim i službenim plovilima; proširiti obalu nasipanjem i podizanjem obalnog zida u visini otprilike malog mula. Taj dio bio je namijenjen za parkiranje autobusa koji odvoze-dovoze turiste s izleta te za priveze sportskih plovila i plovila domaćeg stanovništva; izgraditi lukobrane koji se naslanjaju na marinu nautičkog centra. Navedenim planom luka bi raspolagala s ukupno 757 vezova, od čega bi najviše pripalo lokalnom stanovništvu, i to 450 na Sv. Petru i Marineti,

Prikaz 2.
 Skica Urbanističkog
 plana iz 1985.

11 Sljedeći urbanistički plan grada izradila je 1957. godine makarska arhitektica Olga Pavlinović (Urlić, 1997.).

nautičkom centru Osejava 250 vezova, a 57 za privez izletničkih, turističkih i službenih plovila (*Makarska rivijera*, 1. 1. 1985., br. 234, 6). Međutim, kao i prethodni, i ovaj plan je samo djelomično realiziran tijekom izgradnje luke 1985./1986.

Valentina LASIĆ
Pomorsko-urbanistički
razvoj makarske luke
od 1945. do 1985.

IZGRADNJA LUKE 1985./1986.

Osamdesetih godina 20. st. ozbiljno se raspravljalo o uređenju grada i luke. Godine 1983. probijena je pješačka staza na Osejavi, na poluotoku Sv. Petar izgrađene su pristupne stepenice (838,550.00 din), popravljen je put i postavljena javna rasvjeta (1,664.228,95 din), uređeno je šetalište Donja Luka (42,064.695,00) (*Makarska rivijera*, 2. 4. 1985., br. 237, 9). Godine 1984. izdvojeno je 46,990.00 din iz općinskog proračuna za mjerenje luke, a 1985. Urbanistički institut SR Hrvatske izradio je novi Provedbeni urbanistički plan luke Makarske i nautičkog centra. S radovima se započelo 1986. g., ali su lokalne vlasti odbacile oba predložena lukobrana i trajektni gat.¹² Luka je još jednom znatnije promijenila svoj izgled. Pomaknut je obalni zid od Velikog mula do hotela Osejava, čime se znatno proširila riva, a nestao je Mali mulić s istočne strane. Uređeni su: cesta, parkiralište i šetalište. Radovi su potrajali sve do 1989. g., a financirani su iz doprinosa mjesne zajednice (1% od osobnog dohotka) (*Makarska rivijera*, 29. 4. 1986., br. 250, 4).¹³ Obala je presvučena bračkim kamenom prema projektu ing. Ante Rožića (*Makarska rivijera*, 7. 6. 1989., br. 287, 3).

POMORSKA DJELATNOST

Osnovni izvor o pomorskoj djelatnosti luke, veličini trgovačke mornarice, obujmu prometa robe i putnika između dva rata predstavljaju Pomorski godišnjaci. U Makarskoj su se osim ureda Lučke kapetanije II. reda nalazili i Odjel financijske kontrole, lučke sanitetske stanice, veterinarske stanice, Ribarsko povjerenstvo, lokalna komisija Uboške zaklade.¹⁴

12 Javna rasprava održana je 17. siječnja 1985. g. u gradskom kinu (*Makarsko primorje*, 5. 2. 1985., br. 235, 6).

13 Godine 1989. renovira se pumpa na sjeverozapadnom dijelu luke. Zamijenjen je rezervoar, a radove je izvršilo građevno poduzeće iz Podgore (*Makarska rivijera*, 5. 4. 1989., br. 285, 4).

14 Na mjestu lučkog upravitelja 1926. g. spominje se Mate Dabinović, 1935. g. Ivo Dujmović, zatim Marjan Dabrović, krajem 1939. g. Ivo Rendić-Miočević, a za vrijeme rata Talijan Fijenga. Nakon rata funkciju lučkog kapetana u Makarskoj kratko vrši Ivo Rendić-Miočević, pa Frano Zelić, Dragan Živković, Vlado Jurčević, a od 1983. g. Josip Kalajžić.

Za vrijeme Drugog svjetskog rata onemogućene su sve aktivnosti u luci, obustavljen je sav civilni promet. Situaciju su pogoršavale postavljene mine u luci i na obali, a od siječnja 1944. g. i učestala saveznička bombardiranja.

Po oslobođenju polako se uspostavljao i normalizirao promet, koliko je to bilo moguće u danim uvjetima. Brod koji je bio na raspolaganju Općinskom NOO-u kroz listopad 1944. g. putovao je dva puta za Metković, u Rogotin i u Drvenik. Prevezio je putnike i građevinski materijal.¹⁵ Tada je uspostavljen i vozni red br. 3, na relaciji Split – Krilo – Omiš – Kutleša – Baška Voda – Makarska. Motorni jedrenjaci polazili su u 8 sati ujutro tri puta tjedno.¹⁶ Putničko-teretna pruga Ploče–Trpanj –Makarska Jadranske linijske plovidbe iz Rijeke obavljala je promet šest dana u tjednu tijekom cijele godine.¹⁷ Teretni brodovi su dovozili, kao i prije rata, gotovo sve potrepštine za grad i širu okolicu: cigle za pokrov kuća, pregradne cigle, umjetno gnojivo, cement, žitarice, brašno itd.¹⁸ Izgradnjom Jadranske magistrale šezdesetih godina primat preuzimaju kopnene prometnice.

Oblasni NOO za Dalmaciju zahtjevom od 30. X. 1944. g. tražio je da se popišu svi veći i manji brodovi koji se nalaze napušteni u uvalama i lukama te sva oštećena plovila, čime su se dobili nadasve korisni podaci o ratnim štetama na plovnim objektima, s Makarskom kao lukom pripadnosti.¹⁹ Plovila su pretežno manjih dimenzija, od 3 do 7 metara dužine (guc, leut, gola, bracara, gajeta), ukupno ih je 24, a najveći broj čine ribarice, njih 18, te sportski brodovi. Prema izvještaju NOO-a Makarska na području cijele općine stradalo je za vrijeme rata oko 90% svih brodova. Oštećenja plovila nastala su otuđivanjem od Nijemaca ili Talijana, od savezničkog bombardiranja, aktiviranja mina ili minskih pregrada na obali nakon po-

15 DAST, KNOO Ma, Prometni odjel 1/I., Izvještaj za prosinac 1944., od 29. 10. 1944.

16 DAST, KNOO Ma, Redoviti sedmični vozni red motornih jedrenjaka, br. 115/44.

17 Iza Drugog svjetskog rata u Makarsku su pristajali brodovi „Rab“, „Bakar“, „Pelješac“, „Kostrena“, „Hvar“, „Šipan“, „Budva“, „Vida“, „Cavtat“, „Rečina“, „Ivan“, „Vladimir Nazor“, „Partizanka“ (ex „Prestolonasljednik Petar“), „Proleterka“ (ex „Karadordé“), „Dalmacija“, „Takovo“, „Osijek“, „Novi Sad“, „Maribor“, „Mostar“, „Ohrid“, „Karlovac“, „Valjevo“, „Herceg–Novi“, te „Njegos“ koji je najvećim dijelom vozio relaciju Split – Ploče.

18 DAST, KNOO Ma, Redoviti sedmični vozni red motornih jedrenjaka, br. 115/44.

19 DAST, KNOO Ma, Popis plovnih objekata, Prometni odjel 1/II.; DAST, KNOO Ma, 1/IV 1945. Prema Izvještaju KNOO Makarska od 29. 1. 1945. g. niti jedno plovilo na području grada nije bez svog vlasnika.

vlačenja Nijemaca i ustaških postrojbi. Veće brodove, tipa trabakul, sami su vlasnici potopili nakon talijanske okupacije, a nakon oslobođenja vadili su ih i popravljali. Da bi se što prije obnovilo ribarstvo i omogućilo prehranjivanje stanovništva, tijekom veljače 1945. g. Prometni odjel Kotarskog NOO-a uputio je motorni brod „Zvonimir“ u Ploče radi spašavanja potopljenih ribarskih plovila (*Slobodna Dalmacija*, 1. 3. 1945., br. 125, 2).

Valentina LASIĆ
**Pomorsko-urbanistički
 razvoj makarske luke
 od 1945. do 1985.**

TERETNI PROMET

Do Drugog svjetskog rata flotu luke činila su samo plovila male obalne plovidbe, ribarice, čamci, lađe na jedro i stroj, što je vidljivo iz statističkih izvještaja Pomorskih godišnjaka Kraljevine Jugoslavije. Prema prikazanim podacima iz tablice 1, 1947. g. dolazi do gotovo dvostrukog porasta prometa brodova u odnosu na 1946. g. Usporedbom s podacima prije rata uočljiva je znatna razlika u broju pristalih plovila, a pogotovo u njihovoj tonaži.

Tablica 1.
 Statistika prometa, broj plovila pristalih i otputovalih i unutrašnji promet robe (PG Kraljevine SHS, 1926.–1931., PG Kraljevine Jugoslavije 1932.–1940., PG FNRJ 1941.–1951., 342–343)²⁰

Godina	Ukupan broj brodova	NRT	Unutrašnji iskrcaj robe	Unutrašnji ukrcaj robe	Ukupni promet robe
1927.	2055	391.519	18.537	36.130	54.667
1929.	2594	556.507	38.837	8425	47.262
1930.	2554	477.941	45.580	12.298	57.878
1933.	2264	508.364	11.486	4360	15.846
1937.	2766	606.871	8844	2559	11.403
1939.	2389	573.679	8724	4421	13.145
1946.	1250	98.717	8161	1328	9489
1947.	2123	112.700	9082	1777	10.859
1948.	2397	145.635	11.262	3226	14.488
1949.	2021	319.205	10.926	1582	12.507
1950.	2230	214.914	10.538	1127	11.665
1951.	2166	178.722	6792	789	7581
1987.	1157	-	12.330	3757	16.087
1990.	1966	-	-	-	-
1993.	766	-	4780	1521	6301

20 Arhiv Lučke kapetanije Ispostava Makarska, Godišnji izvještaji o prometu, 1987., 1990., 1993. (dalje ALKMa). Poradi ograničenosti prostora i nedostatka određenih izvora, prikazani su samo djelomični podaci.

Količina iskrucane robe umnogome nadmašuje ukrca-
nu, što je bio slučaj i u predratnim godinama. Brojke su,
sve do 1951. g., donekle slične, s manjim pozitivnim od-
stupanjem između dva rata. To je još jedan dokaz gublje-
nja uloge vodeće izvoznice Makarskog primorja. Zaleđe
se orijentiralo na bliže ili reprezentativnije luke, koje su
zbog svoje veličine, opremljenosti i prometne povezanosti
pružale mnogo više usluge od Makarske.

PUTNIČKI PROMET

Promet putnika odvijao se samo u okviru unutarnjeg
prometa, a broj pristiglih putnika veći je od onih koji su
napustili Makarsku. Uočljivo je znatno povećanje naspram
predratnog perioda, kada su najveći promet činili dolasci i
odlasci u unutrašnjem prometu. Nesumnjivo, razlog tome
je obnavljanje i proširenje turističke djelatnosti.

Tablica 2.

Unutrašnji promet put-
nika i robe (PG KSHS,
1926.–1931., PG KJ
1932.–1940., PG FNRJ
1941.–1951., 520., 364.)²¹

Godina	Doputovalo	Otputovalo	Ukupno
1927.	32.798	33.973	66.771
1930.	34.950	35.479	70.429
1934.	28.694	27.904	56.598
1937.	31.844	3514	63.358
1939.	38.220	25.285	63.505
1946.	34.116	39.460	73.576
1947.	61.626	60.880	122.506
1948.	94.344	87.635	181.979
1949.	78.789	73.655	152.444
1950.	105.380	93.921	199.301
1951.	93.854	44.016	167.870
1987.	82.304	80.512	162.816
1993.	8751	7835	16.586

Nakon sveopće poslijeratne obnove, a pod utjecajem velikih društvenih promjena, rasta dohotka, pojave slobodnog vremena i s tim u vezi sve izraženije potrebe rekreacije i odmora, 50-ih godina turizam ulazi u novu fazu razvoja tzv. sindikalnog turizma. Sve veća orijentacija na turističke djelatnosti odražava se tako da grad i luka doživljavaju svoj privredni preobražaj.²² Osnovni problem predstavljao je ljetni plovidbeni red Jadranske linijske plovidbe. Naime, od 14 brzih pruga na relaciji Rijeka – Split – Dubrovnik, samo su tri pristajale u Makarskoj.²³

RIBARSTVO

Nakon užurbanog popravka plovila 1945. g. započelo se s ribarenjem, a iz konoba se izvukao alat spremljen početkom rata.²⁴ Lov na srdele ipak je zakasnio radi nedostatka raspoloživih mreža (23 mreže migavice u gradu).²⁵ Gradski NOO imenovao je jednog povjerenika ribara koji je bio zadužen za kontrolu popravka mreža, besplatnu raspodjelu ribe stanovništvu, ovisno o ranije utvrđenom redoslijedu, i pisanje izvješća svakih 8 dana.²⁶ Ribarenje je od studenog 1944. g. bilo dozvoljeno i neograničeno u cijelom sektoru, osim otoka Biševa.²⁷ Međutim, nacionalizacija kojom su oduzeta sva plovila iznad 60 BRT, ozbiljna konkurencija talijanskih ribarica, nestanak ribe, nedostatak ribarske opreme te nezainteresiranost i nemogućnost domaćih ribara za lov na otvorenom moru, znatno su ograničili mogućnosti izlova.

Godine 1955. Makarska je imala samo jednu ribaricu i 46 čamaca.²⁸ Razlog tome jest, između ostalog nave-

22 Prema statističkim podacima TZ, godine 1953. ostvareno je 147.467 noćenja, 1954. broj je porastao na 276.333, dakle broj noćenja je u porastu u odnosu na prethodna razdoblja.

23 DAST, KNOO Ma, Prometni odjel, Popis pruga.

24 Broj ribarskih plovila (jedro i stroj) 1926. g. bio je 20, 1928. g. 21, 1932. g. 15, 1937./38. g. 25, PG KSHS 1926-1931, PG KJ 1932-1940. Statistika morskog ribarstva donosi podatak da je 1934. g. u Makarskoj bilo 66 ribarskih lađa, 237 ribara, a 1938. g. 123 ribarice i 444 ribara. Usporedi: Statistika morskog ribarstva (1938.).

25 Prema Statistici morskog ribarstva iz 1938. g. u Makarskoj je bilo 20 ljetnih trata, 23 zimske migavice, 12 travla, 9 raznih tunolovnih mreža, 51 mreža stajačica, 92 parangala, 100 vrša, 65 fenjera. Tako detaljnih podataka za 1945. g. nedostaje, pa je nemoguće dobiti cjelovitu sliku ribolovnog alata.

26 DAST, KNOO Ma, Gospodarski odjel, I/III, Odsjek ribarstvo, br. 854/44., od 13. 11. 1944.

27 DAST, KNOO Ma, Gospodarski odjel, I/III, Odsjek ribarstvo, br. 870/44., od 14. 11. 1944.

28 Iz Statističkog godišnjaka za 1953. g. vidljivo je da Makarska kao luka pripadnosti 1952. g. ima 229 ribarskih brodova i 592 ribara. Međutim, to su podaci za cijelo Makarsko primorje.

denog, i preorijentacija stanovništva na druge privredne djelatnosti. Povećava se broj povremenih, a smanjuje broj sezonskih ribara. Tek sedamdesetih godina 20. st. obnavlja se profesionalno ribarstvo.²⁹ Godine 1990. broj ribarskih plovila iznosi 396, novoupisanih ribarskih čamaca je 40, a brisanih u tekućoj godini 13. Godine 1993. ukupno je upisano 1985 plovila, od čega je 385 ribarskih.³⁰

BRODOGRADNJA

Nakon oslobođenja grada posebno se intenzivira djelatnost brodogradilišta. U gradu se nalazilo manje privatno brodogradilište braće Kleme i Tome Duževića, koje je odmah po oslobođenju, 22. listopada 1944., pristupilo organizaciji rada.³¹ Brodograđevna radionica bila je smještena u jugozapadnim prostorijama hotela Rivijera.³²

Međutim, nije sve teklo glatko. Osnovni problem bila su dva stara i bolesna majstora. Nedostajalo je alata, strojevi su bili neodgovarajući, a materijala uopće nije bilo. Oštećeni brodovi nisu se mogli popravljati u drugim dalmatinskim brodogradilištima zbog velike količine uništenih plovnih objekata na cijeloj obali. Stoga je, radi opsega posla, povećan radni kapacitet. Oblasni NO Dalmacije dodijelio je brodogradilištu u siječnju 1945. g. dva radnika iz Korčule.³³ Zaposleni su u prvom redu drvodjelci koji su radili brodograditeljske poslove povremeno ili kao pomoćni radnici. Stvaranjem drvodjeljske sekcije zaposleni su u veljači 1945. g. lokalni radnici, a u lipnju 1945. g. broj se povećao na 13, većinom drvodjelaca, od kojih su samo šestorica pravi brodograditelji, te 5 naučnika.³⁴ Skromna plaća nadopunjivana je bonovima za prehrambene proi-

29 Ribarnica se između dva rata prvo nalazila na zapadnom dijelu obale, pokraj hotela Sarajevo, a zatim na Marineti uz stari franjevački zid. Nedugo nakon Drugog svjetskog rata prebačena je na današnje mjesto, na Žbare.

30 ALKMa, Godišnji izvještaji za 1990., 1993. Važno je napomenuti da se podaci odnose na sve luke koje su pod ovlasti Lučke ispostave Makarska.

31 Brodogradilište je 1939. g. zapošljavalo 2 naučnika, 1 majstora i 1 brodograditelja. Iste godine sagrađena su 3 plovila nosivosti 4 BRT te popravljeno 6 plovila ukupne težine 9 BRT, PG KJ 1939., XIII-XIV., 268.

32 Hotel Rivijera nalazio se na predjelu Donja luka, na plaži uza samo more. Starija generacija Makarana objekt je zvala kalafat, a mlađa Žuta kuća, po boji fasade.

33 Jedan od njih je radi bolesti otpušten 15. 8. 1945. Iz istih razloga je otpušten i brodograditelj Nikola Marušić; DAST, Odjel trgovine i obskrbe, KNOO Ma, 1/III., Podaci o brodogradilištu, od 21. 11. 1945.

34 DAST, KNOO Ma, 1/III., Platni spiskovi za veljaču, ožujak, kolovoz 1945. g.

Slika 4.
Pogled na Makarsku
s Pliševca

zvode iz fonda humanitarnih organizacija. Stalno se naglašavala potreba za stručnom radnom snagom. Izvučeni su potopljeni brodovi, tako da je do srpnja velik dio već bio osposobljen za plovidbu. Prednost su imale ribarice, kako bi se ljetni ribolov nesmetano odvijao, te prijevozni brodovi. Do studenog 1945. osposobljeno je 100 ribarica i 6 prijevoznih brodova.³⁵

U izvještaju iz srpnja 1945. Odjel obrta i industrije, Makarska, potražuje još 10 drvodjelaca, od kojih bi barem dvojica trebala biti brodograditelji: 10 pomoćnika, 10 nestručnih radnika (manuvala) za prijenos materijala i ostale teške pomoćne poslove. Predviđalo se i otvaranje mehaničarske radionice koja je trebala zaposliti četiri stručna radnika i dva naučnika.³⁶

Nabavu materijala često je pomagala Komanda Jugoslavenske mornarice te NO Makarska. Borova grada nabavljala se iz Donjih Brela.³⁷ Postrojenja su činili jedan mali motorni cirkular, jedna mala motorna planja, dobiveni od Štaba mornarice iz Splita, te vinč s odgovarajućim čeličnim užetom za vađenje brodova iz mora, koji su sami radnici napravili. Poduzeće je radilo pod kontrolom NOO-a Makarska. Na čelu uprave 1945. g. nalazio se Jozе Srzić, a upravitelj je bio Kleme Dužević. Uvedeno je komercijalno poslovanje na financijskoj bazi. U studenom

35 U rujnu su se završavala 2 prijevozna broda (jedan od 60 tona nosivosti), a u listopadu su popravak čekala sljedeća 4. DAST, KNOO Ma, Odjel trgovine i obskrbe, I/III., Podaci o brodogradilištu, od 21. 11. 1945.

36 DAST, KNOO Ma, Izvještaj o potrebama za pravilno odvijanje rada na Kotarskom brodogradilištu, od 19. 7. 1945.

37 DAST, KNOO Ma, Odjel trgovine i obskrbe, I/III, Izvještaj o radu brodogradilišta od početka do danas, od 28. 9. 1945.

1945. godine daljnje vodstvo je prepušteno privatnoj inicijativi, odnosno vlasniku Klemi Duževiću.³⁸

Plovila su popravljana u Makarskoj na zapadnom dijelu luke, Pliševcu, i u Donjoj luci. Često su majstori odlazili i na teren u okolna mjesta, Bašku Vodu, Drvenik, Podgoru. Ponekad bi sam vlasnik oštećenog plovila osigurao materijal za popravak, tako da bi se naplatio samo broj dnevnicā. Brodogradilište je radilo do približno 1956.³⁹

* * *

Neizostavni dio obale činili su i lučki radnici. Njihov broj je varirao, od 12 do 15. U razdoblju do Drugog svjetskog rata imali su dosta posla jer je glavina potrepština za grad i okolicu dolazila brodovima, a s vremenom je to opadalo. Prepoznavali su se po specijalnim kapama na glavima s rednim brojem i kolicima na dva ili četiri kotača, tzv. kare. Uz izrazito težak posao iskrcavanja i ukrcavanja tereta, obavljali su i poslove hotelskih podvornika, osiguravajući hotelima goste. Glavna stanica im je bila ispred Lučke kapetanije, gdje su se pojavljivali već u rano jutro. U gradu su imali i svoju udrugu.⁴⁰

ZAKLJUČAK

Za razvoj luke od iznimne su važnosti duljina njezine operativne obale i dubina obalnog mora, veze sa zaleđem, izgrađenost prometnica i struktura tereta. Te sastavnice utječu na opseg lučkog prometa i uspješnost iskorištavanja obale. Makarska luka dosta je plitka, s relativno kratkom operativnom obalom, samo na potezu od Velikog mula do Malog mulića na zapadu. Nemoguć je pristanak većih teretnih brodova. Osim toga, ne raspolaže ni odgovarajućim skladišnim prostorima, neadekvatno je povezana sa svojim zaleđem, a nedostaje i domaći kapital. Stoga je nakon

38 DAsT, KNOO Ma, Odjel trgovine i obskrbe, I/III, Brodogradilište i stavljanje pod rukovodstvo vlasnika, br. 8135/45. od 23. 11. 1945. Kotarski NOO je smatrao da K. Dužević ne pokazuje dovoljno razumijevanja za rukovodstvo. Međutim nisu uspjeli postići skladnu organizaciju rada, podići produkciju ni stvoriti nekakvu brodograditeljsku zadrugu.

39 Kleme Dužević umire 1958. g., a Tomažin 1968. g. Mehaničarske poslove obavljao je Franc Mahalek. Marko Koceić je izrađivao konope na predjelu Polje i u Donjoj luci.

40 Kazivanje Slobodana Srzića, od 18. 9. 2004., i Ratka Pavlovića Lučića, od 27. 9. 2004. Nosač br. 1. bio je Mate Svirac, br. 2. Ivo Batinić Rustov, br. 3. Ante Tavra Marinkin, br. 4. Ivo Glavina Donin, br. 5. Marko Stipičević, br. 6. Ante Drviš Rojnica, br. 7. Grgica Božinović, br. 8. Ivan Gojak Joskin, br. 9. Stipe Čugelj Dajkalo, br. 10. Ljubo Kekez, br. 11. Lovre Andrijašević te Kajba Srzić, Vlade Batinić Rustov, Andrija Batinić Rustov, Stipe Vidak i brojni drugi.

Drugog svjetskog rata ostala lokalnog karaktera. Svoj izlaz iz novonastale situacije grad je pronašao zahvaljujući, u prvom redu, prirodnim ljepotama i klimatskim blagodatima, koji su jedan su od glavnih razloga boravka turista na ovom prostoru, a potpuna preorijentacija na turizam, u svim privrednim i društvenim faktorima dogodit će se šezdesetih godina 20. stoljeća. Prirodno i društveno naslijeđe svakako predstavljaju motivsku osnovu za daljnji razvoj turizma.

Brodograđevna djelatnost bila je ograničena samo na jednu privatnu radionicu. Uglavnom su se popravljala i gradila manja drvena plovila namijenjena maloj obalnoj plovidbi i ribarenju. Sredinom pedesetih godina, nedostatkom posla, brodogradilište prestaje s radom.

Putničko-turistički promet činile su isključivo redovne brodske linije i izletnički brodovi, sa sezonskim odstupanjem. Teretni pomorski promet je zamro jer za njim nije bilo potrebe, a ni mogućnosti. Ribarski promet bio je u konstantnom padu još od Drugog svjetskog rata te je ograničen samo na lokalne potrebe. Smanjenjem pomorskog prometa svoju važnost u sigurnosti plovidbe izgubio je i svjetionik Sv. Petar, postavši atraktivna turistička ponuda.

Obala danas predstavlja homogenu cjelinu te, počevši od najizbočenijeg dijela poluotoka Sv. Petar na krajnjem zapadnom dijelu do Marinete na istoku, prati konfiguraciju terena. Razlika današnje luke u odnosu na nekadašnju jest promjena obalne crte, znatno produženje prema moru, veća dubina uz obalu, dislociranje većine hotela s rive na područje Donje luke. Unatoč svim prostornim planovima i studijama, luka je još uvijek slabo iskorištena, a perspektiva daljnjeg razvoja grada i luke bila je očuvati staru gradsku jezgru s kulturnim znamenitostima, proširiti i zaštititi obalu, izgraditi nautički centar i pripadajuće hotelsko-turističke i sportske objekte.

LITERATURA I IZVORI

- (1928.), Pomorski godišnjak Kraljevine SHS, II., Ministarstvo saobraćaja Kraljevine SHS, Beograd.
- (1929.), Pomorski godišnjak Kraljevine SHS, 3 (23.130), Ministarstvo saobraćaja Kraljevine SHS, Beograd.
- (1931.), Pomorski godišnjak Kraljevine SHS (1931.), 5 (5402), Ministarstvo saobraćaja Kraljevine SHS, Beograd.
- (1933.), Pomorski godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 7 (9823), Ministarstvo saobraćaja Kraljevine Jugoslavije, Beograd.
- (1934.), Statistika morskog ribarstva, Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo saobraćaja, Split.

- (1935.), Pomorski godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 9 (14.316), Ministarstvo saobraćaja Kraljevine Jugoslavije, Beograd.
- (1938.), Pomorski godišnjak Kraljevine Jugoslavije (1938.), 12 (2982), Ministarstvo saobraćaja Kraljevine Jugoslavije, Beograd.
- (1938.), Statistika morskog ribarstva, Kraljevina Jugoslavija, Ministarstvo saobraćaja, Split.
- (1940.), Pomorski godišnjak Kraljevine Jugoslavije, 14 (1991), Ministarstvo saobraćaja Kraljevine Jugoslavije, Beograd.
- (1952.), Pomorski godišnjak FNRJ 1941.–1951., Ministarstvo prometa FNRJ, Beograd.
- (1954.), Statistički godišnjak za 1953. NRH, Zavod za statistiku i evidenciju, Zagreb.
- Antolić, V. (1949.), Makarska – Generalna regulatorna osnova, *Arhitektura*, 3 (18-22): 63-66.
- Botrić, A. (1964.), Razvoj i stanje službe održavanja plovnih putova u Jugoslaviji. Svjetioničarstvo na jugoslavenskoj obali Jadrana od početka XIX. stoljeća do danas, *Pomorski zbornik*, 2: 517-544.
- Čulinović, F. (1962.), Pomorska politika stare Jugoslavije, *Pomorski zbornik*, 1: 671-690.
- Franić, M. (1983.), Kretanje stanovništva i neke migracije pod utjecajem turizma na području općine Makarska, *Acta Biokovica*, 2: 393-401.
- Franić, M. (1985.), *Turizam na makarskoj rivijeri 1933-63-83*, Zagreb.
- Lahman, O. (1970.), Suvremena društvena transformacija Makarske. U: J. Ravlić (ur.), *Zbornik znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju 28.–30. rujna 1969.* (str. 519-544), Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Makarsko primorje*
- Milas, D. (1983.), Makarsko primorje i planovi, *Acta Biokovica*, 2: 355-377.
- Milas, D. (1985.), *Makarska–provedbeni urbanistički plan, Luka i nautički centar*, Zagreb, Urbanistički institut SR Hrvatske.
- Slobodna Dalmacija*
- Urlić, Lj. (1997.), Arhitekt Olga Pavlinović (1927.–1982.), *Makarsko primorje*, 3: 131-147.

IV.

POTRESI 1962.

GODINE U

LOKALNOJ

POVIJESTI

Mirko ORLIĆ, Miroslava PASARIĆ i Marijan HERAK

GIBANJE U MORU
POVEZANO S MAKAR-
SKIM POTRESOM
OD 11. SIJEČNJA 1962.
GODINE

Dobro je poznato da su podmorski potresi, ako su im hipocentri na malim dubinama i ako imaju velike magnitude, često povezani s pojavom valova u moru, tzv. *tsunamija* (Bernard i Robinson, 2009.). Naime, brzi pomaci tektonskih ploča koji dovode do pojave potresa mogu biti praćeni i naglim pomacima morskog dna te – posljedično – i površine mora. Slično kamenu bačenom u more, to rezultira valovima koji se iz epicentralnih područja šire morem na sve strane. Takvi se valovi najčešće pojavljuju u Tihom oceanu, ali ih ima i u drugim oceanima, kao i u okrajnim morima – pa tako i u Sredozemlju i Jadranu. Nedavna studija brojnih povijesnih izvora (Pasarić i sur., 2012.) pokazala je da je u Jadranu od 16. stoljeća do naših dana opaženo dvadesetak tsunamija. Njihove su jačine iznosile od dva do pet stupnjeva na Sieberg-Ambraseysovoj ljestvici koja broji šest stupnjeva.

S druge strane, u nas je gotovo nepoznato da su podmorski potresi u epicentralnom području često praćeni i jednim sasvim drugačijim gibanjem mora, koje se u anglo-američkoj literaturi naziva *seaquake* (Levin i Nosov, 2009.), pa bi mu odgovarajući hrvatski naziv bio *morski udar*. Riječ je o tome da longitudinalni valovi nastali prilikom potresa mogu iz unutrašnjosti Zemlje prijeći u more te pod određenim okolnostima ojačati zbog višestruke refleksije na površini i na dnu mora. Oni koji su imali prilike doživjeti takvo gibanje mora govore da je „more uskuhalo“ te da se činilo „kao da se brod nasukao“. Već spomenutom studijom povijesnih izvora za jadransko područje (Pasarić i sur., 2012.) pronađeno je pet potresa koji su uzrokovali morske udare, a nisu bili praćeni pojavom tsunamija.

Slučaj makarskog potresa od 11. siječnja 1962. godine posebno je zanimljiv stoga što je bio povezan s objema vrstama gibanja u moru. U drugom poglavlju izložit ćemo opažanja i mjerenja koja dokumentiraju i morski udar i tsunami. U trećem poglavlju bit će riječi o hidrodinamič-

kom numeričkom modeliranju kojim je reproduciran tsunami. U posljednjem, četvrtom poglavlju ukazat ćemo na važnost tih empirijskih i teorijskih nalaza za šire jadransko područje.

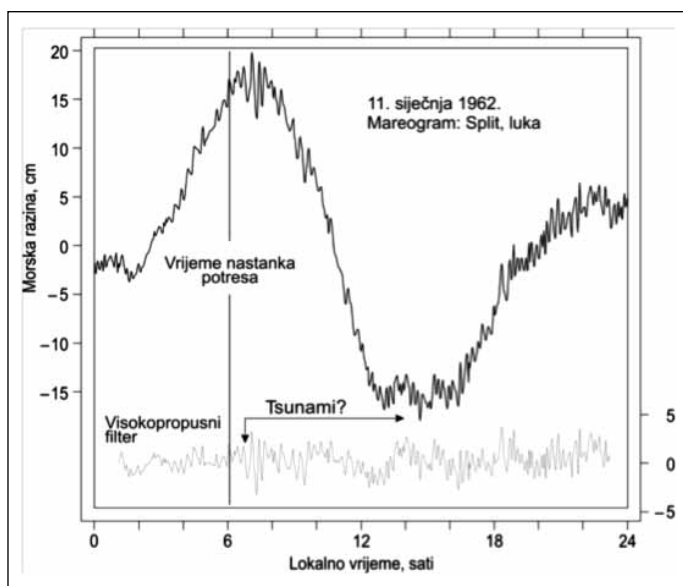
PODACI

Gibanje u moru povezano s velikim makarskim potresom proučavali smo na osnovi dvaju izvora. Prvi su izvor bili članci objavljeni u dnevnim novinama. Pregledan je sav dostupan tisak kako bi se prikupilo što više podataka o pojavama u blizini epicentra. U mnoštvu članaka o katastrofalnom razaranju na kopnu i stradanjima ljudi, tek tri teksta donose kratke informacije o moru (Pasarić i sur., 2012.). Tako se u *Vjesniku* od 12. siječnja 1962. (br. 5348, 1, 5), u članku naslovljenom „Evakuirana Makarska“, mogu naći ovi redci: „*U sedam i 15 sati uplovio je u makarsku luku brod 'Vladimir Nazor' s redovne pruge Ploče – Split koji je potres zatekao nešto više od jedne milje od obale u pravcu Igrana. Svi članovi posade izjavili su da su osjetili udarac kao da su se u punoj brzini nasukali na podvodni greben. Sve koji su tog trenutka spavali u kabinama ili u salonu probudila je jačina udara. Pola sata kasnije stigao je u luku parobrod 'Budva' iz Ploča koji je dovezao i prve izbjeglice i postradale iz najviše stradalih sela podbiokovskog kraja, iz Igrana i Podgore. Prema izjavi upravitelja stroja Josipa Bergama u trenutku potresa brod je upravo uplovljavao u luku Igrane. Nalazili su se oko 100 metara od pristaništa. Osjetili su jak udar koji je bio dvostruko jači od onog što su ga osjetili na moru u nedjelju. Bio sam u strojarnici – rekao nam je Josip Bergam, i prvo što sam pomislio bilo je da smo svom snagom udarili na hridine i da se brod penje uz obalu.*“

U *Slobodnoj Dalmaciji* od 12. siječnja 1962. (br. 5256, 5) nalazimo članak naslovljen „Potres se osjetio i na moru“: „*Udar potresa osjetio se i na moru, tako su iz postelje izbačeni zapovjednik mlj 'Gusar' kap. Juraj Borić, šofer Josip Vela i mornari na pramcu dok je brod bio vezan uz gat u Podgori. Na brodu 'Takovo' koji se zatekao u vožnji iz Sumartina prema Splitu 150 putnika je osjetilo jak udar i more se uznemirilo. Isto tako putnici koji su se našli jučer ujutro na brodu 'Vuk Karadžić' kad je brod bio u Splitskim vratima osjetili su udar potresa.*“

Naposljetku, u *Slobodnoj Dalmaciji* od 14. siječnja 1962. (br. 5258, 6) nalazimo i bilješku pod naslovom „I more se treslo kao voda u loncu“: „*Pomorci s 'Takova' koji se za jučerašnjeg ranojutarnjeg potresa našao u luci Sumartin*

**Gibanje u moru povezano
s makarskim potresom od
11. siječnja 1962. godine**

Slika 1.

Zapis s Mareografske postaje u Splitu na dan 11. siječnja 1962. godine (gornja krivulja). Isti zapis nakon primjene visokopropusnog filtra, koji prigušuje oscilacije kojih je period veći od 3 sata (donja krivulja).

Na slici je naznačeno vrijeme nastanka potresa kao i vjerojatni nastup tsunamija (prema Herak i sur., 2001.).

na Braču kažu da se i na moru osjeća potres – oni to zovu ‘maremoto’... ‘More se trese kao i voda u loncu’, kažu“.

Svi ovi opisi jasno ukazuju na pojavu morskog udara, a kako se vidi iz posljednjeg teksta, neki su naši pomorci pojavu nazvali *maremoto*. Valja napomenuti da taj termin nije pogodan kao sinonim za morski udar, budući da se u nekim romanskim jezicima pod nazivom *maremoto* podrazumijeva tsunami. Zanimljivo je da se u citiranim tekstovima spominju zapravo tri slučaja morskog udara: udar povezan s glavnim potresom od 11. siječnja 1962. (prvi i drugi tekst), zatim morski udar koji je koincidirao s prethodnim potresom u nedjelju 7. siječnja 1962. (prvi tekst) te naposljetku morski udar izazvan naknadnim potresom u subotu 13. siječnja 1962. (treći tekst). Kako izgleda, gibanje mora se u barem dva od ta tri slučaja osjetilo u širem epicentralnom području. Pojava morskog udara nije za sada teorijski istražena ni u kojem od triju slučajeva, pa se stoga ništa ne može reći o razlozima njezine učestalosti u siječnju 1962. godine.

Drugi izvor podataka o gibanju u moru povezanom s velikim makarskim potresom jest zapis morske razine s Mareografske postaje u Splitu (gornja krivulja na slici 1). Na vremenskom nizu dominira oscilacija čiji je period, tj. vrijeme između dvaju uzastopnih maksimuma, 12 sati, a raspon, tj. vertikalna udaljenost između maksimuma i minimuma, oko 35 cm. To je plimna oscilacija. Na nju su superponirane kratkoperiodične oscilacije, koje su se pojačale oko 40 minuta nakon potresa te su potrajale više sati (Herak i sur., 2001.). Pojavu je bilo moguće de-

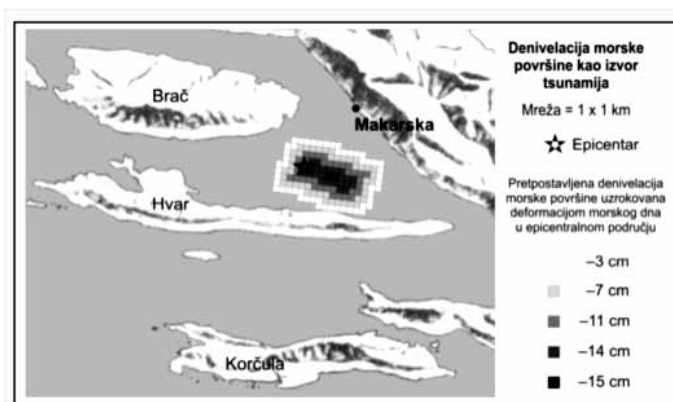
taljnije istražiti nakon što je plimna oscilacija uklonjena primjenom visokopropusnog filtra (donja krivulja na slici 1). Lijepo se vidi da je period kratkoperiodičnih oscilacija u početku bio otprilike 20 minuta te da je njihov najveći raspon iznosio oko 7 cm. Premda su te oscilacije bile relativno slabo izražene, one su se pojačale nakon potresa, što sugerira da je u pitanju bio mali tsunami. Da bi se detaljnije istražilo podrijetlo tih oscilacija, primijenjen je na srednjodalmatinsko područje jedan hidrodinamički numerički model.

MODEL

Prilikom modeliranja tsunamija najprije treba odrediti kakav je bio početni pomak morskoga dna, pa time i morske površine. Odgovor na to pitanje dala su detaljna seizmološka istraživanja tijekom kojih je precizno locirano 46 potresa koji su se u širem epicentralnom području dogodili u razdoblju od 7. siječnja do 6. svibnja 1962. (Herak i sur., 1996.; Herak i sur., 2001.). Pokazalo se da su svi veći potresi, pa tako i glavni od 11. siječnja, imali žarište ispod mora, u Hvarskom kanalu. Time je ispunjen osnovni uvjet za generiranje tsunamija. Kako bi se mogli izračunati detalji rasprostiranja tsunamija iz epicentralnog područja, valja pretpostaviti mehanizam njegova generiranja, tj. iznos i oblik deformacije morskog dna u trenutku potresa. Nasreću, potres su kvalitetno zabilježile brojne seizmološke postaje diljem Europe i svijeta, što nam je omogućilo da analizom njihovih podataka zaključimo o svojstvima rasjeda na kojem se potres dogodio (Herak i sur., 1995.). Pokazalo se kako opažene podatke dobro objašnjava pretpostavka da se radi o rasjedu pružanja ZSZ–ISI, čija ploha strmo pada prema obali. U trenutku potresa dva su se rasjedna krila pomaknula jedno prema drugome uglavnom vodoravno, s tek malom vertikalnom komponentom, koja je ipak bila dovoljna da uzrokuje zamjetnu vertikalnu deformaciju morskog dna. Preostalo je još odrediti dimenzije deformacije dna, što je napravljeno na temelju poznavanja magnitude potresa te dimenzija područja u kojemu su se događali naknadni potresi (Wells i Coppersmith, 1994.). Tako je procijenjeno da se morsko dno u trenutku potresa u epicentru naglo uleknulo oko 15 cm te da je dimenzija zahvaćenog područja u horizontalnim smjerovima reda 10–15 km. Ta se deformacija gotovo trenutačno prenijela i na površinu, čime je definiran početni poremećaj morske površine prikazan slikom 2.

Kad raspoložemo početnim uvjetima, postavlja se pitanje kako se giba tsunami iz izvorišnog područja i kako

**Gibanje u moru povezano
s makarskim potresom od
11. siječnja 1962. godine**

Slika 2.

Spuštanje morske površine koje je uzeto u obzir kao početni uvjet prilikom hidrodinamičkog numeričkog modeliranja tsunamija (prema Herak i sur., 2001.).

se modificira u obalnom području. Valja reći da u bazenima kao što je jadranski, ti procesi ne slijede jednostavna pravila. Zbog promjenjive topografije dna i razvedenosti obale, val je podvrgnut lomu, refleksiji i raspršenju. No postoji način da se i u tako kompleksnim uvjetima dođe do informacije o ponašanju tsunamija, a osnova mu je hidrodinamički numerički model.

Takav se model temelji na numeričkom rješavanju diferencijalnih jednadžba gibanja i kontinuiteta. Osnovna ideja numeričkog rješavanja jest da se promatrani bazen prikaže mrežom točaka te da se i vremenski tijek zbivanja promatra u točkama konačne udaljenosti. Diferencijalne jednadžbe u tim se točkama zamijene približnim jednadžbama, tj. skupinom algebarskih jednadžba koje se uzastopno rješavaju velik broj puta. Kao rezultat dobivamo vrijednosti zavisnih varijabla (u našem slučaju denivelaciju morske površine i dvije komponente strujanja u moru) za niz točaka u prostoru i vremenu. Cijeli se račun zbog svoje opsežnosti može izvesti samo uz upotrebu elektroničkog računala.

Ovakav pristup omogućuje nam da u numerički definiranom bazenu, koji približno predstavlja realni bazen, uspostavimo početni poremećaj morske razine te da potom odredimo gibanje vala i njegovu transformaciju u obalnom području, uzimajući u obzir uvjete na granicama bazena – kako zatvorenima tako i otvorenima. Dakle, raspoložemo matematičkim – numeričkim – modelom, koji omogućuje da se teorijski istraži razvoj procesa u moru. Ako su rezultati takvog modela u suglasju s opažanjima i mjerenjima, može se štošta zaključiti o prirodnom procesu, a može se istražiti i kako bi se proces razvijao pod drugačijim okolnostima – primjerice, kako bi izgledao tsunami uz drugačiji početni poremećaj morske površine.

Hidrodinamički numerički model koji reproducira pojavu tsunamija u Jadranskom moru izvorno je razvijen

Mirko ORLIĆ
Miroslava PASARIĆ
Marijan HERAK

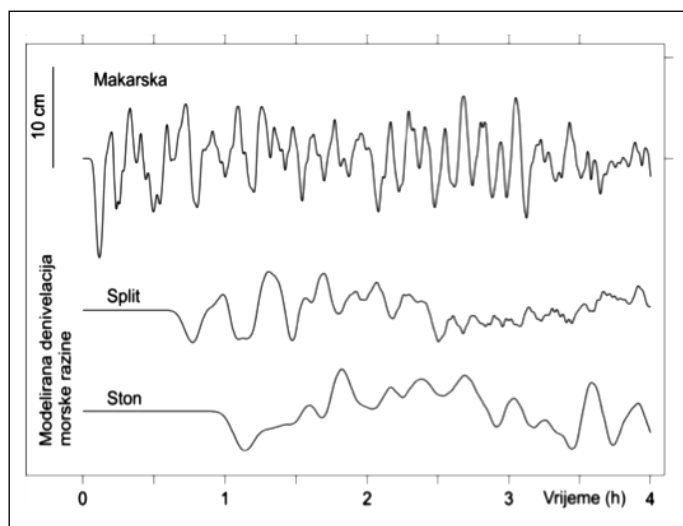
**Gibanje u moru povezano
s makarskim potresom od
11. siječnja 1962. godine**

radi istraživanja vala koji je u moru bio uzrokovan crnogorskim potresom od 15. travnja 1979. godine (Orlić, 1984.). Budući da se model pokazao dobrim, primijenjen je kasnije i na slučaj makarskog potresa od 11. siječnja 1962. godine (Herak i sur., 2001.). Pogledajmo neke rezultate tog modeliranja za ranije opisani početni poremećaj morske razine u prostoru između Brača, Hvara i dalmatinske obale.

Slika 3 prikazuje denivelacije morske razine modelirane za tri luke: Makarsku, Split i Ston. U Makarskoj, koja je najbliže epicentru, prevladavaju periodi od oko 10 minuta, dok u Splitu i Stonu, koji su na većim udaljenostima, dominiraju periodi veći od 20 minuta. Takva se razlika perioda ne može objasniti ogibom valova pri prolasku kroz Brački, Hvarski i Neretvanski kanal, budući da bi ogib pogodio prolasku kratkih valova (Mei, 1989.). Također, razlika se ne može pripisati numeričkoj disperziji, budući da se za upotrijebljeni model može procijeniti da brzina simuliranih valova odstupa od brzine stvarnih valova manje

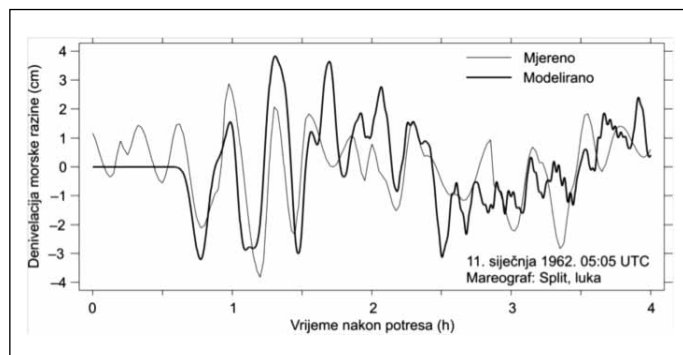
Slika 3.

Vremenski nizovi morske razine dobiveni hidrodinamičkim numeričkim modelom za tri luke – Makarsku, Split i Ston (prema Herak i sur., 2001.).

Slika 4.

Usporedni prikaz izmjerenog (tanka crta) i modeliranog (debele crta) vremenskog niza morske razine za splitsku postaju (prema Herak i sur., 2001.).

od 1%, čak i za 10-minutne valove (Marčuk i sur., 1983.). Stoga smo skloni ograničenje kratkih valova na epicentralno područje pripisati raspršenju do kojeg dolazi zbog nepravilnosti obale. To, dakako, implicira da kvaliteta naših numeričkih simulacija silno ovisi o razlučivanju modela.

Kad jednom raspolažemo rezultatima modela, zanimljivo je razmotriti jesu li izračunane vrijednosti u skladu s podacima. Jedan se ohrabrujući rezultat može uočiti usporedi li se slika 3 sa slikom 1: model pokazuje da je tsunamiju trebalo oko 40 minuta da iz epicentralnog područja dospije do Splita, upravo kako je opaženo na Mareografskoj postaji u Splitu. To implicira brzinu tsunamija od oko 80 km/h, a to je upravo brzina koja se dobije uzme li se u obzir teorijski izraz za brzinu vala u moru $(gh)^{1/2}$ (gdje je g ubrzanje sile teže, a h dubina mora) te prosječna dubina hrvatskog obalnog mora, koja u tom području iznosi oko 50 m.

Usporedba mjerenih i modeliranih denivelacija morske razine za Split još je dojmljivija prikažu li se oba vremenska niza na istoj slici (slika 4). Unatoč šumu koji je očigledan u mjerenjima, lijepo se vidi povećavanje oscilacija točno u vrijeme predviđeno modelom, kao i sličnost ne samo kraćih oscilacija (perioda oko 20 minuta), koje su prevladavale odmah nakon nastupa tsunamija, nego i dužih oscilacija (perioda oko 90 minuta), koje su se očitovale kasnije. To govori u prilog tezi da je poremećaj registriran na Mareografskoj postaji u Splitu ujutro 11. siječnja 1962. bio povezan s makarskim potresom koji mu je prethodio te da naš model uglavnom dobro reproducira razvoj tsunamija u srednjodalmatinskom obalnom području. Treba reći da se opažaju i neke razlike između mjerenih i modeliranih vrijednosti, napose u vrlo kratkim oscilacijama koje se kasnije javljaju u modeliranom vremenskom nizu, ali ne i u izmjerenom vremenskom nizu. Ta bi odstupanja mogla ukazivati na nesavršenost modela, primjerice na podcjenjivanje obalnog raspršenja kratkih valova poradi relativno grubog razlučivanja te na smjer kojim bi trebalo dorađivati model. Kao i obično kad je u pitanju modeliranje, najbolji se rezultati postižu ne jednim već nizom modela koji sve bolje opisuju prirodni proces.

Mirko ORLIĆ
Miroslava PASARIĆ
Marijan HERAK

**Gibanje u moru povezano
s makarskim potresom od
11. siječnja 1962. godine**

ZAKLJUČAK

Istraživanje gibanja u moru povezanog s makarskim potresom od 11. siječnja 1962. godine dovelo je do nekoliko zanimljivih nalaza. Ponajprije, pokazalo se da je taj potres bio praćen pojavom morskog udara te da je ista pojava opažena i za jednog prethodnog potresa (od 7. si-

ječnja 1962.) te za jednog naknadnog potresa (od 13. siječnja 1962.). Pojava morskog udara za sada u Jadranu nije detaljnije istražena. Zna se da je opažena u još barem pet navrata (Pasarić i sur., 2012.), ali nije bilo nikakvih teorijskih istraživanja koja bi objasnila uvjete koji joj pogoduju, pa tako ni razloge zbog kojih je učestala upravo u vrijeme velikog makarskog potresa. Dakle, taj potres ukazuje na područje budućeg rada koje bi se moglo pokazati relevantnim za šire jadransko područje.

Zanimljivi su i nalazi povezani s pojavom tsunamija. Kako smo vidjeli, tsunami vezan uz veliki makarski potres bio je slab – u najnovijem katalogu jadranskih tsunamija pripisana mu je jačina od dva stupnja na Sieberg-Ambra-seysovoj ljestvici (Pasarić i sur., 2012.). Međutim, istraživanje i tako malog tsunamija dovelo je do dvaju važnih rezultata. Prije svega, pokazalo se kako je za uspješno modeliranje tsunamija potrebno pretpostaviti da je prilikom potresa došlo do spuštanja podine reverznog rasjeda, pa je tako istraživanje tsunamija pridonijelo boljem razumijevanju mehanizma nastanka makarskog potresa. Osim toga, istaknut je utjecaj obale na raspršenje tsunamija. Može se pretpostaviti da je taj utjecaj važan za sve jadranske tsunamije, dakle ne samo za one koji – kao ovaj makarski – nastaju unutar jadranskog arhipelaga nego i za one koji se formiraju na otvorenom Jadranu i nakon toga prodiru među otoke. Činjenica da je takav proces na djelu, implicira da se pri modeliranju tsunamija u Jadranskom moru posebna pozornost mora posvetiti reprezentaciji obalne linije.

Zahvala

Ovo je istraživanje potpomognuto sredstvima koja je osiguralo Ministarstvo znanosti, obrazovanja i sporta (projekti 119-1193086-3085 i 119-1193086-1315).

LITERATURA

- Bernard, E. N. i Robinson, A. R. (2009.), *Tsunamis (The Sea, Volume 15)*, Cambridge, Harvard University Press.
- Herak, M., Herak, D. i Markušić, S. (1995.), Fault-plane solutions for earthquakes (1956–1995) in Croatia and neighboring regions, *Geofizika*, 12: 43–56.
- Herak, M., Herak, D. i Markušić, S. (1996.), Revision of the earthquake catalogue and seismicity of Croatia, 1908–1992., *Terra Nova*, 8 (1): 86–94.

- Herak, M., Orlić, M. i Kunovec-Varga, M. (2001.), Did the Makarska earthquake of 1962 generate a tsunami in the central Adriatic archipelago?, *Journal of Geodynamics*, 31 (1): 71-86.
- Levin, B. i Nosov, M. (2009.), *Physics of Tsunamis*, Dordrecht, Springer.
- Marčuk, A. G., Čubarov, L. B. i Šokin, J. I. (1983.), Čislennoe modelirovanie voln cunami, Novosibirsk, Nauka.
- Mei, C. C. (1989.), *The Applied Dynamics of Ocean Surface Waves*, Singapore, World Scientific.
- Orlić, M. (1984.), Ima li "tsunamija" u Jadranskom moru?, *Priroda*, 72: 310-311.
- Pasarić, M., Brizuela, B., Graziani, L., Maramai, A. i Orlić, M. (2012.), Historical tsunamis in the Adriatic Sea, *Natural Hazards*, 61 (2): 281-316.
- Wells, D. i Coppersmith, K. J. (1994.), New empirical relationships among magnitude, rupture length, rupture width, rupture area, and surface displacement, *Bulletin of the Seismological Society of America*, 84 (4): 974-1002.

Mirko ORLIĆ
Miroslava PASARIĆ
Marijan HERAK

**Gibanje u moru povezano
s makarskim potresom od
11. siječnja 1962. godine**

Davorka HERAK i Marijan HERAK

SEIZMIČNOST I POTRESNA OPASNOST NA MAKARSKOM PRIMORJU

Šire područje Makarske pripada tektonski vrlo kompleksnom području dodira Jadranske mikroploče i Vanjskih Dinarida. Najviše se potresa događa upravo u kontaktnoj zoni tih tektonskih jedinica. Da bismo izračunali potresnu opasnost (seizmički hazard) na Makarskom primorju, najprije valja detaljno razmotriti prostornu i vremensku razdiobu potresa šireg prostora. Za opis seizmičnosti Makarske i okolice promatrali smo područje između geografskih širina $42,2^{\circ}\text{N}$ i $44,25^{\circ}\text{N}$ te geografskih dužina $15,7^{\circ}\text{E}$ i $18,2^{\circ}\text{E}$. Pri tome smo se služili podacima iz Kataloga potresa za Hrvatsku i susjedna područja (Herak i sur., 1996.), koji je revidiran i nadopunjen podacima do kraja 2011. godine (Arhiva Geofizičkog odsjeka PMF-a, Zagreb). Taj je katalog nastao na temelju rezultata istraživanja potresa brojnih znanstvenika tijekom posljednjih 130-ak godina.

SEIZMIČNOST ŠIREG PODRUČJA MAKARSKOG PRIMORJA

Za poznavanje seizmičnosti nekog područja potrebni su podaci o potresima kroz što dulje razdoblje. Međutim, znanje o povijesnim potresima jako je povezano s društvenim i kulturnim razvojem toga kraja. Mnogi vrijedni podaci o učincima velikih potresa zauvijek su izgubljeni jer nije bilo pojedinaca vičnih pisanju ili zainteresiranih za bilježenje takvih događaja. Prvi vrlo nepouzdana spomen potresa u razmatranom području potječe iz VIII. stoljeća, dok se donekle pouzdani izvještaji javljaju tek u XV. stoljeću. Od tada do danas u Katalogu nalazimo podatke o 25 vrlo jakih potresa, s procijenjenim makroseizmičkim intenzitetom VII i više stupnjeva Mercalli-Cancani-Siebergove (MCS) ljestvice (Tablica 1). Razmatrano područje – stotinjak kilometara oko Makarske – može se razdijeliti u više epicentralnih područja (slika 1). Osim makarskog epicentralnog područja, u koje spadaju i potresi u istoč-

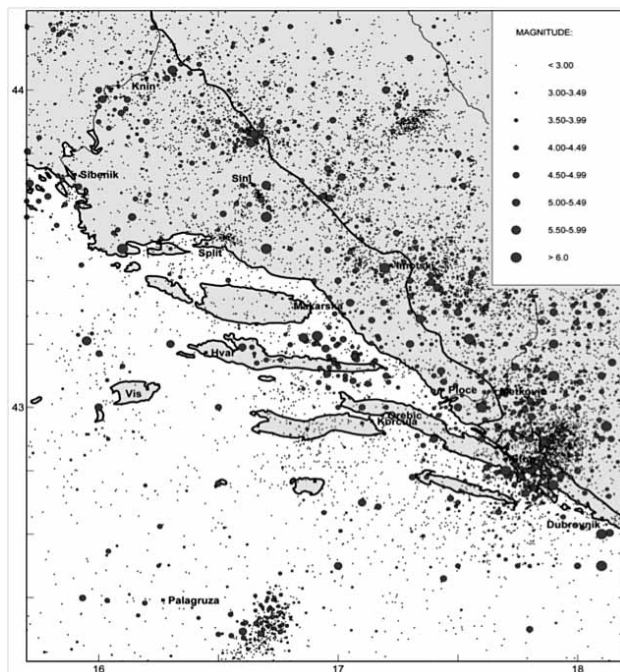
nom dijelu Hvarskog i Pelješkog kanala te istočnog dijela otoka Hvara, na jugoistoku su dubrovačko i neretvansko-pelješko, na jugu lastovsko-palagruško, na zapadu viško, na sjeverozapadu razlikujemo šibensko-biogradske, splitsko, kninsko-prominske te epicentralna područja planine Dinare i Sinjskoga polja. Na sjeveroistoku je epicentralno područje oko Imotskoga, a istočno, u Bosni i Hercegovini, oko Ljubuškoga te Mostara.

Jaki su potresi općenito rijetki događaji, pa je tome tako i u razmatranom području – u svakom se stoljeću dogodi tek jedan ili nekoliko njih. Tako Katalog potresa navodi podatke o potresu u XV. stoljeću u neretvansko-pelješkom kraju (1473., ušće Neretve). U dubrovačkom epicentralnom području dogodio se 1667. godine najjači potres, s intenzitetom X° MCS ljestvice. U XV. i XVI. stoljeću dogodio se niz jakih potresa s intenzitetom u epicentru VIII° i IX° MCS ljestvice (1481., 1504., 1516., 1520.) te je poznato još deset potresa s intenzitetom VII° MCS (od XV. do XX. stoljeća). Godine 1850. bio je jaki potres kod Stona (VIII° MCS), „gdje je mnogo zgrada porušeno i oštećeno“ (Kišpatić, 1891.).

M. Kišpatić u istom radu spominje potres iz 1769. godine, koji se dogodio između Sinja i Splita. U istom području jaki potres, intenziteta IX° MCS, bio je i 1898. Za njega postoje brojni podaci o poginulima (6), ranjenima (nekoliko desetaka) i štetama na kućama. Najveće štete za-

Slika 1.

Epicentri potresa u široj okolini Makarske prema Katalogu potresa Hrvatske (Herak i sur., 1996. i Arhiva Geofizičkog odsjeka PMF-a)

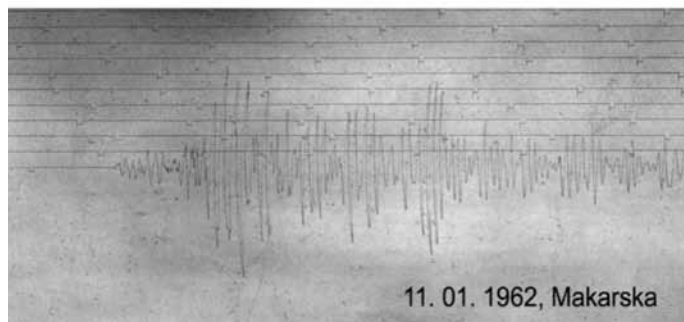
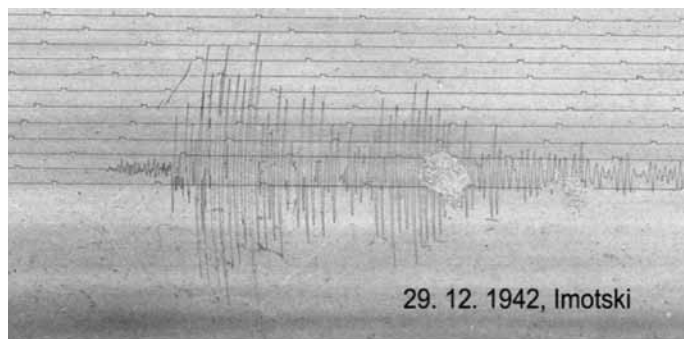

bilježene su u selima Trilj, Turjaci, Vojnić, Košute, Čaporiće i Gardun, gdje je većina kuća postala nepodobna za stanovanje ili potpuno srušena. To je prvi potres iz Hrvatske koji je zapisan seizmografima, i to na čak 13 talijanskih, četiri njemačke, dvije britanske te po jednoj ukrajinskoj, ruskoj i slovenskoj postaji (Plešinger i Kozák, 2003.). Godine 1844. dogodio se potres ispod Mosora. Jako je stradalo naselje Poljica, „gdje je mnogo kuća srušeno“ (Kišpatić, 1891.), a s Mosora su padale kamene gromade.

Potresi sa žarištima ispod Jadrana bili su slabo poznati prije instrumentalne ere, pa se čak smatralo da je Jadran praktički aseizmičan. U XX. stoljeću zabilježena su dva jaka potresa. Prvi se dogodio 1938. jugoistočno od Palagruže, a drugi 1956. u blizini otoka Visa.

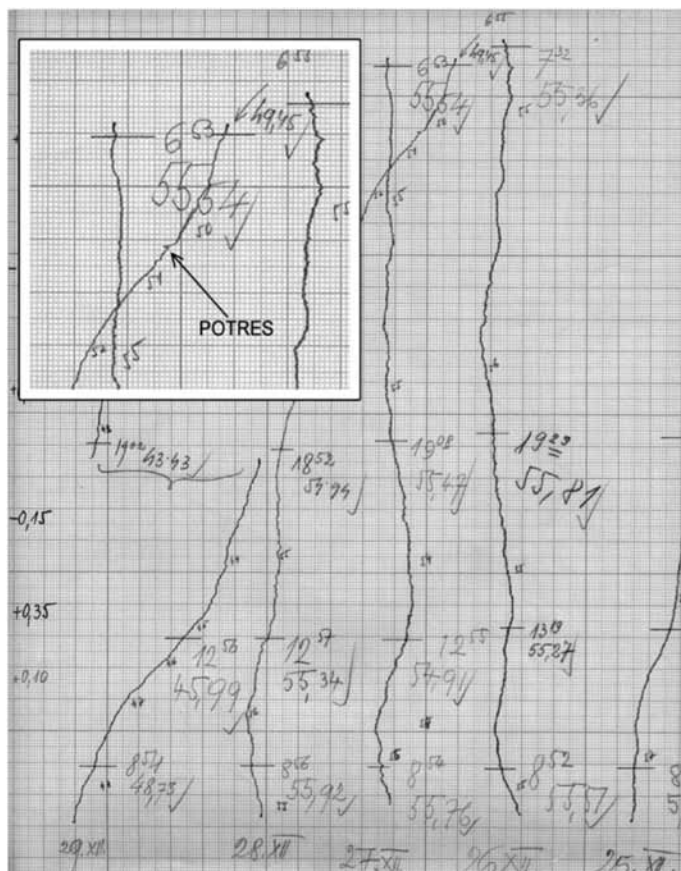
Kninsko-prominsko epicentralno područje poznato je po jakim potresima iz 1970. i 1986., s intenzitetima od VIII° (Promina), odnosno VII–VIII° MCS (Knin). U Bosni i Hercegovini, u blizini Vitine i Ljubuškoga, dogodila su se 1923. dva vrlo jaka potresa, s magnitudama 5,7 odnosno 6,2. Oba su potresa prouzročila velike štete u epicentralnom području.

Vrlo blizu Makarskoj nalazi se imotsko epicentralno područje, jedno od najvažnijih u Hrvatskoj. Tamo se 29. prosinca 1942. dogodio potres intenziteta u epicentru IX° MCS ljestvice i magnitude 6,2. Za potresa koji se dogodio u rano jutro (u 4 sata i 42 minute, padala je kiša) po-

Slika 2.

Seizmogrami velikih potresa kod Imotskog i Makarske (vidi Tablicu 1), zapisani Wiechertovim mehaničkim seizmografima u Zagrebu

Slika 3.
 Zapis potresa od 29.
 prosinca 1942. kod
 Imotskog na mikro-
 barografu u Zagrebu
 (Arhiva Geofizičkog
 odsjeka PMF-a)

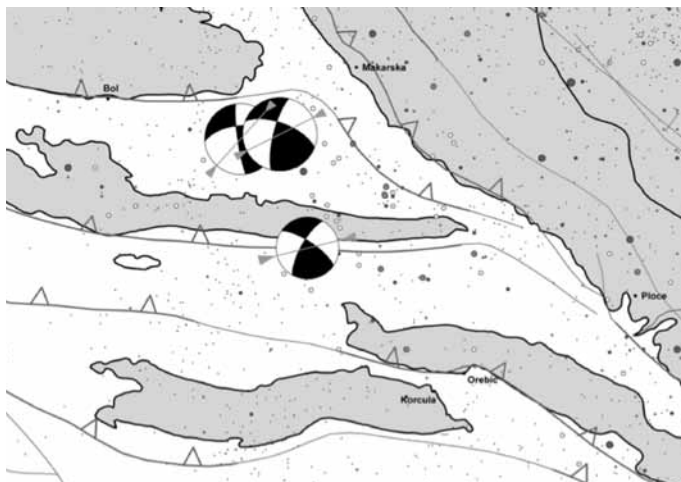
ginula je pod ruševinama 21 osoba, a deseci su ranjeni. Najviše su stradala mjesta Zmijavci, Proložac, Runovići, Kamenmost, Imotski i Donji Vinjani, a u BiH na području Ljubuškog, Gorice, Sovića i Gruda. Više stotina obitelji ostalo je bez krova nad glavom. Glavno vrelo rijeke Vrlike, Jauk, smanjilo je dotok vode u korito rijeke na nekoliko sati, a kamene gromade obrušavale su se s Biokova. Velik se dio zapadnog zida Crvenog jezera urušio. Potres su zabilježile brojne seizmološke postaje diljem svijeta, pa i naša u Zagrebu. Kao kuriozitet napomenimo da je – osim seizmografima (slika 2) – potres u Zagrebu zabilježen i na izvanredno osjetljivom mikrobarografu tipa Sprung-Fuess (slika 3). Potres se dogodio u 4 sata i 42 minute, a na mikrobarografu zapisan je oko 4 sata i 43 minute.

Datum	Epicentralno područje	Intenzitet u epicentru (° MCS)	Magnituda
20. 01. 1473.	Ploče-Metković	VIII	
14. 02. 1481.	Dubrovnik	VIII	
08. 11. 1504.	Dubrovnik	VIII	
06. 05. 1516.	Dubrovnik	VIII	
28. 07. 1516.	Dubrovnik	IX	
17. 05. 1520.	Dubrovnik	IX	
06. 04. 1667.	Dubrovnik	X	
28. 11. 1769.	Sinjsko polje	VIII	
22. 03. 1844.	Mosor	VIII	
13. 04. 1850.	Ston	VIII	
02. 07. 1898.	Sinjsko polje	IX	
15. 05. 1899.	Sinjsko polje	VIII	
18. 05. 1907.	Sinjsko polje	VIII	5,7
06. 02. 1923.	sjeverno od Vrgorca	VII	5,7
15. 03. 1923.	Ljubuški (Bosna i Hercegovina)	VIII-IX	6,2
27. 05. 1938.	Jadransko more, JI od Palagruže		5,5
29. 12. 1942.	Imotski	IX	6,2
15. 08. 1956.	otok Vis	VII-VIII	5,8
07. 01. 1962.	Jadransko more, Hvarski kanal	VIII	5,9
11. 01. 1962.	Jadransko more, Hvarski kanal	VIII-IX	6,1
07. 09. 1970.	Promina	VIII	5,5
25. 11. 1986.	Knin	VII-VIII	5,5
27. 11. 1990.	Planina Dinara	VII	5,6
27. 11. 1990.	Planina Dinara	–	5,5
05. 09. 1996.	Ston-Slano	VIII	6,0

Tablica 1.
Najjači potresi (intenziteta većeg ili jednakog VII° MCS) u široj okolini Makarske od XV. stoljeća do danas

Slika 4.

Mehanizmi u žarištu triju potresa iz 1962. (7. siječnja, 11. siječnja i 21. siječnja). Sva tri rješenja ukazuju da se rasjedanje dogodilo poradi tlaka tektonskih sila koje su usmjerene JZ–SI do ZJZ–ISI (sive strelice), i to na rasjedu s dominantno horizontalnim međusobnim pomakom rasjednih krila

Najvažniji potresi za područje Makarske dogodili su se 1962. godine. Riječ je o dva vrlo jaka potresa od 7. i 11. siječnja 1962. Prvi je imao magnitudu 5,9, a drugi 6,1 (Tablica 1). Potresi su se dogodili ispod mora, između otoka Brača i Hvara. Nakon oba potresa uslijedilo je mnoštvo naknadnih potresa, od kojih su najjači imali magnitudu preko 5,0 (11. siječnja u 11 sati i 2 minute, $M = 5,1$ i 21. siječnja, u 3 sata i 51 minutu, $M = 5,2$). Potresima su prethodile podzemne tutnjave, a potres je pokrenuo kamene lavine s Biokova, koje su se obrušavale na putove i naselja (Kozica, Makarska, Gareljici, Sumići). Na dijelu između Drašnice i Podgore te kod Živogošća bezbrojno se kamenje survalo u more. U Trsteniku je opažen novi izvor koji je izbacivao mutnu vodu, a u Gradcu je voda na izvoru bila crveno-modra. Potres od 11. siječnja bio je tako jak da je opažen i na brodovima na moru. *Vladimir Nazor* bio je na milju od obale u smjeru Igrana, a *Budva* na 100 metara od Igrana, i na oba su broda osjetili udarac (Skoko, 1962.; Orlić i sur., 2012.).

Materijalna šteta iza ovih potresa bila je golema (Skoko, 1962.) – 3256 neupotrebljivih kuća, 14.980 oštećenih kuća, oštećeno ili porušeno 108 škola, 25 kilometara cesta, 1343 metara obale itd. Najviše su stradala naselja Podgora, Drašnice, Igrane, Tučepi, Živogošće, Zaostrog, Gradac, Brist, Drvenik i Podaca, a stradali su i Makarska i Ploče. Za potresa od 11. siječnja jedan je mladić poginuo. Bilo je i ranjenih. Lijep prikaz posljedica potresa i događaja koji su uslijedili dao je i Urić (2012.).

Glavnina seizmičke aktivnosti na makarskom području događa se na rasjedima koji se pružaju u smjeru zapad–istok do sjeverozapad–jugoistok, dakle približno u smjeru u kojem stoje srednjojadranski otoci i obala. Potresi

iz 1962. godine dogodili su se na sustavu reversnih rasjeda ispod Jadrana, između Brača, Hvara, Pelješca i obale (slika 4). Uspjeli smo odrediti mehanizme u žarištu potresa za tri potresa (7. siječnja, 11. siječnja i 21. siječnja) (Herak i sur., 1995.), koji su pokazali da su osi tektonskog tlaka usmjerene JZ–SI do ZJZ–ISI s kutem nagiba oko 10°, što je u skladu s današnjim spoznajama o lokalnoj tektonici. Sva tri potresa dogodila su se na rasjedima s prevladavajuće horizontalnim međusobnim pomakom rasjednih krila.

POTRESNA OPASNOST NA MAKARSKOM PRIMORJU

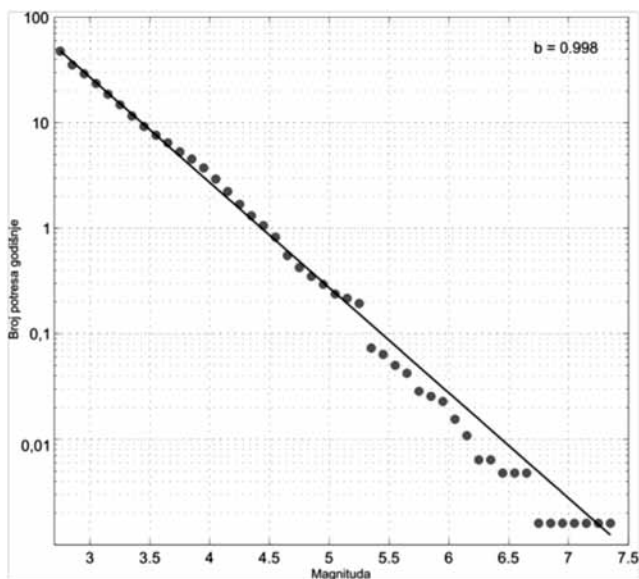
Potresna opasnost ili seizmički hazard određenog mjesta iskazuje se nekim svojstvom potresa koje može uzrokovati štetu (žrtve, rušenje objekata, ekonomske posljedice...). Danas se za to najčešće koristi najveće ubrzanje (akceleracija, a_{max}) tla tijekom potresa, dok se prije koristio makroseizmički intenzitet (I_{max}). Obično se hazard izražava vjerojatnošću premašivanja zadane vrijednosti a_{max} u nekom vremenskom razdoblju, ili se računa onaj iznos a_{max} za koji se s unaprijed zadanom vjerojatnošću (npr. 10%) očekuje da će biti barem jednom premašen tijekom tog vremenskog razdoblja (npr. 50 godina). Ovdje se ubrzanje tla obično izražava u jedinicama ubrzanja Zemljine sile teže ($1\text{ g} = 9.81\text{ m/s}^2$). Hazard se može procjenjivati determinističkim (DSHA – Deterministic Seismic Hazard Assessment) ili vjerojatnosnim (PSHA) postupkom.

Da bi se procijenio hazard u nekoj točki, valja najprije detaljno analizirati seizmičnost u krugu približno 200 km oko lokacije. Pri tome se osobitu pozornost mora posvetiti procjeni potpunosti kataloga potresa, kako u vremenu tako i u prostoru. Tako se za područje Makarskog primorja dobilo da je katalog potresa za magnitudu $M = 5,0$ zadovoljavajuće potpun od 1870., za magnitudu $M = 4,0$ iza 1960. godine, dok su gotovo svi potresi magnitude $M = 3,0$ i veći u katalogu tek od 1987. godine. Poznavajući pragove potpunosti, može se na temelju podataka u katalogu prići proračunu prosječne učestalosti potresa (slika 5). Vidi se, primjerice, da se tu godišnje dogodi oko 30 potresa magnitude $M = 3,0$ (ti se potresi osjete, ali ne čine štetu) ili većih, dok se potres magnitude $M = 5,0$ prosječno dogodi svake treće godine, a onaj magnitude 6.1 (poput potresa iz 1962.) približno svakih 50 godina.

Potresnu opasnost izračunat ćemo koristeći vjerojatnosni pristup pomoću stohastičkog (Monte-Carlo) postupka. On se sastoji u generiranju sintetičkog kataloga potresa za vrlo dugi niz godina (milijun ili više) te proračunu teorijskih učinaka svakoga od njih na istraživanu lo-

Slika 5.

Prosječna učestalost potresa za različite magnitude na prostoru prikazanom na slici 1. Puna linija prilagođena je podacima uz pretpostavku valjanosti Gutenberg-Richterove relacije $\log N = a - bM$, gdje je N broj potresa godišnje s magnitudom M ili višom

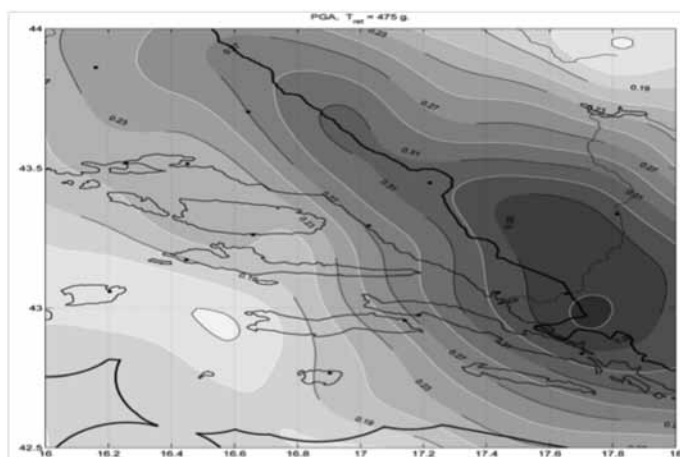

kaciju. Statističkom obradom rezultata može se tada procijeniti potresna opasnost, kako je to opisano u uvodnom odlomku ovog poglavlja. Teorijski efekti potresa (npr. a_{max} ili I_{max}) procjenjuju se na temelju empiričkih relacija ako su poznati magnituda, dubina žarišta i udaljenost lokacije od epicentra potresa. Takvih izraza postoji vrlo mnogo, a ovdje je odabrano njih 6, koji su za naše prilike ocijenjeni najprikladnijima (Herak i sur., 2001.; Akkar i Bommer, 2010.; Bindi i sur., 2009.; Fukushima, 2003.; Chiou i Yongs, 2008.; Idriss, 2008.).

Rezultati računa za šire područje Makarskog primorja prikazani su na slikama 6 i 7. Slikom 6 prikazani su iznosi najveće horizontalne akceleracije (a_{max}) za koje postoji 10% vjerojatnost da će biti premašeni u bilo kojih 50 godina, ili, što je isto, iznosi a_{max} koji se premašuju u prosjeku jednom u 475 godina. Slikom 7 prikazan je hazard izražen najvećim intenzitetom potresa uz iste uvjete kao i za a_{max} na slici 6 (povratno razdoblje od 475 godina).

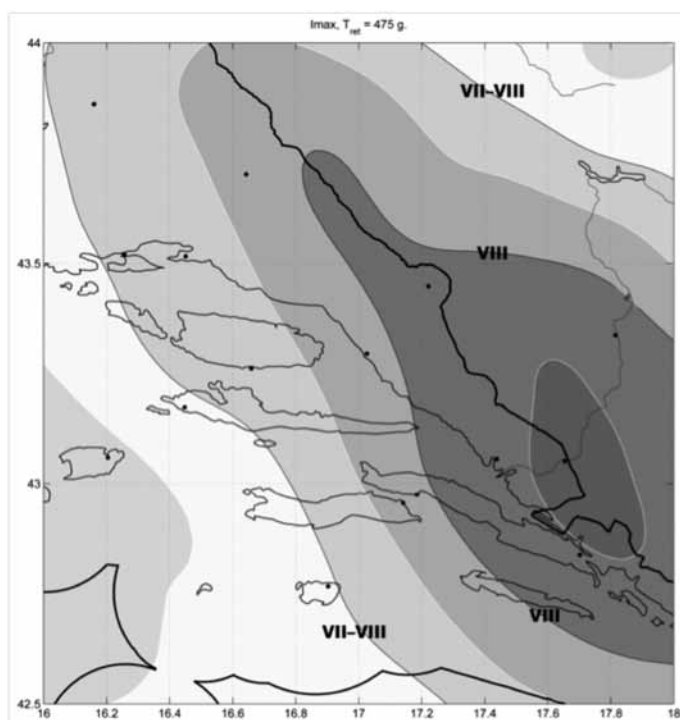
Sa slika se vidi da je analizirano područje vrlo ugroženo potresima. Najveća je opasnost u širem području Stona te duž granice s Bosnom i Hercegovinom. Udaljavanjem prema moru opasnost polagano pada. U užem području Makarske projektna vrijednost akceleracije tla s povratnim razdobljem od 475 godina iznosi 0.27 g.

Usporedbom s potresnom opasnošću u drugim dijelovima Hrvatske lako je uočiti da je to ujedno i potresima najugroženiji dio naše domovine. Zato se pri izgradnji i projektiranju građevina te pri prostornom planiranju, toj činjenici treba posvetiti najveća moguća pozornost.

Slika 6.

Potresna opasnost Makarskog primorja izražena maksimalnom horizontalnom akceleracijom tla tijekom potresa, uz 10% vjerojatnosti premašivanja u bilo kojih 50 godina (što odgovara srednjem povratnom razdoblju od 475 godina). Akceleracija je izražena u jedinicama akceleracije sile teže ($1\text{ g} = 9.81\text{ m/s}^2$) i odnosi se na razinu osnovne stijene.

Slika 7.

Potresna opasnost Makarskog primorja izražena maksimalnim intenzitetom potresa ($^{\circ}\text{MCS}$), uz 10% vjerojatnosti premašivanja u bilo kojih 50 godina (što odgovara srednjem povratnom razdoblju od 475 godina). Intenziteti se odnose na srednje tlo.

Vrijednosti očitane s karte na slici 6 ulazni su parametar za proračun pri projektiranju zgrada otpornih na potres koristeći Eurokod-8 – zbirku građevinskih propisa koju je Republika Hrvatska prihvatila u sklopu usklađivanja svojih propisa s europskom pravnom stečevinom.

- Bindi D., Luzi, L., Pacor, F., Sabetta, F. i Massa, M. (1996.), Towards a new reference ground motion prediction equation for Italy: Update of the Sabetta–Pugliese, *Bulletin of Earthquake Engineering*, 7: 591-608.
- Chiou, B. S. J. i Youngs, R. R. (2008.), NGA Model for Average Horizontal Component of Peak Ground Motion and Response Spectra, *PEER Report 2008/09*, Berkeley, Pacific Engineering Research Center, College of Engineering, University of California.
- Fukushima, Y., Berge-Thierry, C. i Griot-Pommer, D. (2003.), Attenuation relation for West Eurasia determined with recent near-fault records from California, Japan and Turkey, *Journal of Earthquake Engineering*, 7 (4): 573-598.
- Herak, M., Herak, D. i Markušić, S. (1995.), Fault-plane solutions for earthquakes (1956–1995) in Croatia and neighbouring regions, *Geofizika*, 12 (1): 43-56.
- Herak, M., Markušić, S. i Ivančić, I. (2001.), Attenuation of peak horizontal and vertical acceleration in the Dinarides area, *Studia Geophysica et Geodaetica*, 45 (4): 383-394.
- Herak, M., Herak, D. i Markušić, S. (1996.), Revision of the earthquake catalogue and seismicity of Croatia, 1908–1992, *Terra Nova*, 8 (1): 86-94.
- Idriss, I. M. (2008.), An NGA Empirical Model for Estimating the Horizontal Spectral Values Generated By Shallow Crustal Earthquakes, *Earthquake Spectra*, 24 (1): 217-242.
- Kišpatić, M. (1891.), Potresi u Hrvatskoj, *Rad JAZU*, 107: 81-164.
- Orlić, M., Pasarić, M. i Herak, M. (2012.), Gibanje u moru povezano s makarskim potresom od 11. siječnja 1962. godine. U: M. Mustapić i I. Hrstić (ur.), *Makarsko primorje danas*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Plešinger, A. i Kozák, J. (2003.), Beginnings of regular seismic service and research in the Austro-Hungarian monarchy: Part II, *Studia Geophysica et Geodaetica*, 47(4): 757-791.
- Skoko, D. (1962.), Potresi u Makarskom primorju, *Priroda*, 44 (4): 102-109.
- Urlić, V. (2012.), *Potres 1962. godine – Makarsko primorje*, Makarska, Gradski muzej Makarska.

Ivan HRSTIĆ

ZBIVANJA NA MAKAR-
SKOM PRIMORJU TIJE-
KOM I NAKON POTRE-
SA 1962. GODINE

SEIZMIČNOST MAKARSKOG PRIMORJA I POTRES 7. SIJEČNJA 1962.

U razdoblju od 7. do 22. siječnja 1962. godine seizmografi u Zagrebu zabilježili su pedeset osam potresa s epicentrima na širem makarskom području. Potresa je bilo mnogo više, no zbog udaljenosti Zagreba i relativno male osjetljivosti tadašnjih instrumenata, nisu zabilježeni (Skoko i Kuk, 1993., 45). Jače potreseno područje na kojem su zabilježene štete nakon ovih potresa obuhvaćalo je prostor između Makarske, Imotskog, Čapljine i Ploča te obalni pojas do Dubrovnika, s poluotokom Pelješcem i otocima Hvarom, Korčulom i Lastovom, no u radu će se s obzirom na temu obraditi ponajprije događaji na Makarskom primorju. Ova serija potresa ostala je u kolektivnom pamćenju lokalnog stanovništva zabilježena kao prirodna nepogoda katastrofalnih razmjera i točka prekretnica u razvoju Makarskog primorja,¹ a u ovom će se radu to nastojati istražiti na temelju arhivske građe, dostupne periodike i relevantne literature.

Uzrok potresa u priobalnom prostoru Republike Hrvatske podvlačenje je Jadranske platforme pod Dinaride, kao posljedica kretanja Afričke ploče prema Euro-azijskoj (*Procjena ugroženosti Hrvatske*, 2009., 11). Makarsko primorje seizmički je iznimno aktivno područje, a grad Makarska nalazi se u području devetog stupnja MSK ljestvice za povratni period od petsto godina, odnosno osmog stupnja za povratni period od sto i dvjesto godina, te sedmog stupnja za povratni period od pedeset godina (*Procjena ugroženosti Makarske*, 2010., 5, 9).²

1 Usporedi: *Makarska kronika*, 7. 1. 2003., br. 4, 35; *Makarska kronika*, 14. 4. 2009., br. 331, 34; *Makarska kronika*, 12. 10. 2010., br. 409, 46; *Makarska kronika*, 10. 1. 2012., br. 474, 32; *Makarska kronika*, 17. 1. 2012., br. 475, 36; *Makarsko primorje*, 9. 12. 2008., br. 295, 14; Urlić, 2012.; Mustapić, 2007.

2 Povratni period predstavlja srednji razmak u godinama između dvaju premašaja određene vrijednosti intenziteta potresa.

Prvi potres koji se izdvojio snagom u siječnju 1962. zabilježen je 7. siječnja u 11:03 sati s koordinatama epicentra 43.220 N, 16.855 E i dubinom $h=12$ km. Bio je magnitude $M=5.9$ po Richteru i intenziteta u epicentru $I_0=VIII^+$ Mercalli Ćacnani Siebergove ljestvice.³ Prouzrokovao je pucanje makarske obale u dužini od približno sedamsto metara te oštećenje velikog broja objekata. Najveće štete nanesene su južno od Makarske, posebice u tučepskim (Grubišići i Mravičići) i podgorskim (Marinovići i Šumići) zaseocima te u Drašnicama. Uza stambene kuće oštećen je i velik broj škola na Primorju te Dom zdravlja u Makarskoj, osobito odjel za roditelje, pa su se liječnici i osoblje uselili u obližnju garažu, dok su porodilje upućene u Split. Potres je izravno uzrokovao i jednu ljudsku žrtvu. Zbog odrona kamenja poginuo je Jure Prlac, 62-godišnjak iz Drašnica. Odroni su prekinuli i ceste Makarska–Vrgorac te Makarska–Metković između Podgore i Drašnica, a štete su zabilježene i u Pločama, Imotskom, Opuzenu, Vrgorcu, Korčuli, na Pelješcu, Lastovu, Sumartinu, Postirama, Poveljima, Selcima te Gabeli, Ljubuškom, Mostaru i Čapljini (*Vjesnik*, 8. 1. 1962., br. 5344, 1; *Vjesnik*, 9. 1. 1962., br. 5345, 1, 6; *Slobodna Dalmacija*, 8. 1. 1962., br. 5252, 5; *Slobodna Dalmacija*, 9. 1. 1962., br. 5253, 6).

Nakon potresa Narodni odbor (dalje: NO) općine Makarska organizirao je štabove za prvu pomoć i spasilačke ekipe, koje su imale zadatak pomoći ugroženima i očistiti prometnice, te je naredio zatvaranje škola. Zbog potresa bio je oštećen i vodovod te zagađena voda, pa je pojačano njezino kloriranje, a stanovništvu je preporučeno da je prokuhava. Komisija za civilnu zaštitu mobilizirala je stanovništvo i prijevozna sredstva, a Jugoslavenska ratna mornarica (dalje: JRM) uputila je jedan brod kao pomoć (*Vjesnik*, 8. 1. 1962., br. 5344, 1, 6; *Večernji list*, 8. 1. 1962., br. 774, 1; *Slobodna Dalmacija*, 8. 1. 1962., br. 5252, 5). Noć je većina stanovništva provela na otvorenom, unatoč hladnu vremenu, spavajući na livadama ili u barakama u sklopu odmarališta poduzeća „Krivaja“, koje su se nalazile na zapadnom izlazu iz grada. Mnogi su iz svojih kuća iznijeli najnužnije stvari te ih smjestili kod poznanika u niskogradnjama (*Večernji list*, 9. 1. 1962., br. 775, 4; *Vjesnik*, 9. 1. 1962., br. 5345, 4). Idućeg dana formiran je odbor za prikupljanje materijalne pomoći, koji su činili: Lovre Kovačević (predsjednik), Vice Srzić (predsjednik kotarskog odbora Socijalističkog saveza radnog naroda; dalje: SSRN), Ante Gojak (ravnatelj podružnice

3 Seizmološka služba RH Geofizički odsjek PMF-a, Zagreb, *Podaci o potresima u Makarskoj*, 1. 12. 2008.

Narodne banke), Dinko Matković (predsjednik kotarskog odbora Saveza sindikata), Slavko Josipović (predsjednik Općinskog odbora SSRN) i Lino Barbieri (*Slobodna Dalmacija*, 9. 1. 1962., br. 5253, 3). Općinski štab stavio je sav višak stambenog prostora na području NO-a općine Makarska na raspolaganje onima koji su ostali bez krova nad glavom te je formirao desetak ekipa koje su obilazile nastradala sela i brinule se o smještaju stanovništva. Komisije osnovane pri općinskom NO-u imale su za zadaću utvrditi adekvatnost objekata za stanovanje te organizirati prihvrat građevnog materijala i popravak objekata (*Slobodna Dalmacija*, 10. 1. 1962., br. 5254, 3).

Makarsku su već 9. siječnja posjetili predsjednik Republičkog vijeća Sabora Narodne republike Hrvatske (dalje: NRH), dr. Zlatan Sremac, članovi Izvršnog vijeća Sabora NRH (dalje: IVS NRH), Vicko Krstulović i Milan Mišković, te dr. Zvonko Petrinović, sekretar za građevinarstvo, urbanizam i komunalne poslove (*Vjesnik*, 10. 1. 1962., br. 5346, 1). U svojim opažanjima odmah su istaknuli kako iz ugroženih podbiokovskih naselja obitelji treba trajno preseliti uz more, jer im je tu budućnost poradi razvoja turizma (*Vjesnik*, 11. 1. 1962., br. 5347, 4).

POTRES 11. SIJEČNJA 1962.

U trenucima kada se stanje pomalo počelo normalizirati, Primorje je 11. siječnja u 06:05 zatresao drugi jaki potres. Magnituda mu je iznosila $M=6.1$, a intenzitet u epicentru $I_0=VIII-IX^{\circ}$ MCS ljestvice. Nakon ovog udara osjetila su se još tri potresa intenziteta $I=VI^{\circ}$ MCS ljestvice.⁴ Potres je pretežno u snu zatekao stanovništvo, koje je potom u velikom broju u panici istrčalo na ulice samo s najnužnijim stvarima. Dojmu apokalipse dodatno je pridonijela noć i hladnoća te vjetar i kiša koja je počela padati. Stanovnici Makarske ubrzo su spontano krenuli prema ravnijim predjelima u smjeru Baške Vode, a otprilike u isto vrijeme kolona izbjeglica iz okolnih naselja – Kotišine, Puharića i Makra – krenula je u grad. I ovaj potres imao je izravne smrtne posljedice, jer je u Podgori poginuo Emil Marinović, 20-godišnjak iz zaseoka Marinovići (*Vjesnik*, 12. 1. 1961., br. 5348, 1, 5). U 7:15 uplovio je u gradsku luku brod „Vladimir Nator“ na redovitoj liniji Ploče–Split. Potres ga je zatekao milju od obale u pravcu Igrana, a posada je svjedočila kako su prilikom potresa osjetili udarac kao da su se u punoj brzini nasukali na

4 Seizmološka služba RH, Geofizički odsjek PMF-a, Zagreb, *Podaci o potresima u Makarskoj*, 1. 12. 2008.

greben. Oko 7:30 općinski je štab donio odluku o evakuaciji Makarske i podbiokovskih naselja. Predsjednik makarske općine, Lovro Kovačević, stupio je u kontakt sa zapovjedništvom JRM i zatražio hitnu pomoć u hrani, lijekovima, šatorima, krevetima i dekama te brodovima za evakuaciju. Iz bolničke garaže odmah je na „Vladimir Nazor“ prebačeno sedamnaest nepokretnih bolesnika, a pola sata kasnije stigao je iz smjera Ploča i parobrod „Budva“, koji je doveo prve izbjeglice iz Igrana i Podgore. Dok su se oni iskrcavali s „Budve“, na „Vladimir Nazor“ su se ukrcavale prve izbjeglice iz Makarske i dio izbjeglica s „Budve“. Nešto kasnije u Makarsku je iz Podgore stigao i motorni jedrenjak „Gusar“, prepun ljudi, a ubrzo su pristigla i četiri broda JRM, dva iz Splita i dva iz Ploča. Cijelo to vrijeme izviđački avioni JNA nadlijetali su područje (*Vjesnik*, 12. 1. 1961., br. 5348, 1, 5; *Slobodna Dalmacija*, 12. 1. 1962., br. 5256, 1, 2).

Torpednim brodovima iz Splita stigli su u Makarsku i visoki časnici JRM i JNA: general-potpukovnik Joža Skočilić, general-potpukovnik Nikola Karanović, general-major Janko Bobetko i kontraadmiral Janez Komšič (*Slobodna Dalmacija*, 12. 1. 1962., br. 5256, 1, 2). Na brodovima JRM uspostavljena je radiofonska veza putem koje se održavao kontakt s općinama Ploče, Vrgorac i Imotski te dvije telefonske linije.⁵ Već oko 11 sati u Makarsku je stigao i član Saveznog izvršnog vijeća (dalje: SIV), Marin Cetinić, koji je potom u pratnji sekretara Savezne narodne skupštine, Maksa Baće, i narodnog poslanika Ante Rasosa obišao nastradala područja (*Vjesnik*, 12. 1. 1961., br. 5348, 1, 5). Na sastanku s predstavnicima NO-a kotara Makarska odlučeno je da se u Baškoj Vodi, Makarskoj, Tučepima, Zaostrogu, Vrgorcu i Podgori razapne petsto velikih šatora, u koje će se smjestiti oko 3500 stanovnika te dvije poljske kuhinje (*Slobodna Dalmacija*, 12. 1. 1962., br. 5256, 1, 2). Tijekom dana brodom „Vladimir Nazor“ stigla je i prva pomoć u hrani, a kotarski odbor Crvenog križa u Makarskoj stavio je sve svoje zalihe na raspolaganje kotarskom štabu za pomoć (*Vjesnik*, 12. 1. 1961., br. 5348, 1, 5). O stanju u gradu i panici koja je u tim trenucima vladala u Makarskoj, svjedoči podatak kako je putnički brod „Njegoš“ isplovio s dva sata zakašnjenja, a zbog pretrpanosti se u jednom trenutku toliko nagnuo da je izgledalo da će se prevrnuti (*Slobodna Dalmacija*, 12. 1. 1962., br. 5256, 1, 2).

5 Državni arhiv Split, Split (dalje: DAST), Narodni odbor kotara Makarska (dalje: NOK Makarska), odjel predsjedništva, fascikl I, spis IX, *Zapisnik sastanka kotarskog štaba za rješavanje problema prouzrokovanih potresom od 14. siječnja 1962.*

I u ovom potresu najviše su nastradali podgorski podbiokovski zaseoci. Dok su se njihovi stanovnici u zbjeгу spuštali prema Podgori samo s najnužnijim stvarima, prvi odredi mornarice pristigli iz Ploča već su bili započeli pripreme za evakuaciju i pregledavanje ruševina. Veći broj stanovnika odmah je torpednim brodovima evakuiran u Makarsku, dok su drugi s vlastitim brodovima krenuli na otok Hvar. Odroni kamenja ponovno su djelomično zatrpali prometnice te na taj način onemogućili cestovni promet, a opet je oštećen i vodovod. U Makarskoj je oštećen i zid kod tzv. trećeg mosta, te je prijetila opasnost od njegova rušenja. Stoga je zapovijeđeno parkiranje svih vozila iza mosta, u smjeru Splita, kako ne bi došlo do zastoja. Evakuirano stanovništvo smješteno je u sabirnim centrima koji su podignuti u gradskoj četvrti Gorinka, gdje se nalazilo i odmaralište poduzeća „Krivaja“, u lječilištu „Dječje selo“ pokraj Promajne, u Baškoj Vodi, Zaostrogu, Igranima, Vrgorcu, Tučepima i Podgori (*Vjesnik*, 12. 1. 1961., br. 5348, 1, 5). U montažne zgrade Ferijalnog saveza iz Celja smješteno je trideset šest obitelji iz Puharića, a u kamp beogradskog Ferijalnog saveza dvjestotinjak osoba. Oba kampa nalazila su se na zapadnom izlazu iz Makarske. U isto vrijeme brodovi JRM usidreni su između Baške Vode i Ploča kako bi evakuirali sabirne centre u slučaju potrebe (*Vjesnik*, 13. 1. 1962., br. 5349, 5). U sklopu gradskog sportskog centra u Makarskoj pripadnici JNA organizirali su sanitetsku bazu, a u Makarskoj su organizirana i četiri opskrbna centra za stanovništvo. U samom gradu ostalo je svega dvjestotinjak osoba: članovi štaba za pružanje pomoći postradalima, poštanski činovnici, vatrogasci, policajci i novinari. Već 12. siječnja na Makarsko primorje pristiglo je više medicinskih ekipa iz cijele Hrvatske, a podignut je i još jedan šator-stacionar za prihvrat bolesnika. Istog dana brod JRM „Istranka“ dopremio je tisuću petsto šatorskih krila, sedamsto pedeset pokrivača i dvije auto-kuhinje. Kroz to vrijeme počeli su pristizati brojni brzojavi potpore i vijesti o pomoći prikupljenoj diljem SFRJ, dok su idućih dana pristigli i inženjeri, koji su trebali izvršiti pregled objekata i terena, ekipe za civilnu zaštitu te brojne delegacije u ime raznih institucija, NO kotara i općina, Sabora NRH, SIV-a i dr. (*Vjesnik*, 12. 1. 1962., br. 5348, 5; *Slobodna Dalmacija*, 12. 1. 1962., br. 5256, 1-2; *Večernji list*, 12. 1. 1962., br. 778, 4; *Večernji list*, 13. 1. 1962., br. 779, 4; *Vjesnik*, 13. 1. 1962., br. 5349, 1, 5; *Vjesnik*, 14. 1. 1962., br. 5350, 1, 13).

EVAKUACIJA STANOVNIŠTVA I POMOĆ PODRUČJU POGOĐENOM POTRESOM

U evakuaciji stanovništva sudjelovalo je ukupno četrnaest brodova JRM, brojni privatni brodovi te Jadrolinijini: „Vuk Karadžić“, „Partizanka“, „Vladimir Nazor“, „Istra“, „Šipan“ i „Budva“, kao i druga prijevozna sredstva: automobili, autobusi, kamioni i vlakovi (*Slobodna Dalmacija*, 14. 1. 1962., br. 5258, 4). Komisija za civilnu zaštitu kotara Split rukovala je čitavom akcijom prihvaćanja i zbrinjavanja stanovnika ugroženih područja. Izbjeglice su imale pravo na besplatne željezničke karte u svim smjerovima i do 14. siječnja u Splitu ih je bilo izdano već više od 1600, a Jugoslavenske željeznice odobrile su i besplatan prijevoz pošiljaka pomoći postradalim krajevima (*Večernji list*, 13. 1. 1962., br. 779, 2; *Večernji list*, 15. 1. 1962., br. 781, 2; *Vjesnik*, 16. 1. 1962., br. 5352, 4; *Vjesnik*, 18. 1. 1962., br. 5354, 1). Već 14. siječnja štab za prihvrat postradalih iz Splita izvijestio je kotarski štab u Makarskoj da se postradali više ne šalju za Split, jer su kapaciteti popunjeni, a do tada je s područja makarskog kotara bilo organizirano evakuirano ukupno oko šest tisuća osoba: iz Ploča 2210, iz Makarske 3126 i iz Vrgorca 650.⁶ U zbjegu su na području kotara Split bile organizirano smještene 1634 osobe: u Kaštel Starom 349, Splitu 306, Kaštel Lukšiću 302, Podstrani 273, Kaštel Gomilici 171, Trsteniku 112, Trogiru 85 i Grljevcu 37. Dalje, u Biogradu na moru bilo je smješteno 529 osoba, u Zadru 400, u Vodicama 200, u Šibeniku 189, u Prvić Luci 69, u Skradinu 43, na Zlarinu 40, u Osijeku 217, u Poreču 515, u Opatiji 414, u Crikvenici 249, u Medulinu 169, u Lovranu 126, u Puli 30, u Beogradu 575 i u Glamoču 55.⁷ Ovo nije potpun broj izbjeglica s područja makarskog kotara pogođenog potresom. Za dio organizirano evakuiranih dosadašnja istraživanja nisu otkrila podatke, a velik broj osoba samostalno je osigurao smještaj kod prijatelja i rodbine diljem Jugoslavije. Ukupno je s područja kotara bilo evakuirano oko devetnaest tisuća stanovnika, od kojih iz makarske općine oko šest tisuća (Urlić, 2012., 50). S obzirom na potresom nastale štete na školskim objektima, 214 djece do kraja školske godine boravilo je u Zagrebu. Bili su smješteni u Pionirskom

6 DAST, NOK Makarska, odjel predsjedništva, fascikl I, spis IX, *Zapisnik sastanka kotarskog štaba za rješavanje problema prouzrokovanih potresom od 14. siječnja 1962.; Podaci o evakuaciji.*

7 DAST, NOK Makarska, upravni odjel, fascikl 1, spis IX, *Spisak osoba evakuiranih zbog potresa u makarskom primorju smještenih po kotarevima.*; DAST, NOK Makarska, odjel predsjedništva, fascikl I, spis IX, *Spisak izbjeglica iz ugroženih krajeva Makarske.*

gradu, a s njima su bila i četiri odgojitelja. Većina djece bili su učenici sedmog i osmog razreda, a najviše ih je bilo iz Zavojana (136) i iz Podgore (70), dok su ostali bili iz Igrana, Živogošća, Drašnica, Tučepi i Makarske (*Večernji list*, 30. 3. 1962., br. 835, 5).

DOGAĐANJA NA PRIMORJU NAKON POTRESA

Već 14. siječnja izvršena je mobilizacija muške radne snage i izdan proglas u kojem se pozvalo sve osobe u radnom odnosu, osim majki s djecom, na povratak na dužnost u roku od sedam dana od dana napuštanja posla (*Vjesnik*, 15. 1. 1962., br. 5351, 1, 6). Na sastanku kotarskog štaba za zbrinjavanje postradalih od potresa, 16. siječnja, donesen je zaključak o aktivizaciji svih službi i normalnom poslovanju u gospodarstvu. Štab je reorganiziran, te je osnovano koordinacijsko tijelo kao prijelazna mjera za normalan život, a formirane su i posebne ekipe za zdravstvo, promet, financijsko i materijalno poslovanje te odbori za prihvrat izbjeglica i davanje informacija (*Vjesnik*, 17. 1. 1962., br. 5353, 4).

Nastradalo je područje 17. siječnja posjetio i Josip Broz Tito. U Makarsku, gdje ga je dočekalo petstotinjak osoba, stigao je u pratnji visokih republičkih i saveznih dužnosnika, nešto iza 10 sati, vojnim razaračem „Split“. Potom je automobilom otišao u Promajnu i Dječje selo, a zatim je posjetio Podgoru i njene zaseoke. Nakon posjeta otplovio je prema Stonu i Pločama (*Vjesnik*, 18. 1. 1962., br. 5354, 1). U razgovoru s predstavnicima lokalne uprave Tito je rekao kako treba odmah iz zbjega vratiti omladini i sve sposobne muškarce za pomoć u obnovi te da na ugroženim mjestima ne bi trebalo graditi nove stambene objekte. Također, napomenuo je kako nije bilo potrebno evakuiranje stanovništva u udaljene krajeve, posebno ondje gdje je već stambeni problem bio težak (*Vjesnik*, 18. 1. 1962., br. 5354, 1, 2).

Građevinske komisije i odbori koji su kasnije došli na teren potvrdili su najave kako se neka podbiokovska sela i zaseoci neće obnavljati te da će se nova naselja formirati uz komunikacije po novim urbanističkim obrascima (*Vjesnik*, 20. 1. 1962., br. 5356, 1, 4). Na sjednici koordinacijskog odbora 20. siječnja odlučeno je da se za prvi smještaj svih koji nemaju krov nad glavom iskoriste turistički objekti te podigne montažno naselje u koje će se postupno smjestiti sve izbjeglice. Također, ponovno je upućen apel svima sposobnima za rad da se u što kraćem roku vrate kućama (*Vjesnik*, 21. 1. 1962., br. 5357, 13). Već sljedeći dan određena je nabava baraka i vikend-kućica u koje će se privremeno

smjestiti povratnici (*Slobodna Dalmacija*, 22. 1. 1962., br. 5265, 3). Na sastanku NO-a kotara Makarska, 25. siječnja, određen je privremeni smještaj zdravstvenog centra u Dječjem selu, a tehnički poslovi povjereni su Higijenskom zavodu u Splitu (Urlić, 2012., 43). Zbog razmjerno malog broja liječnika u makarskom kotaru, krajem siječnja odlučeno je da će svaka dva tjedna u ispomoć u Makarsku dolaziti grupe od četrdesetak zdravstvenih stručnjaka, koje će se formirati u raznim krajevima Hrvatske (*Slobodna Dalmacija*, 27. 1. 1962., br. 5270, 3).

Kotarski odbor je 28. siječnja odlučio organizirati radne grupe i brigade, te je formirao kotarski štab na čelu s Vladimirom Pezom, predsjednikom Kotarskog komiteta Narodne omladine, a slični štabovi osnovani su i pri općinskim centrima (*Slobodna Dalmacija*, 29. 1. 1962., br. 5272, 3). Osnovan je i Odbor za obnovu i pomoć postradalima od potresa, a činili su ga: Ivan Gaće (predsjednik), Lovro Puharić, Mirko Dragović, Lovro Kovačević, Nedo Kujundžić, Ivan Raos, Mate Ravlić, Božidar Džaja, Jure Talajić, Vinko Dragović i Mate Krstičević.⁸ Savjet za urbanizam i plan NO općine Makarska prihvatio je prijedlog geoloških stručnjaka o lokaciji hotelskih paviljona za privremeni smještaj osoba koje su nakon potresa ostale bez smještaja, a koji su kasnije trebali biti prilagođeni turizmu. Bila je predviđena gradnja paviljona kapaciteta 20-28 soba, s 2-3 kreveta, i to: u Makarskoj za oko šesto osoba, u Tučepima za četiristo, u Podgori za šesto te u Igranima i Živogošću za oko četiristo osoba (*Slobodna Dalmacija*, 29. 6. 1962., br. 5400, 3).

Krajem siječnja stanovnici Makarske i mjesta koja njoj gravitiraju – Kotišine, Puharića, Makra i Velikog Brda – još su uvijek bili smješteni većim dijelom u prihvatnim centrima: Gorinka, Krivaja, Celje, Dječje Selo te Odmaralište ratnih vojnih invalida, koje se nalazilo na mjestu današnjeg hotela Biokovka. Za prehranu stanovništva bila je otvorena menza u tvornici „Metalplastika“ i restoran „Mornar“ te hotel „Beograd“. U Tučepima je u isto vrijeme bilo oko osamsto stanovnika, od kojih je stotinjak bilo smješteno u hotelu „Kašteleť“. U Podgoru se vratilo dvjestotinjak stanovnika, koji su većinom bili smješteni u drvenim barakama, šatorima, brodovima i očuvanijim kućama. U Drašnicama je bilo oko 110 osoba, zbrinutih uglavnom na brodovima i u kućama uz more, a

8 Hrvatski državni arhiv, Zagreb (dalje: HDA), Savjet za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti NRH (dalje: SZINV NRH), kut. 413, *Zapisnik XXI zajedničke sjednice Kotarskog vijeća i Vijeća proizvođača Narodnog odbora kotara Makarska održane 27. veljače 1962.*

u Igranima 120 osoba, smještenih u brodovima i u nekoliko sigurnijih zgrada. U Živogošću je, pak, bilo 160 osoba, smještenih uglavnom u kućama uz more.⁹

POTRESOM UZROKOVANE ŠTETE

Potres je na području makarskog kotara nepopravljivo oštetio 2819 stambenih objekata, a teže i lakše još 9023 stambena objekta. Ove štete ujedno su značile da su 3433 domaćinstva, odnosno 13.291 stanovnik ili 13,4% ukupnog stanovništva makarskog kotara ostali bez krova nad glavom. Od tog se broja stanovnika početkom veljače u prihvatnim centrima izvan kotara još uvijek nalazilo 1100 osoba, u organiziranom smještaju u hotelima i odmaralištima na području kotara oko 1100, u barakama i šatorima 780 te u stajama i gospodarskim zgradama 4100. Ostali, njih oko 6500, našlo je smještaj u manje oštećenom stambenom prostoru kod rodbine i prijatelja. Rješenjima NO općina prisilno je privremeno zasnovano preko dvije tisuće novih sustanarskih i podstanarskih odnosa, a ubrzo su poduzete i mjere za izgradnju 1420 ležajeva u vikend-kućama. Na taj način planiralo se ukupno privremeno smjestiti 3270 stanovnika, a lokacija ovih objekata bila je zonirana: petsto ležajeva u Makarskoj, petsto u zoni Tučepi – Podgora, dvjesto u Gradcu i dvjesto u Zaostrogu. Posuđeno je i dvanaest baraka od JNA, u kojima je trebalo biti smješteno 1050 stanovnika.¹⁰

Na području same općine Makarska potresom je ukupno potpuno srušeno 285 stambenih objekata, dok ih je 557 bilo toliko oštećeno da su morali biti srušeni. Veći popravak zahtijevala su 573 stambena objekta, manji popravak njih 500, a useljivih je bilo 837. Ove štete rezultirale su smještajem 1297 domaćinstava s 4704 člana, dok je nezbrinuto ostalo 1415 domaćinstava s 4296 članova. Analiza oštećenih objekata pokazala je da je većina šteta nastala na objektima starije izgradnje, a u to vrijeme je na području makarske općine preko polovine zgrada bilo sagrađeno do 1900. godine. Objekti novije gradnje doživjeli su pak minimalna oštećenja (Nonveiller, 1962., 33-37).

9 DAST, NOK Makarska, odjel predsjedništva, fascikl I, spis IX, *Izvješće o situaciji u potresom pogođenim područjima u općini Makarska od 24. siječnja 1962.*

10 DAST, NOK Makarska, odjel predsjedništva, fascikl I, spis X, *Informacija o problemima prouzrokovanim potresima i mjerama za saniranje situacije na području kotara Makarska od 6. veljače 1962.*

	SRUŠENI STAMBENI OBJEKTI	OŠTEĆENI U MJERI DA SU PREDVIĐENI ZA RUŠENJE	ZAHTIJEVAJU VEĆI POPRAVAK	ZAHTIJEVAJU MANJI POPRAVAK	USELJIVI
MAKARSKA ¹¹	0	193	202	205	641
TUČEPI	24	125	84	35	50
PODGORA	111	71	121	31	26
DRAŠNICE	100	20	6	0	7
IGRANE	5	38	41	38	24
ŽIVOGOŠĆE	13	29	39	38	34
VELIKO BRDO	0	10	8	43	28
PUHARIĆI	9	12	4	15	16
MAKAR	15	11	4	21	0
KOTIŠINA	6	40	4	0	7
BAST	2	5	50	57	2
TOPIĆI	0	3	10	17	2
UKUPNO	285	557	573	500	837

Tablica 1.

Prikaz potresom uzrokovane štete na objektima po naseljima (Izvor: DAST, NOK Makarska, upravni odjel, fascikl 1, spis IX, Podaci o ugroženim mjestima)

Uza štete na stambenim objektima oštećeno je i 130 javnih objekata, 2570 privatnih cisterni, od čega 1200 potpuno, te 80 javnih cisterni, od čega 22 potpuno.¹² Oštećeni su i Dom zdravlja u Makarskoj, koji je nakon potresa 11. siječnja smješten u odmaralište NO-a grada Beograda,¹³ kinodvorane u Makarskoj, Pločama, Vrgorcu i Opuzenu, 21 ugostiteljski i turistički objekt te nekoliko tvornica. Gubici u brutoproizvodu društvenog sektora gospodarstva procijenjeni su na više od 620 milijuna dinara, a štete u poljoprivredi na približno tri milijarde i šesto milijuna dinara. Teže je oštećeno i osam kilometara ceste te gotovo sva morska pristaništa.¹⁴ Posebno teško nastradali su školski objekti. Prema izvješću Republičke komisije, za utvrđi-

11 Podaci za Makarsku iskazani su u broju stanova, a za ostala mjesta u broju objekata

12 Veći dio naselja Makarskog primorja nije imao izgrađene vodovode, pa su štete na cisternama ili „četrnjama“ bile iznimno važne za stanovništvo.

13 Odmaralište NO-a grada Beograda nalazilo se u današnjoj ulici „Peto-
rice Alačevića“.

14 DAST, NOK Makarska, odjel predsjedništva, fascikl 1, spis X, *Informacija o problemima prouzrokovanim potresima i mjerama za saniranje situacije na području kotara Makarska od 6. veljače 1962.*

	SMJEŠTENOST		NEZBRINUTO	
	DOMAĆINSTAVA	ČLANOVA	DOMAĆINSTAVA	ČLANOVA
MAKARSKA	846	2317	395	1320
TUČEPI	85	845	233	569
PODGORA	47	335	303	906
DRAŠNICE	7	36	126	365
IGRANE	62	173	84	255
ŽIVOGOŠĆE	52	155	81	279
VELIKO BRDO	71	327	18	39
PUHARIĆI	21	107	25	102
MAKAR	21	99	30	124
KOTIŠINA	7	33	50	65
BAST	59	199	57	222
TOPIĆI	19	78	13	50
UKUPNO	1297	4704	1415	4296

vanje oštećenja školskih zgrada stradalih od potresa bila su nužna sredstva u visini 243 milijuna i devetsto tisuća dinara, da bi se uz angažiranje narodne radne snage školski objekti mogli osposobiti za rad, uz napomenu kako je komisija uzimala u obzir samo objekte s većim oštećenjima, jer je gotovo svaka školska zgrada pretrpjela izvjesna manja oštećenja. Kao privremeno rješenje u takvoj situaciji, NO kotara Makarska naručio je deset montažnih baraka s po četiri učionice, od kojih su tri postavljene u Makarskoj, po jedna u Gradcu, Pločama i Podgori, dvije u Runovićima te tri u Vrgorcu.¹⁵ Unatoč tome, neke škole s Primorja morale su krajem siječnja nastaviti s radom u zadružnim domovima i objektima lagane konstrukcije (*Slobodna Dalmacija*, 29. 1. 1962., br. 6200, 3).

Velike štete zabilježene su i na brojnim spomenicima kulture. Lakše su bile oštećene crkve u Bastu, Baškoj Vodi, Velikom Brdu, Makru, Makarskoj (Sv. Marko, Sv. Filip i samostan Filipina), Tučepima, Živogošću, Drveniku, Zaoštrogu, Podaci i Gradcu, a teže u Podgori, Drašnicama, Igranima i Bristu. Veća oštećenja pretrpjeli su i makarski i zaostroški samostan te brojne druge povijesne građevine na Primorju (Urlić, 2012., 34, 35).

Tablica 2.

Prikaz broja smještenih i nezbrinutih domaćinstava te njihovih članova nakon potresa po naseljima (Izvor: DAST, NOK Makarska, upravni odjel, fascikl 1, spis IX, *Podaci o ugroženim mjestima*)

15 DAST, NOK Makarska, odjel predsjedništva, fascikl 1, spis X, *Izvješće Republičke komisije o oštećenjima prosvjetnih objekata nastalim uslijed potresa i potrebi sanacije od 20. siječnja 1962.*

Na području cijele SFRJ, a posebno Hrvatske, bila je odmah nakon vijesti o prvom potresu pokrenuta široka akcija pomoći nastradalim krajevima. Uz novčanu, skupljala se i različita materijalna pomoć, a brojna poduzeća koja su bila vlasnici odmarališta na Primorju, stavili su ih na raspolaganje stradalnicima. Održavane su priredbe, koncerti i nogometne utakmice s kojih je prihod poklanjao žrtvama potresa. Na sastanku predsjedništva Centralnog komiteta Narodne omladine Hrvatske 13. siječnja zaključeno je da se osim prikupljanja novčanih priloga formiraju omladinske radne brigade, a na sastanku Izvršnog odbora Savjeta za građevinarstvo republičke komore za industriju, rudarstvo, građevinarstvo i saobraćaj i Štaba za pomoć pri glavnom odboru SSRN Hrvatske pristupilo se izradi osnovne koncepcije obnove porušenih naselja (*Vjesnik*, 14. 1. 1962., br. 5350, 13). U cijeloj akciji prikupljanja pomoći potresom postradalom području pojedinci su nastojali iskoristiti situaciju i profitirati, pa su u Zagrebu lažni prikupljači priloga prisvojili neke prikupljene donacije (*Večernji list*, 17. 1. 1962., br. 782, 1).

Vijesti o potresu i uzrokovanim štetama odjeknule su i diljem svijeta. Sućut su Titu i narodu Jugoslavije izrazili predsjednik ministarskog vijeća SSSR-a Nikita Hruščov, predsjednik indijske vlade, Džavaharlal Nehru, predsjednik Republike Kube, Osvaldo Dorticós, predsjednik kubanske vlade, Fidel Castro, predsjednik Republike Gane, Kwame Nkrumah, afganistanski kralj, Mohamad Zahir, i predstavnici brojnih veleposlanstava u SFRJ (*Vjesnik*, 13. 1. 1962., br. 5349, 1; *Vjesnik*, 16. 1. 1962., br. 5352, 1; *Vjesnik*, 18. 1. 1962., br. 5354, 1, 2; *Vjesnik*, 19. 1. 1962., br. 5355, 1, 2; *Vjesnik*, 21. 1. 1962., br. 5357, 1). Pristigla je i velika međunarodna pomoć od brojnih organizacija – Crvenoga križa i Crvenog polumjeseca te drugih humanitarnih organizacija, a socijalna služba Beča u nekoliko je navrata primila više stotina djece s područja pogođenog potresom na jednomjesečni oporavak (*Vjesnik*, 19. 1. 1962., br. 5355, 2; *Vjesnik*, 21. 1. 1962., br. 5357, 13; *Vjesnik*, 1. 2. 1962., br. 5367, 4; *Vjesnik*, 3. 2. 1962., br. 5369, 4; *Vjesnik*, 8. 2. 1962., br. 5374, 6). Pomoć u iznosu od milijun talijanskih lira poslao je i papa Ivan XXIII. (Urlić, 2012., 30).

U pomoći postradalom području angažiralo se i IVS NRH, koje je osnovalo Republički odbor za usklađivanje planova i akcija kotarskih i općinskih odbora za pomoć i obnovu potresom postradalog područja u makarskom i dubrovačkom kotaru. Članovi Odbora bili su: Milu-

tin Baltić (predsjednik), Miloš Žanko, Antun Pavlinić i Zvonko Petrinović (*Vjesnik*, 21. 1. 1962., br. 5357, 1). Na sjednici predstavnika makarskog i dubrovačkog kotara s predsjednikom IVS NRH Jakovom Blaževićem i Milutinom Baltićem 21. siječnja odlučeno je kako će glavni teret saniranja posljedica potresa ponijeti mjesni odbori, koji su već bili osnovali svoje pododbore za obnovu i odbore za prijam izbjeglica. Sposobna radna snaga trebala se odmah vratiti kućama, a žene s djecom i starci ostati u prihvatnim centrima, dok se ne podignu montažne barake u koje će se smjestiti svi oni koji nemaju siguran krov nad glavom. Također, odlučeno je o davanju dugoročnih povoljnih kredita gospodarstvu, a na proširenom plenumu općinskog komiteta Saveza komunista Makarske rečeno je da će se krediti dati i nositeljima stanarskog prava, čiji su stanovni za vrijeme potresa postradali (*Vjesnik*, 22. 1. 1962., br. 5358, 1; *Vjesnik*, 28. 1. 1962., br. 5364, 13). Osnovana je i Specijalna komisija SIV-a za utvrđivanje veličine štete od potresa i određivanja načina, vrste i opsega pomoći nastradalim područjima, na čelu s Momom Markovićem, koja je odlučila da se prikupljena sredstva za pomoć odmah decentraliziraju i predaju lokalnim vlastima, koje će ih koristiti što racionalnije. Članovi komisije bili su još: Maks Baće, Olga Milošević i Radovan Papić (*Vjesnik*, 24. 1. 1962., br. 5360, 1; *Slobodna Dalmacija*, 24. 1. 1962., br. 5267, 2; *Vjesnik*, 5. 2. 1962., br. 5371, 4). U Makarskoj je u travnju 1962. kod podružnice Narodne banke osnovan i Fond makarskog kotara za obnovu i razvoj područja pogođenog potresom, predsjednikom upravnog odbora kojega je imenovan Jozo Tomašević.¹⁶

Ključ raspodjele pomoći propisao je podjelu savezne pomoći na republike: 60% Hrvatska, 40% BiH, a republičke, na kotareve: 75% Makarska, 25% Dubrovnik.¹⁷ Savezne komisije za pomoć područjima postradalima od potresa iznijele su u srpnju 1962. podatak kako je kao pomoć nastradalim krajevima ukupno dodijeljeno oko dvanaest milijardi i pet milijuna dinara, što je značilo da je makarska općina prema stupnju porušenosti dobila milijardu i dvjesto milijuna dinara, no to se nije dogodilo (*Slobodna Dalmacija*, 16. 7. 1962., br. 5414, 2). Radi is-

16 HDA, SZINV NRH, kut. 413, *Zapisnik XXIII zajedničke sjednice Kotarskog vijeća i Vijeća proizvođača Narodnog odbora kotara Makarska održane 16. travnja 1962.*

17 HDA, SZINV NRH, kut. 413, *Zapisnik XXII zajedničke sjednice Kotarskog vijeća i Vijeća proizvođača Narodnog odbora kotara Makarska održane 5. travnja 1962.*

pravka navedenog podatka, NO kotara Makarska izdao je 17. kolovoza 1962. službeno priopćenje o visini sredstava koja su stigla na skupni račun Odbora za obnovu i razvoj kotara Makarska, odnosno u fond za obnovu naselja postradalih od potresa. Ta sredstva u novcu i materijalu predstavljala su ukupnu vrijednost od milijardu 976 milijuna i 897 tisuća dinara, a bila su raspoređena na NO-e općina, tako da je Makarska dobila 540 milijuna, Ploče 308, Metković 168, Imotski 140, Opuzen 160, Vrgorac 199, Zagvozd 50 i Lovreć 30 milijuna dinara. Ostalim sredstvima, u iznosu od 381 tisuće i 897 dinara, podmiren je dio troškova evakuacije stanovništva za vrijeme potresa, koja se morala podmiriti u ukupnom iznosu od oko 115 milijuna dinara, te troškovi nabave baraka za održavanje nastave, izdržavanja djece u Pionirskom gradu u Zagrebu, troškovi komisija za procjenu šteta i ostali tekući izdaci (*Slobodna Dalmacija*, 16. 7. 1962., br. 5414, 2; *Slobodna Dalmacija*, 18. 7. 1962., br. 5416, 2).¹⁸ Pomoć primljena u materijalu stvarala je, pak, dodatne teškoće, jer je to većinom bila nekurentna roba, a ukupno primljenom pomoći bilo je moguće sanirati samo 60% stambenog fonda (*Slobodna Dalmacija*, 16. 7. 1962., br. 5414, 2).¹⁹

Da podatak o visini ukupno dodijeljene pomoći Savezne komisije nije točan, može se zaključiti i iz izvješća Milutina Baltića na sjednici IVS NRH 19. ožujka 1962., gdje se navodi kako je Federacija ukupno dodijelila dvije milijarde i petsto milijuna dinara, koje će se rasporediti po ključu 60:40 u korist NRH, iako su Odbor za privredu i komisija IVS NRH smatrali kako bi realna raspodjela prema štetama bila 70:30. Na toj je osnovi NRH trebala od Federacije dobiti oko milijardu i petsto milijuna dinara. Poduzeća i pojedinci u Hrvatskoj prikupili su dodatno oko 880 milijuna dinara, dok se u svim ostalim republikama prikupilo još oko petsto milijuna. Na sredstva Federacije Hrvatska je trebala dati 50% svog udjela, te se na taj način planiralo prikupiti za postradale krajeve u Hrvatskoj oko četiri milijarde i osamsto milijuna dinara, a za gospodarstvo na postradalom području trebalo je biti rezervirano povrh ovih sredstava još oko milijardu i sto milijuna dinara. Procjena ove komisije bila je da bi se s oko tri milijarde dinara mogao riješiti problem stambene sanacije

18 HDA, SZINV NRH, kut. 413, *Zapisnik XXIII zajedničke sjednice Kotarskog vijeća i Vijeća proizvođača Narodnog odbora kotara Makarska održane 16. travnja 1962.*

19 HDA, SZINV NRH, kut. 413, *Zapisnik XXII zajedničke sjednice Kotarskog vijeća i Vijeća proizvođača Narodnog odbora kotara Makarska održane 5. travnja 1962.*

u dubrovačkom i makarskom kotaru, a s milijardom i petsto milijuna sanirati društvene službe i komunalne potrebe.²⁰

Zanimljivo je da su i procjene o ukupnoj šteti također bitno varirale, pa je ona Koordinacijskog odbora NO kotara Makarska iznosila sedam milijardi i 816 milijuna dinara samo za općinu Makarska, dok je procjena IVS NRH iznosila četiri milijarde i 269 milijuna dinara za općinu, odnosno trinaest milijardi i 983 milijuna za cijeli kotar (Urlić, 2012., 55). Ipak, unatoč manjku sredstava, na području makarskog kotara do srpnja je obnovljeno više od sedamsto stanova, 631 se još obnavljao, petsto novih nalazilo se u izgradnji, a pripremala se i izgradnja još tisuću novih (*Slobodna Dalmacija*, 3. 7. 1962., br. 5403, 2; *Vjesnik*, 4. 2. 1962., br. 5370, 13).

Ivan HRSTIĆ
**Zbivanja na Makarskom
primorju tijekom i nakon
potresa 1962. godine**

DUGOROČNE POSLJEDICE POTRESA

Potresi u siječnju 1962., uz izravne štete, imali su i brojne dugoročne posljedice, koje su najvećim dijelom proizašle iz činjenice da je veći dio stanovništva podbiokovskih zaselaka odlučio napustiti domove i preseliti se u mjesta na obali, dok je dio stanovnika bio na to i prisiljen odlukom o neobnavljanju nekih ugroženih područja. O snazi procesa preseljenja može se zaključiti na temelju statističkih podataka, po kojima je Makarska 1961. imala 3634 stanovnika, a 1971. 6700. Prema tome, u ovom međupopisnom razdoblju zabilježen je rast stanovništva za približno 85%, dok je u ranijem, dvije godine kraćem međupopisnom razdoblju (1953.–1961.), rast, iako već visok, bio dvostruko niži i iznosio je približno 42%.

Sukladni demografski trendovi – samo obratni – u istom vremenskom razdoblju zabilježeni su i na ostatku prostora pogođenog potresom u manjim podbiokovskim zaseocima, koje su stanovnici napuštali. Stanovništvo se pretežno selilo u Makarsku i naselja uz more. Većina podbiokovskih i zabiokovskih naselja već je u razdoblju od 1953. do 1961. zabilježila pad broja stanovnika, no vrhunac iseljavanja dogodio se nakon potresa (Korenčić, 1979., 402–403). Primjerice, Gornje Igrane zabilježile su pad od 1961., kad su imale 107 stanovnika, na samo 45 stanovnika 1971. Kotišina je 1961. imala 98 stanovnika, a 1971. samo tri. Makar je zabilježio pad s 223 stanovnika na 55, Puharići s 209 na 87, a Veliko Brdo s 386 na 276. U Podgori je zaselak Gornja Mala 1961. imao 169 stanovnika, a 1971. samo 16, dok je zaselak Marinovići 1961. imao

20 HDA, Izvršno vijeće Sabora NRH/SRH, Materijali sjednica izvršnog vijeća Sabora NRH 1962., Zapisnik LXXXVII sjednice Izvršnog vijeća Sabora NRH održane 19. ožujka 1962., *Informacija o posljedicama potresa i o načinu korištenja sredstava za postradala područja*.

212 stanovnika, a 1971. samo 13. U Tučepima je zaselak Čovići 1961. imao 147 stanovnika, dok ih je 1971. bilo samo 47, a pad stanovnika zabilježili su i zaseoci: Podpeč sa 193 na 32, Podstup s 95 na 24, Srida Sela s 557 na 404 i Šimići s 300 na 120. U Zaostrogu, u istom vremenskom razdoblju, zaselak Kosovići zabilježio je pad s 56 na jednog stanovnika, slično kao i živogoški zaseoci Griže s 46 na jednog, Murava Selo sa 126 na 36 i Strnj sa 66 na 39, dok su Kolovrat s 21 i Luka s pet stanovnika 1961. ostali bez stanovnika 1971. (Korenčić, 1979., 402-403). U istom međupopisnom razdoblju naselja uz more i potresom manje pogođena podbiokovska naselja zabilježila su porast broja stanovnika. Primjerice, u Podgori: naselje Kraj imalo je 367 stanovnika 1961., a 555 stanovnika 1971., zaselak Srida Sela zabilježio je rast s 283 na 465 stanovnika, a zaselak Vrulja-Miličići sa 165 na 225. U Tučepima je naselje Kraj, koje je imalo 157 stanovnika 1961. deset godina kasnije imalo 873 stanovnika. U Zaostrogu zaselak Srida Sela zabilježio je rast sa 119 stanovnika 1961. na 228 stanovnika 1971., kao i živogoški zaseoci Blato sa 6 stanovnika 1961. na 44 stanovnika 1971. i Porat s 42 na 185 stanovnika u istom vremenskom razdoblju (Korenčić, 1979., 402-403).

Utjecaj potresa na preseljenje stanovništva nastradalih podbiokovskih i zabiokovskih naselja bliže moru posebno je vidljiv kada se već spomenuti podaci usporede s kretanjem stanovništva u zapadnom dijelu Makarskog primorja, koje nije bilo pogođeno potresom. Naime, preseljenje bliže moru odvijalo se i ondje, no prilično sporije, pa su, primjerice, Gornja Brela 1961. imala 456 stanovnika, a 1971. 383, te tako zabilježila mnogo manji pad broja stanovnika u odnosu na potresom pogođeno područje u istom međupopisnom razdoblju (Korenčić, 1979., 402-403).

Velika izgradnja i selidba stanovništva nakon 1962. može se možda najbolje vidjeti na primjeru Podgore. Zbog katastrofalnih posljedica potresa u Gornjoj Podgori donesena je odluka o neobnavljanju nekih naselja i preseljenju njihovih stanovnika uz obalni pojas. Oni koji su prihvatili takvo rješenje, mogli su koristiti potresni kredit. Općina je osigurala lokacije, građevinske dozvole i nacрте novih stambenih zgrada bez velikih formalnosti i poreza, a i mječna zadruga je kreditirala izgradnju novih kuća davanjem građevinskog materijala. Na taj način je u kratkom vremenskom razdoblju, do ljeta 1962., izdano oko 180 novih lokacijskih dozvola za izgradnju na području između tek tada trasirane Jadranske magistrale i mora (*Slobodna Dalmacija*, 25. kolovoz 1962., br. 5451, 2).²¹

Potresi na Makarskom primorju u siječnju 1962. predstavljaju najveću prirodnu nepogodu na ovom području u stoljeću, no u kolektivnom pamćenju lokalnog stanovništva zapamćeni su kao potpuna katastrofa i donekle su pre-dimenzionirani. Razlog tome – uz velike štete na stambenim objektima i dvije ljudske žrtve – leži ponajprije u traumatičnom iskustvu potpune evakuacije stanovništva koja je uslijedila i koja se u tim trenucima straha i panike činila jednim rješenjem, no s određenim vremenskim odmakom može se govoriti o njezinoj upitnoj opravdanosti. Istraživanje i donošenje zaključaka otežavaju velike razlike u procjenama štete uzrokovane potresom i potom primljene pomoći, no sa sigurnošću se može utvrditi da je razvojni impuls nakon potresa, kao posljedica obnove i planskog preseljenja stanovništva iz podbiokovskih zaselaka u naselja pokraj mora te njihovo usmjeravanje na turizam i razvoj ove gospodarske grane, usmjerio razvoj Makarskog primorja prema onom kakav danas poznajemo. Sukladno tome opravdano je i tvrditi kako su potresi iz siječnja 1962. jedna od povijesnih točaka prekretnica ovog područja, te su odigrali ulogu katalizatora društvenih promjena, koje su uslijedile u relativno kratkom vremenskom razdoblju.

IZVORI

- Arhiv župe Uznesenja Marijina, Podgora, *Zgodopisje župe Podgora*
Državni arhiv Split, *Narodni odbor kotara Makarska*
Hrvatski državni arhiv, Zagreb, *Savjet za zakonodavstvo i izgradnju narodne vlasti NRH*
Hrvatski državni arhiv, Zagreb, *Izvršno vijeće Sabora NRH/SRH Makarska kronika*
Makarsko primorje
Procjena ugroženosti Republike Hrvatske od prirodnih i tehničko-tehnoških katastrofa i velikih nesreća, <http://www.duzs.hr/download.aspx?f=dokumenti/Stranice/PROCJENAugrozenostirepublikehrvatske.pdf> (06. studeni 2011.)
Procjena ugroženosti stanovništva, materijalnih i kulturnih dobara i okoliša od katastrofa i velikih nesreća za područje grada Makarske, <http://www.makarska.hr/admin/documents/7/299/395.pdf> (06. studeni 2011.)
Seizmoloka služba RH, Zagreb, *Podaci o potresima u Makarskoj*, 1. 12. 2008.
Slobodna Dalmacija
Večernji list – pokrajinsko izdanje
Vjesnik – pokrajinsko izdanje

LITERATURA

- Korenčić, M. (1979.), *Naselja i stanovništvo SR Hrvatske 1857.-1971.*, Zagreb, JAZU.
- Mustapić, M. (2007.), Makarski Dugiš: Utopos tranzicije. U: I. Prica i T. Škokić (ur.), *Split i drugi: kulturnoantropološki i kulturnostudijski prilozi* (str. 139-160), Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo i biblioteka Nova etnografija.
- Nonveiller, S. (1962.), Oštećenja građevinskih objekata od potresa u Dalmaciji, *Grđevinar*, 23 (2): 33-37.
- Skoko, D. i Kuk, V. (1995.), Seizmičke značajke makarskog područja. U: *Prirodoslovna istraživanja biokovskog područja* (str. 41-62), Zagreb, Hrvatsko ekološko društvo.
- Urlić, V. (2012.), *Potres 1962. godine – Makarsko Primorje*, Makarska, Gradski muzej Makarska.

Marko MUSTAPIĆ i Nenad KARAJIĆ

PRIRODNE KATASTRO-
FE KAO ČIMBENICI
MODERNIZACIJE HR-
VATSKOG DRUŠTVA:
PRIMJER POTRESA
1962. GODINE NA MA-
KARSKOM PRIMORJU

Modernizacija je sinonim za proces prijelaza iz *tradicionalnog* u *moderno* društvo. Budući da modernizacijski procesi ostavljaju neizbrisive tragove ne samo u društvenim već i u prirodnim sustavima, pogubne posljedice modernizacijskih utjecaja uočljive u eko-sustavima u središtu su brojnih znanstvenih analiza. Međutim, tek rijetki pristupaju ovom fenomenu suprotno, iščitavajući utjecaj razornih prirodnih sila na modernizacijske procese u određenom društvu ili lokalnoj zajednici. Različita djelovanja prirodnih sila koja čovjek naziva prirodnim katastrofama ujedno su *alati* kojima se milijunima godina živa i neživa priroda oblikovala u Zemlju kakvu danas poznajemo. Prirodne su kataklizme tisućljećima otegotne okolnosti ljudskog razvitka. One su važni čimbenici utjecaja na razvoj svih poznatih društava.

Prirodne nepogode, pa time i razorni potresi, nedvojbeno utječu na društvene promjene. Društvo nema na raspolaganju mehanizme kojima bi posve kontroliralo ili zaustavilo potrese. Stoga kada se oni pojave, izazivaju strah i paniku među ljudima. Kolektivna sjećanja lokalnih zajednica ili čitavih društava na prirodne katastrofe koje su pogodile neki lokalitet, s vremenom nerijetko stasala u mitove, prvotno su čuvana usmenom predajom. S pojavom pisma sačuvane su i u nekim od najstarijih knjiga koje čovječanstvo poznaje. Katastrofe su u njima označene kao iznenadni društveni krah, apokaliptična propast društva ili zajednice obilježena golemim ljudskim žrtvama i materijalnim gubitcima. Svim drevnim predajama zajedničko je da su se ljudima predmoderne epohe katastrofe tumačile kao djelo nadnaravnog ili nadnaravnih bića. Najčešće se uzrok ovih pojava tumačio kao gnjev Božji i kazna za ljudske slabosti i nemoral. Gotovo je svatko čuo za biblijsku priču o Sodomi i Gomori, o gradovima na rijeci Jordan koje je Bog uništio dva tisućljeća prije pojave Krista. Evanđelja tumače da se zapravo radilo o Božjoj kazni za seksu-

alnu izopačenost i razvratnost njihovih stanovnika. No, osim pojedinih religijskih, sačuvana su i poneka znanstveno-spoznajna nastojanja da se rastumače prirodne nepogode. Jednu od najstarijih poznatih rasprava o prirodnim katastrofama otvorio je prije dva i pol tisućljeća Platon u svoja dva dijaloga, *Timeju* i *Kritiji*. Misteriozna rasprava o Atlantidi, tsunamijem potopljenom kontinentu,¹ traje sve do danas i odvija se u rascjepu između mita i istine.

POLAZIŠNI CILJEVI RADA

Mokrović definira potrese kao „mehaničke učinke geoloških procesa u velikim dubinama“ (Mokrović, 1978., 22). Međutim, u ovom nas radu ne zanimaju geološki učinci već socijalne posljedice ovih razornih prirodnih sila. Pritom se nećemo baviti učincima prirodnih katastrofa na društvene promjene u cijelosti. Zanimaju nas samo učinci katastrofalnih potresa 1962. godine na Makarskom primorju na daljnji tijek modernizacijskih zbivanja, ponajprije urbanizaciju i deagrarizaciju, u socijalističkom razdoblju. Stoga ćemo u radu iznijeti temeljne sociologijske odrednice pojmova modernizacija i lokalna zajednica, a potom u analitički rakurs staviti razmjere posljedica potresa 1962. godine. Pritom ćemo analizirati nastojanja lokalnih, republičkih i federalnih institucija da organizirano suzbiju nastale štete te da poduzetim mjerama realiziraju određene političke ciljeve, koji će ujedno trajno djelovati na daljnji tijek modernizacije lokalne zajednice.

Pri analizi utjecaja posljedica potresa na društvene promjene tijekom *druge hrvatske modernizacije* (Rogić, 2000.), s osvrtom na razdoblje od 1961. do 1971. godine, koristit ćemo podatke iz dostupnih znanstvenih i stručnih radova te novinskih priloga u kojima se izvještavalo o zbivanjima vezanim za potrese 1962. godine.

Ishodišni je cilj rada ukazati da je priroda kreiranog, tj. proizvedenog ljudskog okoliša posljedica dvostrukog utjecaja: s jedne strane, ljudskog djelovanja (socijalne i kulturne vrijednosti), a s druge, prirodnih kretanja (povoljnih i nepovoljnih za čovjeka). U radu ćemo na svojevrstan način potkrijepiti ili opovrgnuti dvije središnje teze propitivane u području urbane sociologije. Prva nas upućuje na uvjerenje da se razvoj (modernizacija) ne događa nasumice,

1 „Generacijama su Atlantidani živjeli skromnim, časnim životom. Ali su se s vremenom počeli mijenjati. Pohlepa i moć počele su ih kvariti. Kad je Zeus vidio amoralnost Atlantidana, okupio je ostale bogove da bi bahatim ljudima odredio primjerenu kaznu. Uskoro je Atlantida nestala pod jednim silovitim valom. Otok, njegove ljude i sjećanje progutalo je more“ (Heyneck, 2001., 13).

već je prije riječ o ljudskom agregiranju i utilizaciji povoljnih okolnosti i osobina prostora (primjerice, naseljavanje u plodnim ravninama, uz rijeke, na raskrižjima putova i sl.), dakako, onda i tamo gdje je to moguće. Druga teza nas uvodi u područje propitivanja načina društvene regulacije. Analizirajući temeljne suodnose između prostornih oblika i fizičkih načina življenja u njima, pojedini nas autori (Giddens, 2007.) upućuju na to da su takvi odnosi proizvod tržišnih sila i konjunktura (porezi, cijene i sl.), ali i državne moći. Potonjom se poglavito bavimo u ovom radu kako bismo poradili na razumijevanju njezina utjecaja na modernizacijske procese Makarskog primorja.

Ono što u ovom radu ciljano izostaje rasprava je o rizicima budućnosti, odnosno o hazardima povezanim s prirodnim kataklizmama nastalim kao rezultat čovjekova djelovanja na eko-sustave (globalno zatopljenje, ubrzano otapanje i smanjenje ledenog pokrova i sl.).

SOCIOLOGIJSKA PROPITIVANJA MODERNIZACIJE HRVATSKOG DRUŠTVA

Modernizacijske procese moguće je ponajprije razumjeti uzimajući u obzir ključne povijesne i geopolitičke okolnosti u kojima su se odvijali. Naime, u društvenim se znanostima modernizaciju dosta dugo shvaćalo kao model evolutivnih promjena od jednostavnijih („*primitivnijih*“) k složenijim („*razvijenijim*“ ili „*modernijim*“) oblicima društvenih sustava. Moglo bi se reći da govoreći o nekim teorijama modernizacije, zapravo govorimo o socijalnom evolucionizmu usmjerenom na uspostavu modernosti, čiji se ideal-tip nalazi u *najrazvijenijim zapadnim društvima* od početka 19. stoljeća i sveprisutne kulturne hegemonije Zapada („*vesternizacija*“), utemeljene, prije svega, na industrijalizaciji i razvoju znanosti. Nema sumnje da se radilo o etnocentričnom promatranju modernizacijskih procesa u različitim društvima iz gledišta anglo-europske kulture, jer su se zapadna društva osobito intenzivno u protekla dva stoljeća rastvarala i preobražavala. Protekla dva stoljeća modernog razvoja odvijala su se u okrilju ideje neprestanog i svekolikog napretka društva, pa stoga poneki (Kalanj, 2000., 73) ističu da je industrijsko društvo počivalo na „modelu racionalizacije djelovanja“, usmjerenog na postizanje „stalnog rasta“, odnosno masovne proizvodnje i masovne potrošnje. Proces modernizacije, neraskidivo vezan uz svoje „prosvjetiteljske korijene iz kojeg je proizišlo oblikovanje globalnosti i globalna kultura“ (Kalanj, 1996., 161), nezaustavljivo prožima podređene mu političke, gospodarske i kulturne sustave te ih bespovratno transfor-

mira. Modernizacija je, sintetizirajući sve elemente njezine kompleksne strukture, dramatičan proces društvenih promjena, koji stalno i radikalno transformira postojeća društva i njihove međusobne odnose, ostavljajući neizbrisive tragove ne samo u ljudskim i društvenim već i u prirodnim sustavima.

Modernizacija hrvatskog društva izravna je posljedica modernizacijskih procesa koji su se odvijali u Europi u protekla dva stoljeća, industrijalizacije prije svih. Hrvatsko je društvo prepuno povijesnih, političkih i socijalnih protuslovlja. Ako zanemarimo socijalne, političke i gospodarske procese tijekom desetljeća u kojima su tzv. *hrvatske zemlje* (trojedna kraljevina) bile dijelom Austro-Ugarske Monarhije i monarhističke Jugoslavije,² možemo reći da se u suvremenom shvaćanju modernizacijskih procesa hrvatsko društvo značajnije razvija tek u drugoj polovini 20. stoljeća. Međutim, upravo je 20. stoljeće hrvatskom društvu u naslijeđe ostavilo brojna nerazjašnjena i bremenita politička pitanja i društvene nepravde koje su imale trajne posljedice na životne perspektive i sudbine velikog broja stanovnika. Brojne povijesne činjenice odredile su i usmjerile modernizacijske procese kroz koje prolazi naše društvo i koje ujedno presudno utječu na životnu svakodnevicu građana Hrvatske. Svaka nova faza modernizacije značila je ujedno dramatičan institucionalni, kulturološki, simbolički i diskurzivni raskid s naslijeđem prethodnoga razdoblja. Modernizacijski diskontinuiteti u ovom društvu u protekla dva stoljeća nisu pogodovali razvoju demokratskih nego, naprotiv, autoritarnih vrijednosti, institucija i normi te društvene klime pogodne za sazrijevanje različitih oblika kulta ličnosti, herojskog kodeksa i privrženosti partiji ili naciji.

Rogić tehničku subjektivnost smatra „sržnim akterom modernizacijskog programa“ (Rogić, 2000., 14) i time pronicu u samo ishodište ovog epohalnog procesa. Drugim riječima, tehničko-tehnološko ovladavanje prirodom, proizvodnim ciklusom i upravljanjem društvom označuje temeljna obilježja procesa modernizacije s njezinim osnovnim elementima: racionalizacijom, industrijalizacijom, urbanizacijom i birokratizacijom. Usporedo s tim procesima stasavaju građanska nacionalna društva građena na ruševinama tradicionalnih društava. Rogićeva ključna teza o modernizaciji u Hrvatskoj proizlazi iz njezina **položaja dvostruke periferije**. Smještajući Hrvatsku

2 O tome se iz perspektive povijesne znanosti detaljno može vidjeti kod Gross i Szabo (1992.), Pavličević (1994.), Goldstein (2008.).

u europski geopolitički i povijesni kontekst, Rogić (2000., 613) bitnim smatra sljedeće: „Hrvatska je na periferijskom europskom rubu, u sustavu državnih tvorevina koje su i same europskom modernizacijskom periferijom. K tomu, ima periferijski položaj i „unutar” u oba (dovršena) modernizacijska razdoblja.”³ U tom kontekstu Rogić oblikuje svoj teorijski pristup modernizaciji u Hrvatskoj, a njezin tijek dijeli na tri razdoblja:

- Prvu modernizaciju (1868.–1945.);
- Drugu modernizaciju (1945.–1990.);
- Treću modernizaciju (od 1990. nadalje).

Istaknuti hrvatski teoretičari modernizacije smatraju da je njezina prva faza (1868.–1945.) u svojim dosezima u Hrvatskoj vrlo skromna i da je trajala do Drugoga svjetskog rata (Rogić, 2000., 2001.; Županov, 2001.). Tako se modernizaciju Hrvatske u tom razdoblju naziva *perifernim kapitalizmom* (Županov, 2001., 18): „On se prenio iz zemalja jezgre (*core countries*) preko zemalja poluperiferije, a to je na prvom mjestu bila Austrija koja je politički dominirala u Hrvatskoj, tako da se u Hrvatskoj formira „periferni kapitalizam“. A periferni kapitalizam nije bio orijentiran na razvoj industrijskih kapaciteta već na trgovinu i lihvarstvo“. Takvo društvo iznjedrilo je enormnu strukturalnu nejednakost između tadašnjih društvenih slojeva. Izrazita većina ruralnog stanovništva tadašnje Hrvatske, golema nepismenost, životni standard kakav danas pripisujemo zemljama Trećeg svijeta i mnoge druge činjenice govore tome u prilog. Prva terenska istraživanja u društvenim znanostima u Hrvatskoj vjerno svjedoče o traumatičnoj materijalnoj oskudici stanovništva. Bićanić (1936.) izdaje studiju koja nam je i danas od neprocjenjive važnosti za razumijevanje težine i bremenitosti svakodnevnog života stanovnika Hrvatske toga vremena, a ujedno za mnoge i najvažnija istraživačka studija društvenih znanosti objav-

3 Rogić (2001., 43) ističe da se periferijski položaj hrvatskog društva bitno ne mijenja ni u kojem promatranom razdoblju modernizacije, ali su se promijenile povijesne i geopolitičke okolnosti: „Mijenjaju se, svakako, empirijske konfiguracije, s pomoću kojih se odnos središte–periferija u pojedinim razdobljima javno predočuje a tajno učvršćuje. Notorno je, dakako, da je hrvatsko društvo na europskoj jugoistočnoj periferiji. „Oklopljeno“ u dva modernizacijska razdoblja (1868.–1941.) i (1945.–1990.) većim političkim okvirom, praktično ne može izbjeći položaj dvostruke periferije; prvi položaj određen je odnosom s glavnim europskim središtima; drugi je položaj određen unutrašnjim odnosima u spomenutim okvirima (hrvatski položaj u nagodbenoj Austro-Ugarskoj i hrvatski položaj u dvije „jugoslavenske“ tvorbe).“

ljena kod nas do Drugog svjetskog rata.⁴ Bićanić (1936.) je istaknuo nepismenost i lošu obrazovanost naroda kao jedan od glavnih razloga rasprostranjenosti siromaštva i svekolike društvene nerazvijenosti u odnosu na zapadno-europske zemlje toga doba.

Druga faza modernizacije u Hrvatskoj (1945.–1990.) spada u skupinu tipičnih socijalističkih (totalitarnih) modernizacija. Pritom neizostavno valja istaknuti da su kapitalistička i socijalistička modernizacija dva projekta proizašla iz istog prosvjetiteljskog i progresivističkog ishodišta, a njihovo geopolitičko i teritorijalno mapiranje izravna su posljedica ratnog ishoda i poratnih zbivanja nakon 1945. godine. Pritom ponajprije mislimo na *hladni rat* i suparništvo dvaju geopolitičkih *blokova* i ideologiziranih identiteta. U literaturi se često ističe da socijalistička modernizacija nije potpuna, odnosno da je *lažna* (Berger, 1995.) ili *modernizacija bez modernosti* (Dahrendorf, 1996.). Dakle, iz europskoga kuta gledanja na modernizacijske procese onkraj *željezne zavjese*, radilo se o *lažnoj modernizaciji*, a raspad ili slom komunističkih sustava u Europi uslijedio je kao logičan rezultat neuspjelog komunističkog modernizacijskog modela.⁵ Poneki sociolozi (Rogić, 2000., 413) ističu da je temeljni izvor prijepora razlika između modernizacijskih praksa u socijalističkim državama i idealnotipskih obilježja kapitalističkog modernizacijskog predloška. Stoga Rogić drugu modernizaciju u Hrvatskoj naziva *paradoksalnom socijalističkom modernizacijom* ili *pseudo-modernizacijom*.⁶ Budući da je ratni pobjednik, odnosno

4 Rogić (2000., 551) također uviđa izniman značaj Bićanićevih uvida, nastalih njegovim terenskim istraživanjima u okviru prve modernizacije u Hrvatskoj: „Podsjećamo na Bićanićev uvid da opća označenost područja manjkom sposobnosti i uvjeta za razvitak nadsvođuje vrijednost socijalnih dobiti na području. To znači da koncentracija povlastica na jednoj adresi ili u jednoj skupini stečena, prije spomenutim, špekulantskim uspjesima, nije dostatna za identitetno odvajanje skupine od periferijske praznine.” U navedenoj Bićanićevoj studiji nalazi se i prikaz o načinu života i rada tzv. *ledara* na Makarskom primorju.

5 Puhovski (1990.) smatra da je osnovu reprodukcije socijalističkih poređaka činila proizvodnja viška moći a ne viška vrijednosti. Socijalistički režimi nisu mogli sve kontrolirati i pratiti o svemu što se u društvu činilo, već su težište kontrole društva stavili na sprečavanje proturežimskog mišljenja i djelovanja. To su postizali sijanjem straha od represalija i posve hermetičnom ideologijom. No, bez obzira na sve napore uložene u održanje i očuvanje sustava, doživjeli su povijesni neuspjeh.

6 Rogić (2001., 58), zboreći o sovjetskom modelu industrijalizacije uvezenom u tadašnju poslijeratnu Jugoslaviju, objašnjava uzrok paradoksa: „Budući da je tehnička/urbana zbilja periferije oblikovana po konstrukcijskom predlošku sa znatnim udjelom „azijatske“ predodžbe o stroju i gradu, njihova imitacija izazivlje paradoksalnu „industrijalizaciju unazad“ (dakle, modernizaciju s pomoću industrije *već zastarjele* u trenutku izgrađivanja) i *njoj strukturno sukladnu – kaotičnu urbanizaciju*.“

antifašistički pokret predvođen Komunističkom partijom Jugoslavije, nakon 1945. godine oblikovao novi društveni poredak kroz „proces stvaranja industrijskog društva, točnije, industrijske većine“ (Rogić, 2000., 431), inženjerima toga projekta i nije na raspolaganju bilo drugih mogućnosti „osim *prelijevanja* seljačke statističke većine u radničku/industrijsku većinu“.⁷ Time se, drži Rogić (2000.), na duže vrijeme učvršćuju dva modernizacijska paradoksa. Prvi se očituje u činjenici da se, premda ograničene, industrijske modernizacije organiziraju u pravilu „odozgo“. Drugi se očituje u činjenici da se u kolektivnu iskustvu industrijskog radništva modernizacija izjednačuje samo s procesom širenja prava na uzurpirane rente. Županov (2001., 20) ovo razdoblje modernizacije u Hrvatskoj zbog koegzistencija tradicionalnih i modernih društvenih elemenata naziva *polumodernost*. Kada se ove slojevite sociologijske analize svedu na konkretne društvene činjenice, onda se one očituju u brojnim društvenim problemima kao izravnim posljedicama takvog modernizacijskog modela.⁸

Međutim, u ocjeni postignuća ovog modernizacijskog razdoblja hrvatskog društva ne smiju se izostaviti neki bitni pokazatelji napretka i unapređenja opće dobrobiti. Analizirajući domete dosegnute tijekom modernizacije u komunističkom društvu u Hrvatskoj, Županov (1995.) za-

7 Seljaci su 1945. godine u hrvatskom društvu činili statističku većinu (70%). Stoga KPJ oblikuje proces stvaranja industrijskog radništva, odnosno „industrijske većine“: „Organizatorima na raspolaganju ne stoji druga mogućnost osim „prelijevanja“ seljačke statističke većine u radničku/industrijsku većinu. Zato je proces nužno dvostruk. Na jednoj strani djeluje industrijska mobilizacija. Ona uvjerljivost crpi iz dva usporedna postupka; prvim se na simboličnoj razini industrija označuje naslovima utopijskog reda. Po njima industrija je najkraći put u (ovozemaljski) raj; drugim se, na praktičnoj razini, stvara ponuda novih radnih mjesta s više socijalnih povlastica (stan, zdravstvena zaštita, školovanje itd.) koje nagovještuje sustav skrbi sukladan životnim željama i potrebama siromašnih ljudi. Na drugoj strani proces je jedna vrsta terora nad seoskim življem. Posredni mu je cilj učvrstiti dojam da je život na selu ne samo dnevno teži nego da oblikuje i, egzistencijalno promatrano, niži životni oblik. Biti seljak, sukladno tomu, znači biti – nešto manje od“ (Rogić, 2000., 431).

8 Primjerice, Lalić (2003., 268), analizirajući modernizacijske procese u Splitu tijekom navedenog razdoblja, izdvaja sljedeće društvene probleme toga grada: „Nepostojanje valjanih urbanističkih, komunalnih i drugih preduvjeta za iznimno veliko povećanje gradskog stanovništva, što je dovelo do bujanja bespravne gradnje, komunalnih teškoća i sličnih problema; lociranje postrojenja teške industrije u samim gradovima ili u njihovoj neposrednoj blizini, što je bio osnovni čimbenik zagađivanja urbanog okoliša i ograničavanja razvojnih potencijala tih prostora (npr. za razvijanje turizma); birokratiziranost i neučinkovitost javne uprave i lokalne vlasti, koja je s jedne strane bila generator (izbijanja, širenja) problema grada, a s druge kočnica za rješavanje tih problema, i slično“.

ključuje kako je došlo do niza radikalnih promjena u mnogim društvenim sektorima, od promjena demografskih kretanja stanovništva, preko urbanizacije, uspostave nove društvene podjele rada, velikog razvoja obrazovanja, stvaranja moderne industrijske stratifikacije, rasta standarda te transformacije obitelji. No, Županov (1995., 168-169) ističe da „proces nije tekao ravnomjerno i bio je povezan s mnogim aberacijama i stranputicama, a u posljednjoj dekadi pojavili su se trendovi dezindustrializacije i devolucije društvenog sustava“.

Treća faza modernizacije hrvatskog društva, kojoj i sami svakodnevno svjedočimo, odvija se nakon urušavanja komunističkog sustava, usporedo s istim procesom u ostalim istočnoeuropskim zemljama, poznatijim kao tranzicija. Tranzicija vremenski obuhvaća razdoblje nakon pada Berlinskog zida i, prema Kalanju (1998., 12), predstavlja „neku vrstu skraćenog, komprimiranog procesa integracije u kapitalističku modernost“.

LOKALNA ZAJEDNICA U MODERNIZACIJSKOM KONTEKSTU

Zajednica nedvojbeno predstavlja jedan od najstarijih oblika društvenosti. Veze koje zajednicu drže na okupu, a time posredno i društvo, temelje se na zadovoljavanju socijalnih potreba koje su svim pripadnicima zajednice zajedničke: interesi, vrijednosti, norme ponašanja i osjećaj pripadnosti. Teritorij (prostor) je jedan od osnovnih resursa zajednice. Stoga pojedini autori nerijetko poistovjećuju lokalne zajednice s geografskim cjelinama.⁹ Takvo je shvaćanje pojma lokalne zajednice nepotpuno. Prostor, ljudi, zajedničke potrebe i zajedničke djelatnosti elementi su koji, prema Pusiću (1963.), čine strukturne elemente pojma lokalna zajednica. Isti autor ističe da ti elementi zajedno tvore određeni društveni sustav, pa stoga Pusić (1963., 22) inzistira na shvaćanju lokalne zajednice kao društvenih procesa koji se odvijaju na nekom lokalnom području: „Ljudi zadovoljavaju razmjerno velik broj potreba u okviru institucija malog akcionog radijusa (najbliži dućan, gostionica, kino, škola, brijačnica itd.). Međutim, izvjesne potrebe – ali znatno manji broj – izviru iz same činjenice što ljudi stanuju u prostornoj blizini. Tako lokalni vodovod, kanalizacioni sistem, saobraćajna mreža, snabdijevanje strujom i plinom, tržnica, neke kulturne,

9 Npr. Mayer (2001., 6) zajednicu definira kao: „Zemljopisno različito područje – grad, općinu ili selo. Ono se također odnosi na sve skupine ljudi unutar područja – svih dobi, svih etničkih i društvenih skupina i na manja područja unutar grada ili općine (primjerice gradska četvrt ili područje mjesnog odbora).“

zdravstvene i socijalne ustanove zadovoljavaju potrebe uvjetovane baš određenim urbanističkim karakterom naselja, odnosno načinom na koji ljudi u prostoru zajedno žive.“ Psiholozi (Ajduković, 2003., 14-15) pak ističu iznimnu važnost psiho-socijalnih obilježja za egzistiranje lokalne zajednice: „Kad govorimo o lokalnoj zajednici, valja istaknuti da ona uz teritorijalna obilježja (tj. područje koje obuhvaća neki dio grada, čitav gradić ili selo) podrazumijeva i psihološko-socijalna obilježja. Ova potonja se odnose na postojanje funkcionalnih i psiholoških veza među ljudima koji žive u jednoj zajednici. Te se veze temelje na zadovoljavanju potreba koje su svima zajedničke, zajedničkim interesima, temeljnim vrijednostima kojima se u životu vode pripadnici zajednice, normama ponašanja, ali i osjećaju pripadnosti toj zajednici. U lokalnoj zajednici, osobito tamo gdje su socijalne promjene manje dinamične, kao što su sela i manji gradovi, najveći se dio odnosa među stanovnicima odvija u neposrednom kontaktu. Tome pridonosi osobno poznavanje stanovnika ili barem znanje o tome tko su oni, kamo pripadaju. Stoga je jedna od glavnih funkcija lokalne zajednice posredovanje između pojedinca i društva, odnosno šire zajednice kao što je država.“ Na koncu, nakon ovog psihološkog čimbenika, u našem razmatranju pojma lokalna zajednica potrebno je istaknuti njezin položaj u suvremenim modernizacijskim procesima, koji spominje Mustapić (2010.). Lokalne su zajednice, naprosto, svojevrstne kulturološke niše unutar suvremenih društava, u kojima se modernizacijski procesi odvijaju s drugačijim obilježjima u odnosu na *središta* i velike gradove. Ta se obilježja ponajprije odnose na obrasce ponašanja i naslijeđe lokalne tradicijske kulture.¹⁰

Dakle, smještajući lokalnu zajednicu i njezin raskid s tradicionalnim društvenim odnosima u *pseudomodernizacijski* kontekst, valja imati na umu da je **industrijsko društvo** za Komunističku partiju Jugoslavije kao tadašnjeg nositelja modernizacijskih procesa predstavljalo utopijsku viziju svijeta. Već smo istaknuli da se pritom industrijsko društvo u Jugoslaviji izgrađivalo pretakanjem statističke seljačke većine u radničku klasu (Rogić, 2000.). To konkretno znači deagrarizaciju i „egzodus poljoprivrednika“ sa sela (Puljiz, 1977.). Deagrarizacija društva rapidno se odvijala u bivšoj Jugoslaviji. U vrlo kratkom su roku tradicionalne lokalne zajednice, s izrazitom većinom seoskog stanovništva, transformirane industrijalizacijom i urbanizacijom. Izgrađeno je socijalističko društvo s većinom gradskog stanovništva. Udio poljoprivrednog

10 Rihtman-Auguštin (1988.) ističe da će svaka grupa s osjećajem zajednice komuniciranje i funkcioniranje unutar zajednice temeljiti na tradicionalnim komunikacijskim obrascima i normama.

stanovništva u ukupnom stanovništvu Hrvatske opao je s 63,2% (1948.) na 43,9% (1961.), a potom na 30,2% deset godina kasnije (Puljiz, 1997., 114). U tom smislu društvo se u Jugoslaviji razvijalo slično poput sovjetskog modela, po kojem se prvotno oblikovalo. Međutim, socijalističko društvo u Jugoslaviji bit će određeno bitnim razlikama u odnosu na sovjetski uzor nakon Titova dramatičnog razlaza sa Staljinom 1948. godine. Jugoslavija se nakon toga okreće *samoupravnom socijalizmu*.¹¹ Pritom će Tito vješto kohabitirati s ekonomski razvijenim kapitalističkim tržišnim gospodarstvima i pokrenuti organiziranje „nesvrstanih“ zemalja u zaseban put između *hladnoratovskih* blokova. Politički i ekonomski uzmak od sovjetskog modela uključivao je trgovinu i suradnju s kapitalističkim zemljama, pa tako i razvoj turizma na jadranskoj obali kao važan izvor deviznih sredstava koji je punio federalni proračun.¹² Osim toga, masovni turizam potaknuo je gospodarski razvitak u mnogim slabije razvijenim sredinama, koje osim prirodnih ljepota nisu imale druge razvojne prilike, nudeći domicilnom stanovništvu mogućnost zapošljavanja.¹³ Komunistička partija Jugoslavije, a time i tadašnje federalne i republičke institucije, stoga potiču investicije u izgradnju infrastrukture za masovni turizam 60-ih godina 20. st. (ceste, vodovod, električni dalekovodi itd.). Do 1959. godine sagrađena je Jadranska magistrala od Rijeke do Zadra, a potom do 1963. od Zadra do Makarske te je, na koncu, tijekom 1965. godine dovršena čitava trasa do hrvatsko-crnogorske granice (Goldstein, 2011.). Tako je dovršena moderna cesta, koja se u dužini od 638 kilometara proteže hrvatskom obalom od slovenske do crnogorske granice. Na taj je način hrvatska obala od 1965. godine povezana s europskom cestovnom mrežom. Bio je to jedan od temeljnih preduvjeta za ubrzani razvoj turizma, ali i za daljnji proces urbanizacije i industrijalizacije hrvatske obale.

- 11 U lipnju 1950. novim saveznim zakonom poduzeća se predaju radnicima na upravljanje; to je tzv. *Zakon o predaji tvornica na upravljanje radnicima*. Na 6. kongresu KPJ 1952. Tito je kritizirao sovjetski privredni model, a Kardelj naglasio da je u Jugoslaviji, za razliku od SSSR-a, na djelu proces odumiranja države, kao bitan element socijalističkog napretka nasuprot birokratskim tendencijama i birokratizmu kao ostatku klasnog sustava (Goldstein, 2011., 121-126).
- 12 Milka Kufrin, kasnija predsjednica federalnog Savjeta za turizam, 1960. godine iznosi elaborat Titu u kojemu predlaže okretanje stranim turistima kao stabilnom izvoru deviza (Ridley, 2000.).
- 13 Orlić (2007.) ističe da nagli razvoj masovnog turizma na istočnoj obali Jadrana započinje 1960-ih godina, kad su se emitivne turističke zemlje, koje gravitiraju sjevernom Jadranu, oporavile od ratnih posljedica i podignule društveni standard.

POTRESI 1962. I DALJNI TIJEK MODERNIZACIJSKIH PROCESA NA MAKARSKOM PRIMORJU

U uvodu smo naveli tek neke od znamenitijih primjera razornih prirodnih katastrofa iz predmodernog razdoblja čovječanstva. Mogli bismo jezovite učinke brojnih poznatih potresa, poplava ili vulkanskih erupcija izdvajati kronološki kroz stoljeća, sve do ovih koji su se zbili posljednjih mjeseci. Naprosto, prirodne se katastrofe događaju iz godine u godinu diljem svijeta. Dovoljno je podsjetiti da je protekla 2011. godina bila jedna od onih koje će se ponajprije pamtit i po prirodnim katastrofama.¹⁴ Razumljivo je stoga što Jugoslaviju, kao i brojne druge zemlje, u razdoblju od 1945. do 1990. godine nisu zaobišle prirodne katastrofe. Izdvojit ćemo samo neke od najvećih jugoslavenskih katastrofa: potres u Skoplju 1963. godine, u kojem je poginulo više od tisuću ljudi, poplava u Zagrebu 1964. godine usmrtila je 17 ljudi,¹⁵ potres u Banja Luci 1969. godine usmrtilo je 15 ljudi, potres u crnogorskom primorju 1979. godine usmrtilo je 101 osobu u Crnoj Gori i 35 u Albaniji.¹⁶

Potresi na Makarskom primorju 1962. godine prethodili su ovim prirodnim katastrofama. Za razliku od navedenih katastrofa nisu, nasreću, imali toliku razornu moć i štetne učinke na širu regiju. Prvi potres zbio se 7. siječnja i do posljednjeg potresa, 22. siječnja 1962. godine, na širem području planine Biokovo ukupno ih je zabilježeno čak 127 (Mokrović, 1978.). Među tolikim brojem potresa izdvajaju se dva najrazornija. Skoko i Kuk (1995., 45) napominju da se prvi razorni potres zbio u nedjelju, 7. siječnja u 11 sati i tri minute, s epicentrom podno Biokova, u području Podgora – Drašnice, a magnituda potresa iznosila je 5.9 stupnjeva po Richterovoj ljestvici. Drugi razorni potres zbio se u četvrtak 11. siječnja u šest sati i pet minuta, s epicentrom desetak kilometara sjeverozapadnije od prvog, a magnituda mu je iznosila 6.1 stupnjeva po

14 Potres i tsunami u Japanu, potres na Novom Zelendu, poplave u Tajlandu i mnogobrojna tornada i oluje u SAD-u odnijeli su mnogobrojne živote i prouzročili velike štete. S ukupno 380 milijardi dolara, 2011. je po svjetskim gospodarskim gubicima za dvije trećine viša od dosad rekordne 2005. godine (220 milijardi dolara). (<http://svijetosiguranja.hr/hr/novosti/godina-2011.-rekordna-po-visini-osiguranih-steta,12661.html>, 5. 2. 2012.)

15 U noći s 25. na 26. listopada 1964. godine Sava se izlila iz korita i poplavlila trećinu Zagreba. Voda je u potpunosti uništila 15 tisuća stambenih zgrada i oštetila još njih 35 tisuća na poplavljenom području od oko 14 kilometara dužine i četiri kilometra širine. Poplavom je izravno bilo poginulo 183 tisuće ljudi (Pilar i sur., 1994.).

16 O svemu više u Jovičević (1984.)

Richteru. Tijekom potresa više od desetak je ljudi bilo ozbiljno ranjeno. Poginule su dvije osobe, u Gornjim Igranima i podgorskom zaseoku Marinovići (Urlić, 2012.). Potresi su prouzročili goleme materijalne štete, najizraženije u naseljima između Makarske na sjeverozapadu i Podace na jugoistoku Makarskog primorja. Poradi katastrofalnih posljedica razornih potresa, došlo je do velike panike među stanovništvom.¹⁷ Skoko (1962.) je iznio podatke Štaba kotara Makarska za rješenje problema uzrokovanih potresima od 11. siječnja 1962. godine iz kojih je razvidno da je u tom trenutku izrazita većina kuća u podbiokovskim zaseocima bila onesposobljena za stanovanje. Osim toga, stradali su brojni gospodarski objekti, zgrade i škole u Makarskoj i Pločama te kuće u pojedinim zaseocima općina Imotski i Vrgorac.¹⁸ Zbog svega navedenog, potresi 1962. godine na Makarskom primorju s pravom se smatraju najvećom prirodnom katastrofom koja ga je pogodila u prošlom stoljeću.¹⁹

Nakon drugog razornog potresa, 11. siječnja 1962. u sedam sati i trideset minuta, Štab za pomoć postradalima u Makarskoj daje naredbu za evakuaciju stanovnika iz porušenih mjesta Makarskog primorja. Sljedećeg dana više od 4000 stanovnika nalazi se u prihvatnim centrima. Evakuacija se odvija iznimno intenzivno, ponajviše brodovima, u Split, Šibenik, Zadar, Rijeku i Pulu, pa idućeg dana ovo područje napušta gotovo 3000 ljudi. U Makarskoj je ostala tek manja grupa radno sposobnih muškaraca (*Slobodna Dalmacija*, 14. 1. 1962., br. 5258, 2). Život je u

17 U kulturnoantropološkoj studiji o percepciji promjena unutar prostora i lokalne zajednice u Makarskoj, Mustapić (2007.), među ostalim, piše i o uspomenaма intevjuiranih građana na potrese 1962. godine. Jedan od ispitanika navodi: „Prvi udar potresa bio je 7. prvog oko 10-11 sati. Ja sam bio na matineji, filmovi su se davali. Bio je vedar, hladan dan. Kad je streslo, svi smo utekli prema moru. Velika kamenja su se rušila i sve je dimilo po planini. Sa krovova je sve padalo. Mater je bila kući, a otac je bio u kuglani i inkarat je pa' po njemu. Kuglana je bila na kolodvoru, drža je Berto Bonačić. To je bio prvi udar. Drugi je bio 11. prvog 1962., a ja sam bio već u Šibeniku. Naša kuća je bila oštećena. Bile su pukotine da si ruku moga provući, a bila je zima oštra, takvog sniga se ja ne sjećam. Gimnazija i škola je bila zatvorena, pa sam iša 2-3 miseca u gimnaziju u Šibenik.“

18 Skoko (1962., 109): „Iako se još uvijek radi na detaljnom prikupljanju podataka, globalni pregled ukazuje na vrlo velike gubitke. Poslije potresa ostalo je na području makarskog, dubrovačkog i splitskog kotara 3 256 neuseljivih kuća i 14 980 oštećenih; porušeno je ili oštećeno 108 škola, 3 390 privatnih i 201 javna cisterna, 25 km ceste, 1,34 km obale itd.“

19 Urlić (2012., 46) ističe da je 3. veljače Kotarski koordinacijski odbor objavio Izvješće o štetama. U njemu se navodi da je u kotaru 12 921 stanovnik ostao bez krova nad glavom, dok je 15 763 stanovnika oštećenih i ugroženih stambenih objekata.

tim trenucima naprosto stao. Zatečene institucije lokalnih vlasti teško su se nosile s prirodnom katastrofom ovakvih razmjera. Razumljivo je stoga da su se nakon drugog razornog potresa, 11. siječnja 1962., uz JRM i JNA u rješavanje ove izvanredne situacije aktivno uključile republičke i federalne institucije civilnih vlasti. Od 14. siječnja evakuacija stanovnika je obustavljena (Urlić, 2012., 16-27). Predsjednik Sabora SRH, Vladimir Bakarić, posjetio je područje ugroženo potresom 15. siječnja 1962. godine. S predstavnicima lokalnih institucija obavio je obilazak naselja u makarskoj općini. Prilikom obraćanja javnosti u Brelima kazao je sljedeće: „Ovome postradalom narodu zaista treba pomoći. Mislim da će glavni teret morati ponijeti oni sami na svojim leđima. Upravo kao što je i za vrijeme rata narod ovog kraja ponio na svojim leđima teret revolucije. Ali, s tim ne mislim reći da neće biti potrebna i pomoć cijele zajednice“ (*Slobodna Dalmacija*, 16. 1. 1962., br. 5260, 1-2). Govoreći o nadolazećoj obnovi zgrada i infrastrukture, istaknuo je da pritom treba voditi računa o perspektivama razvoja ovoga kraja, odnosno da obnovu treba podrediti razvoju turizma na Makarskom primorju. Dva dana kasnije organiziran je i posjet predsjednika Jugoslavije, Josipa Broza Tita, nastradalom području. Tito je ujutro stigao vlakom u Split, praćen brojnim federalnim i republičkim dužnosnicima, među kojima valja izdvojiti tadašnje moćnike Aleksandra Rankovića, generalnog sekretara Saveznog odbora SSRN Jugoslavije, Jovana Veselinova, predsjednika Narodne skupštine Srbije, Ivana Gošnjaka, sekretara narodne obrane Jugoslavije, Marina Cetinića, sekretara za promet i veze Jugoslavije i brojne druge. U Splitu su ih dočekali Vladimir Bakarić, predsjednik Sabora NR Hrvatske te brojni civilni dužnosnici i časnici JRM-a i JNA. Potom su brodom JRM-a doputovali u opustjelu Makarsku.²⁰ Tito je obilazeći razrušena naselja upozorio da je nužno u primorje vratiti izbjeglu omladinu radi pomoći u raščišćavanju razrušenih mjesta i podizanja morala u zajednici. Također je rekao da s obzirom na razmjere posljedica potresa, lokalna zajednica ne može sama riješiti nastale probleme. Stoga će biti nužno da

20 Valja napomenuti da je novinar koji je pratio Titov obilazak Makarskog primorja, napisao prilog za *Slobodnu Dalmaciju* stilom koji je tipičan primjer veličanja kulta ličnosti: „Skoro opustjela Makarska, međutim, mogla je samo ono što joj je ostalo poslije dva podmukla udara iz podzemlja – oko 400 ljudi koji su kroz uznemireni pogled otkrivali i prisutni osjećaj radosti zbog tako velike pažnje i brige pokazane prema njihovoj iznenadnoj nevolji. Jedna ljubav pokazala se jača od potresa, jača od straha i neizvjesnosti koja se ugnijezdila ispod namrgodene biokovske grmade“ (*Slobodna Dalmacija*, 18. 1. 1962., 5262, 1-2).

se Republika i Federacija financijski angažiraju u obnovi Makarskog primorja. Održao je i govor, u kojem se obratio okupljenom stanovništvu: „Razumije se, nije isključeno da će potresa još biti, ali ne treba da bude panike. Kod vas, inače, treba razmotriti problem stanovanja ljudi na nesigurnim terenima ispod stijena, gdje svaki čas može pasti kamen na glavu i bez potresa. ... Smatram da bi vaše komisije koje ste formirali radi obnove, trebalo popuniti ljudima iz Republike i Federacije. U njima, također, treba da bude i stručnjaka, koji će sve stvari dobro ispitati. Isto tako mislim da na ugroženim mjestima ne bi trebalo graditi nove stambene zgrade“ (*Slobodna Dalmacija*, 18. 1. 1962., br. 5262, 1-2). Bila je ovo posve jasna uputa predsjednika Tita da narod iz podbiokovskih sela treba preseliti uz more, a da institucije vođene tom idejom organiziraju izgradnju ili obnovu uništenih stambenih zgrada. Pet dana nakon Titova posjeta Makarskom primorju, područje pogođeno potresom posjetio je i predsjednik republičke Vlade, odnosno tadašnjeg Izvršnog vijeća Sabora NR Hrvatske, Jakov Blažević. Prilikom sastanka s predstavnicima Komunističke partije, lokalnih institucija i gospodarskih organizacija iznio je smjernice obnove kojih se treba držati pri saniranju šteta i normalizacije života: „Situacija je svakako teška, ali iz tih teškoća treba izaći na način koji će na liniji općeg razvoja ovog kraja najbolje koristiti obnovi i već zacrtanoj perspektivi. Privreda treba da se uključi u proces koji se u čitavoj našoj zemlji razvija, računajući s činjenicom da dio seoskog stanovništva, osobito mlade ljude, treba naseliti i zapošljavati u mjestima gdje su im uvjeti života i rada bolji, što im je svakako prikladnije i perspektivnije nego u selima u kojima su dosad živjeli“ (*Slobodna Dalmacija*, 22. 1. 1962., br. 5265, 1). Bila je to posve jasna operacionalizacija ideje koju su već, prilikom posjeta Makarskom primorju, iznijeli Tito i Bakarić. Stoga su 21. siječnja osnovani kotarski i općinski koordinacijski odbori za obnovu i prihvata izbjeglica (Urlić, 2012., 38).

Nakon uputa najmoćnijih ljudi u Federaciji i Republici nije trebalo dugo čekati 'očitovanje' lokalnih vlasti. Pristom su nešto agilniji bili u općini Ploče, koja je obuhvaćala i jugoistočni dio Makarskog primorja. Već 5. veljače 1962. godine na sjednici Općinskog vijeća Ploča odlučeno je da se prilikom saniranja potresom nastalih šteta izgrade posve nova naselja duž obale i da se iz zaselaka pod planinom isele stanovnici. Ova se odluka odnosila na stanovnike zaselaka Gornji Drvenik, Gornji Zaostrog, Gornja Podaca, Debeli Brijeg u Gradcu te nekoliko zaselaka u Staševici. Zaključeno je i da investitori u izgradnji novih naselja budu sami vlasnici zgrada, kojima će se omogućiti korište-

nje dugoročnih kredita uz minimalne kamate (*Slobodna Dalmacija*, 6. 2. 1962., br. 5278, 3). Na sjednici Općinskog vijeća Makarske, održanoj 7. veljače, iznijet je podatak da je tijekom evakuacije stanovnika s područja između Kravice i Živogošća izbjeglo 6500 ljudi, a materijalne štete u općini procijenjene su na 7.816 milijardi dinara (Urlić, 2012., 49-50). Nedugo nakon prestanka podrhtavanja tla krenulo se s već zacrtanim ulaganjima u izgradnju turističkih objekata: u Gradcu i Zaostrogu (*Slobodna Dalmacija*, 15. 2. 1962., br. 5286, 3), Tučepima (*Slobodna Dalmacija*, 23. 2. 1962., br. 5293, 4), Makarskoj, Baškoj Vodi i Podgori (*Slobodna Dalmacija*, br. 28. 4. 1962., 5348, 3). Stanovnici podbiokovskih naselja su, bez obzira na vlastitu volju, prilikom obnove mogli dobiti kredit isključivo za gradnju novih stambenih objekata na obali. Tako je u razdoblju od 1963. do 1973. godine izgrađeno oko 2000 obiteljskih kuća na Makarskom primorju, što je više nego u 150 prethodnih godina (Ravlić, 2000., 143).

Analizirajući iseljavanje stanovnika iz podbiokvskih sela u razdoblju nakon Drugog svjetskog rata, valja imati na umu da je ono stidljivo započelo nekoliko godina prije potresa, a pretvorilo se u egzodus tek nakon što su se oni zbili 1962. godine. Stanovništvo selâ Bast, Gornja Brela, Gornje Igrane, Kotišina, Makar i Veliko Brdo činilo je 1948. godine 18,3%, 1953. godine 17,5%, 1961. godine 15,9%, a 1971. tek 7,2% ukupnog stanovništva tadašnje općine Makarska. U selima se Makarskog primorja 1961. godine 45,7% radno aktivnog stanovništva bavilo poljoprivredom, a 1971. godine 27,5%. U makarskoj je općini svaki četvrti radno aktivni stanovnik 1961. bio poljoprivrednik, dok je 1971. to bio tek svaki deseti (Štambuk, 1983., 176). Govoreći o profesionalnoj strukturi radnog stanovništva Makarskog primorja, Ravlić (2000., 30) ističe da je ono 1931. godine imalo 15.422 stanovnika, od čega je po zanimanju pet šestina otpadalo na poljoprivrednike, a tek jedna šestina na ribare, pomorce, trgovce i činovnike. Nedugo nakon Drugog svjetskog rata prilike se glede toga nisu značajno promijenile. Naime, 1953. bilo je tek 33 radnika u industriji, a čak 2810 u poljoprivredi. Međutim, broj se poljoprivrednika i ribara u razdoblju od 1961. do 1971. godine drastično smanjio za 242%, a od 1953. do 1971. godine narastao je broj zaposlenih u ugostiteljstvu i trgovini za 490% te u industriji za čak 1615% (Visković i Kipičić, 1984., XVI-XVII). Posljedica navedenoga jest potpuna atrofija, a ponegdje i naglo odumiranje podbiokovskih i biokovskih zaselaka. Štambuk (1983.) je ustvrdila dramatičan pad broja stanovnika između 1961. i 1971. godine u selima Bast, Gornja Brela, Gornje Igrane,

Kotišina, Makar i Veliko Brdo. U navedenim je naseljima broj stanovnika između 1961. i 1971. godine s 1990 pao na 1113 ili za 40,9%. Jedan od uzroka ovakvim pokazateljima jest odlazak mladih iz podbiokvskih i biokovskih sela na obalu, ponajprije u Makarsku, i zapošljavanje u drugim djelatnostima. U glavne razloge napuštanja sela zasigurno valja ubrojiti i uvjete stanovanja u selima, koji su, gledano iz današnje perspektive, bili vrlo skromni.²¹ Otprije širim društvenim kontekstom zadan i započet proces deagrarijacije na Makarskom primorju, potresom je tada gotovo i dovršen.

ZAKLJUČAK

Biokovo i sela pod njegovim padinama za stanovnike Makarskog primorja generacijama su imali vitalno ekonomsko značenje. Do druge polovine 20. stoljeća, dakle do početka druge faze modernizacije hrvatskog društva ili *pseudomodernizacije* (Rogić, 2000.), mnoge su obitelji na Makarskom primorju svoju egzistenciju neraskidivo vezivale uz planinu. U krškim vrtačama uzgajalo se povrće (kupus, luk, blitva, krumpir) i sijalo žito (pšenica, raž, ječam), s obronaka su se opskrbljivali ogrjevom (šume duba, jasena, graba), žela se trava za zimsku ishranu stoke, na padinama između planine i mora uzgajala se maslina, višnja i vinova loza. Pojedini su potoci služili kao izvori pitke vode i pogonsko gorivo seoskih mlinica. No, krupne društvene promjene i procesi industrijalizacije i urbanizacije u hrvatskom društvu nisu zaobišli ni Makarsko primorje. Deagrarijacija sela Makarskog primorja polako je započela 50-ih godina 20. stoljeća, a ekspanzirala je nakon katastrofalnih potresa 1962. godine. U svega nekoliko godina stanovnici podbiokovskih sela Makarskog primorja u izrazitoj su se većini preselili na obalu.

Potresi s obzirom na broj ljudskih žrtava iz današnje perspektive ne izgledaju tako dramatični, ali devastacija stambenog fonda i materijalne štete ukazuju da se uistinu radilo o prirodnoj katastrofi značajnih razmjera. Potresi predstavljaju početak pune transformacije prostora lokalne zajednice te ekonomskih i socijalnih aktivnosti u njemu.

21 Štambuk je (1983., 170) gotovo dva desetljeća nakon potresa po provedbi terenskog istraživanja u biokovskim i podbiokovskim zaseocima zabilježila sljedeće: „Naselja su na biokovskoj visoravni rastrkana, organizirana po malim susjedstvima u kojima su stanovnici rodbinski povezani, kuće su male, kamene prizemnice, vrlo nekomforne i slabo opremljene. Pokrivene su uglavnom kamenim pločama, često vlažne. Od infrastrukturnih elemenata imaju jedino struju.“

Način na koji je obavljena ili „vođena odozgo“ sanacija šteta od potresa, trajno je utjecala na kasnije modernizacijske procese na Makarskom primorju. Pritom ponajprije mislimo na političke vodilje i „direktive“, koje su predstavnici lokalnih vlasti promptno usvojili od predsjednika Tita i republičkih vrhovnika prilikom njihova posjeta ugroženom području u razdoblju od 15. do 22. siječnja 1962.²² Odluka o *preseljenju* stanovnika iz podbiokovskih sela na obalu nepovratno je demografski opustošila sela i ubrzala proces urbanizacije Makarske i okolnih turističkih naselja na primorju. Uz dovršetak magistrale i izgradnju turističke infrastrukture, može se reći da su potresi 1962. godine bili akceleratori procesa deagrarizacije sela te urbanizacije i turističke industrijalizacije Makarskog primorja.

LITERATURA I IZVORI

- Ajduković, D. (2003.) Socijalna rekonstrukcija zajednice. U: D. Ajduković (ur.), *Socijalna rekonstrukcija zajednice: psihološki procesi, rješavanja sukoba i socijalna akcija* (str. 11-39), Zagreb, Društvo za psihološku pomoć.
- Berger, P. L. (1995.), *Kapitalistička revolucija*, Zagreb, Naprijed.
- Bičanić, R. (1996.), *Kako živi narod. Život u pasivnim krajevima*, Zagreb, Globus.
- Dahrendorf, R. (1996.), *Razmatranja o revoluciji u Europi*, Zagreb, Antibarbarus.
- Giddens, A. (2007.), *Sociologija*, Zagreb, Nakladni zavod Globus.
- Goldstein, I. (2008.), *Hrvatska 1918.-2008.*, Zagreb, Novi Liber.
- Goldstein, I. (2011.), *Povijest hrvatske 1945.-2011., 1. svezak (1945.-1968.)*, Split, EPH Media d.o.o.
- Gross, M. i Szabo, A. (1992.), *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb, Globus.
- Heyneck, D. R. (2001.), *Atlantida iščezli kontinent*, Zagreb, Zagrebačka naklada.
- Jovičević, M. (1984.), *Čovek i zemljotres: s posebnim osvrtom na iskustva o psihičkom reagovanju stanovništva za vreme zemljotresa na Crnogorskom primorju 1979. godine*, Beograd, Naučna knjiga – Institut za vodoprivredu Jaroslav Černi.

22 Zane Srzić, pišući kolumnu pod naslovom *Komunalna problematika Makarske* u lokalnom glasilu *Makarska rivijera* (broj 8, 1974.), analizira propuste u nagloj izgradnji, odnosno urbanizaciji Makarske tijekom 60-ih god 20. st. Smatra da su ljudi naprosto išli za „boljim životom“, a napuštanje sela i prelazak u Makarsku i naselja na obali pripisuje odluci druga Tita: „Za vrijeme potresa ovo je područje posjetio drug Tito koji je svojom dalekovidnošću dao upute političkim predstavnicima da vode računa da presele narod ispod vrleti Biokova i spuste ga uz samo more gdje će biti kruha od turizma“.

- Kalanj, R. (1996.), Ekološki izazovi kao kulturni izazovi, *Socijalna ekologija*, 5 (2): 155-169.
- Kalanj, R. (2000.), *Ideje i djelovanje – Ogledi o kulturnim promjenama i razvoju*, Zagreb, Odsjek za sociologiju Filozofskog fakulteta.
- Lalić, D. (2003.), *Split kontra Splita*, Zagreb, Jesenski i Turk. *Makarska rivijera*
- Mayer, S. E. (2001.), *Filantropija u zajednicama u Srednjoj i Istočnoj Europi*, Odraž, Zagreb.
- Mokrović, J. (1978.), *Potresi i efekti potresa*, Zagreb, Hrvatsko prirodoslovno društvo.
- Mustapić, M. (2007.), Makarski Dugiš – Utopos tranzicije. U: I. Prica, i T. Škokić (ur.), *Split i drugi. Kulturnoantropološki i kulturnostudijski prilozi* (str. 139-160), Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku i Hrvatsko etnološko društvo.
- Mustapić, M. (2010.), Odnos lokalne zajednice prema problemu odlaganja komunalnog otpada: studija slučaja Makarsko primorje, *Društvena istraživanja*, 19 (6): 1055-1077.
- Orlić, I. (2007.), Utjecaj masovnog turizma na domicilno stanovništvo Poreštine u doba socijalizma, *Etnološka tribina*, 37 (30): 29-44.
- Pavličević, D. (1994.), *Povijest Hrvatske*, Zagreb, Naklada Pavičić.
- Pilar, M., Braun, M. i Brundić, D. (1994.), Poplava Zagreba pri pojavi velike vode Save u listopadu 1964. godine i stanje izgrađenosti zaštitnog sustava danas, *Hrvatske vode*, 2 (7): 443-453.
- Puhovski, Ž. (1990.), *Socijalistička konstrukcija zbilje*, Zagreb, Školska knjiga.
- Puljiz, V. (1977.), *Eksodus poljoprivrednika*, Zagreb, Centar za sociologiju sela, grada i prostora Instituta za društvena istraživanja Sveučilišta u Zagrebu.
- Pusić, E. (1963.), *Lokalna zajednica: prilog proučavanju odnosa lokalnih samoupravnih jedinica i teritorijalnih društvenih grupa*, Zagreb, Narodne novine.
- Ravlić, J. (2000.), *Makarska i njezino primorje*, Makarska, Matica Hrvatska.
- Ridley, J. (2000.), *Tito*, Zagreb, Prometej.
- Rihtman-Auguštin, D. (1988.), *Etnologija naše svakodnevice*, Zagreb, Školska knjiga.
- Rogić, I. (2000.), *Tehnika i samostalnost: Okvir za sliku treće hrvatske modernizacije*, Zagreb, Hrvatska sveučilišna naklada.
- Rogić, I. (2001.) Tri hrvatske modernizacije i uloga elita. U: I. Rogić i D. Čengić (ur.), *Upravljačke elite i modernizacija* (str. 37-77), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Skoko, D. (1962.), Potresi u Makarskom primorju, *Priroda*, 44 (4): 102-109.

Skoko, D. i Kuk, V. (1995.), Seizmičke značajke makarskog područja. U: M. Kerovec (ur.), *Prirodoslovna istraživanja biokovskog područja* (str. 41-62), Zagreb, Hrvatsko ekološko društvo.

Slobodna Dalmacija

Štambuk, M. (1983.), Sociodemografske promjene i perspektive razvitka biokovskog sela, *Sociologija sela*, 20 (3-4): 169-183.

Urlić, V. (2012.), *Potres 1962. godine – Makarsko primorje*, Makarska, Gradski muzej Makarska.

Visković, M. i Kipičić, V. (1984.), *Makarska rivijera*, Zagreb, Grafički zavod Hrvatske.

Županov, J. (2001.), Industrijalizirajuća i dezindustrijalizirajuća elita u Hrvatskoj u drugoj polovici 20. stoljeća. U: I. Rogić i D. Čengić (ur.), *Upravljačke elite i modernizacija* (str. 11-36), Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.

Županov, J. (1995.), *Poslije potopa*, Zagreb, Nakladni zavod Globus.

Marko MUSTAPIĆ

Nenad KARAJIĆ

**Prirodne katastrofe kao
čimbenici modernizacije
hrvatskog društva:
primjer potresa 1962.
godine na Makarskom
primorju**

Smiljana ŠUNDE

PRESELJENJE
PODGORANA BLIŽE
MORU – DRUGA
STRANA MEDALJE

Uspješno turističko mjesto s oko 1300 stanovnika (prema prvim podacima Popisa stanovništva 2011.), s brojnim hotelima i apartmanima, kavanicama, restoranima i šetnicama, s napuštenim starim kamenim kućama – obroncima Biokova, zelenim (a od velikog požara 14.–15. listopada 2011. i izgorjelim) maslinicima i borovim šumama – je li Podgora samo to?

Naravno da je to samo jedna strana medalje. O drugoj, dosad prešućivanoj, bit će riječi u ovome radu.

U razdoblju od pola tisućljeća (1511.–2006.¹) potres na Makarskom primorju 11. siječnja 1962. bio je jedan od pet najjačih na hrvatskim prostorima.² Naziva ga se ‘potresom u Makarskoj’, tada općinskom središtu, no treslo se cijelo Primorje, a najjači je udar, sa znatno više srušenih i oštećenih objekata, bio u Podgori i Drašnicama. Prema tadašnjim tehničkim mogućnostima epicentar se nije mogao precizno odrediti, a u novije vrijeme smješta ga se u more ispred toga područja.³ Na navedenoj internetskoj adresi navodi se da je jačina potresa bila 9 stupnjeva Mercallijeve (op.a.: MCS) ljestvice. Budući da ne postoje službeni podatci niti o trajanju potresa, poslužimo se Ribičićevim⁴ zapisima: udar od 7. siječnja trajao je 7, a onaj od 11. siječnja 30 sekundi (Ribičić, 1994., 115, 118). U trenutku obaju velikih udara autorica ovoga teksta nije se zatekla u Podgori, pa ne može svjedočiti o potresima (osim o nekoliko manjih u idućim mjesecima), no kasniji događaji potaknuli su je na dugogodišnje prikupljanje svjedočenja i zapisa.

1 Podatci obuhvaćaju razdoblje do 2005., a budući da poslije toga u Hrvatskoj nije bilo većih potresa, može se govoriti o točno pola tisućljeća.

2 Na <http://www.jutarnji.hr/sedam-najjacih-potresa-u-hrvatskoj/13678/>

3 Izjava voditelja Seizmološke službe RH, mr. sc. Vlade Kuka – razgovor s autoricom 5. 3. 2012. u Geofizičkom zavodu PMF-a Sveučilišta u Zagrebu.

4 Fra Aleksandar Ribičić iz Franjevačkog samostana u Zaostrogu bio je svjedok potresa.

Jedno od rijetkih zabilježenih svjedočenja ostavio je ondašnji podgorski župnik, don Vicko Velić, koji je u trenutku prvoga potresa, 7. siječnja u 11.03, u župnoj crkvi slavio nedjeljnu svetu misu, započetu u 10.30 sati. Sve je, piše don Vicko, teklo uobičajeno, a onda: *Iznenada se začuo daleki jači dubinski tutanj i prije nego se iko od nas prisutnih mogao snaći i odrediti karakter te jezovite prijeteće tutnjave, osjetili smo strahovito jaku trešnju koja je odmah izazvala otpadanje lagane žbuke sa crkvenog plafona i zidova, tako da smo svi bili obavijeni tim dimom od praha i nismo mogli jedni druge vidjeti ni par metara u blizini. (...) Ovakova jaka intenzivna trešnja trajala je više sekunda, a nama je izgledalo kao da se drma čitava utroba zemlje. Sve se je zanjihalo i zidovi crkve i oltari, a da i ne napominjem sve sitnije lagano pričvršćene predmete u crkvi, od kojih je mnogi uz tutnjavu pao na pod crkve, što je izazivalo još jaču buku i stvaralo još veću paniku. Uspio sam samo reći: narode, sklanjaj se uz zidove i pod zidove u ispovjedaonice, dok od prošine nisam mogao nikoga opaziti, a ni oni mene na oltaru. Nastala je opća vika i zapomaganje, dok su djeca počela plakati i jaukati. (...) Ja sam napustio oltar i poletio u sakristiju, a kada sam čuo iz predvorja crkve zapomaganje i plač, izletio sam van među izbežumljeni i preplašeni narod koji je uz svoj strah ublaživao dječji, pa sam i ja počeo svih hrabriti. Tada je već prestala ona jaka duboka trešnja, ali još ne i tutnjava, jer tek kada smo se našli van crkve i pogledali prema brdu nad nama, Gučvi, opazili smo sami dim koji nam je skrivao vidik planine i podplaninskih predjela i tamošnjih kuća.⁵ O potresu koji je uslijedio nakon četiri dana, tj. u četvrtak 11. siječnja, don Vicko nije ostavio zapis. Taj drugi potres u Podgori odnio je jednu žrtvu – na kućnom pragu poginuo je 20-godišnji postolar Emil-Luka, sin jedinac Ivana Marinovića Lukina i Franke rođ. Kurtić Jakovljeve. Da 7. siječnja nije bilo prvoga, lakšeg i upozoravajućeg udara, poslije kojega su ljudi uglavnom boravili izvan kuća i u prizemljima, jer se nitko nije usuđivao spavati na gornjim katovima – žrtava bi u drugom potresu, toga hladnog i kišnog jutra 11. siječnja u 6.05, zacijelo bilo više.*

Sve događaje iz sredine 20. st. Podgorani i danas određuju prema potresu.⁶

Stara je obiteljska kuća navika, sigurnost, mir, ishodište, ukorijenjenost. Iznenada se sve to moralo napustiti i otići u neizvjesnost. Od potresa se bježalo u žurbi i u

5 Arhiv Dekanata Makarskog primorja – dopis don Vicka Velića od 12. 5. 1962.; opširnije – Šunde (2001.), 42-44.

6 Spominje se potres, iako je zapravo riječ o dvama većim i nizu manjih potresa.

panici prema moru. Paniku je izazivao i strah: odjednom su mnogi „znali“ da bi, navodno, mogao proraditi i vulkan, a priča se širila dalje kao, tobože, provjerena tvrdnja. Slične su se priče širile i u mjestima Gornjega Makarskog primorja (Ribčić, 1994., 120). Strah je rastao i zbog buke, prašine i dima, što su stvarali veliki odroni kamenja sa strmoga Biokova. Nekoliko očevidaca kazivalo je da je u praskozorje, u vrijeme drugoga potresa 11. siječnja, među biokovskim vrhovima Viseć i Stupica u jednom trenutku prema nebu suknuo i nestao visoki plamen, pa odmah za njim još jedan.⁷

Mobilizirani su mlađi muškarci – trebalo je do morske obale voditi ili nositi starce, bolesne i djecu, a poslije evakuacije stanovništva pripaziti na kuće i na stoku. Šest dana poslije drugoga potresa u novinama je objavljena vijest: *„Iz Podgore je danas upućen poziv svom sposobnom stanovništvu ovog porušenog područja da se vrati još u toku današnjeg dana. Na ovom području veliki broj stoke je napušten, a imovina stanovnika izložena propadanju, pa je potrebno što prije prihvatiti stoku i osigurati imovinu“* (Novi list, 17. 1. 1962.). Svejedno, nije prošlo bez krađa iz pojedinih kuća. Dio stoke pušten je van, da ne uginge od gladi, ali to je za posljedicu imalo uništene nasade u vrtovima. No, dosta je stoke i uginulo, pa ju je trebalo zakopavati, kako bi se spriječila pojava zaraznih bolesti.

Dio postradalog stanovništva smješten je u tuzlansko odmaralište⁸ u Podgori, ali najveći je dio evakuiran izvan mjesta. Uz pomoć brodova Jugoslavenske ratne mornarice (dalje: JRM) iz Ploča i Splita evakuacija je usmjerena u mnoga mjesta diljem Hrvatske, uglavnom u hotele i odmarališta duž obale, od Splita do Pule i Rovinja. Dio školske djece evakuiran je s nastavnicima u Zagreb, a dio je čak privremeno smješten u Beč. Veći broj izbjeglica smjestio se kod rodbine, ponajviše u dalmatinske gradove. Oni, pak, koji nisu imali mladih članova obitelji – smješteni su u Bazanu (Dom za starije osobe) u Makarskoj. Bazana je bila puna starijih Podgorana – bračnih parova, udovaca, udovica, neoženjenih i neudanih, koji su ondje i ostali. Poslije mjesec ili dva evakuirani su stanovnici bili premješteni u mjesta i objekte bliže Podgori, te su tako u svega

7 Prema izjavi voditelja Seizmološke službe RH mr. sc. Vlade Kuka – u razgovoru s autoricom, 5. 3. 2012., te seizmologinje mr. sc. Anđelke Milošević – u razgovoru s autoricom, 6. 2. 2012. – slične su pojave plamena u vrijeme potresa moguće, a zabilježene su i u vrijeme potresa u Furlaniji 1976.

8 Danas hotel „Salines“. Zanimljivo je da podgorskim stradalnicima nisu bila otvorena vrata podgorskih hotela, nego su ih vlasti uputile dalje u zbjeg.

tri do četiri mjeseca poslije potresa pojedine obitelji bile preseljavane iz mjesta u mjesto i po nekoliko puta.

U Državnom arhivu u Splitu (dalje DAS) čuva se *Popis evakuiranih Podgorana* (DAS, NOK Makarska, Upravni odjel 1/IX, br. 603; Popis je napisan pisaćim strojem), no u njemu je vrlo malo preciznih podataka o evakuiranima. Naime, Popis vrvi pogreškama, počevši od brojnih netočno upisanih prezimena. Primjeri: Ančić (upisano kao Aničić), Bebek (Bedek), Borić (Bović, Barić), Dean (Dian), Gareljčić (Garelić), Jakić (Jokić), Jugović (Jugarić), Karlović (Karčević), Kržanić (Križanić), Kujundžić (Hajundžić), Kurtić (Kudžić), Lasić (Zasić), Lunjević (Runjević), Marinović (Matinović), Miličić (Milišić), Mrkušić (Markušić), Mrsić (Mušić), Radojković (Radiljković), Radonić (Radović), Rako (Roko), Sisarić (Bisarić, Lisović), Skako (Škobo), Stojković (Stojanović), Sumić (Šumeć, Šumoć, Šumić, Sunić, Simić, Sumičić), Šunde (Šunda, Šude, Puda), Vela (Bela, Vila, Velić), Vodanović (Bogdanović), Vrsaljko (Vrsljak, Vrodljko, Veseljko), Vulinović (Kulinović, Buljinović).⁹ Još više ima netočno upisanih imena; ima i pogrešno upisanih godina rođenja, a dosta je osoba kojima godina rođenja nije ni upisana. Uz to ima osoba, pa i obitelji, koje su upisane po dva puta, te je stoga teško ustanoviti čak i ukupan broj evakuiranih.

U doba potresa 1962. za tu se prirodnu nepogodu na veliko još rabila stara riječ trešnja. Ondašnji 70-godišnjaci i 80-godišnjaci, tj. osobe rođene u posljednja dva desetljeća 19. st., kazivali su da tako jaku trešnju nisu u *svome veku* zapamtili, a i da njihovi stari nisu takvo što pamtili ni njima pripovijedali. Spominjali su trešnju i kao Božji *kaštig* (kaznu) za sve što se radi(lo) naopako. Nekoliko ih je kazivalo o *velikoj trešnji koja je u stara vrimena razorila cilu Podgoru, da nije osta ni kamen na kamenu*. Očigledno se to odnosilo na najjači i najpoznatiji potres na području današnje Hrvatske, koji je 1667. razorio Dubrovnik. Taj potres nanio je i Podgori velike štete, a zabilježen je u Makarskom ljetopisu iz 1667.: *Miseca aprila na 6. – bi velika trešnja zemlje da se mnoge carkverazpukoše i kuće a čeljad pobiše. U Podgoricarkva Svisveti pade je polovina i u jedno(j) kući ubiše stine dite* (Soldo, 1993., 38; Stojković, 1933., 102). Iako je i poslije toga potresa bilo promjena u životu mjesta (nekoliko stotina metara niže od stare – u Sridi sela – sagrađena je nova župna crkva, a zatim i novo

9 U pojedinim slučajevima autorica je uspjela rekonstruirati o kojim je prezimenima i obiteljima riječ samo zahvaljujući imenima članova obitelji, premda ni imena nisu uvijek upisana ispravno. Jamačno je Popis radio netko tko nije poznao prezimena Makarskog primorja. Moguće je da je to bio koji pripadnik JRM-a.

groblje Sutikla¹⁰ na morskoj obali), one ni izdaleka nisu bile ni mogle biti slične onima koje će se dogoditi nakon gotovo tri stoljeća. Stoga se potres 1962. u Podgori danas doživljava kao razdjelnica, možda i ne toliko zbog samoga potresa, koliko zbog brojnih promjena koje su uslijedile poslije njega. Život se odjednom stubokom promijenio, a stresovi su bili preveliki, osobito za starije stanovništvo. Neposredno poslije potresa, pa i do kraja te godine, više je ljudi, i u zbjegu i u samoj Podgori, umrlo zbog stresa.¹¹ No, ni mlađima nije bilo lako: izgubili su ishodišta, sigurnost obiteljskih domova, mjesta igre, odrastanja, školovanja, sazrijevanja, osjećali su se iskorijenjenima.

Prema Popisu stanovništva 1961. Podgora je imala 1621 stanovnika. Stambenih zgrada u klasičnom smislu nije bilo, postojale su samo obiteljske kuće. Mjesto se sastojalo od nekoliko većih zaselaka: Srida sela (dijelovi: Selo, Kržanići, Kurtići, Deanovi, Teraševi, Banovi), Marinovići (Marinovići, Ivančevi, Borići, Babići, Vodanovići, Buzetići, Vrutak-Šundići, Ščekići), Gornja mala (Vranješevi, Sumići, Kula, Pivčevi), Vruja (Jakići, Letišići, Miličići, Kunčevi, Mišići, Beroševi, Vrsajkovi, Čakje), Šuškovi (Šuškovi, Sankovi, Kolundići, Ravnice) i Kraj, kao najmlađi zaselak (Porat, Nolići, Kokićevi, Mrkušići). Administrativno, crkveno, prosvjetno-kulturno i obrtničko-uslužno središte bilo je u Selu. Kroz zaselak Sridu sela, dotičući još dva zaseoka, prolazila je cesta Split-Metković(i)-Dubrovnik.¹² Brodskom linijom Podgora je svakodnevno bila povezana s Makarskom i s Pločama.

Do potresa svaka je obitelj obrađivala masline i vrtove, a većina ih je imala i vinograde, pa se živjelo od poljoprivrede (proizvodnja ulja, vina, rakije, suhih smokava, višanja, lavandina ulja, rogača, badema, povrća) i ribarstva (na koje su bili usmjereni vlasnici ribarskih brodova i čamaca, nastanjeni uglavnom u zaseoku Kraj, a u manjem broju i u ostalim dijelovima Podgore). Za svoje potrebe svaka je podgorska obitelj imala kozu ili ovcu radi mlijeka te kokoši radi jaja i mesa, mnoge su radi mesa uzgajale i po jednu svinju, a gotovo svaka kuća imala je magarca ili mazgu za prijenos raznih tereta. Dio se stanovništva bavio obrtom i

10 Na tome se mjestu spominje i postojanje ranijih, srednjovjekovnih grobova (Kunac, 1997., 94, 99).

11 Podatci iz matičnih knjiga i vlastiti zapisi autorice za 1962.: bilo je 14 smrtnih slučajeva, no jamačno nisu ubilježeni baš svi koji su umrli u zbjegu, tj. izvan Podgore. Tako je 4. dan poslije evakuacije prva umrla Antica-Tone Mrsić rođ. Nolić, a 16. dan Pavica Šunde rođ. Ban, obje u zbjegu u Splitu.

12 Jadranska magistrala, čija je trasa prolazila bliže moru, završena je i puštena u promet 1964. godine.

uslužnim djelatnostima, bilo je veleposjednika,¹³ bilo je i državnih službenika te iseljenika-povratnika s inozemnim mirovinama. Zaselak Kraj imao je nekoliko hotela i pansiona, sagrađenih između dva svjetska rata i nacionaliziranih poslije Drugoga rata, a pojedine su se obitelji bavile i iznajmljivanjem soba turistima. Tu je postojala i Ribarska zadruga, poslovala je i jedna od tri uljare (izgradili je di-oničari iz cijele Podgore), dok su druge dvije uljare bile u zaseocima Čakje i Marinovići, bilo je i nekoliko manjih privatnih mlinova za masline te otkupna stanica za viš-nje. Brojni su Podgorani bili pomorci, a nije bilo ni jedne kuće iz koje nije bilo iseljenika u prekomorskim zemlja-ma, osobito u Novom Zelandu. Podgora je bila i jedno od najznačajnijih hodočasničkih mjesta Srednje Dalmaci-je – hodočastilo se sv. Vicencu, rimskom mučeniku, čije se sveto tijelo čuva u (ondašnjoj) župnoj crkvi Svih sve-tih u Selu.¹⁴ Tako se može govoriti i o vjerskom turizmu, jer su mnoge obitelji, osobito one nastanjene bliže župnoj crkvi, ugošćivale hodočasnike (Šunde, 2001., 30, 35-38, 44-58). Župa Svih svetih postojala je najmanje od 1603. (Stojković, 1939., 108), no možda je bila i starija.¹⁵ Prva (župska) škola osnovana je 1735. (Kovačić, 1990., 241), a uza župnu crkvu mještani su početkom 1930-ih izgradili veliku školsku zgradu.¹⁶ Manja područna škola sagrađena je sredinom 20. st. na Kraju (samo 4 pučka razreda, na-kon kojih su učenici do potresa 1962. odlazili u školu u Selo). Više je obitelji živjelo i od vodeničarskih usluga, jer su u Podgori, koja obiluje prirodnim izvorskom vodom, postojale 24 mlinice¹⁷ (Šunde, 2003., 177-181). Sva zemlja bila je obrađena, sva hrana bila je domaća (ekološka) i po-stojala je mala potreba za kupovinom živežnih namirnica (osim riže, soli i žigica). Živjelo se u skladu s prirodom, onako kako je ideal tek danas, nakon što je civilizacija uči-

13 Nazivajući ih kulacima, komunistička ih je vlast tretirala kao držav-ne neprijatelje, tjerajući ih krajem 1940-ih te 1950-ih godina u Seljačku radnu zadrugu, koja je, srećom, ipak propala.

14 Poslije potresa uz more je 1964. izgrađena nova podgorska župna crkva Uznesenja Marijina.

15 Crkveni je arhiv uništavan više puta, pa je teško utvrditi godinu uteme-ljenja župe.

16 Podgorska je škola bila središnja za nekoliko okolnih sela: Tučepi, Drašnice, Igrane i Živogošće. U zgradi je sada sjedište Javne ustanove Park prirode Biokovo. Mještani su doprinosom i radom sami gradili i Zadrugni dom (s kino-dvoranom, plesnom dvoranom, uredima, otku-pnom stanicom); nažalost, jedna neodgovorna osoba jednim je nepro-mišljenim (?) potezom pera 1980-ih prepisala Dom na lokalno komu-nalno poduzeće, poslije prodano privatniku.

17 Žito se dovodilo na mazgama i magarcima iz cijeloga Makarskog pri-morja. Gotovo sve su mlinice radile do potresa.

nila krug i svijet počeo spoznavati prave vrijednosti zdrave hrane. U Podgori je još 1898. sagrađeno nekoliko javnih česmi, a 1932. izgrađen je novi vodovod s većim brojem novih česmi (*Zgodopisje župe Podgora*). Te je godine 15–20 posto domaćinstava uvelo vodu u kuće ili ispred njih.

Stare podgorske kuće građene su na čvrstom terenu, s fasadama okrenutim suncu i moru. U tradicijskoj gradnji kamen je bio osnovni građevni materijal, a tek između dva rata poneki manji objekt građen je od betona (najčešće su to bile izdvojene kuhinje). Postojali su dvori, tj. dvorišta, bilo kao skupina zgrada (za više obitelji) ili kao stojna kuća s gospodarskim zgradama (za jednu obitelj). Bio je to oblik mediteranske kulture, za koju Miličić tvrdi da se njezine *konstruktivne i estetske vrijednosti mogu diferencirati po narodima i pokrajinama, a čak i pojedina manja ili veća mjesta imaju svoje estetske i konstruktivne karakteristike* (Miličić, 1955., 100). Miličić piše i o obveznim vanjskim stubištima za ulaz na prvi kat kuće, o sularima¹⁸ i odrinama, dvodvodnim krovovima, rasporedu prozora, o konobama, dimnjacima i o svemu što je svojstveno dalmatinskoj seoskoj arhitekturi, čak piše o unutarnjem rasporedu prostorija i o pokućstvu (Miličić, 1955., 106, 133–156), a gotovo svaka podgorska stara kuća može se uklopiti u te modele. Tradicijske su životne vrijednosti u Podgori poštovane u svakom pogledu, društvo je imalo mnoga patrijarhalna obilježja, stari su običaji obdržavani, premda je neposredno poslije Drugoga svjetskog rata u pojedinim segmentima to bilo narušeno djelovanjem rigidnih komunističkih vlasti. No, sav taj ustaljeni način života poremećen je upravo tréšnjom, koja je bila ravna kataklizmi.

Potresom pogođenu i, zbog evakuacije, gotovo pustu Podgoru sredinom siječnja obišao je i predsjednik države, Josip Broz Tito, s pratnjom. Nije moguće utvrditi je li on to predložio ili nije, ali činjenica je da je tadašnja mjesna i općinska vlast, pozivajući se na Tita, zabranila obnovu srušenih i oštećenih stojnih kuća.¹⁹ Odlučeno je da će se između mora i trase buduće Jadranske magistrale morati graditi nove kuće, što je većina ljudi primila s nevjericom. Za gradnju će se, govorilo se, dijeliti dugoročni krediti, ovisno o šteti nastaloj na kućama.

No, šteta je procjenjivana dok je trajao zbjeg, u vrijeme kada vlasnici nisu bili u Podgori, pa je stupanj ošte-

18 U podgorskom govoru: solari.

19 Slično je bilo i u susjednim Drašnicama, no u susjednim Tučepima kuće su bile manje oštećene, pa je gradnja kuća uz more počela kasnije i preseljenje se odvijalo postupno, poslije puštanja u promet Jadranske magistrale.

ćenosti mogao biti procijenjen isključivo izvana. Već je tu počela nepravda, jer su pojedine kuće bile više oštećene izvana, a manje iznutra, ali bilo je i obrnutih situacija. Uskoro je uslijedio još jedan šok: visina kredita ne će biti proporcionalna nastaloj šteti na kućama, nego će dobiti svi jednako: svaki čelnik obitelji 300, a svaki daljnji član obitelji po 100 tisuća starih dinara kredita. Takvim izjednačivanjem i istodobnim određivanjem mjesta gdje će tko graditi kuću u kojoj će provesti ostatak života, vlast je poništila stoljećima stvarane materijalne i socijalne razlike²⁰ među stanovništvom. Sama procjena štete imala je, moglo bi se zaključiti, svrhu da se prikupe skupni podatci na temelju kojih će se lakše tražiti i dobiti novac iz proračuna i od pomoći koja je za postradale pristizala iz svih krajeva Hrvatske, a ponešto i iz ostalih krajeva Jugoslavije.²¹ Odlučeno je također i da će se sav iznos kredita davati u građevnom materijalu, a vraćat će se u godišnjim novčanim obrocima. No taj građevni materijal²² jedva je dostajao za grube građevinske radove na kućama.

Dok je trajao zbjeg, do početka ljeta 1962., vlast je određivala lokacije za gradnju novih kuća uz more, ne pitajući kome što i gdje odgovara. Tako su nasilno rastavljene mnoge obitelji, srodnici i susjedi. Čak ni vlasnici zemljišta uz more nisu imali pravo prvenstva gradnje na vlastitom zemljištu, nego su morali graditi ondje gdje je odredila vlast. Podgorka Pere P. tek se uz fizičke prijetnje predstavnicima vlasti uspjela izboriti da sagradi kuću na malom dijelu vlastitoga zemljišta, dok joj je veći dio, od nekoliko tisuća četvornih metara, oduzet za gradnju hotela. Obitelj Slavka L. prošla je gore: kada ni nakon niza molbi nije uspjela dobiti dopuštenje za gradnju na vlastitom zemljištu, gdje je zatim dopuštenje dobila druga obitelj, kuću je počela graditi na drugoj svojoj zemljišnoj parceli. No vlast je svakako htjela spriječiti taj „zločin“ gradnje na vlastitom zemljištu i srušila je kuću, već izgrađenu do pola.

20 U prvoj polovini 20. st. mnogi su povratnici iz iseljništva donijeli veće uštedevine, pa su proširivali i podizali stare te na svojem zemljištu gradili nove kuće, drugi pak ni nakon više godina rada u iseljništvu nisu donijeli nikakvu uštedevinu i živjeli su jednako skromno i siromašno kao i prije odlaska. Potomci ovih potonjih ili onih rijetkih koji uopće nisu odlazili raditi u prekomorske zemlje, do potresa su živjeli u malenim prizemnicama, a 1962. dobili su iste iznose kredita kao i oni kojima su uništene i po dvije dvokatne kuće.

21 Autorici nije poznato kako je bilo u drugim mjestima Makarskog primorja, no Podgorani su osobito prigovarali izgradnji tada luksuzne nove zgrade Službe društvenog knjigovodstva u općinskom središtu Makarskoj. Većina je procjenjivala da je zgrada izgrađena novcem namijenjenim postradalima od potresa.

22 Samo cement, vapno i željezo.

U otprilike 60–70 posto slučajeva vlasnici novoproglašenoga građevinskog zemljišta uz more bili su stanovnici zaseoka Kraja, na čijim kućama nije bilo većih oštećenja od potresa, pa oni nisu morali graditi nove kuće. Njima je, dakle, zemlja oduzeta i određene su lokacije za gradnju, a onima koji su morali graditi prepušteno je da se s vlasnicima nagode o cijeni. Nagodbe su često bile vrlo bolne: bilo je ucjena vlasnika, a bilo je i inatljivih, ogorčenih oštećenika-graditelja koji uopće nisu htjeli platiti zemljište. Tako su pojedinci platili i preplatili (bilo da su plaćali novcem ili su u zamjenu davali svoje zemljište u omjeru 1:2 ili čak i 1:3), dok su pojedinci plaćali tek nešto malo, a neki čak ni do danas nisu platili ništa. Zbog toga je dolazilo do većih sukoba i razmirica između vlasnika zemljišta na kojemu su kuće građene i graditelja novih kuća, što u pojedinim slučajevima traje do danas. Osim tako neriješenih imovinsko-pravnih odnosa među pojedinim obiteljima, animozitet se prenosio i često traje i do danas među cijelim dvjema grupacijama: Sejanima (onima iz Sela) i Krajanima (onima s Kraja), i jednih i drugih uvjerenih u krivnju suprotne strane. Moglo se činiti kao da su oni iz Sela silom htjeli graditi ondje gdje im je određeno, a istina je bila da su dovedeni silom. Činjenica je uz to i da je po novom rasporedu stanovanja nekadašnje višestoljetno središte Podgore postalo periferija, dok je periferija postala središtem, a to stradalnicima iz Sela također nije bilo lako prihvatiti.

Ni tu nije bio kraj mukama onih koje je potres učinio beskućnicima. Budući da im je trebalo vremena za gradnju kuća, lokalna je mjesna i općinska vlast donijela odluku da će se na privatnom (naravno, oduzetom) zemljištu na predjelu Jurićevcu sagrađiti nekoliko paviljona za privremeni smještaj izbjeglica. Gradnja paviljona počela je krajem veljače (Urlić, 2012., 55), a grubi građevinski radovi završeni su do početka ljeta 1962., pa su se izbjeglice tada postupno počeli useljavati u paviljone. Bilo je planirano da će se poslije iseljenja tih beskućnika paviljoni urediti za smještaj turista, što se i dogodilo.²³

Smještaj u paviljonima bio je prema načelu: jedna obitelj – jedna soba. Paviljoni su građeni od betonskih bloketa, zidovi su bili neožbukani, za cijelo paviljonsko naselje WC je bio na otvorenom – poljski s nekoliko rupa u dasnama, a voda također na otvorenom, s nekoliko slavina okrenutih prema buri. U sobama su u procjepe između bloketa zabijani čavli koji su služili umjesto vješalica i ormara. Ponešto od pokućstva i posuđa stradalnici su donijeli iz svojih kuća, a pojedine su obitelji kuhale i vani, između dva kamena.

23 Danas je to hotel *Mediterran*.

Na gradilištima svojih kuća stradalnici su najprije izgradili improvizirane barake za držanje alata i građevnog materijala, pa je gradnja mogla početi. Prve su se obitelji počele useljavati u nedovršene kuće ujesen 1962., no dosta je kuća građeno ili na podvodnom terenu ili na stranama prodolina,²⁴ pa je tu priprema terena za gradnju trajala znatno dulje. Stoga je veći broj obitelji mogao napustiti paviljone tek početkom iduće godine, kada je počelo i uređenje paviljona za potrebe turizma.²⁵ Oni koji do tada nisu uspjeli završiti ni grube radove na svojim kućama, preseljeni su u odmaralište „Sirena“.²⁶ No ni tu se nije smjelo ostati više od nekoliko mjeseci, pa su se pojedine obitelji odatle vratile u svoje potresom oštećene kuće u Selu, premda su ove imale rupe u zidovima, a ponekad i samo pola krova. Druge pak obitelji nastanile su se u barakama na svojim gradilištima i tu ostale po više mjeseci, neke čak i cijelu zimu 1963./64. godine. U nove kuće useljavali su se dok one nisu još bile ni ožbukane, niti su imale priključke za struju i vodu, a često nisu imale ni prozore ni vrata, nego su na te otvore domaćice vješale stare pokrivače. Uz to, još tijekom gradnje novih kuća počela je devastacija starih kuća u Selu. Nedostatak novca za gradnju natjerao je stradalnike da iz starih kuća nemilice trgaju podove i te daske upotrijebe za barake i za građevinsku armaturu, dok su unutar njena vrata, a ponekad i prozore starih ugrađivali u nove kuće. Usporedno je, dakle, tekla gradnja novih i razgradnja starih kuća, iz kojih su čak trgane i električne instalacije. Oštećene od potresa, zatim od atmosferilija, pa devastirane, a onda i godinama zapuštane, te su kuće poslije jeftino prodavane.²⁷

Svemu lošemu bila je uzrok sila, ali mnogo pogubnija od prirodne bila je sila rigidne vlasti. Svejedno, nekoliko pojedinaca nije pristajalo na preseljenje ni uza silu ni prijetnju (čak ni prijetnju pištoljem, koju je doživio jedan od njih). Tako su se iz zbjega u svoje stare kuće prkosno vratili Stipe J., Milivoj K., Ivan J., Marko S., Matija V., Ivka V., Antica P. i Vice L. (kao pojedinci ili kao bračni parovi), te

24 U planiranju i rasporedu lokacija za gradnju nije se vodilo računa o konfiguraciji i kvaliteti terena, a zbog nedostatka novca i zahtjeva brze gradnje, nije se provodila hidroizolacija/drenaža, što je kasnije uzrokovalo brojne probleme kod nadogradnje ili uređenja tih kuća.

25 Obitelji koje su još ostale u paviljonima dobile su pismene naloge da se moraju iseliti najkasnije do 15. siječnja 1963. (jedan od tih dokumenata posjeduje Tinka Fistanić rođ. Borić).

26 Odmaralište je izgrađeno na mjestu srušenoga predratnog hotela „Sirena“.

27 Poslije nekoliko godina pojedini su vlasnici htjeli otkupiti svoje stare kuće, ali nikome to nije uspjelo.

ih nikakve prijetnje, pa ni zamolbe njihove djece ili druge rodbine, nisu mogle nagnati da odu iz svojih kuća.²⁸ Uz to bilo ih je barem desetak koji su, kad su već izgradili nove, češće i dulje boravili u starim kućama, mučeći se kojekako da ih obnove. U ljeto 1962. tlo se još nije bilo posve smirilo i osjetilo se nekoliko manjih potresa.

Potres i posljedični zbjeg, a onda i problematična zabrana obnove oštećenih i obveza gradnje novih kuća, bili su okidač za daljnje trajno iseljavanje. Podgora već jest bila jedno od najiselenijih mjesta u Hrvatskoj. Prema autoričinoj evidenciji, odmah poslije potresa trajno su se iselile 24 obitelji s ukupno 92 člana: čak se 8 obitelji (s 33 člana) iselilo u Novi Zeland, 9 obitelji (33 člana) odselilo se u Makarsku,²⁹ a 7 se obitelji (26 članova) odselilo u druge gradove.³⁰ Iselili su se također i mnogi pojedinci, mahom mladi muškarci. Računajući i pojedince-starce ili starice ili pak starije bračne parove koji su smješteni u Dom za starije osobe u Makarskoj – u roku od 3-4 mjeseca Podgora je odjednom umanjena za oko 120 stanovnika. Na 1621 stanovnika to je mnogo i može se usporediti sa situacijom 1815., kada je u razdoblju od svega tri mjeseca broj Podgorana smanjen za 82 – toliko je, naime, stanovnika umrlo od kuge.³¹ No broj stanovnika je poslije potresa 1962. ipak donekle očuvan. Izgrađeno je, naime, nekoliko novih hotela, gdje se zaposlio dio Podgorana, ali puno više zaposlenih bilo je iz okolnih mjesta – iz Tučepi, Drašnica i Makarske, zatim iz Dalmatinske zagore, a kasnije i iz Bosne i Hercegovine. Time je izmijenjena demografska slika, uključujući i nacionalnu strukturu. Do potresa su, naime, u Podgori živjeli samo Hrvati te dva priženjena Srbina i jedna Čehinja, dok pripadnika drugih nacionalnosti nije bilo. Za usporedbu – 2001., kada su u Podgori živjela 1534 stanovnika, osim Hrvata bilo je: 10 Albanaca, 11 Bošnjaka

28 Jedan od spomenutih često je pisao pisma svojoj iseljenoj djeci u Australiju i Novi Zeland. Pisma je ubacivao u poštanski sandučić na staroj poštanskoj zgradi u Selu, no sandučić nije nitko praznio. Kada su poslije niza godina i poslije njegove smrti sandučić strgnuli sa zida i otvorili ga, bio je pun neodaslatih pisama tužnoga i prkosnog oca.

29 Većina je ondje već imala nekretnine.

30 Obitelji koje su se iselile: u Novi Zeland – Erceg (poslije nekoliko godina dio se obitelji vratio), Herceg, Jugović, Letica, Lunjević, Rosandić, Sumić, Vela; u Makarsku – Ban, Borić, Livajić, Juretić, Pavlinović, Pivac, Sumić (2 obitelji), Vodanović; u Split, Šibenik i Zagreb – Borić (2 obitelji), Kuzmičić, Nola, Rosandić, Sapunarić, Šunde.

31 Državni arhiv Zadar, *Matična knjiga umrlih župe Podgora 1802.–1830.*; Autorica procjenjuje da je Podgora u doba kuge imala oko tisuću stanovnika (Nadbiskupski arhiv Split: *Popis Castri Podgora 1802.* te matične knjige toga doba).

ka, 1 Slovak, 5 Slovenaca, 19 Srba, 10 ostalih, a 13 ih se nije nacionalno izjasnilo.³²

Godinu – dvije poslije potresa lokacijske dozvole za gradnju kuća pokušali su dobiti pojedinci koji su se u proljeće 1962. odselili iz Podgore, no njihovim molbama nije udovoljeno, te su oni definitivno odustali od povratka. Za razliku od njih, nekoliko podgorskih oficira JNA i onih koji su bili bliski vlasti uspjelo je dobiti lokacije za gradnju kuća na nacionaliziranom zemljištu, premda su te kuće imale služiti samo za odmor.

U ljeto 1962. pripadnici inženjerskih jedinica JNA gradili su u Podgori novi vodovod, trasa kojega je vodila od najvećih podgorskih izvora ispod litice Poganovac podno Biokova pa do mora. Kaptirani su svi veći izvori na toj trasi, pa je automatski prestao dovod vode u mlinice vodenice, te su one odmah prestale raditi.³³ Uz to duž trase vodovoda, odnosno duž potoka koji se napajao iz tih izvora, postojali su brojni vrtovi, tzv. *vodeni vrtli*, u kojima su rasle sve vrste povrća. Ti su vrtovi natapani pomoću posebnog, doduše zastarjelog, sustava navodnjavanja. Osim uzgoja za vlastite potrebe, brojne su obitelji živjele od prodaje povrća na makarskoj tržnici, opskrbljujući ljeti i podgorske hotele i odmarališta. Oduzimanjem vode bila je ugrožena egzistencija tih podgorskih obitelji (mlinari i uzgajivači povrća).³⁴

Kada se jednom naruši uobičajeni životni tijek, tradicija i način života, kada se ljude nasilno iskorijeni iz njihovih „staništa“, onda sve počne teći drugim smjerovima. Zaokupljeni gradnjom krova nad glavom, ljudi su imali sve manje vremena za svoje stare domove, vrtove, vinograde i maslinike. Istina, u početku se radilo usporedno, ali to je iziskivalo nadljudske napore. A kada su nove kuće bile tek poluuređene, počelo se i s iznajmljivanjem barem po jedne sobe, pa postupno po dvije i više. Kada se pak uvidjelo da je za iznajmljivanje soba potrebno manje muke od rada na zemlji, većina je počela zapuštati zemlju, te se

32 *Popis stanovništva, kućanstava i stanova RH 2001.*, Stanovništvo prema narodnosti i vjeri, po naseljima, Županija Splitsko-dalmatinska, Državni zavod za statistiku, 60-61.

33 Od ukupno 24 mlinice nekoliko ih je bilo zatvoreno već od 1950-ih godina, uglavnom stoga što su im vlasnici bili iseljeni.

34 Kada je poslije nekoliko godina izgrađen regionalni vodovod Cetina–Neretva, spomenuti podgorski vodovod iz 1962. jednostavno je priključen na novu trasu, pa su ogorčeni Podgorani negodovali da im se, u zamjenu za vodu sumnjive kvalitete iz Cetine, oduzima vlastita zdrava voda. Mjesecima su sprečavali radove na regionalnom vodovodu, čak osnivali i straže koje su noću zasipale već iskopane roveve za polaganje vodovodnih cijevi. Policijski postupci i presude Suda za prekršaje sloмили su taj oblik otpora.

okrenula unosnijem turizmu. Razvoj turizma utjecao je i na otvaranje novih radnih mjesta, što je značilo i sve veću ovisnost o upravi od koje se posao mogao očekivati. Sve se događalo u skladu sa sustavnom politikom odvlačenja ljudi sa zemlje, što je bila praksa u cijeloj državi: *radniku osigurati život dostojan čovjeka*, omogućiti mu tobože lakši život, a zapravo ga odvlačenjem sa zemlje učiniti ovisnim o tzv. državnome poslu i o vlasti. Poslovima na zemlji bavili su se još rijetki, te je zemlja uglavnom ostala neobrađena (još se donekle do danas drži maslinarstvo), urušili su se potporni suhozidovi, zarasli su putovi, posvuda se proširio bor i brnistra. Tek manji dio Podgorana odlazio je do svojih starih kuća i vrtova i pokušavao udovoljiti jednim i drugim obvezama. No gorljivost za lakom zaradom od turizma postajala je sve veća, pa ni danas ne jenjava. Uz to kod mnogih je zavladao stid zbog starih, „nazadnih“ običaja, kojih su se htjeli što prije riješiti. Žurili su se što prije zaboraviti običaje, čak i govor, ne biti više ono što jesu, postati ono što nisu.

Danas, pola stoljeća od nasilnoga preseljenja i svega ružnoga što je uslijedilo, prilično cinično zvuče riječi ondašnjega voditelja Odjela za urbanizam, građevinarstvo i komunalne poslove općine Makarska, Ž. Kovačića, izrečene u članku *Da nije bilo potresa, mnogi bi i danas živjeli od ulja i vina: Najvrednije u potresu je bilo to što smo u kratkom roku, od godinu do godinu i pol, sav taj živalj s Biokova uspjeli preseliti na more. Inače bi se taj proces odvijao desetljećima, a ni dan danas ta seoba ne bi bila završena.*³⁵ Moglo bi se polemizirati sa svakom od tvrdnji u tim dvjema rečenicama, počevši od one da je riječ o živilju s Biokova, iako višestoljetno središte Podgore, kao i drugih mjesta Makarskog primorja, nije bilo na Biokovu, nego podno Biokova. Uostalom, zar je doista zlo obrađivati zemlju i živjeti od poljoprivrede, ulja i vina, primjerice?

Iako se zna da je 1960-ih i 1970-ih, pod utjecajem mnogih društvenih promjena, u svim našim manjim sredinama došlo do raspada patrijarhalnog društva, u potresom zahvaćenoj Podgori taj je proces bio zacijelo ubrzaniji, uvjetovan osobito nasilnim preseljenjem. Počelo je češće dolaziti do konflikata u obiteljima, ne samo do klasičnoga sukoba među naraštajima nego često i oko toga tko je više pridonio gradnji nove kuće: otac ili sin(ovi), jedan ili drugi brat. Ili pak oko toga dokle sežu granice pojedinih lokacija za gradnju. Tzv. državni posao pružao je odrasloj djeci osjećaj materijalne i svake druge neovisnosti, te je

35 Na http://makarsko-primorje.com/index.php?option=com_content&task=view&id=188&Itemid=36.

neposlušnost roditeljima postala gotovo pravilo, a to je rezultiralo novim sukobima. Da su promjene imale normalni, usporeniji tijek, može se vjerovati da bi tih sukoba bilo manje. Zacijelo se ne bi događalo ni to da se gotovo nitko od mladih školovanih Podgorana ne vraća poslije studija u svoje mjesto, a teško da bi Podgora bila, kao što jest, na Makarskom primorju poznata kao mjesto u kojemu se u prvi razred osnovne škole upisuje po dvoje, troje ili četvero učenika na godinu. Za usporedbu – u okolnim mjestima slične veličine (Baška Voda, Brela, Tučepi) situacija je posve drugačija, s pozitivnim kretanjima.

Nemoguće je na kraju se ne upitati: je li Podgora danas lijepa, sa starim i novoizgrađenim hotelima i mnogim betonskim višekatnicama punim turističkih apartmana, s kafićima, restoranima, slastičarnicama, šetnicom uz obalu? Sada, kada je beton ne najčešći, nego jedini građevni materijal, možemo se s nostalgijom pitati: gdje je onaj nekadašnji sklad, ljepota krajobraza? Autorica voli svoje rodno mjesto u kojemu je i odrasla. Zna i da se danas materijalno živi bolje i kvalitetnije no što se ikada živjelo, toliko da mnogi ne znaju ni procijeniti svoje materijalno bogatstvo. No, čovjek današnjice – bio on domaći ili bio turist – traži ipak neke druge kvalitete. Život neumitno teče dalje i tek posljednjih godina stare se podgorske kamene kuće obnavljaju i postaju vile, nerijetko i s bazenima.³⁶ Vrlo je znakovito da se u turističkoj ponudi upravo te vile mogu naplatiti najskuplje, jer imaju ono što traže današnji zahtjevni turisti, a što je većina Podgorana imala do potresa 1962. i što im je oduzeto: mir, čisti zrak, prirodno okruženje, kamen umjesto betona, pogled na more s visine.

Pa iako Ž. Kovačić u već citiranom članku nedavno izjavljuje: *Na kraju je čovjek Makarskog primorja ipak dobio. Ljudi iz ruralnih područja su prešli dolje, postali građani i tu su među nama bez ikakvih ograda*,³⁷ nameće se temeljno pitanje: *Koja je cijena za to plaćena?* I još: *Kakve bi to ograde trebale postojati prema ljudima koji su, iako danas s višim životnim standardom, zapravo višestruki stradalnici?* Uostalom, da nije bilo sile i preskakanja etapa, razvoj bi bio stabilniji, bez stihije. A da se postupalo humanije i da je stradalnicima dopušteno da sami odlučuju hoće li, kada će i gdje će graditi svoje nove kuće uz more, tko danas može tvrditi da se možda ne bi živjelo i bolje? Zadovoljnije, i s manje stresova i frustracija – bez ikakve sumnje.

36 O skladu arhitekture i prirode govori i podatak da je jedna od starih obnovljenih kuća (u zaseoku Marinovićima) na jednom međunarodnom natječaju 2010. proglašena najljepšom vilom na Mediteranu.

37 Na http://makarsko-primorje.com/index.php?option=com_content&task=view&id=188&Itemid=36.

- (2001.), *Popis stanovništva, kućanstava i stanova RH 2001.*,
Državni zavod za statistiku, Zagreb.
- Arhiv župe Uznesenja Marijina, Podgora, *Zgodopisje župe Podgora*.
- Da nije bilo potresa, mnogi bi i danas živjeli od ulja i vina*, http://makarsko-primorje.com/index.php?option=com_content&task=view&id=188&Itemid=36 (20. 1. 2012.)
- Državni arhiv Zadar, *Matična knjiga umrlih župe Podgora 1802.–1830*.
- Kovačić, S. (1990.), Arcižakan Ivan Pavlinović, prastric Mihovila Pavlinovića U: N. Stančić (ur.), *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti* (str. 237-255), Zagreb, Globus, Zavod za hrvatsku povijest Filozofskog fakulteta u Zagrebu i SIZ kulture općine Makarska.
- Kunac, A. (1997.), Arheološki radovi na groblju Sv. Tekle u Podgori, *Makarsko primorje*, 3: 91-102.
- Matični ured Makarska, *Matična knjiga umrlih Podgora 1959.–1978*.
- Miličić, M. (1955.), *Nepoznata Dalmacija – studija o seoskoj arhitekturi*, Zagreb, Arhitekt.
- Nadbiskupski arhiv Split, *Popis Castri Podgora 1802. Novi list*
- Ribičić, A. (1994.), *Bonace i nevere*, Zaostrog, vlastito izdanje.
- Sedam najjačih potresa u Hrvatskoj*, <http://www.jutarnji.hr/sedam-najjacih-potresa-u-hrvatskoj/13678/> (11. 1. 2012.)
- Soldo, J. A. (prir.) (1993.), *Makarski ljetopisi*, Split, Književni krug.
- Stojković, M. (1933.), Podgora u XVII stoljeću – Obiteljske i demotične crtice od 1621 do 1730 godine, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 29: 95-145.
- Šunde, S. (2001.), *Sveti Vicenco mučenik – od Rima do Podgore*, Podgora, Župni ured Uznesenja Marijina u Podgori.
- Šunde, S. (2003.), Podgorski potoci i mlinice, *Makarsko primorje*, 6: 159-191.
- Urlič, V. (2012.), *Potres 1962. godine – Makarsko primorje*, Makarska, Gradski muzej Makarska.

V.

ZAPISI

O IDENTITETU

Maja ŠTAMBUK

MAKARSKO ZALEĐE U RAZVOJNOJ ULOZI

MAKARSKO ZALEĐE U RAZVOJNOJ ULOZI

Mnoge europske zemlje sustavno se – negdje dulje od stoljeća, negdje kraće – bave razvitkom ruralnoga područja, osobito razvojno osjetljivijih dijelova, kao strateškim nacionalnim ciljem.

Ruralni prostori su i prirodni kapital Hrvatske, njezin su konkretni razvojni potencijal, osobito u suvremenom europskom kontekstu (Lay, 2002., 291).

Hrvatska raspolaže velikim i razmjerno dobro očuvanim ruralnim prostorom, s velikom raznolikošću u tom prostoru, sa sve većim neravnomjernostima u razvoju, mnogim neiskorištenim prirodnim, ljudskim, naseljskim i infrastrukturnim potencijalima. Zahvaljujući tradicionalnim tipovima naseljenosti i lokalnim tradicionalnim djelatnostima, neka su ruralna područja u Hrvatskoj tijekom stoljeća poprimala specifičnosti koje se danas prepoznaje kao jedinstven spoj prirodnog i kulturnog naslijeđa.

Prirodno i kulturno najzanimljivije i često vrlo lijepe dijelove ruralnog prostora Republika Hrvatska je zaštitila: ukupno 8% svoje površine. Najviše zaštićenog prostora pripada parkovima prirode, 3,7%. Zanimljivo je primijetiti da su upravo parkovi prirode vrlo ravnomjerno raspoređeni po cijelom nacionalnom teritoriju i da im stoga možemo pripisati naslov jedinoga prirodno-kulturnog razvojnog resursa pravedno dostupnog gotovo svakom dijelu zemlje (slika 1)!

Ruralna politika jest teritorijalna politika *par excellence* i zato je u raskoraku s centraliziranim načelima uređenja teritorija. Naime, centralizirani tip upravljanja teritorijalnim razvitkom redovito ne može voditi računa o lokalnim bogatstvima, resursima, kompetencijama i o ostalim lokalnim razvojnim pretpostavkama. Posebice je nemoguće iz udaljenog nacionalnog središta prepoznati potrebe i aspiracije lokalnog stanovništva te restriktivne okvire lokalnog socijalnog kapitala i njihovo uključivanje u lokalni napredak. Ruralna razvojna politika mora biti di-

jelom kreirana i svakako potpomognuta odozgo, s jasnim načelima u postizanju nacionalnih strateških ciljeva (osobito ravnomjerni razvitak svih krajeva), s jasnim pravilima kad su u pitanju zaštićeni ruralni prostori. Međutim, bez potpune suradnje odozdo, lokalno, ona skriva opasnost da neprikladna rješenja dugotrajno zaustave prikladni lokalni razvitak. Upravo ovakvom suradnjom moguće je izbjeći teže razvojne greške.

Zbog prepoznate kakvoće osobito zaštićeni dio ruralnoga prostora traži „pozitivni“ pristup razvoju: prije svega to znači u razvoju izbjegavati kompetitivno ponašanje, poštivati tradiciju, izbjegavati kontradiktorne interese, razvijati kooperativno ponašanje, koje je i inače (bilo) vrijednosno obilježje manje zajednice (Štambuk i Rogić, 2001.).

Svaka javna politika oblikovana da razvije ili potpomogne razvitak određenog teritorija, pa zvali taj prostor regijom, županijom ili sl., dugoročno gledajući, smanjuje razlike u razvijenosti nacionalnog teritorija. Neposredna posljedica takva pristupa jest da se u ruralnim krajevima podiže kvaliteta života, što selo približava cilju da u nekim aspektima postane ravnopravna alternativa gradu, i to u radnom i životnom pogledu. Regionalno ili lokalno gledajući, razvitak ruralnog područja podiže opću razinu razvijenosti šireg područja.

Što se tiče zaštićenih prostora, svaki od njih je samosvojan, jedinstven, ali u pravilu s antropomorfno oblikova-

Slika 1.
 Parkovi prirode u Republici
 Hrvatskoj

nim krajolikom. Zahvaljujući stoljetnom ljudskom djelovanju i napornoj prilagodbi čudljivom ponašanju prirode, prostori mnogih agrarnih krajolika su upravo dragocjeni. Negdje su to područja s dugotrajnim poplavama (Lonjsko polje i Kopački rit) ili na drugi način zanimljivim vodenim površinama (Vransko jezero), negdje područja s jakim i dugim zimama (Velebit, Biokovo), negdje su sačuvana jedinstvena šumska i pašnjačka staništa (Učka, Žumberak, Papuk) itd., ali posvuda je sačuvano kulturno naslijeđe, počevši od povijesno važnih objekata, specifično građenih naselja, specifičnog lokalnog graditeljskog iskustva, uzgoja kultura, načina uzgoja stoke, pritom ne zaboravljajući floru i faunu, koje su također manje-više neponovljive u nekom drugom ekosustavu.

Poseban su problem u Hrvatskoj ruralni dijelovi u brdskim i planinskim područjima, koji se sustavno napuštaju i iz kojih nestaje svaka gospodarska djelatnost. Neka od tih područja proglašena su zaštićenima, ali uza sav napor javnih ustanova, spora je njihova revitalizacija.

Provedba sustavne politike prema planinskom svijetu počinje u Europi u pedesetim godinama 20. stoljeća. Za Francusku se smatra kako je za njima kasnila dvadesetak godina, zato što se pretpostavljalo da su opća načela o ruralnom i agrarnom razvitku dovoljno operativna za napredak svakog područja (Barruet i sur., 1984.). Međutim, pokazalo se da za razvojno osjetljiva planinska područja treba donijeti posebne mjere.

Posebice dobar primjer jest Švicarska. Neutralna Švicarska, koja je ostala izvan formalnih integracija, vodi svoju poljoprivrednu politiku, koja je posve u službi održavanja i napretka ruralnih, posebice visinskih područja (70% ukupne površine). Na planinskom području je otprilike trećina svih poljoprivrednih gospodarstava i otprilike toliko aktivnih poljoprivrednika. Poznata je liberalnost švicarskoga gospodarskog i financijskog sustava. Međutim, kad se radi o poljoprivredi, evo što je zapisano u federalnom ustavu: „Konfederacija uzima za pravo, derogirajući ako je potrebno principe slobode u trgovini i industriji, da propiše odredbe kojima će sačuvati snažnu seljačku populaciju, osigurati proizvodnost poljoprivrede i konsolidirati seosko vlasništvo“. Prvi zakon o zaštiti poljoprivrede u Švicarskoj datira iz 1893. Da Švicarci nisu već dulje od stoljeća provodili protekcionističku poljoprivrednu i prostornu politiku, ta zemlja danas ne bi bila svijetli primjer prosperitetnog, dobro oblikovanog i sačuvanog ruralnog prostora. Teško je ujednačiti prihod dolinskih i visinskih poljoprivrednih gospodarstava, ali mnoge mjere koje poduzima švicarska vlada idu u tom smjeru (Štambuk, 1998., 282-283).

U Makarskom primorju prostor i potencijali Parka prirode Biokovo pripadaju svim obalnim općinama i gradovima, kao i Gradu Vrgorcu,¹ potom Zadvarju,² Šestanovcu³ i Zagvozdu⁴ u zaleđu. U ukupnoj kopnenoj površini Grada Makarske prostor Parka prirode zauzima dvije trećine. Autonomnost upravljanja zaštićenim područjem je neupitna i s te točke gledišta čini se da Makarska (dru-
gih naselja i nema) iznimno poštuje to načelo. S aspekta ruralnog sociologa, zanimljiv je upravo sustav zaštite i razvoja, odnosno model ustroja i upravljanja kakav je zakonski predviđen za park prirode. Naime, zakonodavac ostavlja mogućnost da se u parku prirode razvijaju „gospodarske i druge djelatnosti i radnje kojima se ne ugrožavaju njegove bitne značajke i uloga“ (*Zakon o zaštiti prirode*, čl. 13). Jedan od ciljeva upravljanja jest održivo korištenje prirodnih dobara. Zakonodavna regulacija restriktivnija je prema nacionalnim parkovima.

Zaštita tradicionalnog krajolika, a time i zaštita važnog identitetskog elementa u svakom ruralnom području, već je dobra polazna osnovica za uključivanje zaštićenih područja u društvene i gospodarske razvojne procese u užoj ili široj regiji, ovisno o mogućnostima i potrebama zaštićenog područja. Jedan od najvažnijih preduvjeta razvojnih potreba zaštićenog prostora jest da postoji lokalno stanovništvo. Budući da je naseljenost Parka prirode danas minimalna (skupina zaselaka u vrlo starom lokalitetu Gornjim Brelima i Makar iznad Makarske), očito je da autohtonog lokalnog stanovništva ondje nema. Kad

- 1 Grad Vrgorac povezan je s atraktivnim turističkim destinacijama: ..., te Park prirode Biokovo u kojem je i zapadni dio vrgoračkog kraja s kojim čini prirodnu cjelinu primorja i **zabiokovskog zaleđa**. (<http://www.vrgorac.hr> 15. 3. 2012.).
- 2 Općina Zadvarje smještena je u obalnoj mikroregiji Splitsko-dalmatinske županije, između Općine Omiš i Brela, u uvali Vruja, od koje se prostire preko prijevoja Dubci prema unutrašnjosti, do granice s Općinom Šestanovac. Jednim dijelom Općina ulazi u Park prirode Biokovo, na prijevoju Dubci, koji je od povijesnog značenja. To je i danas jedino mjesto, uz planinu **Biokovo**, koje povezuje obalni i zaobalni dio Županije i dalje, sve do Bosne. Općina ima 275 stanovnika (<http://www.zadvarje.hr> 15.3.2012.)
- 3 Na području Općine Šestanovac živi 2685 stanovnika s gustoćom od oko 30 stanovnika/km², a obuhvaća naselje Šestanovac te Grabovac, Katuni, Kreševo i Žeževica. Reljef ovog područja karakterizira pojas plodnih polja na lijevoj obali rijeke Cetine i usporednog krševitog grebena i zaravni. Omeđeno je brdom Vitrenik na sjeveru, brdom Sidoč na istoku, planinom **Biokovo** na jugoistoku... (<http://www.opcina-sestanovac.hr> 15. 3. 2012.).
- 4 Sedam naselja pripada općini Zagvozd: Biokovsko Selo, Krstacije, Rastovac, Rašćane Gornje, Zagvozd, Župa i Župa Srednja. Zagvozd je smješten između **Biokova** i više brda sa sjeverne strane mjesta.

nema stanovništva, onda je upitno i redovito obavljanje nekih djelatnosti, ovdje primarno mislimo na uzgoj poljoprivrednih kultura i stoke. Kao posljedica odumiranja tradicionalnih djelatnosti, ili njihova smanjivanja na beznačajnu mjeru, očekivano se mijenja i zaštićeni prostor Biokova. Oduvijek su se stanovnici Makarskog primorja na Biokovu pretežito bavili stočarstvom i koristili se potencijalima dvaju prostora: u zimskim mjesecima stoka je boravila u podbiokovskim selima, a čitavo ljeto bila bi na ispaši u planini. Stoga su u planini stočari s primorja imali svoje *stanove*, specifične skromne kamene kuće.⁵ Za fizički izgled predjela stočarstvo je svojim utjecajem vrlo važno; u socijalnom pogledu, stočari su planinu učinili razmeđem i mjestom susreta, te ona, ovisno o povijesnim i modernizacijskim okvirima, uključuje i isključuje, njoj se dolazi i s nje se odlazi (Šarić, 2010.).

Depopulacijski procesi slični su na cijelom području današnjeg Parka prirode Biokovo. Gornja Brela su se demografski stabilizirala, zahvaljujući boljoj prometnoj povezanosti, smještaju Prezencijskog centra Parka prirode te ostalim djelatnostima vezanim uza zaštitu Biokova. Godine 2001. imala su 153 stanovnika, a 2011. 213, što je za ruralno naselje izniman podatak.

U ostalim naseljima stanovnici su, potaknuti promjenama u gospodarskoj strukturi šire regije, zapustili i svoja naselja, i veća i manja. Ovome razlogu odselidbe valja svakako pridodati i posljedice niza razornih potresa 1962., potresa nakon kojih ništa više nije bilo isto na planini. Iseļjavanje je bilo egzodusnoga karaktera.⁶ Promjenom gospodarske strukture smanjivao se i broj zainteresiranih za sezonsko obitavanje na Biokovu. Do tog vremena može se govoriti o stanovništvu homogene gospodarske i socijalne strukture, što znači da se nije ni mogla proizvesti socijalna dinamika koja bi biokovski naseljski sustav potaknula na promjene u razvojnom smislu. Bilo je najlakše odseliti se. Povratak je uvijek teži, često jedva moguć.

5 Nisam uspjela pronaći podatke o ukupnom broju *stanova* na Biokovu. Iz jednog empirijskog istraživanja saznaje se da je u *stanu* Donja Gora 1941. bilo 8 stanova (kuća, koliba) stočara iz Podgore (Mustapić, 2008.). Nekoć je, osobito na sjeverozapadnoj strani Parka prirode bilo više naselja: Lendići, Čikeši, Stružine, Godinji, Gomila, Stanići, Bartulovići, Šute, Staro Selo, Stružine, Unišća, Brzice, Milići, Lozovac, Zakuće.

6 U desetljeću 1961.–1971. broj stanovnika biokovskih sela (Bast, Gornja Brela, Gornje Igrane, Kotišina, Makar i Veliko Brdo) opao je za 40,9%, što je utjecalo i na drastičnu promjenu u redoslijedu dominantnih djelatnosti. Poljoprivreda s prvog mjesta pada na drugo, ali s jako smanjenim brojem aktivnih u odnosu na 1961. (Štambuk, 1982., 176).

KAKO UKLJUČITI ZAŠTIĆENA PODRUČJA U DRUŠTVENE I GOSPODARSKE RAZVOJNE PROCESSE U UŽOJ ILI ŠIROJ REGIJI?

U međuvremenu, Biokovo je proglašeno parkom prirode, što je svakako činjenica koja uz primarno zaštitnu može imati i razvojnu komponentu: kako u socijalnom tako i u gospodarskom smislu. Biokovo je u prvom redu zaštićeno zbog svoje prirodne i biološke raznolikosti. Ali ondje su i značajna paleontološka nalazišta, što govori o podesnosti planine za određeni tip života i privređivanja. Naseljavanje morlačkog stanovništva te njihova bitka i uspješna koegzistencija s planinom pokazuje da se inovativnošću u toj borbi i prilagodbom prirodi, kao i prirode sebi, može opstati u nepovoljnijim geografskim uvjetima (Šarić, 2010., 55-94). Krajolici i vidikovci nisu vezivali stanovništvo uz planinu, barem to nije bilo među primarnim atraktivnim čimbenicima. Dakle, oduvijek je Biokovo bilo naseljeno, uostalom kao i drugi manje povoljni predjeli.⁷ Odlazak na Biokovo – ‘biokovizacija’, i silazak s Biokova – ‘debiokovizacija’, dva su trenutka važna u životu tih sezonski pokretnih društava. I to je funkcioniralo. U Alpama i Pirinejima to još uvijek funkcionira u istom obliku *transhumance*. Ono što ta društva „razlikuje od nomadizma jest što pripadaju jednom društvu, jednom ekonomskom sustavu, homogenoj kulturi dolina i planina, i što omogućuje usku povezanost razvoja poljoprivrednih kultura s uzgojem stoke“ (Duclos, 1998., 180). To je, prema F. Braudelu, „pametniji oblik nomadizma“ (Duclos, 1998.). Povezivanje s nekim drugim djelatnostima, primjerice sezonskim turizmom, prerađivačkom prehrambenom industrijom, nekim zanatima i sl. može biti uspješno. Planina nesumnjivo ima turistički potencijal, ali je se ne smije svesti samo na prostor dokolice i prilagoditi gradskom stanovniku željnom promjene.

Svijet visokih planina, a takav je i biokovski, oduvijek je zbog svojih klimatskih i uopće fizičkih obilježja bio podesniji za sezonsko naseljavanje i sezonsko korištenje prirodnih resursa. Naravno, postoje mjere koje omogućuju relativno normalan cjelogodišnji život u planinama, ali to je skupo, pa ako nije nužno, uglavnom se izbjegava.

Naravno, preostaje model koji traži i nalazi komplementarnost između doline i planine. Radi se o malobrojnim zajednicama/društvima koja dio godine provode u dolini, a dio godine u planini. I njihovi su poslovi podijeljeni sezonski i prostorno. Ili cijelu godinu žive između doline i planine. Naporno, zahtjevno i skupo, ali tako je

od pamtivijeka. Zašto se danas odustaje od ovog modela? Kad je sve možda ipak izvedivo s manje napora, s više gospodarskog interesa? I s možda više zainteresiranih i motiviranih nekim drugim ciljevima? Ili, kad je riječ o Makarskoj, u kojoj je gustoća stanovanja dosegla razinu koja ne osigurava rast kvalitete življenja i čiji će se stanovnici možda u potrazi za zdravijim i komfornijim stanovanjem morati okrenuti nekim novim lokacijama?⁸ Zašto im ne ponuditi prostore napuštenih biokovskih sela? Točno je da je revitalizacija ruralnog prostora skupa. S druge strane, obveza revitalizacije i očuvanja ruralnog prostora zadaća je koja proizlazi iz nacionalne razine strateškog razvitka.

Sezonske promjene mjesta stanovanja i posla jedan su od izbora načina života. Omogućuju dulje trajanje zaposlenosti, dvojni ili višestruki izvor prihoda, povećanje prihoda... a na lokalnoj razini, stabilizaciju stanovništva, povećanje prihoda lokalne uprave, viši opći standard. Komplementarni život – u dolini i na planini – tradicionalno je bio vezan uz domaće životinje, jer je ovaj način života bez njih bio neostvariv. Suvremeno društvo nudi moguće druge kombinacije: nije nužno da je bavljenje poljoprivredom i osobito stočarstvom uvjet za svaku poslovnu kombinaciju.⁹ Ali da bi se sačuvao zaštićeni ekosustav Biokova i bio-raznolikost, bilo bi nužno u većem opsegu nego što je to danas, obnoviti sustav sezonskog pašarenja na području Parka prirode. O kvaliteti proizvoda iz takva uzgoja nije potrebno ni govoriti, očuvale bi se domaće autohtone vrste, sačuvala dijelom neovisnost o vanjskim resursima (Ozimec i Protrka, 2011.), osigurala dodatna zarada većem broju lokalnih stanovnika.¹⁰

8 Makarska je drugi po napučenosti grad u Splitsko-dalmatinskoj županiji, odmah iza Splita, a stanovništvo raste. Dakle, Makarskoj treba prostor za širenje, ne na račun kvalitete života postojećeg stanovništva, već traženjem novog prostora, ali i novog načina prihvata novog/starog stanovništva. Veliko Brdo postaje rezidencijalna zona Makarske planom iz 2006., kad se poljoprivredna namjena mijenja u građevinsku.

9 Bez stoke nije se moglo prehraniti, ugrijati, preseliti, prenositi stvari, obrađivati i gnojiti zemlju, proizvodi su se razmjenjivali, životinjska koža služila je za izradu nužnih predmeta, obuće, odjeće, prekrivača... Osim toga, nema životinja bez trave i nema trave u alpskom i mediteranskom ekosustavu bez pametnog, sezonski organiziranog gospodarenja (Duclos, 1998., 181).

10 Desetljeće velikih promjena u ovom kraju – osobito smanjenje broja aktivnih u poljoprivredi i snažan pad udjela poljoprivrede u ukupnom gospodarstvu – dovelo je i do snažnog smanjenja udjela kućanstava s kombiniranim, mješovitim izvorom prihoda, poljoprivrednog i nepoljoprivrednog, s 30% na svega 8% (Štambuk, 1982., 177).

KAKVA JE REALNA PERSPEKTIVA POVRATKA PLANINI?

Oživljavanje planine modernom vizijom obnove komplementarnog modela života i rada nije laka zadaća, kad bi i postojala spremnost da se prihvati takva razvojna ideja. Valja ponoviti da su se u posljednjih pedesetak godina mnoge okolnosti promijenile,¹¹ počevši od olakšane komunikacije, izgrađene infrastrukture, osviještenih prednosti života u zelenilu, na čistom zraku, bliskosti s prirodom. Socijalna i gospodarska infrastruktura dostupnija je i bolje funkcionira. Naučili smo nešto i o zaštiti prirode, pa nije više toliko opasno kontrolirano nas pustiti u zaštićeni prostor. Lokalna i regionalna samouprava još nije našla svoj interes u planini. Tome u prilog govori podatak da prihodi iz proračuna regionalne i lokalne samouprave Parku prirode ili stagniraju ili se smanjuju. Ili razlog leži u tome da nema dovoljno razvojnih ideja privlačnih za ulaganje obalnoj administraciji.

Podatci iz Mustapićeva (2008.) istraživanja pokazuju, očekivano, da većina ispitanika optimistično gleda na razvoj turizma u gradu (85,5%). Međutim, zanimljivo je da ispitanici ocjenjuju da najbolji dojam na turiste, više od svega drugog, ostavlja planina Biokovo (93,1%), odnosno da je Biokovo glavna atrakcija Makarske. Pa kad već lokalno stanovništvo misli da planina privlači strance, zanimljivo bi bilo saznati i koliko planina može danas privući njih.

LITERATURA I IZVORI

Barruet, J., Gerbaux, F. i Zuanon, J.-P. (1984.), La politique de la montagne: entre le changement et la continuité?, *Revue de géographie alpine*, 72: 329-346.

Duclos, J.-C. (1998.), La transhumance, mode de complémentarité entre la montagne et la plaine, *Histoire des Alpes*, 3: 179-190.

<http://www.opcina-sestanovac.hr> (15. 3. 2012.).

<http://www.vrgorac.hr> (15. 3. 2012.).

11 Jedno ruralnosociologijsko istraživanje biokovskih sela provedeno 1982. za potrebe podloge za izradu prostornog plana Parka prirode Biokovo, svjedoči o kvaliteti stanovanja na Biokovskoj visoravni: „Naselja su na visoravni raštrkana, organizirana po malim susjedstvima u kojima su stanovnici rodbinski povezani, kuće su male, kamene prizemnice, vrlo nekomforne i slabo opremljene. Od infrastrukturnih elemenata imaju jedino električnu struju (pa čak negdje ni nju).... slabo su prometno povezana....način života vrlo je primitivan....mladih nema... (Štambuk, 1982., 170).“

<http://www.zadvarje.hr> (15. 3. 2012.).

- Mustapić, M. (2008.), *Odnos lokalne zajednice prema problemu odlaganja komunalnog otpada: studija slučaja Makarsko primorje 2003.–2004.*, Magistarski rad, Zagreb, Filozofski fakultet.
- Ozimec, R. i Protrka, K. (2011.), Ispaša na Biokovu. U: Znanstveno-stručni skup „*Biokovo na razmeđu milenija: razvoj parka prirode u 21. stoljeću*“, Knjiga sažetaka, Makarska, Javna ustanova PP Biokovo.
- Šarić, M. (2010.), Planine i morlački svijet u Dalmaciji, *Ekonomska i ekohistorija: časopis za gospodarsku povijest i povijest okoliša*, 6 (1): 55-94.
- Štambuk, M. (1982.), Sociodemografske promjene i perspektive razvitka sela Biokova, *Sociologija sela*, 20 (77/78): 169-183.
- Štambuk, M. (1998.), *Modernizacijski procesi i društvene promjene u hrvatskim ruralnim sredinama*, Doktorska disertacija, Zagreb, Filozofski fakultet.
- Štambuk, M. i Rogić, I. (ur.), (2001.), *Budućnost na rubu močvare: razvojni izgledi naselja na Lonjskom polju*, Zagreb, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar.
- Štambuk, M., Bušljeta, A. i Marinović Golubić, M. (2011.), Model razvitka zaštićenog područja kao opći model razvitka ruralnih regija. U: A. Šundalić, K. Zmaić i T. Sudarić (ur.), *Gospodarske i kulturne odrednice regionalnog identiteta, Globalizacija i regionalni identitet 2011.* (str. 219-242), Osijek: Ekonomski fakultet u Osijeku i Poljoprivredni fakultet u Osijeku.

Marinko TOMASOVIĆ

INTERES ZA MAKAR-
SKO PRIMORJE U
HUMANISTIČKIM ZNA-
NOSTIMA OD POLOVI-
NE 20. STOLJEĆA NA
TEMELJU OBJAVLJE-
NOG U LITERATURI

Razmatranje bibliografskih jedinica s podacima arheološke važnosti za Makarsko primorje (Tomasović, 2007. a) nije selektivno. Iznijet u cjelokupnosti – ne samo arheoloških tekstova već i skupina koje je problem usput nije dodirivao – pregled je imao strukturu neuobičajenu za „popise“. Usporedbom s jednim historiografski širim pregledom (Čoralić, 1989./90.), rečeno je: „Pregled L. Čoralić za Makarsko je područje predstavljao prvi pokušaj nacрта zaokruženog objedinjavanja bibliografije jednog većeg dijela razgranatih humanističkih znanosti. U svom pozitivističkom pristupu..., auktorica je dala tek prikaz, ne i kritički osvrt. Uz to, poneke od ocjena o vrijednosti djela čine se pretjeranim, a i teško prihvatljivim, naročito što su izostavljene pojedine nezaobilazne sinteze ili radovi“ (Tomasović, 2010. a, 11).

Literatura arheološkog okvira upozorava na potrebu kompleksnijeg pristupa u njezinu vrednovanju i kod drugih humanističkih grana – ako je preuranjeno zalagati se za temeljitije sagledavanje. Sudjelovanjem na interdisciplinarnom znanstvenom skupu *Makarsko primorje od kraja Drugog svjetskog rata do 2011.*, naznačeni problem iznosim kao nacrt u širini interesa, ukazivanjem na „prijelomne“ trenutke u literarnoj građi. Neću uzeti suvišnim podsjećanja na poznato u, vjerujem, „načetim“ arheološkim problemima područja.¹ Srodnost arheologije s drugim humanističkim znanostima ne treba isticati, iako se metodom (a i sviješću o društvenoj korisnosti) razlikuje.

Od početaka interesa za arheološke probleme Makarskog primorja gotovo isključivo se razmatralo – humanističkim ozračjem i sviješću o njemu – antičko razdoblje. Još od 18. st. epigrafski su ostaci zanimljivi talijanskim

¹ Kako bi se izbjeglo ponavljanje navoda za veći dio radova do 2006., pozivanja ću češće usmjeriti na izneseno, gdje je navedena i literatura s odgovarajućom paginacijom (Tomasović, 2007. a).

piscima G. Zanettiju i A. Fortisu (Tomasović, 2007. a, 47). Usredotočenija su u bavljenju izdanja I. J. Pavlovića-Lučića o rimskim natpisima u kamenu, uključujući i područja nekadašnje dijaeze (Pavlović-Lučić, 1810.). Novina podataka ima i topografski karakter, što je za Makarsku naglašeno pri razrješenju nedoumica (Medini, 1970., 27, 29, 61; Tomasović, 2004., 28, 35-38). U kojoj je mjeri duh klasične izobrazbe Pavlović-Lučićevog vremena, prožet i uzvišenim tonom, bio poticajan za interes prema rimskim ostacima, razvidno je od sredine 19. st. (Tomasović, 2007. a, 50). Puna zasluga što su ti ostaci potaknuli predodžbu o arheološkom značenju Makarskog primorja pripada M. Glaviniću, čiji je rad (1878.-1879.) naznačen kao prvi vodič za rimsku povijest kraja (Tomasović, 2007. a, 50-51).

Idući osvrti iz antičke arheologije na Makarskom primorju imali su značenje kraćih i usputnijih osvrta (Tomasović, 2007. a, 51-53). Razvidno je kako s prijelazom 19. u 20. st. prevladavaju članci usmjereni povijesnoj topografiji, s iznimkom rijetkih relevantnih podataka (Tomasović, 2007. a, 52-53). Razmjerno dugu prazninu prekinuo je F. Bulić radom o zlatnim nalazima u Promajni kod Baške Vode (Bulić, 1928., 66-72). Bio je to zadugo i jedini osvrt o nalazima antičkoga razdoblja na Makarskom primorju. Priliku za rekapitulaciju propušta knjiga *Makarska i njeno primorje* (Ravlić, 1934.), negativna ocjena koje je kritički iscrpno apostrofirana (Tomasović, 2007. a, 54-55).

Slijedi li se tijek objava sa strukovnim implikacijama razdoblja, počevši od radova F. Bulića iz 1901.-1902. i 1928., do 60-ih godina 20. st., znakovita je vremenska stanka koja ih dijeli. Nužno ju je istaknuti kako bi se predočila podloga za buduća istraživanja. Ona su bila bitna u aspektu početnih terenskih aktivnosti, potaknutih posljedicama razornih potresa na Makarskom primorju u siječnju 1962. (Bezić, 1962.). Iako se radilo o manje kompleksnim uvidima, pojedina su bila istraživanja u ograničenom sondiranju. U slučaju crkve na seoskom groblju u Tučepima rezultirala su i nejasnoćama o nalazištu, karakterom neusklađenih tvrdnji o nepronadenim ostacima crkve i, s druge strane, otkrićem gradske bazilike (Tomasović, 2007. a, 56-57, 70-71)!

U okolnostima potaknutog interesa prema arheologiji, u zaštiti porušenih i oštećenih spomenika, manjih objava i terenskih uvida, javlja se kapitalna studija o antičkoj arheologiji (Medini, 1970.). Kao rekapitulacija, oblikovana je i terenskom upućenošću, preduvjetom za tumačenje topografskih i kronoloških problema. Medini je upućivao na sadržaje te davao plauzibilne odgovore. Znakovito je, Medinijev rad nije neposredno prethodio sustavnim istraži-

vanjima. Do njih će proći dvadeset godina, u manjim referentnim objavama i širem razmatranju (Tomasović, 2007. a, 59-63).

Arheološka istraživanja na Sv. Petru u Makarskoj 1992. Regionalnog zavoda za zaštitu spomenika kulture iz Splita i u ime Odbora za obnovu crkve, prvi su susret s kompleksnijom vremenskom stratigrafijom lokaliteta (Tomasović, 2004., 46-48). Nastavljena su 2011. (opet nakon dvadeset godina!), s iznimnim rezultatima u predočavanju ranije kronologije. Uopće, od 1992. do 1994. provedena su istraživanja na nekoliko lokaliteta s dominantnom rimskom fazom (Tomasović, 2009. b, 219-222). Pribrajaju im se evidentirani ili rekognoscirani lokaliteti (Tomasović, 2007. a, 74-75; 2008., 59-64; 2009. a; 2009. d, 53-59; 2010. b, 26-28; 2010. c; 2010. d) te reinterpretacije (Tomasović, 2009. b, 222-226; 2009. c; 2009. e; 2010. b, 30-31; 2010. d, 63-65). Definiranje rimske jezgre današnje Makarske korigira postavku o njezinu pomaku, reflektiranu problemom kasne antike (Tomasović, 2004., 28-48).

Zanimanje za antiku, ovdje shematski naglašeno, umnogome se razlikovalo od interesa za prapovijesno razdoblje. Ono je za Makarsko primorje do samog kraja 20. st. bilo nepoznanica,² što potvrđuju i navodi u literaturi. Od sredine 19. st. do početka 20. st. tek su dva usputnja osvrta na kamene gomile. Kada F. Bulić 1906. i 1909. evidentira sjekirice, to je zadugo i jedini osvrt o razdoblju (Tomasović, 2007. a, 17-19). Izrazita je praznina koja dijeli Bulićev rad od idućeg osvrta o tragovima iz prapovijesti. Tek je J. Medini u uvodu sinteze usmjeren i na prapovijesne lokalitete (Medini, 1970., 13-15), što je prva cjelina s njihovim strukturalnijim vezivanjem za tekst. Radovi o cjelinama i lokalitetima iz prapovijesti na Makarskom primorju pisani su tek proteklih dvadeset godina. Riječ je o topografskim izvješćima i, rjeđe, o uključivanju prostora u širi kontekst (Tomasović, 2007. a, 22-31). Razdoblje je determinirano i iskopavanjima na gradinskim lokalitetima, Sv. Petru u Makarskoj i Gradini u Baškoj Vodi. Pećina Bubnjevača u Velikom Brdu kod Makarske, kulturno najslojevitije nala-

2 Činjenicu ne dovodi u pitanje fenomen nalaza koji se od 1906. u europskoj znanosti, a od sredine 20. st. i kod nas, vezivao za Makarsku. Riječ je o brončanom keftiu ingotu – prijenosu sirove bronce u izgledu volovske kože – odnosno „ostavi“ kojoj je pridodan, tumačem kontakata s egejskim svijetom krajem 2. tisućljeća prije Krista. Uvidom u literaturu, od 70-ih g. 20. st. postavljene *pro i contra* Makarske kao nalazišta, razvidna je osjetljivost problema. Uz neadekvatno (ne)korištenje radova, i subjektivistički se oslanjalo na jednu od „teorija“, uvažavanja ili negiranja Makarske (Tomasović, 2007. a, 39-44).

zište, otkrivena je 1999. Istraživanjima 2008.–2010. potvrđeno joj je naseljavanje od neolitika do brončanog doba (Tomasović, 2004. b, 8-11; 2010. e). Uopće, lokaliteti su razmatrani topografski, a i u odnosu na komunikacije (Tomasović, 2007. a, 30-31; 2007. c; 2008.; 2009. d, 48-53; 2009. a; 2010. c, 60-63).

Nakon antike srednji vijek je učestalije zastupljen u literaturi (Tomasović, 2007. a, 87-111). Ono što se može reći o ranijim bavljenjima jest činjenica prerano stvorenog dojma „dovršenosti“ u izučavanju ostataka, koji se na Makarskom primorju, još od druge polovine 18. st., ponajprije percipiraju nadgrobnim spomenicima (Tomasović, 2007. a, 87-88). Tek je kataloški rad potpunije prikazao ovaj segment (Bezić-Božanić, 1967.). Za djelomično zadovoljavajuće evidentiranje vezuju se i propusti nereferiranja „neuglednijih“ objava i „nepoželjnih“ autora (Tomasović, 2007. a, 92). Površno se „nižu“ pisci u bavljenju, neprijemljenim zaslugama i bez razlikovanja u doprinosima (Božanić-Bezić, 1967., 167). Razmatranjem tek ukrašenih spomenika zadana je nepoželjna uskoća i u iščitavanju kulturološke i vremenske pozicije groblja. Popis je nebitno dopunjen (Bezić-Božanić, 1970. a, 301-308) istim netočnostima i nespretnim umetcima u tekst, kao i deplasiranim tvrdnjama (Tomasović, 2007. a, 91). Umjesto da radovi označe sustavnija bavljenja, potaknuli su stagnaciju te postali mjesta iz kojih se preuzimalo bez provjere,³ štoviše i u referentnom pregledu (Bešlagić, 1971., 83-86).

O slici i kulturnoj poziciji, uopće interesu za ove srednjovjekovne spomenike na Makarskom primorju, tek je četrdeset godina kasnije iznijeta zaokružena slika (Tomasović, 2007. b). Ona je korjenito izmijenila sliku regionalne topografije i u okviru Republike Hrvatske (Tomasović, Perkić i Alduk, 2008., 77-83).

Tumačenje srednjovjekovnih aglomeracija (Bezić-Božanić, 1970. a, 1970. b) kasnije zadobiva izravnije sugestije. Prijedlog za jezgru Makarske istočno od trga (Demori-Staničić, 1996., 491, bilj. 1) elaboriran je izgledom i položajem antičke jezgre (Tomasović, 2000., 179). U obzir se uzeo i nedostatan kontekst za određeni stav o naseljima između antike i ranog novog vijeka (Tomasović, 2004., 39-46). Antičkom topografijom, kontinuitetom ili izostankom jezgri, sagledani su gradovi iz djela *De administrando imperio* iz 10. st., pripisano caru Konstantinu Porfirogenetu (Tomasović, 2009. c).

3 Indikativno je da točan opis najukrašenijeg stečka na Makarskom primorju daje još F. Bulić (Bulić, 1928., 69), dok je spomenik kasnije likovno posve manjkavo predodčen.

Istraživanja groblja rezultirala su neuvjerljivo interpretiranim izvješćima i sumnjom u kompetenciju istraživača (Tomasović, 2007. a, 106-110).

Kontinuitet antike u srednji vijek na Makarskom primorju (vrijeme 7.–11. st.) razmatran je kroz rimsku podlogu (Tomasović, 2010. d). Ubiciranje na osnovi kasnoantičkog strukturiranja vrijedi za utvrde, a drugdje izostaje, jer su arheološki slojevi „izbrisani“.

Pavlović-Lučićeve objave i prvu povijest Makarske i Primorja odjeljuje sedamdeset godina (Lulich, 1860.). Ova je uobličena razdobljima, čitatelju nenaviklom za strukovni, hermetički pristup. Između romantizma, kojemu vremenom još pripada, i faktografskog realiteta kasnijih pisaca, Lulić je potonjima historiografski bliži. Prvi navodi, u arhaičnim pojmovima, srednjovjekovne crkvice na Primorju i tobožnje benediktinske i bazilijanske samostane. Uzevši Pavlović-Lučićevu *Marmoru...* za donji međaš, iako ne u pozitivističkom slijedu kronologije, Lulićev je *Compendio* stajao na pola prijeđenog puta do Ravličeve povijesti (Ravlić, 1934.).⁴ Dvojbeni vrijednost Ravličeve knjige nije tek u obličju ćirilice i srpskog jezika,⁵ već što je: „zamorno čitati „ubrzanu“ povijest najstarijeg razdoblja na širem prostoru... Takav „vremeplov“... omilao je lokalnim piscima-amaterima. Brzopotezno se elaboriraju „događanja“... općih kretanja i pojava na užem području...“ (Tomasović, 2010. a, 33-34).

Ravlić je zaokupljen „progresom“ integralnog jugoslavenstva kada piše o Neretvanima i tumači pripadnost njihove „kneževine“ ili rabi „vrijednosne“ pojmove („narodno... narodnim... narodna prava... narodnu stvar... narodni borac... lična snaga u shvaćanju jugoslavenstva i srpskohrvatskog pitanja... narodnoj državi ... za koju su radili najbolji sinovi“) dodijelivši ih I. J. Pavlović-Lučiću, V. C. Pavišiću, M. Pavlinoviću, K. Ljubiću (Tomasović, 2010. a, 34-35). Sagledavši ovu knjigu, iz 1934. godine, pitanje je, barem načelno, u kojoj je mjeri pomaknula već naznačene spoznaje? Sravni li joj se doprinos s Kaerovom *Makarska i Primorje* iz 1914. (tek dijelu zamisli šire povijesti), razvidna je njezina uvjerljivost. Uz to, Ravličeva knjiga, iako dvadeset godina mlađa, zapravo zastaje u

4 Za djelo je iznesena i sumnja u autorstvo, korištenjem rukopisa makarskog povjesničara P. Kaera (Tomasović, 2007. a, 18). Možda je glede toga eklatantnija primjedba u „zakučastoj“ konstataciji kako J. Ravlić „nigdje ne spominje Kaerov rukopis ili građu“ (Jurišić, 1996., XVI, bilj. 1).

5 Izdavač Jadranska straža u programu integralnog jugoslavenstva bila je dosljedna u slučaju Ravličeve *Makarska...*, što je razvidno iz opaske o drugom izdanjima (Tomasović, 2010. a, 35, bilj. 1).

istom vremenskom domašaju,⁶ zamagljena politikantskom kulturologijom i prevelikom poniznošću. Ovim je između svjetskih ratova predstavljala okosnicu tadašnjih, manje pretencioznih izdanja (J. A. Zanini, M. Kecskemety) „jugoslovenstvujućeg ideološkog zacrta“, koja su „Makarskoj duhovnosti importirana ...“ (Tomasović, 2010. a, 30). Rezimirajući se doseg, tek je *Makarska i Primorje* P. Kaera vrijedan rezultat. Na tom polju prethodnici i nastavljači, M. Alačević, 1890., i N. Alačević, 1910., u definiciji su „prije i poslije Kaerove simetrično međašne knjige“ (Tomasović, 2010. a, 30).

Presudnu predodžbu o kulturnom i povijesnom značenju područja obilježio je *Makarski zbornik*. Tiskan je 1971. kao niz priloga s Prvog znanstvenog savjetovanja o Makarskoj i Makarskom primorju, 1969. O njegovom je nastanku rečeno: „Što je porođen blagoslovom komunističkih struktura, prepoznavati je kulturnu kozmetiku, ali i presudniju struju 'pozadinskog milieua', čime je predstavljao i rijetku građansku iskaznicu“ (Tomasović, 2010. a, 36). Važnost zbornika, koji se javio u totalitarno političkom i srodnom kulturnom sustavu grada, u širini je tema od arheologije do suvremenih transformacija. Donosi povijesne preglede, kasnije dopunjavane i interpretativno korigirane, no još uvijek i jedine sinteze materijalne baštine, ali i domene književno-jezičnih i političko-preporodnih prelamanja.

O studiji J. Medinija, u to vrijeme asistenta Filozofskog fakulteta u Zadru, bilo je riječi. Pregled srednjovjekovnih spomenika konzervatorice N. Božanić-Bezić glavninom je ujedinio crkvene gradnje i grobne oznake (Božanić-Bezić, 1970. a). U bavljenjima nije uvijek korektno isticala prethodnike, što ponavlja i ovdje, češće sugerirajući kako crkvice njenim osvrtom i ulaze u literaturu kao srednjovjekovne.⁷ Autoričin je rad o starim kulama uspjeliji (Božanić-Bezić, 1970. b). *Spomenici u Makarskoj* C. Fiskovića, nakon Kaerovog, prvi je takav pregled (Fisković, 1970.). Bio je to prilog pisca koji je iza sebe imao niz sličnih povjesničkomumjetničkih prikaza obalnih sredi-

6 Završno povijesno poglavlje knjige ima naslov *Makarska i njeno Primorje u Jugoslaviji* (Ravlić, 1934., 156-157), iako se opsegom tek apostrofira pripadnost toj državnoj zajednici. Znakovito je da poglavlje izostaje u novijem izdanju (Ravlić, 2000.), što se neće objašnjavati u ovom pregledu.

7 Tako je izostavljen i F. Radić koji 1904. podučku crkvicu sv. Ivana iz 11.-12. st. i uvodi u literaturu, a osvrt mu 1927. prenosi bečki povjesničar umjetnosti J. Strzygowski. Crkve niže 1860. i A. Lulić, ali ih tek terminom (grčka; starinska) označuje kao srednjovjekovne (Tomasović, 2010. d, 215, bilj. 52).

na, spomenika i ambijenata. Veliki hrvatski povjesničar umjetnosti i ravnatelj Konzervatorskog zavoda u Splitu prvi rezolutno i utemeljeno koristi pojmove stilova i njihovih prijelaznih kategorija. U doticaju većih umjetničkih prelamanja Makarsku je rastvorio i nizanjem skromnih likovnih i spomeničkih ostvarenja do u naše vrijeme. Rad K. Jurišića, širom recepcijom etimologije i prvog spomena naselja, uz toponime, među najnavođenijim je tekstovima (Jurišić, 1970.). Povijesni prikazi zastali su u srednjovjekovlju (Klaić, 1970.; Foretić, 1970.), a ostali prilozi u društvenim i gospodarskim, jezičnim i književnim temama, uz jedan o Drugom svjetskom ratu. Možda im je hermetičnost pristupa onemogućila širu popularnost, kakvu je zadobio rad o Makarskoj u 19. st. (Glavina, 1970. a).

Zbornik nije obuhvatio sva humanistička područja (izostala su npr. etnografska razmatranja) niti sagledavao sva razdoblja. Ipak, njegova receptivnost bila je golema, ponajprije u referencama. Arheološke teme, vidjelo se, s uspjehom su promicane u novije vrijeme. Zanimanje za povijest imalo je sličan tijek, iako je nedavno sagledavanje pojedinih tema, osobito stavova u medijevalističkim radovima, unijelo korjenite izmjene (Ančić, 2011. a; 2011. b). Donose se i druge, kraće kritičke opaske za predtursko razdoblje (Ančić, 2001., 76, 144, 157, 167-169). Nedugo po tiskanju zbornika objavljena je studija vezana za osmanlijsko razdoblje 15.-17. st. (Jurišić, 1972. a). Povijesnim, od 15.-17. st., korisna je drugim profilima bavljenja pogledavanjem u „sitno“ i „dnevno“. Arhivski bazična Jurišićeva *Katolička crkva...* zastala je izvan istraživačkog domašaja generacije. To potvrđuju i navodi porazbacani u periodici, za pojedinačne epizode turske Makarske (Annemarie, 1981.-1982., 177-178) ili neka franjevačka prava iz izvora 17. st. (Smoljan, 1982., 168). Knjiga je potaknula i polemiku unutar crkvenih krugova, tada manje „otvorenih“ javnosti, te recenziju, prvu takve vrste za jedno djelo o Makarskom primorju (Kovačić, 1972.). U sagledavanju objava iz crkvene povijesti primjedbe i nisu bile neočekivane. Jurišićeva knjiga stoji na početku novijih izdanja o ličnosti i izvorima turskog vremena (Kovačić, 1975.; Vidović, 1981.). Sadržajem je uvodila u kompleksnije prikaze,⁸ a i radove o crkvenoj povijesti (Kovačić, 1999.), komplemenarna i temama u širini naracije (Jurišić, 1974.).

Podaci iz gospodarske povijesti Makarske donedavno su škrtro govorili o njezinu značenju. Trgovačka, tranzitna uloga grada u turskom razdoblju potvrđena je i odvozom

8 Franjevačka visoka bogoslovija u Makarskoj, 250. obljetnica osnivanja i rada, 1736.-1986., 1989.

robe 1557.–1559. u južnu Italiju (Fabijanec, 2009., 228), ali i prijenosom paške soli u Bosnu 1559., kao i 1806.–1807. (Peričić, 2001., 75, 79). Uopće, vrijeme 16.–18. st. bilo je izvan sustavnog izučavanja, uz usputne navode o trgovini katranom i usoljenom ribom, koja se iz Makarske 1736. prevozi u Papinsku državu (Peričić, 1999., 110, 112). Više podataka za ovo razdoblje, konačno, u širem je pregledu (Čoralić, 2006.).

Pregled F. Glavine o kulturnom i političkom značenju Makarske u 19. st. karakterizira i osjetljivost u tumačenju suvremenih političkih i ideoloških prelamanja. Možda su za nešto drukčije ocjene svjetonazorske i političke pozadine „preplanulog“ 19. st. nužne i temeljitije prosudbe. Pisano je tako o korespondenciji makarskog biskupa F. Blaškovića i I. J. Pavlović-Lučića, upućene na prijelazu 18. u 19. st. zagrebačkom biskupu M. Vrhovcu, u zauzimanju za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom (Kolanović, 1984.). Ipak, radova određenije usmjerenih ovom vremenu zadugo i nije bilo. Dopune su većinom parcijalne i usputne, s primjedbama o svjetonazoru uglednih Makarana (Duplancić, 1984., 40). Korigirano je jednostrano sagledavanje V. C. Pavišića, kao isključivo okrenutog talijanoromanstvu. Glavininim tvrdnjama o njegovom izrazitom talijanaštvu suprotstavljene su Pavišićeve rečenice oduševljenja za hrvatski jezik na primjeru svojih djela (Maštrović, 1995., 691-692, bilj. 21). Pitanja poput uspostave masonske lože u Makarskoj kao činjenice rano ulaze u literaturu, ali traže temeljitije obrade a ne usputne osvrte (Obad, 1985., 151). Pristupa se usredotočenije izučavanju ličnosti don M. Pavlinovića (Zelić-Bučan, 1974.). Sagledavanju prijelaza 18. u 19. st. tek je parcijalno doprineseno radom u našim pismohranama.⁹ Iz dubrovačkog Povijesnog arhiva donesen je popis Makarana, članova posade trgovačkih jedrenjaka Dubrovačke Republike (Luetić, 1979., 265-266). Doznaje se za imena iz Makarske i Primorja, privrženika Austrije u vremenu francuske vlasti, iz bečkog arhivskog fonda (Pederin, 2003., 303). Radovima se pridružuje osvrt na temu ‘književnofolklor’, trčanja alke 1781.–1782. u Makarskoj (Dukić, 2003., 155-156). Prikaz zdravstvene kulture na Makarskom primorju prinos je gotovo nepoznatoj temi (Glavina, 1980.), nadopunjen i popisom umrlih od kuge 1815. u Makarskoj (Glavina, 2010., 59-132). Ova epizoda 19. st. (Pavišić, 1851.; Grubišić, 1883.) nije uokvirena u

9 U Povijesnom arhivu u Zadru nalazi se arhiv Makarske za period 1408.–1815., s ukupno 243 sveznja i inventarom sastavljenim 1949. (Usmiani, 1990., 90). Nešto građe za Makarsku iz početka 19. st. pohranjeno je i u Državnom arhivu Republike Slovenije u Ljubljani (Umek, 1990.).

tijeku epidemija u Dalmaciji. Iz izvora se nešto doznaje o epidemiji kuge u Zaostrugu iz početka 17. st. (Pekić, 2008., 334).

Daju se podaci o stanovništvu i uopće gospodarskoj i kulturnoj slici mjesta na Primorju (Božanić-Bezić, 1982.; 1990.). Dragocjeni su podaci demografskoga karaktera, navodi o doseljenu plemena u Tučepi i druga sela (Džaja i Draganović, 1994., 393-394, 436, 454, 456, 458, 460-461, 462-463). Ipak, ostali su nepoznati, kao i brojni prinosi, u nastojanju cjelovitijeg prikaza (Ujdurović, 2002.). I drugi odsjecci traže izučavanje, povodom navoda o izbjeglicama iz Bosne u Makarsku u drugoj polovini 19. st. (Evans, 2001., 13), ali i zimovanju katoličkih Vlaha na Primorju tijekom 18. st. (Džaja i Draganović, 1994., 21, 405, 436). Prilozi imaju i karakter gospodarsko-posjedovnih osvrta ili pregleda gradnji u 19. st. (Piplović, 1987.; 1997.; 1999.) te ponovnih osvrta i dopuna u prigodi obilježnica (Božanić-Bezić, 1990. a; Obad, 1990.; Glavina, 1998.). Razdoblje Prvog svjetskog rata na Makarskom primorju, strujanjem izvan tijekova, iscrpno je predloženo slikom „sitnog i dnevnog“ (Urlić, 2007.).

Teme iz novije povijesti Makarskog primorja, osobito Drugog svjetskog rata, do demokratskih promjena 1990. oslik su prohtjeva tadašnjeg jednopartijskog državnog sustava (Urlić, 1979.; Ujdurović, 1983.). Ranije neetablirani podaci još uvijek se nalaze porazbacani u radovima. Navodi se Makarska u konspirativnim planovima Engleza za uspostavu veza s četničkim snagama i posjetama orju-naša (Letica, 2002., 354, 367, 370). Tabuiziranošću je još osjetljivija, barem za provedbu cjelovite studije, tema naravi političke uprave u Makarskoj od jeseni 1944. Otvorenim pristupom tome učinjen je korak (Jonjić, 2004.-2006., 207-225), ogoljen i u činjenicama egzekucija ideoloških neistomišljenika (Dizdar, 2005., 128-130, bilj. 22, 27, 32). Priređen je i iscrpan popis sudionika zbjega u El Shatt te iznesena sjećanja (Urlić, 2003.). Konačno, povijesni pregled Makarske upotpunjen je, ali i rekapituliran radovima (u rasponu od 16. do 20. st.) sa znanstvenog skupa *Franjevci i Makarska*, održanog 2002. (Vrandečić, 2006.; Kapitanović, 2006.; Obad, 2006.; Tolić, 2006.; Bratanić, 2006.).

Pomak u izučavanju učinjen je i na polju povijesti umjetnosti. Pristupa se stilskom revaloriziranju srednjovjekovnih crkvice (Vežić, 1999.; 2000.), a previdi su podvrgnuti novim tumačenjima (Tomasović, 2010. d, 212-218). Nedugo po objavi rada o makarskim spomenicima C. Fisković piše o zvoniku 'filipinske' crkve, a kasnije i Gospe od Karmela u Brelima (Fisković, 1973.; 1992.). Otkriva

ime graditelja neostilske makarske Općinske palače iz 19. st., splitskog arhitekta E. Vecchiattija (Fisković, 1987., 63, bilj. 11), iako je isprva pomišljao na Ć. M. Ivekovića. Uz imena graditelja objavljuju se i njihovi crteži. O radu graditelja udomačenih u Makarskoj podatke su također pružile pismohrane. Mihovil Raffanelli i Vicko Visaggio zaposleni su na gradnji župne crkve u Vrbanju na Hvaru (Kovačić, 1993., 250-252). M. Raffanelli 1789. sklapa ugovor i o radu na župnoj crkvi u Zastrazišću (Kovačić, 1790.-1792. 1998., 167). Djelatnost im se vezuje i za Podgoru (Božanić-Bezić, 1982., 43), a za makarskog drvodjelca Angela Bevilacqvu 1886. Grablje na Hvaru (Kovačić, 1996. a, 132).

Cjelovitije tumačenje spomenika učinjeno je na primjeru barokne katedrale Sv. Marka u Makarskoj, što je započelo još od P. Kaera 1914., a donekle zaokruženo radom C. Fiskovića 1970. u širim povijesnoumjetničkim sagledavanjima. Ovim se razlikuju od priloga u kojem su crteži katedrale, biskupske i kanoničke kuće, iz Archivico di Stato u Veneciji (Tomić, 1990.). Usredotočenošću i komparativnom analizom naših crkava u odnosu na venecijansku maticu, njena je gradnja definirana (Bilić, 2009.). Spominje se Giacomo di Varrennea, protagonist venecijanske sakralne arhitekture 18. st., presudan u iniciranju (1697.) idejne zamisli tlocrta i pročelja crkve. Doznaje se kako je zvonik, zamišljen intervencijom Giuseppea D'Andree 1708., na današnje mjesto dospio mimo izvorne zamisli. U udjelu znanih inženjera (Francesco Melchiori; Bartolo Melchiori) 30-ih g. 18. st., priznaje im se konačni doprinos, ali i modifikacije prvih projektnih zamisli gradnje. Rad o katedrali zaokružen je imenima majstora koji su 1760. radili na zvoniku te crtežom nepoznatog A. Janšića (Bilić, 2011.). Objava je poticajna i u zauzimanju stajališta kako naše gradnje ne treba sagledavati prenamaglašavanom perifernošću, a pogotovo ne smatrati ih djelima „drugorazrednih“ inženjera.

Zanimanje nije zastalo na baroknom razdoblju. Poneko je izvan struja „znanstvenih tijekova“, poput rada o kapelicama i njihovim „graditeljima“, još u primarnoj, brojčanoj i opisnoj važnosti objave (Jurišić, 1971.; 1972. b; 1978.). Pregledno se nižu podaci o glavninom već poznatim gradnjama u 19. st, iako zastali u neprepoznatim atribucijama (Piplović, 1995.). Piše se i o gradnjama 20. st. u zadanim okvirima grada ili tumačenju njegovih mijena (Čorak, 1996.; Urlić, 1997.; 2006. a; 2006. b). Objavljuju se i radovi o bratovštinama i riznici katedrale (Božanić-Bezić, 1990. b; Božek, 1995.) te o baštini makarskog samostana franjevac (Demori-Staničić, 2006.; Ivoš, 2006.).

Valoriziranje starih prikaza Makarske imalo je i dopunu (Duplančić, 1990.; Glibota, 2006.), a njena materijalna baština, uz okolicu, dobila i popis, prvi o području (Mucić, 2005.). Osobito u pogledu crteža, istaknuta je obrada starih kula na dijelu Primorja (Gamulin, 1999.).

Slikarstvo starih majstora u Makarskoj iznimnošću objave predstavljeno je radovima K. Prijatelja o slikama Molinarija i Costera u staroj franjevačkoj crkvi (Prijatelj, 1963.; 73-76; 1968.; 53-56). Tek se kasnije iznose pretpostavke o autorstvu Makaranina F. Kaera u župnoj crkvi u Gdinju (Kovačić, 1996. b, 334-335, bilj. 37), uz podatke o njegovim slikama u Trpnju, Selcima na Braču i u Baškoj Vodi (Glavina, 1970. b, 404, bilj. 116). Slikarskoj baštini Makarske ponovno se znanstveno pristupa, osvrtno na spomenuta ali i na nepoznata djela (Demori-Staničić, 1990.; 1996.; Tomić, 2006.).

U značaju etnografskih tema stoji nedavna objava, nanovo ili prvi puta danih, proznih i pjesničkih ogleda P. Kačić-Peke, *Poviest okružja Makarskoga u Dalmaciji* (Kačić-Peko, 2003.). Uz *Odgovori na njevoja pitanja...* iz 1859. jedan su od dvaju većih uradaka, prvotiskanih još 1863. u Akademijinom Arhivu za povjestnicu. U njima donosi zapise o običajima, Božiću i fantazmagorijama folkloru, čemu je A. Fortis prišao oznaku „praznovjerja“. Djelovanjem na preporodnom polju narodnjaka, a službovanjem u seoskim župama, Kačić-Pekini nazori našli su srodnicu u bavljenju etnografskim crticama Primorja. Njime je i započeo rad na njihovom istraživanju, koji je s uspjehom dosta kasnije nastavio Zaoastrožanin S. Banović. Ovaj je pružio niz folklorističkih detalja i vjerovanja (Banović, 1918.; 1928. a; 1928. b, 349-352), a i u sadržaju narodne poezije (Banović, 1924.). Nematerijalnu baštinu podcrtavaju i rijetki, zaboravljeni i neistraženi običaji (Bačić, 1928., 326-327). Nažalost, rad na polju folklorističke grane etnologije, protkane elementima predajne i usmene književnosti, nije nastavljen ili sistematiziran. Stoga se interdisciplinarnost suvremenog doba doima precijenjenom u nastojanju nadoknade propuštenog faktografiranja njezina bogatstva na Makarskom primorju. Natruhe su im tek porazbacane u radovima, kao nasumice istrgnuti i nabacani navodi. Materijalni fakti etnologije preostali su kao sveukupni nadomjestak, gdjekada i posve banalizirani. Iznimka su poneke dragocjene crtice, usamljene kada je riječ o nizu lokalnih izdanja (Šunde, 2000., 78-89, 215-221), ali i sagledavanju uobičajenom za Dalmaciju (Alaupović-Gjeldum, 1999.).

Sagledavanjem ostavštine nastavljaca književnog rada fra A. Kačića-Miošića, potvrđena im je plodonosnost; sabrana je te zapisima pjesama iz Makarske i Zaostruga (Milčetić, 1907.; Urlić, 1912.) monografski i znanstveno utemeljena (Bujas, 1971.). Za upozorenje o nužnosti ovoga rada mogao se uzeti i informativan bibliografski popis na književnom polju Makarskog primorja (Berić, 1962., 328, bilj. 19). Njemu ponajprije doprinosi znanstveno savjetovanje *Život i djelo Ivana Despota*, u Zaostrugu 1986. (Mijatović, 1989.; Despot, 1989.), ali i znanstveni skup u Podgori 1987., povodom stogodišnjice smrti M. Pavlinovića (Kekez, 1990.).¹⁰

Interes za Makarsko primorje u humanističkim znanostima ovdje se pregledno i najsumarnije ocrtavao temeljem objavljenog u literaturi. U drugim prilikama i drugim povodom nužno će se morati upozoravati na pojedinačne „institucionalne“ udjele u njihovu poticanju. Takve, nazovimo ih, izdavačke prikaze, vjerujem, tumačit će se i u buduće vrijeme. Za nadati se kako će im dosezi, zajedno s valoriziranjem ovdje nesagledane literature, ipak biti lišeni za znanost uistinu nepoželjnog pozitivističkog prihvaćanja, a i nazdravičarstva.

LITERATURA

- Alaupović-Gjeldum, D. (1999.), O običajima životnog ciklusa u tradiciji Gornjeg makarskog primorja, *Makarsko primorje*, 4: 135-157.
- Ančić, M. (2001.), *Na rubu Zapada. Tri stoljeća srednjovjekovne Bosne*, Zagreb, Dom i svijet i Hrvatski institut za povijest.
- Ančić, M. (2011. a), Ranosrednjovjekovni Neretvani ili Humljani. U: I. Lučić (ur.), *Hum i Hercegovina kroz povijest*, I, *Zbornik radova s Međunarodnog znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009.* (str. 217-278), Zagreb, Hrvatski institut za povijest.
- Ančić, M. (2011. b), Miho Barada i mit o Neretvanima, *Povijesni prilozi*, 41: 17-43.

10 Ovdje se može iznijeti tek kratka primjedba o književnopotopisnoj vrsti, bez mogućnosti za skicu odabranog popisa. O putopisu Yriarte (1878.) i Tresić-Pavičićevom (1902.) dane su osnovne, a i razlikovne crte, odvojene više sugestijom od kasnijih trivijalnih i turističko-publicističkih napisa o Makarskoj i primorju (Tomasović, 2010. a, 27-29). Možda jedan noviji rad, u kojemu je prekratkim pasusom obuhvaćen i ovaj kraj (Kečkemet, 2002., 76-77) i ne treba tako ocjenjivati, ali svejedno mu nedostaje putopisne potke. Netočan je i manjkav, generalijom u promatranju iz udaljenosti i opaskom neliterata (tek sportskom komentatoru dopustivom!) kako je obala Makarskog primorja „razočaranje“.

- Bačić, P. (1928.), Izbor seoskog kralja u Tučepima, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 25 (2): 319-328.
- Banović, S. (1918.), Vjerovanja (Zaostrog u Dalmaciji), *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 23: 185-214.
- Banović, S. (1924.), Prilozi za istraživanje hrvatskih ili srpskih narodnih pjesama. *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 25 (2): 193-254.
- Banović, S. (1928. a), Mašta prema istini u našim narodnim pjesmama, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 26 (2): 193-256.
- Banović, S. (1928. b), Vukodlaci, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 26 (2): 347-357.
- Berić, D. (1962.), Gundulićev Osman u prijepisu Makaranina Fabijana Blaškovića, *Analitički historijski institut JAZU u Dubrovniku*, 8-9: 325-329.
- Bešlagić, Š. (1971.), *Stećci – Kataloško-topografski pregled*, Sarajevo, Veselin Masleša.
- Bezić, N. (1962.), Makarsko primorje i potres, *Vijesti muzealaca i konzervatora Hrvatske*, 3: 67-73.
- Bilić, D. (2009.), Katedrala u Makarskoj. Dokumenti o povijesti izgradnje i povijesno-umjetnička valorizacija, *Sic ars deprenditur arte*. U: S. Cvetnić, M. Pelc i D. Premerl (ur.), *Zbornik u čast Vladimira Markovića* (str. 45-66), Zagreb, Institut za povijest umjetnosti i Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Bilić, D. (2011.), Izgradnja zvonika katedrale u Makarskoj, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji*, 42: 307-322.
- Božanić-Bezić, N. (1967.), Stećci i nadgrobne ploče u Makarskom primorju, *Starinar*, 17: 167-172.
- Božanić-Bezić, N. (1970. a), Srednjovjekovni spomenici Makarskog primorja. U: J. Ravlić (ur.), *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju*, 28.-30. 9. 1969. (str. 279-311), Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Božanić-Bezić, N. (1970. b), Kule u Makarskom primorju. U: J. Ravlić (ur.), *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju*, 28.-30. 9. 1969. (str. 313-336), Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Božanić-Bezić, N. (1978.), Kulturno povijesna sredina Makarske u XVIII stoljeću, *Dani hvarskog kazališta*, 5: 345-373.
- Božanić-Bezić, N. (1982.), Iz prošlosti Podgore u XVIII. stoljeću, *Čakavska rič*, 1-2: 33-50.
- Božanić-Bezić, N. (1990. a), Stogodišnjica otkrića spomenika pjesniku Andriji Kačiću Miošiću u Makarskoj, *Makarsko primorje*, 1: 9-23.
- Božanić-Bezić, N. (1990. b), Prilog poznavanju bratovština u Makarskoj 18. stoljeća. *Makarsko primorje*, 1: 103-114.

- Božek, S. (1995.), *O predmetima iz riznice. Iz riznice Makarske katedrale*, Makarska, Gradski muzej Makarska.
- Bratanić, M. (2006.), Franjevački samostan u Makarskoj u Kraljevini Jugoslaviji, *Kačić*, 36-37: 165-174.
- Bujas, G. (1971.), Kačićevi imitatori u Makarskom primorju do polovine 19. stoljeća. *Grada za povijest književnosti Hrvatske*, JAZU, knj. 30, Zagreb.
- Bulić, F. (1928.), Starinski nalazi u Promajni, odlomku Baškevođe kod Makarske, *Vjesnik za arheologiju i historiju dalmatinsku*, 49: 66-72.
- Čorak, Ž. (1996.), Kačićev trg u Makarskoj arhitekture Olge Pavlinović, *Život umjetnosti*, 31 (58): 44-51.
- Čoralić, L. (1990.), Izvori i literatura o prošlosti Makarske i Makarskog primorja do kraja XVIII. stoljeća. *Kačić*, 21-22, 135-144.
- Čoralić, L. (2006.), Politički, gospodarski, crkveni i kulturni odnosi Makarske i Mletaka od XVI. do XVIII. stoljeća, *Kačić*, 36-38: 57-86.
- Demori-Staničić, Z. (1996.), Prikaz Makarske iz 18. stoljeća na slici bratovštine Dobre smrti, *Grada i prilozi za povijest Dalmacije*, 12: 491-503.
- Demori-Staničić, Z. (2006.), Srebrni liturgijski predmeti iz riznice Franjevačkog samostana u Makarskoj, *Kačić*, 36-38: 647-684.
- Despot, Ž. (1989.), Bibliografija Ivana Despota. Radovi sa Znanstvenog simpozija „Život i djelo Ivana Despota“, *Makarski zbornik*, 2: 371-402.
- Dizdar, Z. (2005.), Prilog istraživanju problema Bleiburga i križnih putova (u povodu 60. obljetnice), *Senjski zbornik*, 32: 117-196.
- Dukić, D. (2003.), Pučka književnost prosvjetiteljstva u Dalmaciji i Dubrovniku: Nove teme i ideje u književnosti za puk u XVIII. stoljeću, *Kolo*, 13 (4): 144-165.
- Duplančić, A. (1984.), Sjećanja Ivana Milčetića na Split i Franu Bulića, *Kulturna baština*, 10 (15): 37-50.
- Duplančić, A. (1990.), Makarska na crtežima i planovima do sredine XIX. stoljeća, *Makarsko primorje*, 1: 115-129.
- Džaja, M. i Draganović, K. (1994.), *Sa Kupreške visoravni*, Baško polje – Zagreb, Župni ured Otinovci–Kupres.
- Evans, A. J. (2001.), *Ilirska pisma*, Hannover-Čakovec, Hrvatski Zapisnik.
- Fabijanec, S. F. (2009.), Prijevoznici i pomorski trgovci s područja Crnogorskog primorja u XVI. st. U: L. Čoralić (ur.), *Hrvatsko-crnogorski dodiri/crnogorsko-hrvatski dodiri: identitet povijesne i kulturne baštine Crnogorskog primorja* (str. 225-247), Zagreb, Hrvatski institut za povijest i Matica hrvatska.

- Fisković, C. (1970.), Spomenici grada Makarske. U: J. Ravlić (ur.), *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju*, 28.–30. 9. 1969. (str. 213-277), Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Fisković, C. (1973.), Zvonik filipinske crkve u Makarskoj, *Zbornik za likovne umjetnosti*, 9: 275-288.
- Fisković, C. (1987.), O graditeljima Josipu Sladi i Emiliju Vecchiettiju u Splitu, *Kulturna baština*, 17: 54-64.
- Fisković, C. (1992.), Zvonik u Brelima, posljednji rad i smrt Pavla Bertapelle, *Mogućnosti*, 39 (8-10): 667-673.
- Gamulin, A. (1999.), Utvrde Gornjeg makarskog primorja. *Makarsko primorje*, 4: 35-63.
- Glavina, F. (1970. a), Kulturno-politička strujanja u Makarskoj i njenom primorju u 19. stoljeću. U: J. Ravlić (ur.), *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju*, 28.–30. 9. 1969. (str. 425-500), Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Glavina, F. (1970.), Trpanjske crkve. U: J. J. Velnić (ur.), *Spomenica Gospe anđela u Orebičima 1470–1970* (str. 381-410), Omiš, Franjevački samostan.
- Glavina, F. (1998.), Makarska u Ljubićevo doba, *Don Kažimir Ljubić, 1835.–1897., Život i djelo, Makarski zbornik*, 3: 425-500.
- Glavina, F. (2010.), *Makarske teme*, Makarska, Gradska galerija Antuna Gojaka.
- Glibota, M. (2006.), Nepoznati i neobjavljeni stari planovi i vedute grada Makarske, *Kačić*, 36-38: 497-510.
- Grubišić, A. (1883.), La peste di Macarsca nel 1815, *Bullettino di archeologia e storia dalmata*, 6 (6): 93-96; 6 (7): 109-112; 6 (8): 126-128; 6 (9): 143-144; 6 (10): 158-160.
- Gruenfelder, A. (1982.), Senjski kapetan Kaspar Raab i Senjski uskoci, *Senjski zbornik*, 9: 163-182.
- Ivoš, J. (2006.), Crkveno ruho Franjevačke crkve u Makarskoj, *Kačić*, 36-38: 707-712.
- Jonjić, T. (2006.), Makarski franjevci u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj i komunističkoj Jugoslaviji, *Kačić*, 36-38: 175-230.
- Jurišić, K. (1970.), O vezama starog Dubrovnika i Makarskog primorja. U: J. Ravlić (ur.), *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju*, 28.–30. 9. 1969. (str. 169-211), Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Jurišić, K. (1970.), Nazivi naselja Makarskog primorja (Prvi spomen i značenje). U: J. Ravlić (ur.), *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju*, 28.–30. 9. 1969. (str. 83-120), Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.

- Jurišić, K. (1971.) Gospine kapelice u Makarskom primorju, *Marija*, 9 (5): 212-214; 9 (6): 270-273; 9 (7): 319-322; 9 (8): 364-367; 9 (9): 417-419.
- Jurišić, K. (1972. a), *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Jurišić, K. (1972. b), Gospine kapelice u Makarskom primorju, *Marija*, 10 (1): 29-35.
- Jurišić, K. (1974.), Lepantska pobjeda i Makarska krajina. U: *Lepantska bitka* (str. 211-225), Zadar, Institut JAZU.
- Jurišić, K. (1978.), Kapelice na području Makarske biskupije i štovanje Blažene Djevice Marije. U: A. Rebić (prir.), *Bogorodica u hrvatskom narodu* (str. 203-227), Split, Kršćanska sadašnjost.
- Jurišić, K. (1996.), Don Petar Kaer (1848.–1919.). U: *Makarska i Primorje* (str. VII-XXXII), Makarska, Matica hrvatska.
- Kadčić-Peko, P. (2003.), *Poviest okružja Makarskoga u Dalmaciji*, Zaostrog, Matica hrvatska – Ogranak Imotski i Franjevački samostan u Zaostrogu.
- Kaer, P. (1914.), *Makarska i primorje*, Rijeka.
- Kapitanović, V. (2006.), Franjevački samostan u Makarskoj u razdoblju francuske vladavine (1806. – 1813.), *Kačić*, 36-38: 87-116.
- Kečkemet, D. (2002.), More, obala, otoci, *Hrvatska revija*, 52 (2): 67-78.
- Kekez, J. (1990.), Usmena književnost u djelovanju Mihovila Pavlinovića. U: Stančić N. (prir.), *Mihovil Pavlinović u politici i književnosti* (str. 337-345), Zagreb, Globus.
- Klaić, N. (1970.), Historijska uloga neretvanske kneževine u stoljetnoj borbi za Jadran. U: J. Ravlić (ur.), *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju*, 28.-30. 9.1969. (str. 121-168), Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Kolanović, J. (1984.), Djelatnost Maksimilijana Vrhovca na povezivanju Hrvatskih zemalja (do 1809), *Historijski zbornik*, 37 (1): 31-60.
- Kovačić, J. (1993.), Spomenici u Vrbanju na Hvaru, *Služba Božja*, 33 (3): 245-266.
- Kovačić, J. (1996. a), Župa Grablje na Hvaru, *Služba Božja*, 36 (2): 125-150.
- Kovačić, J. (1996. b), Župa Gdinj na Hvaru, *Služba Božja*, 36 (4): 327-348.
- Kovačić, J. (1998.), Župa Zastrazišće na Hvaru, *Služba Božja*, 38 (2): 159-184.
- Kovačić, S. (1972.), *Najstariji izvještaji o stanju Makarske biskupije u Tajnom Vatikanskom arhivu (1626. – 1658.)*, Split, Nadbiskupijski arhiv – Split.

- Kovačić, S. (1975.), Dr. Karlo Jurišić: Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine, *Crkva u svijetu*, 7 (4): 359-367.
- Kovačić, S. (1999.), *Iz povijesti Makarske biskupije*, Split. (posebni otisci)
- Letica, Z. (2002.), Misijska „Henna“, *Godišnjak grada Korčule*, 7: 341-394.
- Luetić, J. (1979.), Naši pomorci stranog državljanstva članovi posada jedrenjaka Dubrovačke Republike 1797.-1807., *Analiza Zavoda za povijesne znanosti istraživačkog centra JAZU u Dubrovniku*, 22: 251-281.
- Lulich, A. (1860.), *Compendio storico e cronologico di Macarsca e del suo litorale, ossia Primorje*, Split.
- Maštrović, T. (1995.), Zaboravljeni hrvatski general Nikola Maštrović, *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 37: 685-716.
- Medini, J. (1970.), Makarsko primorje u antici. U: J. Ravlić (ur.), *Znanstveno savjetovanje o Makarskoj i Makarskom primorju*, 28.-30. 9. 1969. (str. 13-81), Makarska, Jugoslavenska Akademija Znanosti i Umjetnosti.
- Mijatović, A. (1989.), Usmena književnost Zaostruga. Radovi sa Znanstvenog simpozija „Život i djelo Ivana Despota“, *Makarski zbornik*, 2: 163-174.
- Milčetić, I. (1907.), Duhovne i šaljive pjesme iz Makarske, *Grada za povijest književnosti Hrvatske*, 5: 148-267.
- Mucić, K. (2005.), Kulturna i prirodna baština Makarskog primorja – Makarska, *Makarsko primorje*, 7: 221-278.
- Obad, S. (1985.), Razvoj slobodoumlja u gradskom društvu Dalmacije od prosvjetiteljstva do pojave ilirizma, *Radovi Filozofskog fakulteta u Zadru. Razdio povijesnih znanosti*, 24 (11): 149-162.
- Obad, S. (2006.), Franjevački samostan u Makarskoj za druge austrijske uprave (1814.-1918.), *Kačić*, 36-38: 117-130.
- Pavišić, L. C. (1851.), *Uspomena povistna o kugi u Makarskoj god. 1815.*, Beč.
- Pavlović-Lučić, I. J. (1810.), *Marmora Macarensia*, Dubrovnik.
- Pederin, I. (2003.), Otpor francuskoj vlasti u Dalmaciji i ilirskim pokrajinama poslije 1806., *Radovi zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 45: 291-308.
- Pekić, R. (2008.), Bogumil Hrabak: Iz starije prošlosti Bosne i Hercegovine, knj. IV. Arhivar, *Hercegovina*, 22: 333-336.
- Peričić, Š. (1999.), Razvitak gospodarstva otoka Visa u prošlosti, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 41: 61-144.
- Peričić, Š. (2001.), Proizvodnja i prodaja paške soli u prošlosti, *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru*, 43: 45-83.

- Piplović, S. (1987.), Javne gradnje u Makarskoj općini tijekom 19. stoljeća, *Peristil*, 30: 155-161.
- Piplović, S. (1995.), Javne gradnje u Makarskoj općini tijekom 19. stoljeća, *Makarsko primorje*, 2: 155-167.
- Piplović, S. (1997.), Izgradnja luka u makarskom kotaru tijekom XIX. stoljeća, *Makarsko primorje*, 3: 59-78.
- Piplović, S. (1999.), Posjedi Franjevačkog samostana u Makarskoj u 18. stoljeću, *Makarsko primorje*, 4: 65-75.
- Ravlić, J. (1934.), *Makarska i njeno Primorje*, Split, Pomorska biblioteka Jadranske straže.
- Ravlić, J. (2000.), *Makarska i njezino Primorje*. Makarska, Matica hrvatska.
- Smoljan, V. (1982.), O nekim izvorima akumulacije u Hercegovini u osmanskom periodu, *Hercegovina*, 2: 165-182.
- Staničić, Z. (1990.), Ciklus Križnog puta u franjevačkoj crkvi u Makarskoj, *Makarsko primorje*, 1: 183-195.
- Stojković, M. (1933.), Podgora u XVII st., Obiteljske i demotične crte od 1621 do 1730, *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, 29 (1): 95-145.
- Šunde, S. (2000.), *Sutikla – Crkva, legende i običaji u Podgori*, Podgora, Vlastita naklada
- Tolić, Z. (2006.), Političke i društvene prilike u Makarskom primorju koncem XIX. i početkom XX. stoljeća, *Kačić*, 36-38: 131-164.
- Tomasović, M. (2000.), Novi nalaz rimskih grobova u Makarskoj i pitanje smještaja antičkog naselja prema položaju nekropola, *Opuscula archaeologica*, 23-24: 171-183.
- Tomasović, M. (2004.), *8000 godina života na prostoru Makarske (Problemi i pitanja uz arheološku topografiju Makarske i uže okolice od prapovijesti do srednjeg vijeka)*, Makarska, Gradski muzej Makarska.
- Tomasović, M. (2007. a), *Starine Makarskog primorja u svjetlu arheološke literature (Komentari, napomene i kritički osvrt na podatke iz literature u okvirima arheološke problematike Makarskog primorja – do 2006.)*, Makarska, Matica hrvatska.
- Tomasović, M. (2007. b), *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju*, Makarska, Gradski muzej Makarska.
- Tomasović, M. (2007. c), Prapovijesne utvrde Gradina, Kupa i Kremenik u Drveniku (gornje Makarsko primorje), *Obavijesti*, 39 (2): 44-52.
- Tomasović, M. (2008.), Arheološko-topografski podaci za naselja istočnog dijela općine Baška Voda u Makarskom primorju (Krvavica – Bratuš – Promajna – Bast), *Obavijesti*, 40 (2): 56-72.

- Tomasović, M. (2009. a), Prapovijesne i rimske komunikacije kroz trgovinu obale sa zaleđem na prostoru između Cetine i Neretve, *Histria Antiqua*, 17 (1): 133-146.
- Tomasović, M. (2009. b), Rimske gradnje u Makarskom primorju. Stanje istraženosti i prijedlozi za dataciju, *Histria Antiqua*, 18 (2): 217-234.
- Tomasović, M. (2009. c), Arheološke sugestije za ubikaciju gradova iz 36. poglavlja Porfirogenetova De administrando imperio, *Starohrvatska prosvjeta*, 3 (36): 293-313.
- Tomasović, M. (2009. d), Arheološka topografija Drvenika (gornje Makarsko primorje), *Obavijesti*, 61 (2): 47-62.
- Tomasović, M. (2009. e), Neka pitanja uz sagledavanje podzemskih nalaza u Makarskoj. U: L. Bekić (ur.), *Zbornik radova u znak sjećanja na Mariju Jurišića* (str. 406-411), Zagreb, Hrvatski Restauratorski zavod i Međunarodni centar za podvodnu arheologiju u Zadru.
- Tomasović, M. (2010. a), *Literatura humanističkog okvira o Makarskoj i Primorju (Marginalije i crtice o piscima i djelima)*, Makarska, Matica hrvatska.
- Tomasović, M. (2010. b), Dodatci i dopune arheološkoj topografiji Makarske i njene okolice, *Makarsko primorje*, 9: 25-39.
- Tomasović, M. (2010. c), Dopune i primjedbe sagledavanju arheološke topografije Zaostruga u gornjem Makarskom primorju, *Obavijesti*, 42 (2): 52-68.
- Tomasović, M. (2010. d), Prilozi kasnoantičkoj i ranosrednjovjekovnoj topografiji u Makarskom primorju (pitanje kontinuiteta iz antike u srednji vijek). U: T. Šeparović, N. Uroda, N. i M. Zekan (ur.), *Stjepan Gunjača i hrvatska srednjovjekovna povijesno – arheološka baština* (str. 209-226.), Split, Muzej Hrvatskih arheoloških spomenika.
- Tomasović, M. (2010. e), Lokalitet: Pećina Bubnjavača. Naselje: Veliko Brdo; Grad/općina: Makarska; Sustavno iskopavanje. *Hrvatski arheološki godišnjak*, 6: 603-606.
- Tomasović, M., Perkić, D. i Alduk, I. (2008.), Topografija stećaka u Hrvatskoj. U: J. Poklečki Stošić (ur.) (str. 58-119), *Stećci*, Zagreb, Galerija Klovićevi dvori.
- Tomić, R. (1990.), Novi podaci o Makarskoj katedrali, *Makarsko primorje*, 1: 130-141.
- Tomić, R. (2006.), Slike XVII. i XVIII. stoljeća u Franjevačkoj crkvi u Makarskoj, *Kačić*, 36-38: 685-712.
- Ujdurović, M. (1983.), *Biokovsko-neretvansko područje u narodno-oslobodilačkoj borbi i socijalističkoj revoluciji*, Split, Institut za historiju radničkog pokreta Dalmacije.
- Ujdurović, M. (2002.), *Stanovništvo Makarskog primorja od 15.-19. stoljeća*, Gradac, Marjan tisak i Poglavarstvo Općine Gradac

- Umek, E. (1990.), Arhivsko gradivo za območje Historijskega arhiva v Splitu v Arhivu Republike Slovenije, *Grada i prilogi za povijest Dalmacije*, 11: 63-67.
- Urlić, Lj. (1997.), Arhitekt Olga Pavlinović, *Makarsko primorje*, 3: 131-144.
- Urlić, Lj. (2006. a), Povijesni kontekst, građanske vile i transformacija grada Makarske. U: N. Grujić (ur.), *Kultura ladanja – Zbornik Dana Cvita Fiskovića* (str. 289-300), Zagreb, Institut za povijest umjetnosti u Zagrebu i Odsjek za povijest umjetnosti Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu.
- Urlić, Lj. (2006. b), Put do projekta Nove crkve u Makarskoj, *Kačić*, 36-38: 617-646.
- Urlić, Š. (1912.), Zbirčica pjesama u zaostroškom monastiru, *Grada za povijest književnosti Hrvatske*, 7: 140-156.
- Urlić, V. (1979.), *Dali su život za sunce slobode*, Makarska, Muzej revolucije i Centar za kulturu općine Makarska.
- Urlić, V. (2003.), *Makarski primorci u zbjegu 1943.–1946*, Makarska, Gradski muzej Makarska
- Urlić, V. (2007.), *U spomen 1914.–1918. – Makarsko primorje*, Makarska, Gradski muzej Makarska.
- Usmiani, A. (1990.), Arhivska građa za srednjodalmatinsko područje u Historijskom arhivu u Zadru, *Grada i prilogi za povijest Dalmacije*, 11: 83-93.
- Vežić, P. (1999.), Ranoromaničke crkvice Makarskog primorja – I, *Makarsko primorje*, 4: 19-33.
- Vežić, P. (2000.), Ranoromaničke crkvice Makarskog primorja – II, *Makarsko primorje*, 5: 31-39.
- Vidović, M. (1981.), *Nikola Bijanković, Splitski kanonik i biskup. 1645–1730*, Split, Crkva u svijetu.
- Vrandečić, J. (2006.), Franjevački samostan u Makarskoj za mletačke uprave (1684.–1797.), *Kačić*, 36-38: 41-56.
- Zelić-Bučan, B. (1974.), Još iz ostavštine Mihovila Pavlinovića, *Radovi Centra JAZU u Zadru*, 21: 157-196.

Slaven LETICA

TEORIJSKI KONCEPT
„KORISNE PROŠLOSTI“
I DUGOROČNA VIZIJA
RAZVOJA PODGORE

UVOD: DEFINIRANJE PROBLEMA

Potreba da se osobno i obiteljski živi i preživi u teškim, ratnim (donedavno) i recesijskim vremenima (danas i sutra), sprečava ljude, ali i seoska, gradska i općinska vodstva da o budućnosti i razvoju razmišljaju strateški, dugoročno, imajući na umu vrijeme jedne ili čak više generacija: 10, 20 ili čak 30 godina.

To i jest temeljni razlog što malo koje dalmatinsko i hrvatsko manje mjesto i grad imaju *jasnu i, po mogućnosti, općeprihvaćenu* (od stanovništva) *viziju i strategiju razvoja* do 2020. ili 2030., nekmoli do 2050. godine.

Sadašnja općina Podgora i selo Podgora mogli bi – upravo zbog svoje prosvjetiteljske tradicije (o tome nešto kasnije), napraviti takav iskorak i tako sadašnju razvojnu dezorijentiranost i inerciju, pa i apatiju – pretvoriti u veliku komparativnu prednost.

Filozofija i model razmišljanja o razvoju, za koje se ovdje zalažem, u teorijama rasta i razvoja nazivaju se „stvaralačko uništenje (kreativna destrukcija)“. Taj je razvojni model osmislio austrijski ekonomist Joseph Schumpeter i razradio ga u svom najpopularnijem i najcitiranijem djelu, „Kapitalizam, socijalizam i demokracija“.

Krajnje pojednostavljen, *Schumpeterov model rasta* i razvoja polazi od pretpostavke da su tvrtke-poduzeća, lokalna (seoska, gradska, općinska, županijska) i nacionalna gospodarstva evolucijski sustavi koji mogu rasti i razvijaju se (ili propadaju – ako nisu kreativno destruktivni) jedino logikom evolucije i prirodne selekcije.

Ključni čimbenik rasta i razvoja jest institucionalni i tehnološki napredak koji se temelji na stalnom „uništavanju“ (zapravo kreativnim preinakama) starog (organizacije, proizvodnog procesa, proizvoda) i stvaralačkom, inovativnom stvaranju novoga i konkurentski boljega.

Filozofija i „strategija“ (zapravo se radi o inerciji i improvizaciji) razvoja dalmatinskih sela, općina i gradova trenutčno se svodi na nekoliko poznatih obrazaca i procesa:

1. izgradnja novih (komfortnijih) i poboljšanje postojećih smještajnih kapaciteta: privatnih kuća („apartmana“), hotela i hotelskih poduzeća;

2. koncentracija investicijskih projekata na priobalje, tzv. prvi i drugi red kuća;

3. betonizacija i parcijalna koncesijska privatizacija plaža;

4. svođenje kulturnog i zabavnog života na kulturna ljeta, glumačke družine, ribarske večeri i klapsko pjevanje, na jednoj strani, i razuzdanu noćnu zabavu na nekim tzv. trendovskim lokacijama;

5. zapuštanje ili parcijalna i malo nadzirana obnova, ali i ambijentalna devastacija starih naselja.

PODGORSKI RAZVOJNI PRISTUP I MODEL: ISKORISTIVA PROŠLOST

Činjenica što je Podgora prije dvadesetak ili više godina razvojno „zaspala“ na mnogim područjima (urbano planiranje, arhitektura, smještaj, ugostiteljstvo, kulinartvo, zabava, kvaliteta turističkih kadrova) pruža nam danas MOŽDA mogućnost da izbjegnemo pogreške koje su činili i čine stanovnici i vodstva mnogih drugih dalmatinskih i primorskih mjesta, sela i gradića, koji su brzo narasli u velike aglomeracije apartmanskih „betonara“.

Prva ideja na kojoj je poželjno i moguće zasnovati novi razvojni pristup i ciklus jest ideja *iskoristive ili korisne prošlosti (usable past)*.¹

Druga ideja jest kreativno korištenje pozitivnih iskustava drugih sredina u zemlji i na Mediteranu, koje su uspjele povezati stare i nove dijelove naselja u jedinstvene cjeline i pridodati im pomno planirane nove urbane sadržaje, koji ljude – same stanovnike, investitore, turiste, posjetitelje – privlače na investiranje, poduzetništvo, rad i život u njima, a ne tjeraju ih iz njih.

Kad je riječ o ideji „korisne prošlosti“, treba se naprosto pažljivo analitički „zagledati“ u povijest i u njoj pronaći poticaje, uzore, obrasce života, navike, običaje, znanja i vještine koji bi mogli obogatiti današnji život u selu i kvalitetu turističke ponude.

Kad je riječ o toj „iskoristivoj prošlosti“ na političkom i kulturnom planu, može se kazati da je Podgora u posljednjih 150 godina imala sreću jer se našla na strani korisne

1 Ideja o „korisnoj prošlosti“ koja može poslužiti kao poticaj u osmišljavanju nove kulturne paradigme pojavila se u Americi pri kraju Prvog svjetskog rata u raspravi: Van Wyck Brooks, „On Creating a Usable Past,“ *The Dial*, 11. 4. 1918., 337-341.

povijesti: (a) u doba hrvatskog preporoda imala je veličanstvenog don Mihovila Pavlinovića (čije su ideje i djela potpuno zanemareni u podgorskom životu i sjećanju), (b) u doba krize i raspada Austrougarske carevine postala je jedno od središta velikog emigracijskog vala (najvećim dijelom u Novi Zeland – Novu Zelandu), (c) tijekom Drugog svjetskog rata postala je „kolijevkom ratne mornarice“, a njezini su stanovnici iskusili veliki, masovni zbjeg u El Shatt, koji je bio duboko traumatičan, ali i poticajan, (d) od sredine šezdesetih do kraja osamdesetih godina prošlog stoljeća bila je prostor na kojemu se razvijao profitabilni i ekološki održiv turizam i (e) tijekom stvaranja i obrane Republike Hrvatske mnogi su Podgorani imali vrlo važnu ulogu.

Svaki prijelomni povijesni događaj i mnogi drugi takvi mogu se iskoristiti kao poticaj, nadahnuće i uzor pri osmišljavanju budućeg razvoja.

Ne ulazeći u cjelovitu analizu svih tih povijesnih razdoblja, ovdje ćemo lapidarno skicirati tek dio neizmjereno korisnog, a potpuno zaboravljenog naslijeđa don Mihovila Pavlinovića.

Taj veliki narodni preporoditelj i prosvjetitelj i u svoje je vrijeme, nekmoli danas, bio veći prorok u ostatku današnje Hrvatske i među Hrvatima Bosne i Hercegovine negoli u vlastitome mjestu. Koliko je don Mihovil bio važan i omiljen u svom dobu, možda najbolje pokazuje činjenica da je istinski pionir hrvatskog romana, Augustin Šenoa, upravo njemu posvetio svoj ključni povijesni roman „Seljačka buna“. Ovim riječima:

“Prečasnomu i prevrijednomu
gospodinu
MIHOVILU PAVLINOVIĆU
kanoniku svetojerskomu,
hrvatskom književniku,
zatočniku narodnjega prava
posvećuje i prikazuje ovo djelo
u znak poštovanja

Pisac”

Dugo razdoblje komunizma i ateizma potisnulo je don Mihovila Pavlinovića iz kolektivnog sjećanja Podgore i Podgorana, iako mu je Republika Hrvatska iskazala simboličko priznanje podizanjem spomenika.²

Istinski „spomenik“ trebalo bi mu podići oživljavanjem „korisne prošlosti“, koja je u međuvremenu sasvim zaboravljena.

Naime, gotovo svi ključni politički snovi i ideje don Mihovila Pavlinovića u posljednjih su dvadeset godina do kraja ostvareni: (a) snovi o hrvatskom jeziku kao službenome jeziku (danas je međunarodno priznat i uskoro će postati službeni jezik EU-a),³ (b) snovi o prostornom, političkom i kulturnom povezivanju Dalmacije s kontinentalnom Hrvatskom i (c) snovi o hrvatskom narodnom i državnom pravu.

Međutim, ti su „snovi“ važni više za nacionalnu, hrvatsku razinu, dok su za nas danas važnija njegova razmišljanja i ideje koji se tiču pojedinca i zajednice, a u rodnoj mu Podgori ili nisu poznata ili su odavno zaboravljena.

On je smatrao da put do životnog zadovoljstva, blagostanja i sreće vodi preko *osobnog i kolektivnog odricanja, čitanja, učenja, rada, poduzetništva, zajedništva, razmišljanja, istraživanja, izumiteljstva, kreativnosti i vjere – u Boga i u ljudske i narodne snage, znanja i sposobnosti*.

Smatrao je da siromaštvo pojedinca, obitelji i naroda ne moraju biti zapreke osobnom i kolektivnom napretku i razvoju.

Mnoge od tih vrijednosti, vrlina i navika odavno su zaboravljene i potisnute u drugi plan u Podgori, pa i u cijeloj zemlji. Mislim da ih je moguće i potrebno obnoviti i razvijati.

Životnu filozofiju i naslijeđe don Mihovila Pavlinovića moguće je oživjeti kroz projekata koji bi trebali imati jasno određene ciljeve, nositelje, sredstva i vremenski plan ostvarivanja.

Ovdje ću nabrojiti neke od tih projekata.

2 Sklonost Podgorana podcjenjivanju vlastitih ljudi vidi se i u drugim primjerima. Ovdje ću spomenuti tek njegova velikog štovatelja i autora prve povijesne studije o Podgori, filologa Marijana Stojkovića, koji je u kolektivnoj memoriji mještana sačuvan kao „učitelj“. Njegova arhivska i intelektualna ostavština (najvećim dijelom u HSZU-u) također je goleme i tek je treba istražiti i valorizirati.

3 Kako su se zapisnici Dalmatinskog sabora na hrvatskom jeziku počeli voditi 25. srpnja 1870. godine (inicijativu za to pokrenuo je upravo Pavlinović, koji je u Saboru prvi progovorio hrvatskim jezikom), to bi povodom 140. obljetnice tog važnog događaja u Podgori mogao biti organiziran znanstveni skup na temu „Hrvatski jezik kao 28. službeni jezik Europske Unije“.

Možda je najlakše i najbrže moguće ostvariti projekt obnove Don Mijine juti,⁴ šumarka uz cestu na zapadnom dijelu našeg sela. Danas zapušteni šumarak, nominalno je to „kamenjar“, vrlo je važan materijalni spomenik don Mihovilova boravka u Podgori. Naime, tu je jut-kamenjar-šumarak osobno osmislio kao prostor za osobnu šetnju, odmor i razmišljanje (meditaciju).

Don Mijina jut (kako bi je trebalo nazivati) 1962. godine posebnom je odlukom Konzervatorskog zavoda za Dalmaciju, sa sjedištem u Splitu, formalno zaštićena kao spomenik kulture. U stvarnosti je potpuno zapuštena, što bi također trebalo shvatiti kao poticaj i prednost, a ne kao hendikep.

Evo sadržaja tog dokumenta o kulturnoj zaštiti: „Na temelju rješenja konzervatorskog zavoda za Dalmaciju -Split od 25/IV-1962. broj 35/19-62 zabilježuje se da je na č. zem. 2600 dio 1. tijela na kojoj je sagrađena prizemna kuća sa jednom prostorijom, oko nje šuma rad koje je kameni stil s klupama, koju je sagradio istaknuti književnik XIX stoljeća Mihovil Pavlinović pod nazivom Miholjac, ima svojstvo spomenika kulture i da je stavljena pod zaštitu države.“⁵

Za realizaciju projekta „Don Mijina jut“ potrebno je, dakako, osigurati novac, ali i odgovarajuću istraživačku i stručnu pomoć županije i države.⁶

Uz to, potrebno je i moguće ostvariti suradnju i s arhitektima i agronomima koji se bave parkovnom arhitekturom i nasadima.

4 Pojam „jut“ podgorski je lokalizam za riječ „ljut“, koja znači kamenjar ili kamenjak. Dragutin Parčić (1901., *Rječnik hrvatsko-talijanski*, 399) ima imenicu ženskoga roda *ljut* (genitiv *ljuti*), a objašnjava da to na talijanskome znači rupe (*litica*), maso (*oblutak*); luogo dirupato (*strmo mjesto*). Akademijin *Rječnik* (1907., 6 (26): 323-331), donosi mnoštvo pridjeva za pridjev i prilog *ljut*. Ima i imenicu *Ljuta*, ali i *ljutac*, *ljutca* uz napomenu da svagda stoji uz kamen. Petar Skok (1974., *Etimologijski rječnik*, 4: 135) kaže da *jut* (zabilježen do tada u literaturi da se govori u Lumbardi i na Cresu) dolazi od *ljut*. A za *ljut* (2: 340-341) kaže da je pridjev koji znači žestoko jelo, tvrd (kamen); metaforički srditost te toponomastički pridjev. Onda dodaje da je *ljut* i imenica ženskoga roda u značenju *hrid*, *lit*, *litica* te da je kao toponim zabilježena u primjeru *Dolačka Ljut* (krš, oštro, ljuto kamenje) u Poljicama, uz napomenu da imenica *ljut* može vući podrijetlo iz grčkoga *lit* – grčki *lithos* stijena – *litica*.

5 <http://e-izvadak.pravosudje.hr/mpweb/jsp/zk/zemljiste.jsp>.

6 U tom sam smislu prije dvije godine razgovarao s tadašnjim državnim tajnikom, Zoranom Šikićem (e-pošta: zoran.sikic@min-kulture.hr), koji je bio sklon projektu, s dekanom splitskog Medicinskog fakulteta prof. dr. Matkom Marušićem (koji je iskazao velik interes, uz napomenu da „ne očekujemo puno para“) i s ravnateljicom Instituta Ruđer Bošković, dr. Danicom Ramljak (danica.ramljak@irb.hr), koja je također bila spremna podržati projekt.

Ovdje svakako treba naglasiti da je za don Mihovila Pavlinovića „Jut“ bila duboko osmišljen projekt.

Vrlo je vjerojatno da je na njezinu izgradnju bio potaknut osobnom potrebom za mirom, tišinom, molitvom i samotnim razmišljanjem, ali i radom na hrvatskom prijevodu i pripremi knjige „Samo-pomoć“, glasovitog škotskog pisca i društvenog reformatora Samuela Smilesa.⁷

Upravo se sadržaj te knjige može smatrati istinskim izrazom životne filozofije koju je don Mihovil Pavlinović usvojio, prakticirao i preporučivao Podgoranima, Dalmatincima i Hrvatima svoga vremena.

Činjenica što je prije punih 140 godina (12 godina nakon izlaska) preveo (s talijanskog, ne, nažalost, s originala – engleskog) i preradio knjigu koja se danas smatra prvijencem u plimi publikacija o samopomoći koje preplavljuju svijet, također se može naglasiti i iskoristiti u promidžbi Don Mijine juti kao minijaturnog meditacijskog centra.⁸

PODGORA KAO PJEŠAČKI I BICIKLISTIČKI RAJ

Raštrkanost, prostorna udaljenost i uzajamna *povezanost tradicionalnim putovima podgorskih zaseoka i naselja, kao i njihova povezanost s planinskim i primorskim naseljima (Čaklje, Kraj) pruža danas mogućnost korištenja tih staza, putova i oputina kao dijela turističke, izletničke ponude. Novo doba donijelo je „požarne putove“, koji se također trebaju koristiti kao pješačke i biciklističke staze.*

I ovdje se radi o „korisnoj prošlosti“ don Mihovila Pavlinovića (koji je doslovce prepješačio svaki kutak i zakutak Dalmacije i Bosne i Hercegovine, pa i današnju Boku Kotorsku), ali i stotina generacija Podgorana kojima je pješačenje bilo sastavni dio života: tijekom odlaska u polja, vrtove, planinu (Donju i Gornju Goru), školu, crkvu, groblje, ribu, kupanje itd.

Popisom, zaštitom (krajolika), održavanjem i obilježavanjem tog bogatog i dobrim dijelom sačuvanog prostornog naslijeđa moguće je obogatiti turističke i kulturne sadržaje sela.

7 Knjiga je u Velikoj Britaniji prvi put tiskana istog dana 1859. godine kad je objavljena i najslavnija knjiga Charlesa Darwina, „Podrijetlo vrsta“, od koje je u to doba bila znatno popularnija. Pavlinović je prijevod i preradu (dodavanjem mnoštva primjera iz ondašnje Dalmacije, Hrvatske i susjednih zemalja) te knjige objavio u Zadru 1871. godine pod naslovom „Radišu Bog pomaže“.

8 Zanimljivo je i vrlo važno da je seminarski rad tijekom studija arhitekture o Juti radio Mirko Buvinić, pa ga treba zamoliti za suradnju na projektu.

Krajnje, simbolično odredište svih pješačkih staza, koje bi morale biti dobro označene i očišćene, mogla bi biti Don Mijina jut.

Općina bi trebala osigurati dva ili tri radnika koji bi stalno radili na čišćenju i održavanju putova, a uoči turističkih sezona u proces čišćenja i obnove trebalo bi uključiti i stanovništvo – stanovnike pojedinih zaseoka kojima vode ti putovi. Svi putovi ionako imaju tradicionalne nazive, pa bi ih trebalo tek osmisliti kao pješačke i planinarske rute.

Posebnu bi vrijednost trebao imati pješački put do Donje Gore, koji je, nažalost, presječen cestom i potpuno devastiran, ali bi se također mogao obnoviti, uz pretpostavku dobivanja državnih i sredstava EU-a.

ŽUPNI DOM: REFERENTNA KNJIŽNICA „DON MIHOVIL PAVLINOVIĆ“ I POVIJESNI (ZAVIČAJNI) MUZEJ PODGORE

U sklopu budućeg „Župnog dom“, koji bi trebao biti općinsko vlasništvo, svakako bi trebalo osnovati referentnu knjižnicu „Don Mihovil Pavlinović“, koja bi sadržavala kombinaciju knjižnog i digitalnog fundusa knjiga: (a) koje je koristio don Mihovil, (b) knjiga o njemu, (c) knjiga o Podgori, Makarskom primorju, Biokovu i Dalmatinskom zagorju i (d) knjiga koje su napisali Podgorani „ma gdje bili“.⁹

U zgradi Župnog doma (koji treba vratiti u vlasništvo općine) trebalo bi planirati i Povijesni (zavičajni) muzej Podgore – u suradnji s Povijesnim muzejom Makarske.¹⁰

OBNOVA POTOKA VRUTAK I PRIPADAJUĆIH MU MLINICA

Svakako najzahtjevniji i najzanimljiviji projekt revitalizacije starih zaselaka jest onaj kojim bi se potok Vrutak vratio na površinu, uz obnovu nekih ili svih 24 mlinica koje su nekada uz njega postojale.

Ostvarivost ovog projekta trebalo bi tek analizirati kroz suradnju sa županijskim službama koje rade na novim projektima vodoopskrbe Makarskog primorja, ali i uz korištenje fondova EU-a.

Obnova Vrutka i mlinica mogla bi postati „brend“ i turistički hit u godinama koje dolaze.

⁹ Za osmišljavanje projekta knjižnice trebalo bi zamoliti za suradnju prof. dr. Zorana Velagića (podgorskog zeta), a spremnost na konzultativnu pomoć obećao je i Dražen Budiša, koji o tome zna mnogo.

¹⁰ Zamoliti za suradnju Anu Kunac i Smiljanu Šunde.

ISTRAŽIVANJA, PRIPREMA I TISKANJE NIZA KNJIGA O POVIJESTI PODGORE

Već danas Podgora ima dovoljno znanstveno i/ili stručno sposobnih ljudi da se pristupi radu na ozbiljnoj monografiji o povijesti Podgore.

Uz radove don Mihovila Pavlinovića i Marijana Stojkovića u posljednjih je desetak godina tiskano mnoštvo knjiga koje mogu poslužiti kao osnovica za rad na takvoj sveobuhvatnoj knjizi, koja bi sadržavala demografsku, političku, gospodarsku, emigracijsku, migracijsku, etnologijsku, arheologijsku, intelektualnu i kulturnu povijest Podgore.¹¹

NOVI GENERALNI URBANISTIČKI PLAN PODGORE

U sljedećih nekoliko godina trebalo bi osmisliti i definirati cjelovit novi generalni urbanistički plan sela, koji bi počivao na toj novoj urbanoj i razvojnoj filozofiji i koji bi cijeli prostor „od Biokova do mora i od Drašnica do Tučepa“ tretirao kao vrijedan, integrirani razvojni prostor.

HOTELIJERSTVO, KLOKUN I MEDVEDINE

Rasprava o budućnosti turizma u Podgori posebna je tema koju bi trebalo prepustiti posebnoj skupini eksperata.¹²

Kad je u pitanju razvoj turizma, meni se čini da su moguća dva ili više pristupa.

Prvi jest brendiranje mjesta („Podgora“) ili šireg područja („Makarska rivijera“) ili „dovođenje“ u mjesto nekog od svjetskih hotelskih lanaca, koji onda postaje generator razvoja cijele hotelijerske i turističke industrije.

Osobno nam se čini da u dalekoj perspektivi samo jedna lokacija ima takav potencijal, a to je Klokun. Samo bi se na toj lokaciji mogao eventualno pojaviti neki svjetski hotelski lanac zainteresiran za investiciju, ali je na mjestu i općini da ocijene prednosti i nedostatke različitih pristupa turističkom razvoju.

11 Za rad na tom projektu trebalo bi koristiti sve autore koji su se bavili ili se mogu baviti poviješću našeg mjesta: Marijan Stojković, Benedikta Zelić-Bučan, Nikša Staničić, Nikola Anušić, Ana Kunac, Marinko Tomasović, Konstanta Mucić, Smiljana Šunde, Zoran Velagić itd.

12 Osobno poznajem i kontaktirao sam dr. Tomislava Dragičevića, a zet Vedrana Nole (Igor) poznaje i može kontaktirati konzultantsku tvrtku Horvat HTL iz Zagreba koja se bavi stratejskim osmišljavanjem i brendiranjem u turizmu.

Tijekom izrade projekta šetnice prema Drašnicama svakako treba valorizirati činjenicu da su neke od posljednjih morskih medvjedica u Jadranu boravile u Medvidina ma kod „Gogoja“.

Slaven LETICA
Teorijski koncept
„korisne prošlosti“ i
dugoročna vizija
razvoja Podgore

SJEDIŠTE PARKA PRIRODE BIOKOVO

Velika je stvar za Podgoru što je u staroj školi sjedište uprave Parka prirode Biokovo. Ta okolnost pruža velike mogućnosti za pretvaranje Sride Sela i „Gornje Podgore“ u središte niza obrazovnih i istraživačkih događanja: hrvatskih i međunarodnih. Za osmišljavanje tog projekta trebalo bi zadužiti nekolicinu ljudi koji se bave zaštitom prirode, tradicionalnom arhitekturom i radom nevladinih udruga.

PODGORA KAO „KOLIJEVKA“ RIBARSTVA, BLITVARSTVA, MASLINARSTVA I ULJARSTVA

Obnova i oživljavanje maslinarstva i uljarstva pruža i Podgori šansu za osmišljavanje „uljarskih cesta“, po uzoru na vinske ceste. Dobro je što je „posljednja“ i najveća uljara u samom središtu mjesta.

U promidžbi i suvenirskoj proizvodnji trebalo bi iskoristiti činjenicu da su nas stanovnici okolnih mjesta nazivali „blitvarima“: blitva je danas simbol zdrave prehrane i trebala bi postati zaštitnim znakom mjesnog ugostiteljstva – kvaliteta restorana mogla bi se ocjenjivati brojem listova blitve (umjesto zvjezdica) – od jednog do pet listova.

TJEDAN SVETOGA VICENCA

Podgorski svetac-zaštitnik, sveti Vicenco, nije „veliki svetac“ u Katoličkoj crkvi, ali je bio iznimno popularan u dijelu Dalmatinske zagore, Hercegovine i Dalmacije. Podaci o njegovu životu i mučeništvu vrlo su oskudni.

Zna se tek da je mnoštvo dalmatinskih sela i gradova u 18. stoljeću u suradnji s Rimom (papom) iz rimskih katakombi „pribavilo“ tijela (posmrtno ostatke) mučenika. Tako je i podgorski župnik don Ivan Josip Pavlović 1790. od pape Pija VI. izmolio i dobio tijelo svetoga Vicenca, koje je najprije smjestio u vlastitu kapelicu, da bi ono naknadno, 1831. godine, bilo stavljeno u crkvu Svih svetih kao zaštitnik crkve, župljana i cijelog sela (Alačević, 1998., 74-75).

Iako su od tih dana do danas malo promijenjeni običaji i obredi proslave blagdana svetoga Vicenca (u prvu

nedjelju poslije Velike gospe), mislimo da bi slijedom ideje jednog od novijih podgorskih župnika trebalo razmisliti o uspostavi „Tjedna svetog Vicenca“, kao vjerske, narodne i turističke svetkovine koja bi trajala punih sedam dana.¹³

Dakako, osmišljavanje Tjedna svetog Vicenca trebalo bi prepustiti stručnjacima različitih područja.

LITERATURA

- (1907.), *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, 6 (26), Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Alačević, N. (1998.), *Slavni i zaslužni muževi: Makarska i Primorje: Izlet na Biokovo*, Makarska, Matica Hrvatska (prettisak iz 1910.).
- Brooks, V. W. (1918.), On Creating a Usable Past, *The Dial* (April 11): 337-341.
- Keynes, J.M. (1994.), *Izabrana djela*, Zagreb, Privredni vjesnik i Matica Hrvatska.
- Letica, B. (2010.), *Doba odgovornosti*, Mate, Zagreb.
- Parčić, D. A. (1901.), *Rječnik hrvatsko-talijanski – Vocabolario croato-italiano*, Zadar.
- Pecchi, L. i Piga, G. (ur.), (2008.), *Revisiting Keynes. Economic Possibilities for our Grandchildren*, London, The MIT Press.
- Schumpeter, J. A. (2009.), *Can Capitalism Survive? Creative Destruction and the Future of the Global Economy*, New York, London, Harper Perennial.
- Schumpeter, J. A. (1981.), *Kapitalizam, socijalizam i demokracija*, Zagreb, Globus.
- Shiller, R. J. (2009.), *Animal Spirits: How Human Psychology Drives the Economy And Why It Matters for Global Capitalism*, Princeton, Princeton University Press.
- Skok, P. (1974.), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Taleb, N. (2004.), *Fooled by Randomness*, New York, Random House.
- Triana, P. (2009.), *Lecturing Birds on Flying: Can Mathematical Theories Destroy the Financial System?*, New York, John Wiley.

13 Smiljanu Šunde, koja je napisala dvije vrijedne knjige o povijesti Podgore, trebalo bi zamoliti da razmisli o pisanju knjige o kulturnoj, vjerskoj, hodočasničkoj i inoj vrijednosti svetog Vicenca u Hercegovini, Dalmatinskoj zagori i primorju: pristupom koji je koristila – „usmena povijest“.

Antonija ZARADIJA KIŠ i Vedrana VELA PUHARIĆ

KULTUROLOŠKE
PERSPEKTIVE UTONU-
LE BAŠTINE SV. MAR-
TINA NA MAKARSKOM
PRIMORJU

Tradicija jest nataloženo znanje u vremenu i njegovo pronosnje kroz vrijeme. Tradicija nam nameće blisko promišljanje o vremenu i njegovu protoku kroz koji se prožimaju mitovi, predaje, legende, vjerovanja i običaji. Tradicija je naslijeđena ukupnost kulturnih vrijednosti materijalne i nematerijalne baštine koju smo dužni odgovorno i stručno prenositi naraštajima iz jednoga vremenskog razdoblja u drugo, sudjelujući tako aktivno u oblikovanju tradicije, odnosno razvijajući njezinu jezgru ili *traditum* (Knight, 1975., 26). Način prenošenja usmena je ili zapisana predaja, to je odgoj te formiranje navika, ali i razumijevanje utjecaja koji sudjeluju u oblikovanju tradicije. Tradicija je tako umijeće sjećanja i umijeće čuvanja povijesti i nas samih.

* * *

Raznolika tradicija sv. Martina razvidna je diljem zapadnoeuropskoga prostora, u kojemu Hrvatskoj pripada posebno mjesno, kao najistočnijem području do kuda se tradicija održala do danas. U kontekstu tradicijskoga promišljanja zaboravljene makarske baštine usredotočit ćemo se na tradiciju i kult sv. Martina na uskom podbiokovskom makarskom području. Promatrajući kult kroz prizmu nematerijalne i materijalne baštine, od kojih ćemo ovu potonju razmatrati kroz tri lokaliteta, pokušat ćemo dosegnuti važnost kulta sv. Martina u ovom kraju, uz prijedlog revalorizacije i dugoročne revitalizacije lokaliteta radi obogaćivanja kulturne promidžbe. Pod aktualnom sintagmom *očuvanje okoliša* i *očuvanje baštine* nužno je zakoraknuti u prošlost te na humanističkim premisama povijesti, arheologije i etnologije planirati moguću revalorizaciju skrivenih kulturnih potencijala svetomartinske baštine.

Slijedom martinskih tragova, makarsko područje za-
 vređuje posebnu pozornost jer je na tom prostoru kult sv.
 Martina od davnina utkan u pore čovjekova postojanja, tu
 je živio, trajao i opstao do danas, otimajući se zaboravu.
 O tome nam trenutačno najbolje govore kazivači, uvaženi
 svjedoci vremena čija živa sjećanja valja bilježiti kao prve
 korake u istraživanju zatomljene tradicije. Kroz topos tra-
 ženja sjetimo se ponajprije Podgoranina, prof. Marijana
 Stojkovića (1879.–1965.), koji nam je u zalog ostavio vri-
 jedna filološka, a posebice folklorističko-etnografska istra-
 živanja (Gavazzi, 1966., 289-290) kao temelj i poticaj no-
 vima. Skrenimo pozornost na njegov rad iz 1933. godine,
Podgora u XII. stoljeću, i to na poglavlje „Plemenski sveci
 ili slave“ u kojemu govori o tradicionalnom obiteljskom
 slavljenju plemenskoga sveca zaštitnika.

Svetac ili *krsnica* je stari slavenski kršćanski običaj
 slavljenja plemenskoga nebeskoga sveca zaštitnika.¹ Korije-
 ne ovomu običaju valja tražiti u pretkršćanskom vremenu,
 a današnji odraz ponajviše u krajevima južne Dalmacije.
 Tijekom kristijanizacije i pokršćavanja pučkih običaja, ot-
 kada najvjerojatnije i potiče stari oblik naziva blagdana –
svetac, koji se u makarskom kraju *služi*, a oni koji ga služe
 nazivaju se *svećenjaci* ili *svečari* (Jurišić, 1989., 322; Šun-
 de, 2012.), blagdan je prolazio i svoju jezičnu preobrazbu.
 Tako fra Andrija Kačić Miošić (1704.–1760.) za *sveca* kaže
 da je *branitelj* (prema lat. *avocatus*), a za glagol *služiti* rabi
 oblik *držati*, dok se neretvanski pregalac fra Luka Vlad-
 mirović, (1718.–1788.), govoreći o svetom obiteljskom za-
 štitniku, oslanja na latinsku sintagmu *principalis patronus*
 (Jurišić, 1989., 322). Fra Karlo Jurišić smatra da je glagol
 „služiti“ ostatak stare feudalne terminologije, tj. da pripa-
 da vremenu kad je gospodara služio njegov vazal. Nazivlje
 se s vremenom nadopunjivalo s namjerom pronalaženja
 adekvatnijega termina za *santo protettore della famiglia*,
 kako praznik naziva svestrani talijanski redovnik, teolog,
 prirodoslovac i putopisac Alberto Fortis (1741.–1803.)
 (Fortis, 1984., 50; usp. [http://www.sss-makarska.hr/spisi/
 prije-sada/zaostrog/novi-zivot.htm](http://www.sss-makarska.hr/spisi/prije-sada/zaostrog/novi-zivot.htm)).

1 U istraživanju „krsnice“, praslavenskoga običajnoga relikta, neminov-
 no se susrećemo s pojmom „krsna slava“ ili, kraće, samo „slava“, što
 je razvijeni obiteljski i društveni kršćanski blagdan Slavena istočnoga
 obreda, koji su ovi prakticirali i u drugim hrvatskim krajevima, po-
 put šibenskoga zaleđa (Furčić, 1988., 321). Multifunkcionalno obiljež-
 je kućnoga blagdana u kojemu je sadržano njegovo iskonsko duhovno
 svetačko podrijetlo danas je umnogome zasjenjeno mnogobrojnim
 slojevitim višestoljetnim narodnim običajima oko pripreme proslave,
 ugošćivanja i sl., koji danas čine glavno obilježje „slave“ u pravoslavaca
 (Nedeljković, 1991., 24-26).

Obiteljski sveci zaštitnici najčešće su oni iz prvih stoljeća kršćanstva,² pa je tako među njima i sv. Martin, koji uza sv. Jurja i sv. Nikolu spada među tri „najslužbenija“ sveca, što je značajan pokazatelj važnosti martinskoga kulta u našem kraju.

Sljedeća tablica navodi imena mjesta i obitelji na Makarskom primorju čiji je svetac-zaštitnik sv. Martin, iz čega je razvidno da je u Podgori³ svetac imao najviše *svećenjaka*, što je nekoć potvrđivala i učestalost osobnog imena Martin (Stojković, 1933., 127).

Brist	Borić, Marušić, Šarić, Veža, Vežić
Drvenik	Delić, Kosović, Pećar
Podgora	Anušić, Batoš (Batošević, Batošić, Batoščić), Gareljčić (Domančić), Kunac (Kunčević), Lampić, Merčep, Pivac (Pivčević), Šunde (Šundić), Vranješ (Domančić, Vranješević)
Tučepi	Čović, Jakić, Luketina, Mijačika, Tolić
Zaostrog	Despot, Kosović, Medić, Parentić

Kroz istraživanje služenja obiteljskih svetaca dolazi se do boljih spoznaja o odnosima između pojedinih prezimena i „migracije“ obiteljskoga nebeskoga zaštitnika.

Stojkovićev opis služenja sveca na Makarskom primorju prije Drugoga svjetskoga rata te opis iz šezdesetih godina 20. stoljeća Milana Šetke govore kako se ujutro na dan obiteljskoga sveca-zaštitnika ponajprije služila sveta misa za slavljenika i njegove pokojne, uz nazočnost svih članova obitelji (plemena). Nakon mise odlazilo se na obiteljski objed, odnosno *užinu*, koja se servirala u *portiku*, najvećoj prostoriji u kući, koja je i bila namijenjena za veća obiteljska okupljanja (Šunde, 2001., 132). U kući *svečara* ili *svećenjaka* toga dana, prema prastaromu običaju, „ne rade nimalo ili bar rijetko od podne“ (Stojković, 1933., 140), ne obavljaju se nikakvi teži poslovi izvan kuće, a osobito ne oni koji se tiču obrade zemlje (Šetka, 1968., 33; Stojković, 1932., 146).

Običaj čašćenja plemenskoga zaštitnika očuvao se do sredine 20. stoljeća i u Zaostrogu,⁴ gdje je fra Karlo Juri-

2 To su sv. Juraj (23. travnja), sv. Mihovil (29. rujna), sv. Luka (18. listopada), sv. Martin (11. studenoga), sv. Nikola (6. prosinca) te Vodokršće (6. siječnja).

3 Za ostale plemenske svece u Podgori v. Šunde, 2001., 276.

4 Čašćenje plemenskih svetaca u Zaostrogu spominjao je već na samom početku 20. stoljeća Stipan Banović (1884.–1961.), učitelj, pisac, strasni sakupljač narodnoga blaga, koji je zadužio hrvatsku folkloristiku objavljujući mnogo vrijedne građe te zbirku od sedam tisuća stihova narodnih

šić (1918.) tijekom svoga župnikovanja od 1949. do 1956. godine zabilježio da je „...bilo šest obiteljskih svetaca-zaštitnika u Zaostrogu. Sve su to sveci iz najstarijih vremena kršćanstva, koji su se častili još u prvom tisućljeću povijesti Crkve. Pretpostavljamo da je njihovo čašćenje vezano sa pokrštenjem našega naroda. Najveći broj zaostroških obitelji slavio je sv. Juru, sv. Martina i sv. Nikolu. To su vjerojatno i najstariji obiteljski sveci u Zaostrogu“,⁵ a dodali bismo i uopće, o čemu svjedoče i drugi krajevi hrvatskoga priobalja koji su sačuvali običaj *sveca*, poput Konavala (Zaradija Kiš, 2012.).

Smjestimo li navedena znanja o *svecu* u 21. stoljeće, oslanjajući se pritom na iskaze kazivača različite starosne dobi, ostat ćemo iznenađeni spoznajom da ovaj prastari tradicijski obiteljski običaj postaje gotovo nepoznat generaciji žitelja rođenih nakon šezdesetih godina 20. stoljeća. Kazivači pak iz prve polovine 20. stoljeća živo čuvaju uspomenu svetkovanja obiteljskoga sveca zaštitnika.⁶ Tako je na pitanje tko je zavjetni svetac Gareljčića, kazivačica Tekla Gareljčić udana Vodanović (1926.), koja danas živi u staračkom domu u Visu, odgovorila⁷:

Naš svetac, moj pokonji otac nije na da brat masline 11.11. na sv. Martina, otac nas je odgojio fino, taj dan nam je bija najveći svetac, za nas doma, ... Kuća je harala i Gareljčići su se zavitovali sv. Martinu. Nije se ni roba prala, ...

Na isto se pitanje kazivač Josip Bepo Pivac⁸ (1928.) s radošću prisjetio kako su on i mlada mu sestra (Žarka Dean rođ. Pivac 1934., živi u Zadru) nestrpljivo iščekivali obiteljski blagdan.

pjesama iz svoga kraja i zapažen broj rasprava o epskoj poeziji, najčešće u *Zborniku za narodni život i običaje Južnih Slavena*, ali i u drugim Akademijinim izdanjima i književnim časopisima (Žganec, 1983., 425-426).

5 Usporedi: www.sss-makarska.hr/spisi/prije-sada/zaostrog/novi-zivot.htm.

6 S obzirom na to da je ovaj kraj sve do 1945. bio jedan od etnički najčišćih hrvatskih i katoličkih krajeva, vjerojatno je zbog toga i uspio sačuvati svetkovanje *sveca* vrlo dugo, tako da su sjećanja i danas još uvijek donekle prisutna u duhu naroda.

7 Za mnoge podatke i običaje koji se odnose na *služenje sveca* u Podgori i Tučepima, pa tako i za provedenu telefonsku anketu na temu: „Znate li tko je Vaš svetac zaštitnik?“, provedenu među 15 ispitanika, zaslužna je gđa. Vedrana Vela Puharić iz Parka prirode Biokovo, velika ljubiteljica povijesti i zavičajne tradicije.

8 Prof. dr. sc. Josip Pivac bio je profesor na Filozofskom fakultetu u Zagrebu na Odsjeku za pedagogiju i dekan Filozofskog fakulteta u Zadru (www.unizd.hr/Default.aspx?tabid=642).

To je bila izrazita svetkovina, ograničena na našu obitelj i još nekoliko. Kao dijete nismo tada kupili masline; posebno smo se oblačili u svečano odijelo; bila je u crkvi misa; to je bilo nešto posebno; čak ni u školu nismo išli taj dan. Otac je bio posebno obučen tog dana i tom prigodom je vladala prijatna klima u obitelji. Kao da smo se s tim blagdanom punili ... emocionalno smo se s nečim nabijali što drugom prigodom nismo. To je bio predah u životu: e sveti Martin je došao ...

Jeli smo prigodno, jer time obogaćujemo naš blagdan: to su specijalna dalmatinska jela, ... paštica, obično s makaronima (nije bilo krumpira), slastice su bile rjeđe.

To su plemeniti događaji, to je puno emocija, vas nešto štiti, vas obogaćuje, vi ste subjekt koji dobiva na kvaliteti. To je puno humanizma. To je bio humani ambijent ... vezano je za emocionalni doživljaj, suradnju u obitelji ... te dane imali smo posebnu komunikaciju, oplemenjivali smo naš duh ...⁹

Tu su radost sačuvali do danas, razmjenjujući redovito radosne misli telefonom na 11. studenoga, završio je šjor Bepo, naglasivši: ... *i još nikad nije proš'o Martin a da me nije [sestra] zvala i čestitala mi Martina.*

Mirjana Mijačika rođena Čović (1937.):

Znan, sveti Martin! I jednih i drugih sv. Martin!

Elvira Pivac-King (1935.):

Znan, sveti Martin!

Marko Luketina (1954.):

Znam, sveti Martin!

Joško Pivac (1957.):

Znam, znam ... vino, vino ... sv. Martin!

Svi ostali ispitanici rođeni šezdesetih i sedamdesetih godina nisu znali odgovoriti na pitanje. Razvidno je, dakle, kako blagdan obiteljskoga sveca propada u ponor vremena od druge polovine 20. stoljeća. Razlog tomu valja tražiti u društvenim (političkim) strujanjima, među kojima je i velika migracija uzrokovana potresima 1962. godine, sa svim posljedicama koje su uslijedile. *Svetac* je, međutim, važan oblik nematerijalne hrvatske baštine i sastavnica je dalmatinskoga povijesnoga identiteta, koji zbog svojih prastarih korijena i duboke poruke obiteljskoga zajedništva pronosi ključne društvene i humanističke vrijednosti. Upravo zbog toga nematerijalna baština, opstanak koje je ovisan jedino o generacijskoj transmisiji, zahtijeva danas posebnu skrb (Smith, 2006., 11-43).

Ostavljamo pitanje: kako očuvati *sveca* i otrgnuti ga zaboravu?

U istraživanju svetomartinske baštine na dalmatinskom prostoru valja istaknuti velik broj svetišta posvećenih franačkomu biskupu, čije se nastajanje mora promatrati u povijesnom kontekstu Dalmacije kao istaknute vojne provincije (Klaić i Petricioli, 1976., 53). Zbog toga je nužno početke širenja martinskoga kulta sagledavati kroz tradicionalni vojnički, odnosno obrambeni karakter zemljopisnoga prostora, u kojemu se kult sveca-vojnika brzo širi, slijedeći duhovne i kulturološke smjernice Zapada i ukorjenjujući se u cjelokupnu dalmatinsku povijest.

Značaj nekadašnjega kulta diljem Dalmacije danas potvrđuje zamjetan broj martinskih toponima, zatim nekoliko najstarijih sakralnih zdanja, čija nas povijest odводи do kasnoantičkih ishodišta¹⁰ (Matijević-Sokol, 1997., 247), a potom i 56 postojećih svetišta (stojećih ili ruševnih), od kojih je jedanaest župnih crkava, koje su važni svjedoci pučkoga martinskoga zaštitništva (Zaradija Kiš, 2004., 110-120).

Propitujući mikroregionalnu raspodjelu martinskih svetišta, splitsko-makarsko područje je drugo po broju sakralnih svjedočanstava martinske tradicije. Od sveukupno osamnaest svetišta šest crkava je župnih, dok je dvanaest kapelica ili samo spomena na sv. Martina razasuto po ovoj središnjoj dalmatinskoj regiji, koja uz kopneni dio uključuje i dva otoka, Brač i Šoltu (Zaradija Kiš, 2011., 165-191), o čijoj martinskoj tradiciji ovdje neće biti riječi.¹¹

Današnjem makarskom području pripadaju tri lokaliteta, od kojih dva na izvjestan način još uvijek čuvaju materijalne ostatke svetišta posvećenih sv. Martinu, dok o trećemu možemo tek nagađati s obzirom na to da je nastalo na privatnom zemljištu i da je nestalo do temelja. Promotrimo njihov razmještaj na zemljopisnoj karti, a potom saznajmo nešto više o njima, da bismo u zaključku mogli podržati njihovu kulturološku i moguću turističku perspektivu. Krenimo, dakle, od zapada prema istoku, tj. od onoga što najprije uočavamo.

10 Ovdje mislimo ponajprije na splitsku predromaničku kapelu sv. Martina (Marasović-Alujević, 2003., 28) iznad Zlatnih vrata Dioklecijanove palače (Karaman, 1931., 19) i današnju crkvicu sv. Barbare u Trogiru, jednu od najstarijih u Dalmaciji, čije početke valja tražiti već na izmaku 5. stoljeća, otkad je bila pod zaštitništvom sv. Martina (Zaradija Kiš, 2004., 110), u to doba najaktualnijega franačkoga i benediktinskoga sveca (Matijević-Sokol, 1997., 247).

11 Otoci Hvar i Vis su izuzeti iz ove studije jer na njima nisu zabilježeni tragovi kulta sv. Martina.

Antonija ZARADIJA KIŠ
Vedrana VELA PUHARIĆ
**Kulturološke perspektive
utonule baštine
sv. Martina na
Makarskom primorju**

Slika 1.

Tri svetišta sv. Martina
u makarskom kraju
(karta V. Vela Puharić)

1. Danas je još uvijek u teškom ruševnom stanju grobljanska crkva sv. Martina u selu Kotišini, 283 m iznad Makarske, o kojoj do 1995. godine (Tomasović, 1995., 113-128)¹² nismo imali sustavnijih relevantnih povijesnih i arheoloških podataka osim prvoga pisanoga spomena iz 1627. godine (Jurišić, 1972., 144) i spominjanja crkve u vizitacijama iz 1636., 1780. i 1792. godine (Kovačić, 1975.), iz kojih doznajemo o stanju crkve, njezinim obnovama, inventaru te postojanju oltarne pale s prikazom sv. Martina.¹³ Da je crkva starijega postanja i da joj ishodišta valja tražiti u srednjem vijeku, posredno napominju neki podaci iz ranijih stoljeća, tijekom kojih su podbiokovski posjedi nerijetko mijenjali vladare (Jurišić, 1972., 5), jer je područje bilo strateški vrlo važno i prometno vrlo živo. Tu su prolazili putni pravci prema istoku, zapadu i sjeveru, tu se ratovalo i osvajalo, živjelo, raseljavalo i stradavalo, što je razvidno kroz razna povijesnoantropološka i folkloristička istraživanja. U burnim društvenopovijesnim okolnostima kult sv. Martina, čije je dijeljenje plašta pronosilo kult milosrđa, osjećaj zaštite i dobročinstva, mo-

12 Prvu i do sada jedinu minucioznu znanstvenu studiju o crkvi sv. Martina u Kotišini, pod naslovom *Kasnosrednjovjekovna crkva sv. Martina u Kotišini iznad Makarske*, zahvaljujemo arheologu Marinku Tomasoviću, koji je u svomu radu nastojao dati što jasniju sliku crkve, a potom i groblja (Tomasović, 2007., 36) i smjestiti je u povijesni tijek, nastojeći dosegnuti njezine početke, pokušati je rekonstruirati. Iz ove studije kao i iz nešto kasnije, *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju*, razvidno je koliko je toga nepoznato i koliko toga još predstoji u istraživanju, da bi se otkrili tek traženi nepoznatih dijelova povijesti koje krije dugo razdoblje srednjega vijeka.

13 Podrobnijega izvješća o likovnom prikazu sv. Martina u Kotišini nažalost ne poznajemo.

rao je zauzeti istaknuto mjesto na ovom području. Kroz snagu martinskoga zaštitništva zrcalila se i franačka crkva kao simbol postojanosti i moći koju je stoljećima pronosio ovaj svetac i što je dodatno jačalo ukotvljivanje Martinova kulta, posebice u istočnijim katoličkim krajevima staroga kontinenta (Monceaux, 1927., 67). Tako je sv. Martin kroz cijeli srednji vijek bio iznimno štovan svetac, čiju su popularnost jednako prihvaćali vrhovni vladari, plemići i siromasi, te je hodočašće na njegov grob u grad Tours bilo ne samo popularno već tradicionalno (Monceaux, 1927., 67). Nije zato neobično da su sv. Martinu posvećene mnoge velebne katedrale, ali i stotine ruralnih crkvice, kapelica i poklonaca diljem Europe. U našem je kontekstu važno napomenuti da se prvotno ranosrednjovjekovno Martinovo zaštitništvo odnosilo na putnike i pomorce prije negoli je njihov zaštitnik postao sv. Nikola, čime se objašnjava i položaj mnogih martinskih svetišta građenih na uzvisinama ili na istaknutim kopnenim, odnosno otočnim dijelovima.

Razne preinake koje su se tijekom stoljeća događale na martinskoj crkvi podno Biokova, pokazuju da je svetište trpjelo znatna oštećenja, posebice ona u požaru koji se dogodio mjeseca *gospoščaka* (kolovoza) 1663. godine, za pohoda Alipaše Čengića, o čemu je podrobno izvijestio ondašnji župnik fra Pavao Šilobadović¹⁴ (Zlatović, 1889., 91). Svetište je bilo pogođeno i velikom trešnjom u travnju 1667. godine,¹⁵ o čemu piše fra Stipan Batošić (usp. Stojković, 1933., 102):

U sridu Velike nedilje bi velika i strašna trešnja, pade crkve Svi Svetih u Podgori. I oboriše se stine po svoj okolovini i razoriše gradovi po turskomu i karstjanskomu; to(m) trešnjom učini se mnoga ruina od puka i šćete ...

Kotišinska crkva sv. Martina obnavljana je nakon toga potresa, što se vidi iz spomenutih vizitacija, no nakon potresa koji su zadesili Makarsku 1962. godine, a čijih se strahota mnogi i danas živo sjećaju, više nije obnavljana.

14 U kronici fra Pavla Šilobadovića strahote u Kotišini spominju se u dva navrata, i to u srpnju 1662. godine, kada „hajduci u Kotišini užegoše kuću Domnja Glavišića i u kući 4 hajduka koji hotijahu poći u Turke i odmetnuti se, za to ih zapališe i smaknuše. Amen.“ (Zlatović, 1889., 90) te u kolovoza 1663. godine, kad „dodje Alipaša Čengiće, samo 6 hiljada vojske, na Primorju i pali Kotišinu, Tučepe i Podgoru ...“ (Zlatović, 1889., 91).

15 Tada je u ruševinu pretvorena crkvice sv. Martina unutar dubrovačkih zidina i do danas nije obnovljena (Zaradija Kiš, 2012.).

Slika 2.

Ruševni ostaci crkve
sv. Martina iz Kotišine
iznad Makarske
(foto. A. Zaradija Kiš)

Iz navedenih skromnih podataka možemo zaključiti da je bila jaka potreba za obnovom crkve nakon svakoga oštećenja, što potvrđuje važnost svetišta u pučkoj svakodnevici, koja je istaknuta i postojanjem istoimene bratovštine kao bitne duhovno-svjetovne poveznice kulta i žitelja.

Neobičan dah prošlosti struji danas pukotinama kotišinskih razvaljenih zidina i podsjeća na pedesetogodišnji društveni i duhovni nemar, odolijevajući vremenu, vapeći za dodirom, obnovom i zaštitom ...

Kroz ovo promišljanje nameće se pitanje kako doživljavamo tradiciju naših starinaca i jesmo li je još uvijek dostojni oživjeti?

2. Ostaci grobljanske¹⁶ crkvice sv. Martina iz 11./12. stoljeća nalaze se na lokalitetu Grebišće¹⁷ u Tučepima, u podnožju strmih biokovskih stijena na zaklonjenoj zaravnini, koje je u narodu poznatije pod imenom *Samartinje*. Ovaj nam je toponim posebno zanimljiv, pa ćemo ga podrobnije promotriti s obzirom na filološke promjene i či-

16 Na temelju provedenih arheoloških iskopanja utvrđeno je da se radi o „manjem naseobinskom groblju, točnije, izgledno je da su se ovdje pokapali malobrojni stanovnici jednog stambenog sklopa čiji su razrušeni ostaci megalitskih kuća pronađeni sjeveroistočno od crkve iznad Šarića kule podno biokovskih padina” (Božek, 2000., 90).

17 Sam naziv lokaliteta *Grebišće* srodan je nazivlju *Greblje* ili *Grebine*, koji upućuju na srednji vijek (Delonga, 1992., 58-61).

njenicu da su svi martinski nazivi nad kojima su provedene slavenske jezične promjene, poput metateze likvida ili refleksa pridjeva *sanctus*, potvrđeni u Dalmaciji. Razvidno je, dakle, da ishodište i razvoj kulta sv. Martina valja promatrati ponajprije na dalmatinskom tlu i preko dalmatinskih toponima, jer „... toponime u čijim petrificiranim likovima prepoznamo jezične pojave ... smatramo pouzdanim svjedočanstvima povijesne prisutnosti Hrvata na tim mjestima ...“ (Šimunović, 2005., 50). Koliko god nas naziv *Grebišće* jasno usmjeruje na postojanje groblja (*greb* = ukop) (Šimunović, 2005., 247), toliko nam drugi sugerira složeni hagioforni toponim nastao od starodalmatskoromanskog pridjeva *sanctus* i sanktorema *Martin* (Putanec, 1963., 137). Važnost toponima postaje znakovitija ako znamo da je oblik *Samartinje* zabilježen jedino na podbiokovlju, imajući na umu varijante istoga toponima – *Sutmartindol* (Zadar), *Sumratin* (Dubrovnik, Korčula, Brač), *Sumartin* (Brač). Razlikovna komponenta transformirani je oblik pridjeva *sanctus* u *sa-* umjesto *sut-* ili *su-*, što bismo očekivali, čime se potvrđuje Skokova bilješka da „... veoma brojna dalmatinska imena koja počinju sa *sut-* i sadržavaju svetačko ime, dolaze isključivo uz morsku obalu, nikada na kopnu (terra ferma, Hinterland)“ (Skok, 1950., 179), što znači da naš lokalitet već svojim oblikom naziva pokazuje da nije uz obalu.

Na temelju onomastičkih istraživanja Valentina Putanca i toponomastičkih Petra Šimunovića ustanovljena su 24 refleksa pridjeva *sanctus* na našem priobalju, među kojima refleks *sut-* i *sat-* spadaju u skupinu od sedam najbitnijih (Putanec, 1963., 146). Od potonjega se razvija varijanta *sa-* zbog ispadanja konsonantna *-t-* ispred suglasnika koji slijedi (Šimunović, 2005., 130), što je prema Putancu mlađa filološka pojava (Putanec, 1963., 151).¹⁸ Nešto kasnije i Šimunović dolazi do istoga zaključka u semantičkoj klasifikaciji toponima, zaključujući da „velik dio naziva u naselju pripada mlađem sloju“ (Šimunović, 1968., 110), što bi bio slučaj sa *Samartinjem*, toponimom koji se razvija uz crkvu, odnosno nakon njezina propadanja.

Druga je zanimljivost istoga toponima stari nastavak za posvojne pridjeve *-je* (uz *-j*, *-ja*), koji je utjecao na poimeničivanje pridjeva u dvočlanoj pridjevsko-imeničkoj sintagmi, pa pojam *Samartinje* znači Martinovo mjesto,¹⁹

18 Na temelju pisane građe ispadanje konsonanta u toponimskim složenicama zabilježeno je kao filološka pojava tijekom 15. stoljeća (Putanec, 1963., 151). U tom kontekstu toponim *Samartinja* nije potvrđen te ga je kao pojedinačan primjer teško vremenski identificirati u ovom lapidarnom jezičnom preletu.

19 Zahvaljujem prof. dr. sc. Sanji Vulić za pomoć u jezičnoj raščlambi.

Antonija ZARADIJA KIŠ
Vedrana VELA PUHARIĆ
**Kulturološke perspektive
utonule baštine
sv. Martina na
Makarskom primorju**

Slika 3.

Iskopine crkvice
sv. Martina na *Samartinju*
u podnožju Biokova
(foto. A. Zaradija Kiš)

odnosno mjesto gdje se štuje sv. Martin, tj. gdje postoji svetište.

Zamjetan broj hrvatskih jadranskih toponima odnosi se na kultove kasnoantičkih svetaca, to jest na one koji su živjeli između prvoga i sedmoga stoljeća, pa je donja granica za nastanak hagiotoponima pojava kulta nekoga sveca (Marasović-Alujević, 2003., 14). Za širenje martinškoga kulta a time i nastanak martinske toponimije, koja se formira između 6. i 7. stoljeća, najzaslužniji su najveći pronositelji kulta sv. Martina, a to su benediktinci. Njihova duhovnost, oslonjena na netom prohujalo „martinsko doba“, ukorjenjuje se diljem priobalja najprije kroz latinašku, a potom i kroz slavensku praksu. Tako nas *Samartinje* upućuje na benediktinske korijene podbiokovskog martinškoga kulta i slavensko srednjovjekovno prihvaćanje benediktinske tradicije, što su nam naznačile uočljive filološke promjene. Njima se pridružuju i arheološka istraživanja, koja su na tom prostoru započela davne 1935. godine,²⁰ potom oko Martinja 1967. godine²¹ (Bezić-Božanić, 1970., 289-290), da bi se sustavnim istraživanjima pristupilo tek u vremenskom rasponu od 1998. do 2000. godine (Božek, 1999./2000., 511-516; ista, 2000., 88), kad je iskopan cjelovit kompleks temelja jednobrodne crkvice,²² o nastanku i potpunom nestanku koje nema sačuvanih izvora.

20 Otkopavanje prvih grobova započeo je 1935. godine Ivo Babić, učitelj u Tučepima (Šetka, 1968., 79).

21 Tada su Milan Šetka, Nevenka Bezić-Božanić i Ivo Šarić Ivanov otkopali crkvenu apsidu i ustanovili njezinu veličinu (8x3,5m) (Šetka, 1968., 80).

22 O detaljnim istraživanjima tijekom arheoloških iskanja na lokalitetu Grebišće, koje je provodio Arheološki odjel Gradskoga muzeja iz Makarske, pisano je u muzejskom časopisu *Makarsko primorje* 5 (Božek, 2000., 21-29) te u časopisu *Opuscula Archaeologica* 23/24 (Božek, 1999./2000., 511-516).

Ovaj zanimljiv arheološki kompleks zaslužuje podrobniju dokumentaciju uz daljnje sustavnije istraživanje o kultovima ranokršćanskih svetaca, među kojima kult sv. Martina, zbog svoje slojevitosti, štovanja, bogate tradicije, ali i nestanka na makarskom području (Vežić, 2000., 35), zavređuje bolju zaštitu i bolju pristupačnost, kako bi ovaj lokalitet mogao postati važno edukacijsko i muzejsko *in situ* odredište.

3. Najmanje nam je poznat najistočniji lokalitet u podgorskom kraju, u Selu podno Biokova, Na docu, *parteniku* (Ivanišević, 1904., 322) Vranješa, kako je potvrdio Miljenko Vranješ (1925.), koji se prisjeća da se crkvice sv. Martina, ili prema nekim zapisima kapela (Šunde, 2001., 34), površine desetak četvornih metara, urušila mnogo prije Drugoga svjetskoga rata i do danas joj je nestao svaki trag. Miljenko se sjeća i slike sv. Martina na zidu iznad oltara, o kojoj danas ne znamo ništa.

*U vizitacijama te crkve nema nigdje. Svaka je inače spominjana u vizitacijama. Ona nije bila mjesna nego obitelji Vranješ, njihova zavjetna. Po mojoj procjeni je mogla biti građena krajem 19. stoljeća. Građena je njihovom svecu zaštitniku.*²³

Važno je napomenuti da su kapelice mjesta koja potiču razmišljanja o ljudskim praksama i sukobima, mržnji i nezadovoljstvu, o ljudskim povijestima i dosezima (Rodman, 2007., 214). Zato su to posebna mjesta „u kojima su locirane ideje i koncepti zajednice o sebi samoj“ (Belaj i Urem, 2010., 273). Nestankom tih malih sakralnih zdanja nestaje dio identiteta zajednice, koja svoj život produžuje tek u sjećanjima rijetkih pojedinaca. To krhko postojanje tradicije kroz sjećanje posljednja je stepenica u obnovi baštine kao dijela zajedničke povijesti za koju je vezan opstanak lokalne zajednice.

IZ SLIKARSKE MARTINSKE BAŠTINE

Posebno mjesto u svetomartinskoj baštini pripada umjetničkom izričaju, u čijim okvirima je slikarsko martinsko naslijeđe golemih razmjera. Gotovo da nema umjetnika koji se nije okušao u vizualizaciji Martinova milosrđa, odnosno u prikazu složene kompozicije utemeljene na odnosima čovjek/životinja, vojnik/siromah, oruđe/oružje, rat/mir.

U likovnoj predodžbi sv. Martina na Makarskom primorju valja se prisjetiti skromnih, ali zanimljivih likovnih

Slika 4.

Filippo Naldi (18. st.),
*Krunjenje Bogorodice
s Presvetim Troj-
stvom, sv. Antunom
Padovanskim, sv.
Rokom, sv. Martinom,
sv. Margaritom i sv.
Pavlom*, župna crkva
sv. Margarite u Bristu

djela, od kojih su dva, o kojima postoji tek sjećanje, nestala, dok preostala dva, iz današnjega očišta bez većih umjetničkih vrijednosti, ističu zatomljenu tradiciju franačkoga sveca u svijesti kršćanskoga puka makarskog priobalja. To su djela firentinskoga pučkoga slikara Filippa Naldija iz druge polovine 18. stoljeća, koji je na ovom dijelu Jadrana ostavio zapažen broj svojih djela, među kojima sv. Martina prepoznajemo u Bristu i Zaostrogu.²⁴

Prizor sv. Martina s prosjakom nalazi se u kompoziciji *Krunjenja Bogorodice s Presvetim Trojstvom* u župnoj crkvi sv. Margarite u Bristu, dok se triptih *Bogorodice s djetetom i svecima* nalazi u franjevačkom samostanu u Zaostrogu (Tomić, 2006., 171).²⁵ Premda u zaostroškoj kompoziciji sv. Martin u zajedništvu sa sv. Jurjem simbolizira zimski vremenski ciklus (Zaradija Kiš, 2010., 206-208), prikaz ovih svetaca tumačimo i kroz vizuru *najsluženijih* plemenskih svetaca u Zaostrogu (usp. Jurišić, www.sss-makarska.hr/spisi/prije-sada/zaostrog/novi-zivot.htm), tim više jer je triptih rađen po narudžbi župnika, fra Bonaventure Kosovića,²⁶ kojemu je sv. Martin bio obiteljski svetac.

24 Zahvaljujem dobročinstvu akademika Radoslava Tomića za preuzimanje fotografija iz njegova članka *Slikar Filippo Naldi*.

25 Na lijevoj strani triptiha prikaz je Martinova milosrđa, a na desnoj junastvo sv. Jurja. Ovakvu kompoziciju, gdje su sv. Martin i sv. Juraj simboli vremenskoga zimskoga i ljetnoga ciklusa, nalazimo i u Bermu, u crkvi sv. Marije na Škrilinah, koju je oslikao u 15. stoljeću Vincent iz Kastva (Zaradija Kiš, 2005., 128-134).

26 O tome svjedoči latinski natpis koji govori da je djelo učinjeno „brigom p. o. Bonaventure Kosovića, sadašnjega župnika ove župe. 1765. naslikao F(ilip) N(aldi)“, usp. www.sss-makarska.hr/spisi/prije-sada/zaostrog/novi-zivot.htm.

Slika 5.

Filippo Naldi, *Bogorodica
s Djetetom i svecima*
(triptih 1765.), Franjevački
samostan Uznesenja
Blažene Djevice Marije u
Zaostrogu

U socijalnoantropološkom kontekstu martinske tradicije na hrvatskom prostoru važno mjesto pripada bratovštinama, udrugama vjernika na staleškoj osnovi, koje ističu vjersku stranu života u smislu širenja pučkih pobožnosti i očuvanja tradicije sveca zaštitnika. Bratovštine sv. Martina vrlo su starih korijena (Polonijo, 1935., 63-80) i najčešće su potonule u povijesti. Njihova sve češća aktualna oživljavanja kao kulturnih udruga pridonose jačoj i smislenijoj lokalnoj obnovi martinske tradicije, čime se prihvaća i kulturna odgovornost širih razmjera.²⁷ O bratovštini sv. Martina koja je bila vezana za kotišinsku crkvu (Vidović, 1981., 198) nismo došli ni do kakvih podataka, no spoznaja da je Kotišina vrlo staro naselje,²⁸ zanimljive etimologije²⁹ (Jurišić, 1970., 96-97), koje je zabilježeno na svim starim kartama (Duplančić, 1990., 116-120), pretpostavlja njezino nekadašnje društveno i vjersko značenje, kojemu je umnogome pridonosilo djelovanje bratovštine sv. Martina.

27 Svakako valja istaknuti bratovštinu sv. Martina iz Donjeg Sela na otoku Šolti, koja je oživljena i 2010. godine je proslavila 260. godina postojanja. Oživjele su i martinska bratovština u Pridvorju u Konavlima, Tisnom ...

28 Naselje se uz još četiri prvi put spominje 12. kolovoza 1434. godine u *Kreševskoj povelji* Jurja Vojsalića, jednom od najvažnijih povijesnih izvora srednjovjekovne Vrgoračke krajine (Jurišić, 1970., 109; usp. Tomasović, 1995., 117).

29 Etimologija Kotišine nije razjašnjena do kraja te nudi nekoliko mogućnosti, o kojima je 70-ih godina 20. stoljeća posebno pisao fra Karlo Jurišić a što se vrlo često i citira (usp. *Makarsko primorje* 14. 7. 2009., uz članak Janje Glučine „Je li Kotišina oduvijek oaza mira?“). Nešto kasnija istraživanje Petra Skoka donijela su i mogućnost dodatnih etimoloških pretpostavki, oslanjajući se na čakavska jezična izvorišta (Skok izravno ne spominje toponim Kotišinu), a to je *kotiġa*, *kotiġina* > *kotyga*, što se odnosi na kožu, odnosno odjeću s krznom (Skok, 1972., 169).

Istražujući za ovu prigodu malu povijest makarskih martinskih svetišta, povezujući ih s primjerima zatomljene nematerijalne baštine, zaključili smo da je tradicija sv. Martina na makarskom prostoru apostrofirala pučko Martinovo zaštitništvo, koje se ističe kroz obiteljsko zaštitništvo i bratovštinsko zajedništvo.

Ono što ćemo posebno istaknuti, a time, nadajmo se, započeti i neko novo promišljanje na smjernicama oživljavanja makarske martinske tradicije, jest mogućnost priključenja regije *Velikom itineraru Vijeća Europe*, koje je tako ocijenilo Vijeće Europe u Strasbourgu i Europski institut kulturnih itinerara u Luksemburgu krajem 2005. godine, odnosno dugoročnom projektu pod nazivom *Sveti Martin Europljanin, simbol dijeljenja s drugima, zajednička vrijednost / Saint Martin de Tours européen, symbol du partage, valeur commune*. Naziv je to projekta koji je pokrenut u Toursu, martinskom biskupskom središtu, početkom 2005. godine. U jeku aktualnih europskih integracija, Martinove ideje – kroz koje se kristalizira promicanje multikulturalnih i multinacionalnih promišljanja dijeljenja zajedničkih vrijednosti – nalaze više nego ikad svoje mjesto u 21. stoljeću. Martinovo dijeljenje plašta, prikaz događaja iz Amienisa, prožima Europu već gotovo 1700 godina. Aktualnom revalorizacijom martinske tradicije razotkrivaju se europske težnje **dijeljenja** temeljnih zajedničkih ljudskih dobara: vode, zraka, energije, znanja i obrazovanja, oblikovane tisućljetnim razvojem ljudske misli, tolerancije, suosjećanja i pravednosti – ključnim sastavnicama *mišosrda*, koje nam je mladi rimski vojnik *Martinus* ponudio već početkom 4. stoljeća.

Naizgled nemoguće *poslanje sv. Martina* izdiže humanističke i društvene vrednote utemeljene na dodirima nacionalnih martinskih tradicija, uz regionalno i kolektivno prosvjećivanje o individualnoj pripadnosti i osobnim vrijednostima. To je načelo znanstvenoga, obrazovnoga i kulturološkoga promicanja martinske tradicije, koja se uspješno ostvaruje u *Europskom kulturnom itineraru sv. Martina*, sjedinjujući prošlost i budućnost, nadilazi udaljenosti i granice, nesporazume i podjele, djelujući na zajedničkim temeljnim idejama čovječanstva: **poštenju, poštivanju i toleranciji**. Oblikovanje *Martinskoga itinerara* pridonosi stvaranju jedne nove kulturne i prosvijećene Europe, u kojoj Martinova gesta dijeljenja postaje primjerom i uzorom svim budućim društvenim stvaranjima i humanističkim poveznicama na svim razinama. Europski martinski projekt sredstvo je ostvarivanja međuregionalne povezanosti

Slika 6.
Michel Audiard, *Stopa
sv. Martina* (2004.)

kroz različite oblike suradnji, među kojima prednjači gradnja kulturnih itinerara – obilježavanja regionalnih putova namijenjenih hodanju i susretima, poznanstvima, otkrićima, suradnjama i prijateljstvima. Njihovo je glavno obilježje *Stopa sv. Martina*.

Stopa je poticaj na pješaćenje, druženje s prirodom i ljudima, razmjenu ideja i otkrića. **Stopa je simbol dijeljenja**, simbol sv. Martina u 21. stoljeću, simbol komunikacije i zbližavanja. Stopom do stope i nastaje mreža putova, koji danas povezuju mnoga mjesta i gradove u postojanje kojih je utkana tradicija i štovanje sv. Martina. „Stopa nas vodi korak po korak tragom sv. Martina. Pokazuje nam put!“ – rekao je Michel Audiard, francuski kipar i autor *Stope sv. Martina*, koja je na preko dvjesto mjesta postavljena diljem Europe. Uključivanjem Hrvatske u europsku zajednicu sv. Martina povezujemo mala mjesta velikih kulturnih potencijala uključujući ih u jedno novo promišljanje njihove budućnosti.

Do sada smo u Hrvatskoj postavili 5 Stopa sv. Martina i prohodali prvi lokalni martinski itinerer u Istri u dužini od 2 km za Martinje 2011. godine, s namjerom da ih bude što više i da se priključimo Velikom međunarodnom putu ustanovljenom 2008. godine, od Szombathelyja do Toursa.

Makarsko priobalje nudi vrlo lijepu i jedinstvenu mogućnost stvaranja martinskoga puta od Makarske preko Podgore i *partenika* Vranješa do arheološkoga nalazišta u Tučepima pa preko Kotišine i Plenkovića vinograda i ponovno do Makarske. Uz već obilježene kulturne spomenike, poput rodne kuće oca Petra Perice (1881.–1944.) te Biokovskoga botaničkoga vrta, predlaže se adekvatno obilježavanje i drugih zanemarenih objekata (20-ak manjih crkvice i kapelica na putu, nekoliko ugostiteljskih objekata

ta, izvora, vidikovaca i sl.), koji bi doprinijeli kulturnomu bogaćenju itinerara, a posebice turističkoj promidžbi cijeloga niza malih lokaliteta i objekata na nov način. Uz postavljanje Stope sv. Martina i priključenje europskoj mreži martinskih putova, a potom i osmišljenim povezivanjem sa Sumartinom, gdje je Stopa postavljena 2011. godine, potaknulo bi se jedno novo, kulturološko promišljanje sv. Martina na način 21. stoljeća.

Antonija ZARADIJA KIŠ
Vedrana VELA PUHARIĆ
**Kulturološke perspektive
utonule baštine
sv. Martina na
Makarskom primorju**

LITERATURA

- Belaj, M. i Urem, S. (2010.), Pirovačke kapelice i poklonci: mjesta interakcije, sjećanja i identifikacije, *Studia Ethnologica Croatica*, 22: 255-282.
- Bezić-Božanić, N. (1970.), Srednjovjekovni spomenici Makarskog primorja. U: J. Ravlić (ur.), *Makarski zbornik 1.* (str. 279-311), Makarska, SIZ za kulturu općine.
- Božek, S. (1999./2000.), Nalazi antičkih krovnih opeka na lokalitetu sv. Martin u Gornjim Tučepima, *Opuscula Archaeologica*, 23/24: 511-516.
- Božek, S. (2000.), *Srednjovjekovna groblja na Makarskom primorju* (magistarski rad obranjen 6. ožujka 2001. na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, Odsjek za arheologiju), Zagreb.
- Delonga, V. (1992.), Srednjovjekovno groblje na 'Greblju' u Kućicama kod Omiša, *Obavijesti hrvatskog arheološkog društva*, 24 (3): 58-61.
- Duplančić, A. (1990.), Makarska na crtežima i planovima do sredine XIX. stoljeća, *Makarsko primorje*, 1: 115-129.
- Fortis, A. (1985.), *Put po Dalmaciji*, Zagreb, Globus.
- Furčić, I. (1988.), *Narodno stvaralaštvo šibenskog područja*, Šibenik, Muzej grada Šibenika.
- Gavazzi, M. (1966.), Prof. Dr. Marijan Stojković (1879–1965), *Narodna umjetnost: hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku*, 4 (1): 289-290.
- Ivanišević, F. (1904.), Poljica, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 9 (2): 191-326.
- Jurišić, K. (1970.), Nazivi naselja Makarskog primorja. U: J. Ravlić (ur.), *Makarski zbornik 1* (str. 83-120), Makarska, SIZ za kulturu općine
- Jurišić, K. (1972.), *Katolička crkva na biokovsko-neretvanskom području u doba turske vladavine*, Zagreb, Kršćanska sadašnjost.
- Jurišić, K. (1989.), Despotov Zaoštrog kroz povijest (ulomci iz povijesti). U: M. Baletić (ur.), *Makarski zbornik 2* (str. 279-337), Makarska, SIZ za kulturu općine.

- Jurišić, K. *Zaostrog kroz povijest*. <http://www.sss-makarska.hr/spisi/prije-sada/zaostrog/novi-zivot.htm> (pristup 27. veljače 2012.)
- Karaman, Lj. (1931.), Sa narodnim vodičem u srcu Dioklecijanove palače u Splitu, *Posebno izdanje „Bihaća“ hrvatskoga društva za istraživanje domaće povijesti u Splitu* (str. 1-21), Split.
- Klaić, N. i Petricioli, I. (1976.), *Zadar u srednjem vijeku do 1409*, Zadar, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zadru.
- Knight, D. (1975.), *Rediscovering the Traditions of Israel*, Missoula, Society of Biblical Literature.
- Kovačić, S. (ur.), (1975.), *Najstariji izvještaji o stanju makarske biskupije u tajnom Vatikanskom arhivu (1626.-1658.)*, Split, Nadbiskupski Arhiv.
- Marasović-Alujević, M. (2003.), *Hagioforna imena u srednjovjekovnom Splitu i okolici*, Split, Književni krug.
- Matijević-Sokol, M. (1997.), Latinski natpisi. U: I. Supićić (ur.), *Hrvatska i Europa. Kultura, znanost i umjetnost. Svezak 1: Srednji vijek (VII-XII stoljeće). Rano doba hrvatske kulture* (str. 239-256), Zagreb, HAZU, AGM.
- Monceaux, P. (1927.), *Saint Martin*, Paris, Payot.
- Nedeljković, M. (1991.), *Slava u Srba*, Beograd, Vuk Karadžić.
- Polonijo, M. (1935.), O starim bratovštinama na Otoku Krku, *Bogoslovska smotra*, 23: 63-80.
- Putanec, V. (1963.), Refleksi starodalmatskoromanskog pridjeva SANCTUS u onomastici obalne Hrvatske, *Slovo* 13: 137-176.
- Rodman, M. C. (2007.), Empowering Place: Multilocality and Multivocality. U: S. M. Low i D. Lawrence-Zúñiga (ur.), *The Anthropology of Space and Place. Locating Culture* (str. 204-223), Oxford, Blackwell Publishing.
- Skok, P. (1950.), *Slavenstvo i romanstvo na jadranskim otocima*, Zagreb, Jadranski institut JAZU.
- Skok, P. (1972.), *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, knjiga 2, Zagreb, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Smith, L. (2006.), *Uses of Heritage*, London – New York, Routledge.
- Stojković, M. (1933.), Podgora u XVII stoljeću. Obiteljske i demotične crtice od 1621 do 1730 godine, *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena*, 29: 95-145.
- Šetka, M. (1968.), *Tučepska spomenica. Prigodom 300-godišnjice matičnih knjiga*, Split, NIP Slobodna Dalmacija.
- Šimunović, P. (1968.), Sumartinska onomastika, *Rasprave Instituta za jezik*, 1: 89-119.
- Šimunović, P. (2005.), *Toponimija hrvatskoga jadranskog prostora*, Zagreb, Golden marketing i Tehnička knjiga.

- Šunde, S. (2001.), *Sutikla. Crkva, legende i običaji u Podgori*, Zagreb, vlastita naklada.
- Tomasović, M. (1995.), Kasnosrednjovjekovna crkvice sv. Martina u Kotišini iznad Makarske, *Makarsko primorje*, 2: 113-128.
- Tomasović, M. (2007.), *Srednjovjekovni nadgrobni spomenici u Makarskom primorju*, Makarska, Gradski muzej Makarska.
- Tomić, R. (2006.), Slikar Filippo Naldi, *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 30: 163-183.
- Vidović, M. (1981.), *Nikola Bijanković – splitski kanonik i makarski biskup, 1645–1730*, Split, Crkva u svijetu.
- Zaradija Kiš, A. (2004.), *Sveti Martin. Kult sveca i njegova tradicija u Hrvatskoj*, Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku.
- Zaradija Kiš, A. (2005.), Sv. Martin iz likovnih predodžbi 15. stoljeća, *Hrvatska revija*, 4 (5): 128-134.
- Zaradija Kiš, A. (2010.), Mitološki prepleti. Od Epone do Martina, od Samaina do Martinja. U: S. Marjanić i I. Prica (ur.), *Mitski zbornik* (str. 201-220), Zagreb, Institut za etnologiju i folkloristiku, Hrvatsko etnološko društvo i Scarabeus.
- Zaradija Kiš, A. (2011.), Donje Selo u kontekstu europske tradicije sv. Martina, *Narodna umjetnost. Hrvatski časopis za etnologiju i folkloristiku* 48 (2): 165-191.
- Zaradija Kiš, A. (2012.), Tragovima sv. Martina po dubrovačkom kraju, *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenoga interdisciplinarnoga simpozija Hrvatska folklorna i etnografska baština u svjetlu dubrovačke, svjetske i turističke sadašnjosti*, (u tisku).
- Zlatović, S. (1889.), Kronika O. Pavla Šilobadovića o četovanju u Primorju (1662-86.), *Starine JAZU*, 21: 86-115.
- Žganec, V. (1983.), Banović Stipan. U: N. Kolumbić (ur.), *Hrvatski biografski leksikon 1* (str. 425-426), Zagreb, Jugoslavenski leksikografski zavod.

Kazivači:

- Marko Luketina (1954.)
Mirjana Mijačika rođ. Čović (1937.)
Josip Bepo Pivac (1928.)
Elvira Pivac-King (1935.)
Joško Pivac (1957.)
Smiljana Šunde (1947.)
Tekla Vodanović rođ. Gareljčić (1926.)

VI.

U ONO
VRIJEME OBRANE...

Jakša RAGUŽ

„U KONAVOSKIM BRDI-
MA“ – PRILOG POZNA-
VANJU RATNOG PUTA
156. MAKARSKO-VRGO-
RAČKE BRIGADE/DO-
MOBRANSKE PUKOV-
NIJE HV-a

Iako se kao datum osnutka 156. makarsko-vrgoračke brigade HV-a uzima 21. prosinca 1991., postrojbe iz kojih je proizašla ustrojene su još polovinom 1991. Krajem lipnja pri Policijskim postajama Makarska i Vrgorac nastaju postrojbe pričuvne policije. Početkom kolovoza 1991. u Makarskoj se formira 1. samostalna dragovoljačka bojna Zbora narodne garde (ZNG), sa zapovjednikom Slobodanom Nemčićem. Do 21. rujna 1991., kada je imenovano Zapovjedništvo obrane Općine Makarska, na čelu s kapetanom korvete Antom Urličem, ova postrojba je već imala oko 700 pripadnika. Zapovjedništvu obrane tada su podčinjene i druge obrambene postrojbe na Makarskom primorju. Istodobno u Vrgorcu nastaje dragovoljačka satnija sa stotinjak pripadnika. Prvo borbeno angažiranje makarskog ZNG-a bilo je u kolovozu 1991. u obrani Vrlike te 12. rujna u Baškom polju na zauzimanju objekta JNA. U tim akcijama do izražaja dolazi najveći problem obrambenih struktura – manjak oružja.¹ Stanje se popravilo u rujnu, kada snage obrane Makarske i Vrgorca, sudjelujući u operaciji „Zelena tabla“, u osvojenom skladištu JNA, Male bare, u Pločama zapljenuju prve veće količine oružja. Među ostalim, u Makarsku dopremaju i sredstva protuzračne obrane (PZO). S njima je 18. rujna 1991. ustrojena postrojba PZO-a, koja odmah pristupa obrani općine Makarska, točnije odašiljača na vrhu Biokova, Sveti Jure, koji zrakoplovi JNA od polovine rujna učestalo napadaju. Napadi na odašiljač nastavljeni su do kraja prosinca 1991. Prema izvješću načelnika PZO-a 156. brigade, u obrani odašiljača oborena su dva zrakoplova JNA. Položaji PZO-a bili su i na rubovima Makarske kako bi branili grad u

1 „Od prvih postrojbi do 156. pukovnije“, *Makarsko primorje* (Makarska) br. 1., 24. XII. 1994., 10, Intervju s Antom Urličem, prvim ratnim zapovjednikom 156. br. HV-a, u: *Makarsko primorje*, br. 224., 22. XII. 2006., 16-17.

Jakša RAGUŽ

„U Konavoskim brdima“ –
prilog poznavanju ratnog
puta 156. makarsko-vrgo-
račke brigade/domobran-
ske pukovnije HV-a

Slika 1.

Izvjeshće načelnika
PZO 156. br. HV-a

slučaju zračnog napada (Vuletić, 1996., 259-272). U rujnu nastaje i niz drugih postrojbi koje će kasnije činiti 156. brigadu.²

OBRANA DUBROVAČKOG PRIMORJA I DOLINE NERETVE

U drugoj polovini rujna dio makarskog ZNG-a odlazi u obranu Sinja. Početkom listopada počinje srpsko-crnogorska agresija na dubrovačko područje. Već 2. listopada dio makarskog ZNG-a odlazi u pomoć obrani Slanog i Čepikuća.³ Kritična situacija koja je nastala nakon pada Slanoga, 4. listopada, i odsijecanje Dubrovnika od ostatka Hrvatske, naveli su Glavni stožer HV-a i Zapovjedništvo

2 Intervju s Antom Urličem, u: *Makarsko primorje* br. 224., 22. XII. 2006., 16-17.

3 „Od prvih postrojbi do 156. pukovnije“, *Makarsko primorje*, br. 1., 24. XII. 1994., 10.

obrane sjeverne i srednje Dalmacije da zapovjede makarskoj bojnoj ZNG-a da se ubuduće isključivo angažira na obrani Dubrovačkog primorja i doline Neretve, tj. Južnog bojišta. Iako bez ratnog iskustva, snage buduće 156. brigade na čelu s prvim zapovjednikom, kapetanom korvete Antom Urličem, s drugim postrojbama pristiglim iz Dalmacije nastoje organizirati i učvrstiti obranu u zapadnom Dubrovačkom primorju, tj. na prostoru između Slanog, Stona i Neuma (Šimac, 2001., 120-139). U obrani Čepikuća, 23. studenog 1991., gine i pripadnik brigade **Mate Vlatić** (1952.).⁴ Tijekom borbi 8. listopada 1991. formira se 2. bojna ZNG-a Makarska, sa zapovjednikom Matkom Andrijaševićem.⁵ Glede nastanka 156. brigade, zamisao o formiranju brigade na razini općine Makarska prezentiralo je Zapovjedništvo općine nadležnim zapovjedništvima 10. prosinca 1991. Glavni stožer HV-a u odnosu na postojeće postrojbe, njihovu popunjenost i osposobljenost za djelovanje te stečeno ratno iskustvo prihvaća prijedlog, ali dopunjen tako da u brigadu uz makarske postrojbe uđe i bojna ZNG-a iz Vrgorca, i to kao 3. bojna, te da se oforme ostale pristožerne, prateće i specijalizirane postrojbe. Brigada je u trenutku osnivanja imala oko dvije tisuće vojnika.⁶

Slika 2.

Grb 156.
makarsko-vrgoračke
brigade HV-a

Nakon sklapanja „Sarajevskog primirja“ u siječnju 1992. privremeno se smanjuje intenzitet borbi u Dubrovačkom primorju, te je brigada angažirana na osiguranju zapadnog Dubrovačkog područja (Štedrica – Topolo). Od ožujka 1992. JNA ponovno vrši napadna djelovanja prema dolini Neretve, Pelješcu i zapadnom Dubrovačkom primorju. Stoga je cijela 156. brigada u ovom periodu angaži-

4 *Biokovski gardist* – glasilo 156. br. HV. Makarska – Vrgorac (Makarska) br. 3. iz 1992., 5.

5 „Od Štedrice do Konavala“, *Makarska rivijera* (Makarska) br. 336., 12. XI. 1993., 6.

6 *Biokovski gardist* br. 2. iz 1992., 1-2., i Intervju s A. Urličem, u: *Makarsko primorje* br. 224., 22. XII. 2006., 16-17.

Jakša RAGUŽ

„U Konavoskim brdima“ –
prilog poznavanju ratnog
puta 156. makarsko-vrgo-
račke brigade/domobran-
ske pukovnije HV-a

Slika 3.

„Biokovski gardist“ –
glasilo 156. br. HV. Prvi
broj je izašao u prosincu
1991., a posljednji, šesti,
u lipnju 1992. Glavni i
odgovorni urednik je bio
M. Braco Šarić

BIOKOVSKI GARDIST
GLASILO 156. BRIGADE HV MAKARSKA - VRGORAC - BR. 4

156. BRIG. — HAJDUK 1:1

**LIJEPA
NAŠA
HRVATSKA HIMNA**

BUDIMO KAO MRVI
U GRADNJI MRAVNIKA
DA NEMA VIŠEG I NIŽEG
DA NEMA SLABA I JAKA

BUDIMO RAVNOPRAVNI GOSTI NA PIRU
POD SVJETLOM IDEALA

T I N

Prva satelija Prve bojne — zna se!

OTAC DOMOVINE

DAROVATELJI
IZ NJEMAČKE

**BIOKOVO
TVRĐAVA**

IZDANJE 1991. ZAGREB

rana na obrani Metkovića i doline Neretve.⁷ U travnju je 156. brigada pomagala HVO-u u obrani Čapljine (Vuletić, 1996., 268-269), dok je njena 3. vrgoračka bojna branila sjever općine Neum.⁸ Zajedno s ostalim postrojbama HV-a Taktička grupa 156. brigade u svibnju 1992. sudjelovala je u oslobađanju Dubrovačkog primorja i u deblokadi Dubrovnika, a u lipnju i u operaciji „Čagalj“, kojom je oslobođen velik dio jugoistočne Hercegovine (Bobetko, 1996., 294-300; Jelić, 2005., 235-245). Na osnovi zapovijedi o demobilizaciji dijela pričuvnog sastava HV-a koju je 18. lipnja 1992. izdao predsjednik Tuđman, krajem lipnja

7 Središnji vojni arhiv Ministarstva obrane Republike Hrvatske (dalje SVAMORH). Fond Zapovjedništvo Južnog bojišta (dalje FZJB). Registrator (dalje R.). 32/92. Spis 43. Zapovijed Zapovjedništva Sektora Dubrovnik za akciju „Neretva“. Ur.br: 721/91., od 15. III. 1992.

8 Biokovski gardist – glasilo 156. br. HV. Makarska – Vrgorac br. 5. iz 1992., 4.

je demobilizirana gotovo cijela 156. brigada, osim stotinjak vojnika koji su ostali u Taktičkoj grupi 156⁹ (Barbieri, 1996., 99). Oni su od 22. srpnja do 15. rujna 1991., zajedno s drugim postrojbama HV-a, bili angažirani u napadnoj operaciji „Oslobođena zemlja“, u zaleđu Dubrovnika. Cilj operacije bio je potisnuti Hercegovački korpus Vojske Republike Srpske (VRS) što dalje od dubrovačke rivijere i time prekinuti svakodnevne topničke napade.¹⁰

OSLOBOĐENJE KONAVALA

Polovinom listopada 1992. Zapovjedništvo Južnog bojišta HV-a vršilo je pripreme za oslobođenje Konavala. Iako se, sukladno Ženevskom sporazumu, Podgorički korpus Vojske Jugoslavije povukao iz Konavala, iz Trebinja je ušao Hercegovački korpus VRS. Stoga je bilo potrebno provesti napadnu operaciju kako bi se krajnji jug Hrvatske oslobodio. U planove za tu napadnu operaciju Zapovjedništvo je uključilo desetine postrojbi, pa i 156. brigadu. Zadaća 156. brigade bila je da po prebacivanju u Konavle slijedi 1. brigadu ZNG-a, „Tigrove“, i satniju „Konavle“ 163. brigade Dubrovnik, na pravcu Uskoplje – Brotnice – Stravča. Nakon što one oslobode zapadni dio Konavoskih brda (kako se naziva prostor sjeverozapadnih padina planine Sniježnice i dio gorskog platoa koji se veže na te padine), 156. brigada trebala je ući u taj prostor, zaposjesti dominantne visove i organizirati obranu u zoni – granica lijevo; Žiča tt. 726 (uklj.) – Debeli vrh tt. 646 (uklj.), granica desno Goliš tt. 995 (uklj.) – selo Kuna (isklj.) s prednjim krajem na crti Žiča tt. 726 – M. Prijedor tt. 637 – Čeroštica – Oštra glava tt. 571 – Duštica tt. 758 – Gomilica – Ricko brdo tt. 705 – Orlovići tt. 901 – Božurski vrh tt. 976 – Goliš tt. 995. Obranu je trebala organizirati osloncem na dominantne visove, a kontrolu međuprostora osigurati zaprečavanjem, patrolama, zasjedama i sustavom vatre. Kao zapovjedno mjesto određeno je selo Stravča. Pojednostavljeno, zadaća 156. brigade bila je preuzeti obranu hrvatske državne granice s BiH u zapadnom dijelu Konavoskih brda.¹¹ Uslijedila je mobilizacija i ustrojavanje

9 SVAMORH. FZJB. R. 30/92. Spis 178. Izvod iz zapovijedi MORH-a o ukidanju i demobilizaciji dijela pričuvnog sastava HV-a. Kl: SP 801-02/92-01/01. Ur.br: str. pov. 512-06-02-92-292.

10 Muzej suvremene povijesti Dubrovnik – prezentacija operacije „Oslobođena zemlja“.

11 SVAMORH. FZJB. R. 19/92. Spis 7. Zapovijed Zapovjedništva Južnog bojišta za napadno djelovanje. Kl: 8/92-01/300. Ur.br: 1080-01-01-92-1., od 14. X. 1992.

156. brigade po novoj formaciji, i to s novim zapovjednikom, Marileom Staničićem, i načelnikom stožera brigade, Tončijem Mendešom (Barbieri, 1996., 99). Nakon što su „Tigrovi“ i satnija „Konavle“ oslobodili zapadni dio Konavoskih brda i VRS potisnuli preko granice, u taj prostor je 23. listopada, *via* Čilipi, uvedena 156. brigada, sa zadatkom da odmah pristupi čišćenju terena šireg rajona Stravče u smjeru sela Kuna i državne granice te formira liniju obrane.¹² Brigada je tijekom 23. i 24. listopada uspješno zaposjedala oslobođeni teritorij te organizirala obranu državne granice na potezu Žiča (1 km sjeverno od Stravče) do sela Kuna, gdje se povezala s 1. domobranskom bojnom „Dubrovnik“, zapovjednika Marka Mujana koja je do 24. listopada oslobodila sektor Kune i također pristupila organiziranju obrane na državnoj granici. Dana 24. listopada na bojišnici gornjih Konavala bilo je ovakvo stanje:

– 1. brigada ZNG-a je glavnim snagama ovladala smjerom Glavska – Rupni Do. Na dostignutoj crti ostala je u napadnom borbenom poretku

– snage 156. brigade i 1. domobranske bojne „Dubrovnik“ zaposjele su zadanu crtu i organizirale obranu na državnoj granici na potezu od visa Žiča (1 km sjeverno od sela Stravča) do visa Kunka (3,5 km sjeverno od sela Dubravka), dužine 11 km.¹³

Iako potisnut s hrvatskog državnog teritorija, Hercegovački korpus je i 24. listopada bombardirao Konavle, pa i prostor na kojem je bila 156. brigada.¹⁴ Tek u večernjim satima 25. listopada 1992., a nakon što je HV potukao Hercegovački korpus i potisnuo ga na prilaze Trebinju, na svim dijelovima konavoske bojišnice nastupilo je zatišje.¹⁵ Stoga je Zapovjedništvo Južnog bojišta službeno objavilo da je HV oslobodio Konavle od Hercegovačkog korpusa VRS.¹⁶ Ni idućih dana nije bilo većih sukoba, već samo puškaranja, pa je HV pristupio stabiliziranju crte obrane.¹⁷ Povlačenjem Podgoričkog korpusa u Crnu Goru i

12 SVAMORH. Fond Glavni stožer Hrvatske vojske (dalje **GSHV**). Herbarij – Izvješća COR od 13. X. do 25. X. – Izvješće Zapovjedništva Južnog vojišta GSHV-u od 23. X. 1992.

13 SVAMORH. Fond GSHV. Herbarij – Izvješća COR od 13. X. do 25. X. – Redovno dnevno izvješće Zapovjedništva Južnog vojišta GSHV-u. Kl: 81/92-02/112. Ur.br: 1080-04-12-92-1., od 24. X. 1992.

14 „Okamenjeni pakao“, *Slobodna Dalmacija* (Split) br. 15051., 26. X. 1992., 20.

15 SVAMORH. FZJB. R. 69/92. Ratni dnevnik Zapovjedništva Južnog bojišta za 25. X. 1992.

16 „Četnici protjerani s konavoskih brda“, *Slobodna Dalmacija* br. 15051., 26. X. 1992., 40.

17 SVAMORH. FZJB. R. 19/92. Spisi 25 i 26. Dnevno izvješće Zapovjed-

potiskivanjem Hercegovačkog korpusa prema Trebinju okončan je niz oslobodilačkih akcija HV-a na krajnjem jugu Hrvatske, u kojima je od 27. travnja do 26. listopada 1992. oslobođeno 1210 km² površine, 1080 km² morskog prostora, što je iznosilo 2300 km² dotad okupiranog zemljišta i morske površine.¹⁸

Po oslobodjenju raspored HV-a na bojišnici Konavoskih brda bio je sljedeći:

– 1. brigada ZNG-a bila je u zoni: granica desno: Kameni do (isk.) – Žiča (isk.) – selo Brotnice (isk.), granica lijevo: Baonine (uklj.) – Timor tt. 560 (isk.) – Obješenjak (uklj.). Obranu su činile snage jedne bojne ojačane satnijom tenkova, uz topničku potporu na pravcu: selo Glavska – selo Poljice – selo Zganjevo i selo Glavska – selo Slivnica – selo Orašje. U pripravi se nalazila još jedna bojna ove brigade

– 156. brigada bila je na crti: Žiča tt. 726 – M. Prijevor tt. 637 – Čerostica – Oštra glava tt. 571 – Duštica tt. 758 – Gomilica – Ricko brdo tt. 705 – Orlović tt. 901 te uključno desno Božurni vrh tt. 976. Poziciju Goliš tt. 995 156. brigada je predala bojni domobrana prema zapovijedi IZM-a Cavtat. Zapovjedno mjesto 156. brigade bilo je u selu Obod, a IZM-a 156. brigade i zapovjedno mjesto bojne ove brigade u selu Stravča

– 1. domobranska bojna „Dubrovnik“ bila je na crti: Goliš tt 995 – Bakolja tt 688 – k. 676 – kota 740 – prostor V. Orah. Zapovjedno mjesto bojne bilo je u selu Kuna.¹⁹

Iako potučen, Hercegovački korpus VRS i dalje je bio prijetnja, povremeno tukući topništvom položaje HV-a u pograničju.²⁰ Najteži napad VRS na Konavle, izvršen dalekometnim topništvom, zbio se 8. studenog 1992. Tijekom jutra prvo su napadnuti i položaji 156. brigade u području Stravče, potom je tučen rajon Cavtat – Obod – Gradina te Gruda. Napad na položaje 156. brigade i Cavtat ponovljen je poslijepodne. Posljedica je bila velik broj stradalih.

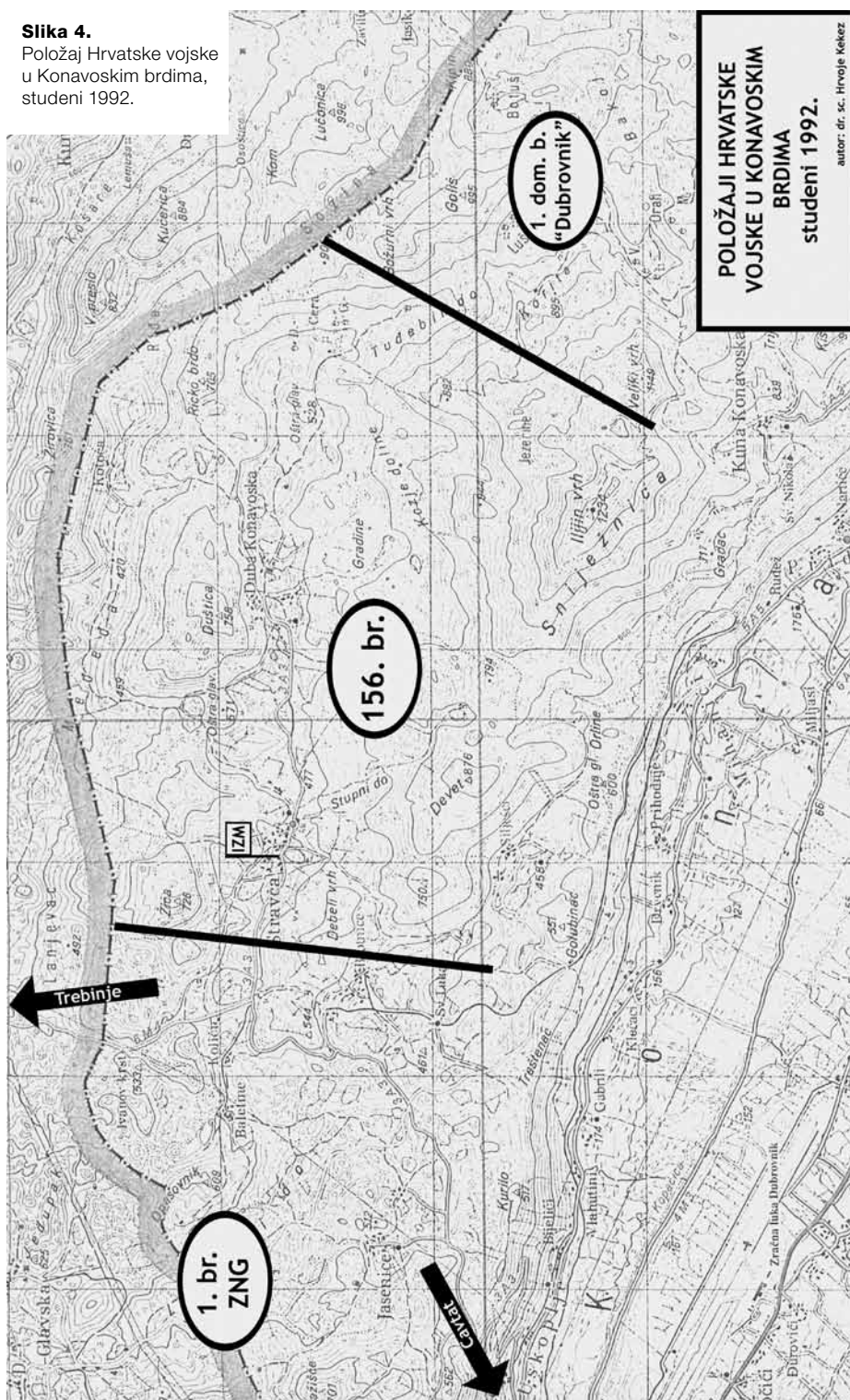
ništva 163. br. za 26. X. 1992. Kl: 81/92-02-31/6. Ur.br: 3102-01-92-1., od 26. X. 1992. Dnevno izvješće Zapovjedništva 163. br. za 27. X. 1992. Kl: 81/92-02-31/7. Ur.br: 3102-01-92-1., od 27. X. 1992.

18 Govor generala Janka Bobetka na smotri HV-a u Dubrovniku 29. X. 1992., *Slobodna Dalmacija* br. 15055., 30. X. 1992., 4.

19 SVAMORH. FZJB. R. 20/92. Spis 2. Zapovijed Zapovjedništva Južnog vojišta za stabiliziranje obrane – Izvod. Kl: 8/92-01/332. Ur.br: 1080-01-01-92-1., od 26. X. 1992.

20 SVAMORH. FZJB. R. 60/92. Spis 8. Izvješće CED Split od 5. XI. 1992. i Reg. 69/92. Ratni dnevnik Zapovjedništva Južnog bojišta za 27. X., 1., 4. i 5. XI. 1992.

Položaj Hrvatske vojske
u Konavoskim brdima,
studeni 1992.

autor: dr. sc. Hrvoje Kekez

Tijekom jutarnjeg napada kod Stravče su u minsko polje upali pripadnici izviđačkog voda 156. brigade, „Mufloni“, te je **Igor Juraković** (1960.) iz Živogošća poginuo, a zapovjednik voda, **Bećir Sulejmani**, ranjen. U Cavtatu su od udara projektila poginule dvije civilne osobe.²¹ Sutradan, 9. studenog, srpsko topništvo opet je ispalilo više dalekometnih granata na pogranični pojas Konavala i Cavtata.²² Zapovjedništvo Južnog bojišta procjenjivalo je kako bi novi položaji HV-a osim topništvom mogli biti ugroženi i manjim pješačkim napadima te ubacivanjem izviđačko-diverzantskih grupa radi destabiliziranja obrane i stvaranja uvjeta za protuudar i vraćanje izgubljenog područja. Stoga je postrojbama HV-a zapovjedbano poduzimanje mjera za ubrzano konsolidiranje obrane na dostignutim crtama. Uz to je postojeći sustav obrane trebalo dograditi. Glede prostora Konavoskih brda, 156. brigada i njezini lijevi i desni susjedi – „Tigrovi“ i dubrovački domobrani, trebali su organizirati sustav vatre te uz utvrđivanje i zaprečavanje prijeći u obranu. Trebali su zaposjesti planinske masive, uvezati ih u kružnu obranu u obliku čvorova i otpornih točaka. Međuprostor se trebao kontrolirati motrenjem, patrolama i zasjedama. U postrojbama je trebalo oformiti interventne grupe.²³ Postrojbama je zapovjedbano da uz bojišnicu s Hercegovačkim korpusom oforme motrilačke postaje.²⁴

U Cavtatu je 24. listopada formirano Istaknuto zapovjedno mjesto Južnog bojišta (IZM JB), koje je postalo nadređeno i 156. brigadi. Zadaća IZM-a bila je konsolidiranje obrane Konavala, praćenje aktivnosti i koordinacija djelovanja oružanih postrojbi na ovom području (1. br. ZNG-a, 156. br. HV-a, 1. bojne domobrana, satnije „Konavle“ i policijskog odreda), organiziranje suradnje HV-a i civilnih vlasti, održavanje reda i sigurnosti te logistička potpora HV-u. Prvi zapovjednik bio je kapetan

- 21 SVAMORH. FZJB. R. 36/92. i Reg. 55/92., Spisi 149 i 71. Dnevno izvješće Zapovjedništva Južnog vojišta. Kl: 81/92-02/113. Ur.br: 1080-01-02-92-1., od 8. XI. 1992. i Dnevno izvješće IZM Cavtat od 8. XI. 1992., R. 60/92., Spis 14. Sl. zabilježka Službe sigurnosti Zapovjedništva 156. br., od 8. XI. 1992.
- 22 SVAMORH. FZJB. R. 60/92. Spis 21. Obavještajno izvješće CED Split od 10. XI. 1992.
- 23 SVAMORH. FZJB. R. 20/92. Spisi 2, 4. Zapovijed Zapovjedništva Južnog vojišta za stabiliziranje obrane – Izvod. Kl: 8/92-01/332. Ur.br: 1080-01-01-92-1., od 26. X. 1992., Zapovijed Zapovjedništva Južnog vojišta za primopredaju zone odgovornosti i organiziranje obrane u primljenoj zoni. Kl: 8/92-01/338. Ur.br: 1080-01-01-92-1., od 5. XI. 1992.
- 24 SVAMORH. Fond 1. gardijske brigade ZNG. R. 41/92. Zapovijed Zapovjedništva Južnog vojišta o uspostavi stalnih motrilačkih postaja. Kl: 8/92-01/368. Ur.br: 1080-01-01-92-1.

bojnog broda, Augustin Kontrec. Naknadno je zapovjednikom IZM-a „Cavtat“ postao pukovnik Eduard Butjer.²⁵ Jedan od prvih poteza IZM-a „Cavtat“ proveden u zoni odgovornosti 156. brigade bilo je angažiranje splitske 40. inženjerijske bojne na osiguranju crte bojišta, i to probijanjem nove ceste na smjeru Duba – Cera – Kuna, izradu karaula i drugih objekata za zaprečivanje bojišnice i osiguranje državne granice u Konavoskim brdima. Naime, HV je na teškom terenu Konavoskih brda morao izgraditi niz objekata i prometnica.²⁶

DRUGO SARAJEVSKO PRIMIRJE

Studen 1992. doveo je hrvatske i srpske snage na Južnom bojištu i Bosanskoj Posavini u pat poziciju. Hrvatske snage su postigle uspjeh na jugu, a srpske u Posavini. U tim okolnostima, uz posredovanje generala Phillippa Morillona, u Glavnom stožeru UNPROFOR-a u Sarajevu 26. studenog susreli su se general Janko Bobetko, tada već kao načelnik Glavnog stožera HV-a i general Ratko Mladić, zapovjednik VRS. Nakon pregovora, tijekom kojih je hrvatska strana tražila prekid napada na dubrovačku rivijeru i brodsko-županijsku Posavinu iz BiH, Bobetko i Mladić su, uz posredovanje Morillona, postigli Sporazum o prekidu sukoba između HV-a i VRS, koji je 27. studenog službeno potpisan. Njime je primirje trebalo stupiti na snagu 29. studenog.²⁷ Time je službeno okončan sukob srpskih i hrvatskih snaga na Južnom bojištu. Iako su idućih godina vođeni sukobi nižeg intenziteta, tada uspostavljena crta razdvajanja održala se do kraja rata.

U trenutku zaključivanja primirja dužina Južnog bojišta iznosila je 135 km. Na sjevernom sektoru, od Stoca do sela Velja Međa u Popovu polju, položaje je držao HVO. Dalje k jugoistoku, do konavoskog sela Dubravka, položaje je držalo 15 postrojbi HV-a. Područje uz granicu s Crnom Gorom do Prevlake nadzirala je hrvatska polici-

25 SVAMORH. FZJB. R. 20/92. Spis 1. Zapovijed Zapovjedništva Južnog vojišta o formiranju i ustrojavanju IZM JV „Konavle“. Kl: 8/92-01/330. Ur.br: 1080-01-01-92-1., od 24. X. 1992.

26 SVAMORH. FZJB. R. 54/92. Spisi 230. i 267. Dnevna izvješća 40. inž. bojne za dane 26. i 31. X. 1992. Kl: 8/92-01/1. Ur.br: 1086-01-01-92-1. i Kl: 81/92-01/2. Ur.br: 1086-01-01-92-6. R. 55/92. Spisi 13. i 35. Dnevna izvješće 40. inž. bojne za dane 2. i 4. XI. 1992. Kl: 81/92-01/2. Ur.br: 1086-01-01-92-8. i Kl: 81/92-01/2. Ur.br: 1086-01-01-92-12.

27 Izjava generala J. Bobetka o pregovorima u Sarajevu, u: *Slobodna Dalmacija* br. 15083., 28. XI. 1992., 12. i Priopćenje za javnost Ministarstva vanjskih poslova RH od 1. XII. 1992., u: *Slobodna Dalmacija* br. 15087., 2. XII. 1992., 6.

ja.²⁸ Po odlasku generala Janka Bobetka u Glavni stožer, zapovjednikom Zapovjedništva Južnog bojišta 26. prosinca 1992. imenovan je general-bojnik Nojko Marinović.²⁹

Odmah po sklapanju primirja počele su pripreme za izvlačenje većine od 15 prisutnih postrojbi u druge dijelove Hrvatske, što je realizirano do kraja 1992. godine. Još 14. studenog u Zagreb je otišla jedna bojna 1. brigade ZNG-a (Dragović, 2003., 232-247). Prvi veći kontingenti koji su napustili Južno bojište bili su iz Operativne zone Zagreb.³⁰ Od postrojbi koje su branile Konavoska brda, 12. prosinca se povukao dio 1. brigade ZNG-a (Dragović, 2003., 246, 252). Ona je dotad držala zonu odgovornosti lijevo od 156. brigade (krajnji lijevi tt Crna Gora, krajnji desni tt 599), gdje je uredila i dobro utvrdila 11 položaja te postavila brojna minska polja.³¹ Izvlačeći se iz Konavala, „Tigrovi“ su svoj vatreni položaj s tri haubice u Jasenici predali 163. brigadi HV-a.³² Na sjeverozapadnom rubu Konavoskih brda ostala je samo 1. bojna „Tigrova“, koja je te položaje držala do sredine 1993., kad se vraća u Zagreb (Dragović, 2003., 247). Novi zapovjednik Marinović i njegovo Zapovjedništvo nisu odobravali odlazak postrojbi. Procjena Zapovjedništva Južnog bojišta bila je da se, s obzirom na vojno-političku situaciju u istočnoj Hercegovini, gdje političko i vojno srpsko vodstvo nije odustalo od teritorija izgubljenog 1992. godine, „bez izuzetno velikog rizika ne mogu smanjivati pješništvo, topništvo i inženjerija koji su angažirani na Južnom bojištu“. Zapovjedništvo je ocijenilo da su na Južnom bojištu mogući pješačko-tenkovski napadi Hercegovačkog korpusa iz osam smjerova, od čega su dva bila u zapadnim Konavoskim brdima: a) Mokro polje – s. Poljice – s. Zvekovica i b) Slivnica – Glavska (nemoguća uporaba tenkova) te da bi prodor na svakom od pravaca doveo do presijecanja bojišnice, izravnog izbijanja VRS na obalu i ugrožavanja Dubrovnika. Stoga je

28 SVAMORH. FZJB. R. 36/92. Spis 154. Izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta o stanju na Južnom bojištu. Kl: 81/92-02/115. Ur.br: 1080-01-01-92-1., od 26. XI. 1992.

29 Odluka predsjednika RH o razriješenjima i imenovanjima časnika HV-a, *Hrvatski vojnik* (Zagreb) br. 27., 18. XII. 1992., 5.

30 SVAMORH. FZJB. R. 61/92. Spis 1. Zamolba Zapovjedništva OZ Zgb zapovjedniku Južnog sektora za povlačenje postrojbi OZ Zgb u matične garnizone. Kl: 8/92-01/07. Ur.br: 1075-07/92-7078., 2. XII. 1992.

31 SVAMORH. FZJB. R. 60/92. Spis 132. Redovno izvješće Zapovjedništva 1. br. ZNG. Ur.br: 1111-92., od 30. XI. 1992. R. 56/92. Spis 53. Redovno izvješće Zapovjedništva 1. br. ZNG. Ur.br: 1111-660/92., od 10. XII. 1992.

32 SVAMORH. FZJB. R. 33/92. Spis 344. Zapovijed Zapovjedništva Južnog bojišta o preraspodjeli topničkih oruđa. Kl: 213-01/92-01/245. Ur.br: 1080-01-01-92-1., od 10. XII. 1992.

Zapovjedništvo Južnog bojišta planiralo obranu bojišta ustrojiti u tri cjeline. Jednu od te tri cjeline, istočnu, činila su Konavoska brda, koju su trebale braniti ove snage: 1. brigada ZNG-a, ekvivalent jedne bojne u zahvatu pravca Poljice – Jasenice i Slivnica – Glavska, 156. brigada na smjeru Žiča – Goliša, 1. bojna domobrana od Goliša do Konaka, i satnija Konavle u zahvatu pravca od s. Grab do s. Dubravka. Zapovijedanje, kontrolu i interventne mjere trebao je vršiti IZM JV „Cavtat“. Vatrene potporu, osim sredstava postrojbi, izvodile bi i bitnice topova 130 mm (JV), bitnica haubica 122 mm „Gvozdike“ (1. br. ZNG-a), vod haubica 122 mm D-38 (1. br. ZNG-a), vod ZIS 2x76 mm (156. br. HV-a), obalna artiljerijska baterija 85 mm „Suvarevina“, 7 tenkova (2 na pravcu Ivanov križ – Poljice, 2 Jesenice – Glavska, 2 u rajonu Čilipi i 1 na pravcu Dubravka – Grab). U pričuvi bi bila jedna bojna s 2 tenka iz sastava 1. br. ZNG-a, pripravnici za intervenciju.³³

RASPORED SNAGA HV-a U KONAFLIMA 1992./1993.

Odlaskom većine postrojbi „Tigrova“, 156. brigada postaje brojčano najjača postrojba HV-a angažirana na obrani Konavala. Nakon što je 23. listopada ušla u Konavle i sudjelovala u čišćenju pograničja, 156. brigada je po zapovijedi Zapovjedništva Južnog bojišta organizirala obranu na pograničnim brdima iznad Stravče i Dube, na crti Žiča tt. 726 – M. Prijedor tt. 637 – Čerostica – Oštra glava tt. 571 – Duštica tt. 758 – Gomilica – Ricko brdo tt. 705 – Orlović tt. 901., te uključno desno Božurni vrh tt. 976. Pozicija Goliš tt. 995 je predana 1. domobranskoj bojni. Zapovjedno mjesto 156. brigade bilo je u selu Obod, a IZM-a 156. brigade i Zapovjedno mjesto bojne u Stravči. Zadaća joj je bila čuvanje dostignutih položaja te kontrola terena. Prostor koji je držala 156. brigada činio je vrlo težak brdski teren. Unatoč tome brigada je u zimskim mjesecima uspjela izgraditi dobre borbene položaje i zakloništa, barake, PZO položaje, sustav veza, te ih kvalitetno utvrdila i opremila opremom i oružjem. U tome su joj pomogli splitski ‘inženjeri’, koji su kroz nepristupačan krš malo-pomalo probijali put, te mještani, koji su bili vodiči i pratitelji mazgi koje su prenosile građevinski materijal, namoržanje i hranu na položaje. Glede ljudstva, na prednjoj crti 156. brigada je stalno imala po 65 ljudi i otprilike još toliko u rezervi. Ljudstvo je uz čuvanje položaja izvršavalo

33 SVAMORH. FZJB. R. 36/92. Spis 154. Izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta o stanju na Južnom bojištu. Kl: 81/92-02/115. Ur.br: 1080-01-01-92-1., od 26. XI. 1992.

zadaće patrole, straže i zasjeda. Formirana je i interventna grupa od 25 boraca te smještena po selima Stravča i Duba. Kao sredstva potpore imala je bateriju MB 120 mm, vod 82 mm i vod topova M42 76 mm (ZIS). Postavljeno je i više protupješačkih minskih polja. Glavna promatračnica 156. brigade bila je na brdu Žiča, odakle se pružao dobar pogled na Trebinje, dok je na Rickom brdu, uz makarske pješake, bila i promatračnica Obalske topničke bitnice.³⁴ U prosincu 1992. na bojištu je bilo angažirano 746 pripadnika 156. brigade.³⁵

Istočno od 156. brigade bili su položaji 1. domobranske bojne „Dubrovnik“. Bojna je preuzela obranu – streljački položaji 995 „Goliš“, 688 „Bakoja“, k. 676, kota 740 te prostor V. Orah, gdje je izgrađena baza za smještaj ljudstva. Sjedište Zapovjedništva bojne i jednog manjeg dijela postrojbe bilo je u selu Kuna, a ostatak u bazi u Orahu. Položaji bojne uglavnom su bili na državnoj granici, neposredno ispod srpskih položaja.³⁶

U nastavku bojišnice, iznad sela Dubravke te uz tromeđu s BiH i Crnom Gorom, položaje je držala Borbena grupa „Konavle“, formirana 11. prosinca 1992. po zapovijedi Zapovjedništva Južnog bojišta. Osnovu joj je činila samostalna satnija „Konavle“. Grupa je bila izravno podređena IZM-u Južnog sektora „Cavtat“. Desno od nje osiguranje državne granice s Crnom Gorom vršio je Odred policije „Dubrovnik“. ³⁷ Naknadnim preustrojem Borbena grupa „Konavle“ postala je 3. bojna 163. brigade, poznata i kao Konavoska bojna.³⁸

Radi bolje koordinacije postrojbi koje su branile Konavle, u prosincu 1992. IZM JV-a „Cavtat“ preustrojena je u „Operativnu skupina (OS) Cavtat“, kojom je isprva

34 SVAMORH. FZJB. R. 60/92. Spis 130. i R. 56/92. Spisi 42., 83., 120, 135. Redovno izvješće Zapovjedništva 156. br. Br: 33-2/92., od 30. XI. 1992., Izvješće Zapovjedništva 156. br. o osiguranju prednje crte obrane. Ur.br: 35-1/92., od 8. XII. 1992. Redovno izvješće Zapovjedništva 156. br. Kl: 035-01/92-01/448-01. Br: 3036-01-92-01., od 15. XII. 1992. Redovno izvješće Zapovjedništva 156. br. Ur.br: 69-1/92., od 21. XII. 1992. Izvješće Zapovjedništva 156. br. Br: 76-1/92., od 23. XII. 1992.

35 SVAMORH. FZJB. R. 56/92. Spis 89. Izvješće Zapovjedništva 156. br. o broju angažiranih pripadnika br. na JV. Br: 11/326-92., od 15. XII. 1992.

36 SVAMORH. FZJB. R. 60/92. Spis 131. Redovno izvješće Zapovjedništva Prve domobranske bojne. Kl: 8/92-01/1. Ur.br: 8302-01-92-1., od 30. XI. 1992.

37 SVAMORH. FZJB. R. 33/92 Spis 348. Zapovijed Zapovjedništva Južnog sektora o formiranju BG „Konavle“. Kl: 8/92-01/379. Ur.br: 1080-01-01-92-1., od 11. XII. 1992. R. 56/92. Spis 88. Izvješće BG Konavle od 15. XII. 1992.

38 „Kad bi i mir bio uru duži...“, *Dubrovački Vjesnik* (Dubrovnik), br. 2201., 3. IV. 1993., 10.

rukovodio pukovnik Eduard Butjer. Zona odgovornosti OS-a bila je od sela Rupni na rubu zapadnih Konavoskih brda do Prevlake. OS je djelovala do sredine 1993. (Dragović, 2003., 247). Kao zapovjednik najveće postrojbe HV-a u Konavlima – 156. brigade, kapetan korvete Marileo Staničić je 29. prosinca 1992. imenovan zapovjednikom OS-a „Cavtat“. Uslijedila je promjena u 156. brigadi: zapovjednik je postao pukovnik Tonči Mendeš, a načelnik stožera brigade Mladen Jelavić.³⁹ Nakon sklapanja „drugog“ Sarajevskog primirja HV je dodatno zapriječio i utvrdio prvu liniju: Velja Međa – Dvrsnica – Zavala – Lisnik – Kopilje brdo – Ovča – Glavica – Orah – Klepetnik – Tresibrad – Gradina – Krvava glava – Vitov koš – Srnjak – Ivanov križ – državna granica.⁴⁰ Uzduž cijelog sjevernog oboda Sniježnice te po visovima sve do najvišeg vrha planine – sv. Ilije – izgrađen je sustav bunkera koji su trebali trajno zaštititi Konavle od napada iz Hercegovine.⁴¹ Zapadno od Konavoskih brda bili su položaji dubrovačke 163. brigade, koja je na glavnom smjeru prema Trebinju pripremila zarušavanje pravca Ivanica – Trebinje te drugih sporednih prometnica. Postavljene su protutenkovske zapreke i protupješačka minska polja.⁴² Do kraja godine je na visovima iznad Konavala, Župe dubrovačke i Dubrovnika nastala čvrsta linija obrane, koju VRS do kraja rata nije uspjela ugroziti. O njezinoj jačini svjedoči i broj od 36 tenkova, od čega čak 8 u Konavlima (svi dobiveni od 1. brigade ZNG-a) – prema s. Poljice; dva T-55 kod Ivanova križa, dva T-55 na smjeru Glavska – Rupni do, zatim dva T-55 kod Čilipa, jedan T-55 u pričuvi i jedan T-55 u sastavu Borbene grupe „Konavle“ u kanjonu Prapratno kod sela Dubravka.⁴³ I postrojbe VRS su u prosincu 1992. na prilazima Trebinju utvrđivale položaje.⁴⁴

39 SVAMORH. FZJB. R. 61/92. Spis 97. Izvješće o primopredaji mjesta zapovjednika IZM Cavtat od 29. XII. 1992. i Barbieri, 99.

40 SVAMORH. FZJB. R. 36/92. Spis 156. Redovno dnevno izvješće Zapovjedništva Južnog sektora OZ Split. Kl: 81/92-02/116. Ur.br: 1080-92-1., od 28. XI. 1992.

41 „Jeepovima u lov na plavog leptira“, *Slobodna Dalmacija*, 28. VII. 2002.

42 SVAMORH. FZJB. R. 60/92. Spis 129. Izvješće Zapovjedništva 163. br. Kl: 8/92-01/370-270. Ur.br: 3102-02-92-2., od 30. XI. 1992., R. 55/92. Spis 178. Dnevno izvješće Zapovjedništva 163. br. 27. XI. 1992.

43 SVAMORH. FZJB. R. 36/92. Spis 173. Pregled rasporeda tenkova Zapovjedništva Južnog sektora. Kl: 81/92-02/130. Ur.br: 1080-01/10-92-1., od 13. XII. 1992.

44 SVAMORH. FZJB. R. 61/92. Spisi 57, 64, 65. Obavještajna izvješća 163. br. HV-a od 15. 16. i 17. XII. 1992., Kl: 81/92-02-27/01. Ur.br: 3102-02-06-92-1. Kl: 81/92-02-27/02. Ur.br: 3102-02-06-92-1. Kl: 81/92-02-27/03. Ur.br: 3102-02-06-92-1.

Od kraja studenog 1992. pa nadalje nije bilo većih sukoba između srpskih i hrvatskih postrojbi, no zato je na granici između Konavala i istočne Hercegovine vođen „mali rat“; svakodnevna pucnjava iz pješačkog oružja i povremena ispaljenja minobacačkih, topničkih i tenkovskih projektila i sl. U sektoru Konavala najčešće se pucalo s Repne glave (tt. 934) prema Dubi, ka Glavskoj, te sa Kruševice (tt. 1045) po Prapratnom. U svakodnevnim napadima bilo je i stradalih vojnika HV-a.⁴⁵ U tom „malom ratu“ posebice su na udaru bili položaji 156. brigade u Konavoskim brdima, i gdje je 15. siječnja 1993. na zadatku stradala grupa vojnika ove brigade: časnik **Sretan Staničić** (1961.) iz Basta je poginuo, dok su vojnici **Jozo Zubonja** i **Ante Roso** ranjeni.⁴⁶ Tijekom 1993. godine poginula su još dva pripadnika 156. brigade: **Ante Ujević** (1954.) poginuo je 16. svibnja 1993., a **Stanko Blagojević** (1971.) 17. svibnja 1993.⁴⁷

Prema dostupnim arhivskim izvorima, nažalost samo s hrvatske strane, čini se da su primirje uglavnom kršili srpski vojnici, što se može objasniti time da su porazi na hercegovačko-dubrovačkom bojištu, gubitak teritorija i brojnog ljudstva izazvali u srpskih vojnika bijes i frustriranost, i to su iskaljivali kroz kršenje primirja.⁴⁸ Nakon što su na Badnji dan minobacačima tukli položaje HV-a te iz Flaka ranili vojnika 163. brigade, Zapovjedništvo Južnog sektora HV-a je preko misije Europske zajednice (EZ), koja je bila veza između Trebinja i Dubrovnika, uputilo Hercegovačkom korpusu prijetnju da će „uzvratiti istom mjerom“.⁴⁹ Opomenu su promatrači EZ-a prenijeli

45 SVAMORH. FZJB. R. 36/92. Spisi 164, 167, 168, 174, 175, 176, 177, 187. Tjedno izvješće Zapovjedništva Južnog sektora. Kl: 81/92-02/121. Ur.br: 1080-04-92-1., od 4. XII. 1992., Redovno dn. izvješće Zapovjedništva Južnog sektora. Kl: 81/92-02/124. Ur.br: 1080-04-92-1., od 7. XII. 1992., Redovno dn. izvješće Zapovjedništva Južnog sektora. Kl: 81/92-02/125. Ur.br: 1080-04-92-1., od 8. XII. 1992., Redovno izvješće Zapovjedništva Južnog sektora. Kl: 81/92-02/131. Ur.br: 1080-04-92-1., od 14. XII. 1992. Dnevno izvješće Zapovjedništva Južnog sektora. Kl: 81/92-02/132. Ur.br: 1080-04-92-1., od 15. XII. 1992., Dnevno izvješće Zapovjedništva Južnog sektora. Kl: 81/92-02/133. Ur.br: 1080-04-92-1., od 16. XII. 1992., Dnevno izvješće Zapovjedništva Južnog sektora. Kl: 81/92-02/134. Ur.br: 1080-04-92-1., od 17. XII. 1992., Dnevno izvješće Zapovjedništva Južnog sektora. Kl: 81/92-02/144. Ur.br: 1080-04-92-1., od 25. XII. 1992.

46 „Pogibija časnika“, *Slobodna Dalmacija* br. 15128., 17. I. 1993., 8.

47 Poginuli pripadnici 156. br. HV, u: *Slobodna Dalmacija* br. 16338., 20. VI. 1996., 61.

48 „Dok oružje čuti“, *Glas Trebinja* (Trebinje) br. 773., 27. I. 1993., 5. i „Protjerani, ali ne i poraženi“, *Glas Trebinja* br. 785., 2. X. 1993., 5.

49 SVAMORH. FZJB. R. 61/92. Spis 92. Dopis časnika za vezu Zapovjedništva Južnog sektora ECMM Dubrovnik o kršenju sporazuma o primirju, od 24. XII. 1992.

zapovjedniku Hercegovačkog korpusa, generalu Radovanu Grubaču, koji je „naredio istragu“, o čemu su EZ-ovci izvijestili Dubrovnik, iznoseći mišljenje da postoji „mogućnost da prekršaje rade neposlušni posjednici“, jer je „zapovjednik HK potvrdio svoju volju da održava prekid vatre“. ⁵⁰ Ne treba isključiti ni tu mogućnost, jer su postrojbe ovog korpusa još početkom prosinca 1992. dobile zapovijed da smiju topnički djelovati samo u slučaju direktne ugroženosti. ⁵¹ Uz to su procjene HV-a bile da Hercegovački korpus u skorije vrijeme ne priprema napad. ⁵² U nadgledanju primirja između Dubrovnika i Trebinja angažirao se UNPROFOR, i u prvo vrijeme EZ, čiji timovi su od prosinca obilazili liniju bojišta. ⁵³

Nakon otpočinjanja akcije HV-a „Maslenica“, srpske postrojbe su češće tukle topništvom po položajima HV-a u Konavoskim brdima. Uz to su iz Trebinja učestale prijetnje Dubrovniku novim ratom ako ne preda teritorij oslobođen 1992. godine. ⁵⁴ Početkom veljače 1993. zamjenik zapovjednika Hercegovačkog korpusa, pukovnik Novak Milošević, preko misija UN-a i EZ-a je, u ime ovog korpusa, uputio u Dubrovnik prijetnju da će „ukoliko se HV ne povuče na službenu granicu, to pitanje njegova vojska riješiti silom“ te da „ukoliko se HV ne povuče sa hercegovačkog teritorija, ovaj dio Hrvatske neće imati mirnu turističku sezonu 1993.“ ⁵⁵ HV se ni u kom slučaju nije smio povući s dostignute linije i opet dubrovački kraj dovesti u poziciju u kakvoj je bio do listopada 1991., kada su hercegovački Srbi s pograničnih brda pucali na dubrovačka sela i držali Dubrovnik blokiran. U istočnoj Hercegovini su bili toga svjesni te su se odlučili za provedbu strategije topničkog terora, koju je, s prekidima uvjetovanim zbivanjima na bojišnici u BiH, Hercegovački korpus vršio do kraja 1995.

50 SVAMORH. FZJB. R. 61/92. Spis 92. Dopis ECMM Dbk o kršenju prekida vatre od 26. XII. 1992.

51 SVAMORH. FZJB. R. 61/92. Spis 16. Redovno izvješće Glavnog centra za EI i PED od 5. XII. 1992. Kl: str. pov. 804-01/92-01/01. Ur.br: vp. 1065-3/01-92-823.

52 SVAMORH. Fond 1. gar. br. ZNG. R. 43/92. Presjek obavještajnih informacija Obavještajne uprave GSHV za razdoblje 27. XI. – 4. XII. 1992. Kl: 833-05/92-03/01. Ur.br: 5120-06/1-92-625., od 5. XII. 1992.

53 SVAMORH. FZJB. R. 56/92. Spis 13. Dopis Zapovjedništva 163. br. HV-a od 3. XII. 1992., R. 61/92. Spis 11. Redovno izvješće Glavnog centra za EI i PED od 4. XII. 1992. Kl: str. pov. 804-01/92-01/01. Ur.br: vp. 1065-3/01-92-820.

54 „Ratni bubnji iz Trebinja“, *Slobodna Dalmacija*, 18. III. 1993., 3.

55 SVAMORH. FZJB. R. 61/92. Spis 92. Dopis Ureda MORH-a za UN i EZ o redovitom tjednom sastanku s UNMO i ECMM iz UNMO tima Ljubinje, od 1. II. 1993.

Od listopada 1992. pa do kraja rata u Konavlima su boravile brojne postrojbe HV-a i MUP-a iz cijele Hrvatske, što je davalo osobit „kolorit“ svakodnevnog životu. Vojne postrojbe bi po preuzimanju položaja nastojale uspostaviti dobre odnose s lokalnim stanovništvom. Posebno je na tome nastojala 156. brigada, koja je za višegodišnjeg boravka u Konavlima stekla brojne prijatelje i ugled među stanovništvom.⁵⁶ Tako je neposredno po dolasku, u studenom 1992., 156. brigada donirala stradalnicima spaljenih konavoskih sela Čilipi, Močići i Komaji 86 ‘jogi-madraca’.⁵⁷ U ožujku 1993. dubrovačkoj bolnici 156. brigada poklonila je medicinski kombi i pošiljku lijekova.⁵⁸ U selu Duba izvidnici 1. bojne (uglavnom Tučepljani) i pripadnici 3. vrgoračke bojne 156. brigade izgradili su dvije kapelice u spomen na poginule pripadnike brigade itd.⁵⁹ S druge strane, lokalno stanovništvo i jedinice uprave nastojali su pomoći 156. brigadi. Tako su npr. u studenom 1992. Odbor Mjesnih zajednica Konavala i Stožer Civilne zaštite organizirali 30 ljudi za iskrcaj građevinskog materijala za potrebe 156. brigade,⁶⁰ dok je Općina Konavle svim postrojbama HV-a koje su branile Konavle povremeno slala delegacije s darovima.⁶¹ Konavljani su cijenili što su vojnici Makarske i Vrgorca na sebe preuzeli zadaću obrane najtežeg sektora granice u Konavoskim brdima, gdje su se pokazali vrlo uspješnima, ne izgubivši nijedan položaj sve do kraja Domovinskog rata.⁶² Ipak, prisutnost velikog broja vojnika na malom prostoru imalo je i negativnu stranu, posebice vidljivu kroz narušavanje javnog reda i mira. U Cavtatu i drugim mjestima bilo je pucnjave po javnim

56 Arhiv Župnog ureda Cavtat. Kutija župnih spisa 1993.–1997. Uskrsna čestitka zapovjednika 1. bojne 156. br. HV-a. Tončija Skendera župniku Cavtata i Pismo javnosti pomoćnika Zapovjednika za PD bojnika Miroslava Šarića, *Slobodna Dalmacija*, br. 15273., 20. VI. 1993., 25.

57 Arhiv Općine Konavle (dalje AOK). Otpremnica logistike 156. br. Crvenom križu Čilipa 86 jogi-madraca za pučanstvo Čilipa-Močića-Komaja. Br: 1/92., od 9. XI. 1992.

58 „Kombi dubrovačkom zdravstvu“, *Dubrovački Vjesnik*, br. 2199., 20. III. 1993., 9.

59 „Blagoslovljene kapelice“, *Dubrovački Vjesnik*, br. 2227., 2. X. 1993., 2.

60 AOK. Zapisnik sa sastanka Mjesne zajednice Cavtat od 16. XI. 1992.

61 AOK. R. 1-24/93. Zapisnik sa 13. sjednice Poglavarstva Općine Konavle dana 2. IX. 1993. R. 25-52/94. Kretanje žirlnih sredstava Općine Konavle u razdoblju od 1. VIII. do 9. IX. 1994. R. 53-79/95. Zapisnik sa 61. sjednice Poglavarstva Općine Konavle dana 21. VI. 1995.

62 „Makarani na granici“, *Slobodna Dalmacija* br. 15220., 25. IV. 1993., 5., „Posjet braniteljima“, *Slobodna Dalmacija*, br. 15262., 9. VI. 1993., 26. i Barbieri, n. dj., 95-100.

mjestima, ali i niza drugih problema. Stoga je npr. Mje-
sna zajednica Cavtat tražila od Policijske postaje Cavtat da
poduzme energične mjere u sprečavanju narušavanja jav-
nog reda i mira. Općina Konavle nastojala je utjecati kod
Zapovjedništva Južnog bojišta da smanji prisutnost vojske
u Cavtatu.⁶³ Unatoč ovim problemima, a zahvaljujući spo-
menutim nastojanjima s obje strane, odnosi stanovništva i
postrojbi HV-a koje su čuvale Konavle, bili su vrlo dobri.

156. DOMOBRANSKA PUKOVNIJA HV-a

U godinama po oslobođanju juga Hrvatske organi-
zacija obrane temeljila se na upornoj obrani prve crte, uz
kontrolu međuprostora paljbom, zasjedama i patrolama.
Prostor djelovanja postrojbi stalno se motrio s otpornih
točaka i promatračnica, a međuprostor je kontroliran
povremenim izviđanjem izvidničkih skupina iz sastava
postrojbi. Za brzu intervenciju formirane su intervent-
ne grupe na razini brigada, taktičkih grupa i borbenih
grupa jačine voda – satnije. Ovako organizirana obrana
pokazala se učinkovitom jer su prostori ugroze bili dobro
čuvani. Tijekom 1994. pričuvne postrojbe HV-a koje su
bile angažirane na obrani Konavala nisu imale potrebu za
podizanjem kompletnog ljudstva jer nije bilo većih napad-
nih djelovanja na prostoru Južnog bojišta. Takav razvoj
situacije zahtijevao je organiziranje čvrste i stabilne obrane
na cijeloj bojišnici, za što je bilo potrebno mobilizirati tek
jedan dio snaga. Procijenjeno je da je optimalan broj lju-
di po brigadi – oko 750 vojnika – dostatan za osiguranje
dostignute crte, i na tom broju se glavninu vremena ustra-
jalo. Kako bi se ljudstvo maksimalno rasteretilo od dodat-
nih napora, organizirana je kružna obrana. Postrojbe bi
mobilizirale jednu bojnu koja bi unutar sebe organizirala
držanje crte po zapovjedenom ključu, a nakon toga bi se
podigla slijedeća bojna koja bi je zamijenila, a ova bi se
demobilizirala. Zbog ovakvog sustava, posebna pozornost
se poklanjala primopredaji položaja. Postrojbe koje su ih
preuzimale upoznavane su s uređenjem položaja, postav-
ljenim minama, manjkavostima koje bi mogle utjecati na
držanje položaja te s rasporedom neprijatelja u neposred-
nom dotiru. Tako je radila 156. brigada, ali i druge po-
strojbe na Južnom bojištu, osim domicilnih dubrovačkih:
163. brigade, 1. domobranske bojne i Borbene skupine

63 AOK. R. Protokol 1993. Dopis MZ Cavtat MUP-u o narušavanju javnog
reda i mira. Br: 9/93. od 5. I. 1993., Dopis MZ Cavtat IZM HV Cavtat.
Br: 39/93. od 25. I. 1993. R. 1-6/93. Zapisnik sa 4. sjednice Općinskog
vijeća Konavala dana 13. VIII. 1993.

„Konavle“. One su bile stalno mobilizirane, a ljudstvo se odmaralo kod kuće umjesto u taborištu.⁶⁴

U sklopu preustroja HV-a, a na temelju Zakona o obrani i zapovijedi MORH-a, 156. brigada je 15. kolovoza 1994. transformirana u domobransku pukovniju (dp) i u njezin sastav je ušla Omiška bojna HV-a. Zapovjednik pukovnije postao je bojnič Mladen Antunović, a načelnik Stožera bojnič Tonči Skender. Postrojba je popunjena ljudstvom iz Makarske, Vrgorca, Omiša i Splita.⁶⁵ Iako tijekom 1994. godine nije bilo većih sukoba na bojištu, 156. dp imala je tri poginula pripadnika. **Dražen Jakir** (1971.) poginuo je 11. srpnja 1994., **Željko Jelović** iz Makarske (1961.) poginuo je 2. kolovoza 1994.,⁶⁶ a **Ivica Maleš** (1960.) iz Splita poginuo je u Dubi konavoskoj 1. rujna 1994.⁶⁷

Jakša RAGUŽ
„U Konavoskim brdima“ –
prilog poznavanju ratnog
puta 156. makarsko-vrgo-
račke brigade/domobran-
ske pukovnije HV-a

SNAGE HV-a U KONAFLIMA 1995.

I 1995. godine Konavle su branile raznorodne postrojbe HV-a, MUP-a, HRM-a i gardijske postrojbe. Najjača, tj. ljudstvom najbrojnija, i dalje je bila 156. dp.⁶⁸ Uz nju obranu su činile Borbena grupa „Konavle“ (ojačana 3. bojna 163. brigade, koju su uglavnom činili Konavljani), 1. domobranska bojna (Zapovjedništvo u Kuni, Taborišta u V. Orahu i Pridvorju), 415. pokretna obalna topnička bitnica (POTB) i specijalne postrojbe MUP-a. U ojačanju je bila 1. satnija 39. inž. bojne. Radi učinkovitijeg zapovijedanja, Zapovjedništvo Južnog bojišta oformilo je Operativnu skupinu (OS) „Cavtat“, u koju su ušle sve postrojbe koje su branile Konavle. OS-om je zapovijedao zapovjednik 156. dp., a Zapovjedništvo OS-a sastojalo se od časnika iz Zapovjedništva 156. dp., 3. bojne 163. br. i 1. domobranske bojne. Zona odgovornosti (z/o) OS-a „Cavtat“ bila je:

– granica lijevo: bezimeni vis desno ispod visa Jedupka (isk.) – s. Jasenica

64 SVAMORH. Fond GSHV. R. Borbene zapovijedi IV/95. Izvješće skupine MORH – GSHV o sprovedenom nadzoru Južnog bojišta. Kl: 80-01/95-02/08. Ur.br: 512-06-05/01-95-645., od 6. XII. 1995.

65 „Od prvih postrojbi do 156. pukovnije“, *Makarsko primorje*, br. 1., 24. XII. 1994., 10., „Tamo gdje su zmije – domaće životinje“, *S. D.* br. 16022., I. VIII. 1995., 8. i V. Barbieri, n. dj., 95, 99-100.

66 Poginuli pripadnici 156. br. HV, u: *Slobodna Dalmacija* br. 16338., 20. VI. 1996., 61.

67 Arhiv Matičnog ureda Cavtat. Matična knjiga umrlih, upis 8/94. za – Ivica Maleš rođ. 27. XII. 1960. u Makarskoj, otac Vinko, majka Darinka.

68 „Tamo gdje su zmije – domaće životinje“, *Slobodna Dalmacija* br. 16022., I. VIII. 1995., 8. i Barbieri, 95, 99-100.

- granica desno: rt Oštro – rt Kobila (isk.)
- susjedi: lijevo – 163. br. HV-a, desno – Crna Gora, ispred – Hercegovački korpus.

Unutar ovoga prostora navedene postrojbe iz sastava OS-a „Cavtat“ imale su svoje vlastite zone odgovornosti, i to u sljedećim granicama:

- Z/o 156. dp. Oštra glava (uklj.) – Crna Ljut (isk.), zapovjedno mjesto u Cavtatu,
- Z/o 1. db. – Goliš – Bakoja – kota 740 – prostor V. Orah,
- Z/o 3/163. br. Crna Ljut (uklj.) – s. Bani (isk.), zapovjedno mjesto u selu Dubravka,
- Z/o između sela Bani i Nagumanca prema državnoj granici držale su postrojbe MUP-a,
- kao pričuva Južnog bojišta, u hotelu „Croatia“ u Cavtatu boravila je 9. gbr.

Navedene postrojbe bile su pod operativnim zapovijedanjem Zapovjedništva Južnog bojišta, premda ih je dio dolazio iz sastava Zbornog područja Split i drugih zbornih područja, a koja su skrbila o mobilizaciji, organizaciji, logistici i njihovom upućivanju na Južno bojište, jer one nisu bile u organskom sastavu Južnog bojišta.⁶⁹ Nasuprot ovim HV-ovim postrojbama nalazio se Hercegovački korpus VRS. Konkretno, nasuprot 156. dp bio je 5. bataljon Trebinjske brigade.⁷⁰

Prema nalazu inspekcije GSHV-a i MORH-a, koja je 1995. godine obišla Južno bojište, u postrojbama koje su branile Konavle, red i stega su uglavnom bili na potrebnoj razini, sustav vođenja i zapovijedanja dobar, zapovijedi su poštivane i provođene na svim razinama, sustav veza bio je u dobrom stanju, raspored topništva osiguravao je učinkovito djelovanje i, najvažnije, „obrana crte bojišnice primjereno organizirana i inženjerski uređena na cijelom prostoru koji je nadziran“. Na osnovi viđenog inspektori su zaključili da „u cijelosti nađeno stanje može se ocijeniti pozitivnim i garantira izvršenje zadaća koje su izdate“. Veći problemi postrojbi u Konavlima bili su: smještaj vojske zbog potpunog nedostatka vojnih objekata te premorenost ljudstva, posebice u 156. dp., koja je već godinama

69 SVAMORH. Fond GSHV. R. Borbene zapovijedi IV/95. Izvješće skupine MORH – GSHV o sprovedenom nadzoru Južnog bojišta. Kl: 80-01/95-02/08. Ur.br: 512-06-05/01-95-645., od 6. XII. 1995.

70 SVAMORH. FZJB. Reg. 11/95. Spis 2778. Tjedno operativno izvješće 156. dp. sa stanjem od 29. IX. do 6. X. 1995. Kl: 802-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-167., od 6. X. 1995.

boravila na teškom terenu Konavoskih brda, zbog čega je procijenjeno da je u toj postrojbi „cjelokupna bojna spremnost ispod prosjeka HV“. Tako je npr. 2. satnija 1. bojne 156. dp. 18. studenog 1995. napustila bojište i otišla u Makarsku.⁷¹

Jakša RAGUŽ
„U Konavoskim brdima“ –
prilog poznavanju ratnog
puta 156. makarsko-vrgo-
račke brigade/domobran-
ske pukovnije HV-a

OBRAMBENI SUSTAV „MAESTRAL“

Nakon trogodišnjih neuspješnih nastojanja za mirnim okončanjem rata i povrata okupiranih područja, Vrhovništvo, suočeno s opasnošću „ciprizacije“ države, odlučilo se za vojnu opciju. Krajem 1994. i u prvoj polovini 1995. izvršene su napadne operacije u jugozapadnoj Bosni, na masivu Dinare, radi stvaranja preduvjeta za oslobađanje Knina (Granić, 2005., 107). O namjerama hrvatskog Vrhovništva obaviještene su i postrojbe na Južnom bojištu, te im je zapovjeđena povećana budnost i pripravnost za borbena djelovanja u nadolazećem periodu, kada se mogu očekivati nove oružane operacije s obiju strana.⁷² VRS je na Južnom bojištu na borbe na Dinari reagirala napadom na linije bojišta, te je u prosincu 1994. bilo više mrtvih, ranjenih i zarobljenih hrvatskih vojnika.⁷³ Hercegovački korpus VRS nastavio je s pojačanim napadima u siječnju i veljači 1995. Napadane su i postrojbe HV-a koje su branile Konavle, pa i 156. dp.⁷⁴

Sukobi u pograničnom pojasu nastavljeni su do pred kraj ožujka 1995., pri čemu su često napadani položaji 156 dp. na Ivanovom križu, te oni drugih postrojbi HV-a u Konavlima.⁷⁵ Hercegovački je korpus kontinuirano izazi-

71 SVAMORH. Fond GSHV. R. Borbene zapovijedi IV/95. Izvješće skupine MORH – GSHV o sprovedenom nadzoru Južnog bojišta. Kl: 80-01/95-02/08. Ur.br: 512-06-05/01-95-645., od 6. XII. 1995.

72 SVAMORH. FZJB. R. 88/95. Zapovijed GS HV Zapovjedništvu JB. Kl: 80-01/95-02/08. Ur.br: 512-06-05/01-95-36/7., od 3. II. 1995.

73 SVAMORH. FZJB. R. 86/95. Upozorba GS HV zapovjednicima na Južnom bojištu. Kl: 8/94-02/04. Ur.br: 512-06-05/01-94-367., od 29. XII. 1994.

74 SVAMORH. FZJB. R. 2/95. Spisi 110, 131. Izvješće COB Dubrovnik za protekla 24 sata. Kl: 811-02/95-01/01. Ur.br: 512-49-04-95-14., od 14. I. 1995., Izvješće IZM Cavtat od 16. I. 1995. Reg. 1/95. Spis 19, 42. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81/95-02/01. Ur.br: 3105-03-02-95-19., od 17. I. 1995., Dnevno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 8-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-42., od 6. II. 1995. R. 3/95. Spis 421., 444. Izvješće COB Dubrovnik za protekla 24 sata. Kl: 811-02/95-01/01. Ur.br: 512-49-04-95-49., od 18. II. 1995., Izvješće IZM Cavtat od 20. II. 1995.

75 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spisi 69, 90. Dnevna operativna izvješća Zapovjedništva Južnog bojišta od 28. II. i 18. III. 1995. Kl: 81/95-02/01. Ur.br: 3105-03-02-95-69. Kl: 8/95-01/01. Ur.br: 3105-03-02-95-90., Spis

vao sukobe kako bi destabilizirao dubrovačko područje. U tome je imao potporu jugoslavenske vojske, što je ukazivalo na realnu prijetnju otvaranja novog žarišta sukoba, kojim bi se ostvario interes bosanskih Srba za izlazak na more u području Konavala.⁷⁶ U takvim političko-strateškim uvjetima na Južnom se bojištu pristupilo provedbi pojačane obrane, i to prema Zapovijedi za obranu pod kodnim nazivom „Maestral“. Zadaća 156. dp. bila je da u svojoj zoni odgovornosti organizira i izvodi odsudnu obranu radi zatvaranja smjerova koji vode iz Hercegovine u Konavle. Obranu je trebalo izvoditi osloncem na dominantne visove, koje je pak trebalo uvezati u kružnu obranu, spriječiti prodor neprijatelja kroz obrambenu zonu. Trebalo je također izvoditi aktivnu obranu, omekšavati obranu neprijatelja, stvarati inicijativu i osigurati preduvjete za napad.⁷⁷ Tijekom 1995. godine kroz niz priprema i vježbi intenzivno se radilo na obrambenim pripremama po „Maestralu“,⁷⁸ pa je krajem godine inspekcija GSHV-a ocijenila da je zapovijed za obranu vrlo kvalitetno razrađena.⁷⁹

DVADESET I JEDAN DAN OFENZIVE HERCEGOVAČKOGA KORPUSA VRS

Povremeni topnički napadi Hercegovačkog korpusa VRS na Konavle, iako smanjenog intenziteta, odvijali su se tijekom proljeća i ljeta 1995. U međuvremenu se u ostatku Hrvatske početkom svibnja odigrala operacija „Bljesak“ te izvršile pripreme za završnu oslobodilačku operaciju „Oluja“. Neposredno pred početak „Oluje“, 3. kolovoza 1995., Zapovjedništvo Južnog bojišta sve je postrojbe u svojoj zoni odgovornosti stavilo u najviši stupanj priprav-

72. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-72., od 3. III. 1995., R. 17/95. Izvanredno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-0/03. Ur.br: 3105-03-02-95-08., od 13. III. 1995.

76. SVAMORH. FZJB. R. 90/95. Rasčlamba obavještajnih informacija Obavještajne uprave GS HV za razdoblje od 27. II. do 6. III. 1995.

77. SVAMORH. FZJB. R. 24/95. Izvod iz zapovijedi za obranu operacije „Maestral“. Kl: 8/95-02/01. Ur.br: 3105-01-01-95-115/223., od 5. X. 1995. Izvod iz zapovijedi za obranu operacije „Maestral“. Kl: 8/95-02/01. Ur.br: 3105-01-01-95-115/225., od 27. X. 1995. Zapovijed za obranu operacije „Maestral“. Kl: 8/95-02/115. Ur.br: 3105-01-01-95-238., od 11. XI. 1995.

78. SVAMORH. FZJB. R. 21/95. Zapovijed GSHV za dovođenje u stanje bojne spremnosti i uvježbavanje snaga po „Maestralu“. Kl: SP 8/95-02/02. Ur.br: 512-06-14-95-01., od 1. III. 1995.

79. SVAMORH. Fond GSHV. R. Borbene zapovijedi IV/95. Izvješće skupine MORH – GSHV o sprovedenom nadzoru Južnog bojišta. Kl: 80-01/95-02/08. Ur.br: 512-06-05/01-95-645., od 6. XII. 1995.

nosti te po zapovijedi MORH-a naredilo njihovo ojačanje domobilizacijom.⁸⁰ Među ostalim je postrojbama do 8. kolovoza, tj. do kraja „Oluje“, domobilizirana i 156. dp., i to još jednom bojnom.⁸¹ Prema izvješću Zapovjedništva Južnog bojišta mobilizacija je bila vrlo uspješna, odaziv je bio 101%, tj. u postrojbe se javilo više osoba no što je pozvano.⁸² Domobilizirane postrojbe su do 6. kolovoza zaposjedale obrambene pozicije. Ojačane postrojbe uspješno su držale položaje danima izložene topničkim napadima Hercegovačkog korpusa VRS, a kao reakciju na operaciju „Oluja“. Na položaje 156. dp. 8. kolovoza došlo je – uz topnički – i do pješačkog napada na Rasovu komu i Orlović. Očekujući nove napade, ‘inžinjerci’ 156. dp. za urušavanje su pripremili dionicu puta između Ivanova križa i Njivica, dok je cijela pukovnija bila u prvom stupnju bojevne pripravnosti, a topništvo HV-a uzvraćalo na udare.⁸³

Međutim, to je bila tek priprema za veliku napadnu operaciju Hercegovačkoga korpusa VRS na hrvatske položaje duž cijele linije obrane Južnog bojišta, od granice s Crnom Gorom do Stoca, a koja je počela 12. kolovoza 1995. Napad je gotovo neprekidno trajao 22 dana, do 2. rujna i bio najveće i najteže borbene iskušenje koje je 156. dp. uspješno iznijela, obranivši sve položaje obranu kojih je preuzela još u listopadu 1992.

Prvog dana napada, 12. kolovoza, VRS je, po procjeni Zapovjedništva Južnog bojišta ispalila na položaje HV-a i civilne objekte od Stona do Konavala između 1500 i 2000 projektila raznih kalibara. Nakon višesatnog bombardiranja i pješačkih napada bilo je jasno da se radi o velikoj napadnoj akciji, pa je Zapovjedništvo Južnog bojišta odlučilo uzvratiti. Izdalo je otprije određen signal „Vihor“, nakon kojeg je topništvo HV-a iz svih oruđa i

80 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 251. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-251., od 4. VIII. 1995.

81 SVAMORH. FZJB. R. 23/95. Molba za popunu MTS-om tekućeg osiguranja domobiliziranih postrojbi u z/o JB. Kl: 8/95-02/01. Ur.br: 3105-01-01-95-115/110.

82 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 259. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-259., od 11. VIII. 1995.

83 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spisi 1784, 1785, 1789. Dnevno oper. izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 6. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-03/01. Ur.br: 3036-01-95-47., Dnevno oper. izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 7. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-03/01. Ur.br: 3036-01-95-48., Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 8. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-03/01. Ur.br: 3036-01-95-51. R. 1/95. Spis 259. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-259., od 11. VIII. 1995.

oružja počelo uzvraćati, ispalivši na VRS toga dana 4420 projektila svih kalibara.⁸⁴ I snage HV-a u Konavlima tog su jutra bile izložene snažnom topničkom udaru, na što su, po signalu „Vihor“, topnički tukle srpske položaje u zaleđu Konavoskih brda.⁸⁵ Minobacačima od 82 mm 156. dp. je tukla srpske položaje kod Oštre glave, dajući potporu 163. brigadi, koja je trpjela i snažan pješački napad. Kako je postojala mogućnost da i njihovi položaji budu pješački napadnuti, 156. dp. je od Zapovjedništva Južnog bojišta dobila zapovijed da ojača lijevu stranu, u čemu im je pomogla 39. inž. bojna, dopunivši minska polja kraj Kocke ispod Oštre glave. Topnički je okršaj nastavljen duboko u noć s 12. na 13. kolovoza, pri čemu je više granata palo na Ivanov križ, 5 metara od tenka 156. dp., a zauzvrat je 156. dp. minobacačima od 120 mm tukla Žgonjevo.⁸⁶

Hercegovački korpus VRS je sutradan, 13. kolovoza, ispalio oko 1000 projektila raznih kalibara duž cijele bojišnice i po naseljima Dubrovačkog primorja i Konavala.⁸⁷ U Konavoskim brdima VRS je s položaja Grab, Skoznik i Jablan napala sve položaje HV-a, a u zoni odgovornosti 156. dp. prostor Ivanova križa, Kupljenove Glave i Male Žiće. U pozadini položaja pukovnije VRS je s 10 minobacačkih projektila napala selo Stravču, a s 3 selo Dubu. Stoga je 156. dp. od Zapovjedništva Južnog bojišta dobila zapovijed da minobacačima djeluje po Uvjeću, Podorošanići, Žgonjevu, Kremen Dolu, Drenovu Dolu, Ogradi, Kunja Glavici, Grabu, tenkovima po Stražiću i topovima iz Jasenice po prostoru Šumet – Velja Gora. Protuudar je bio učinkovit. U 15:20 sati u Trebinju je oglasena opća opasnost.⁸⁸ U večernjim je satima u području sela Jasenice izbio velik požar. Međutim zbog velikog požara u nizin-

84 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 268. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-268., od 18. VIII. 1995.

85 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spisi 1840, 1841. Izv. operativno izvješće VP. 8302. Kl: SP 81/95-02/87. Ur.br: 8302-02-95-1., od 12. VIII. 1995. Izvještaj 415. POTB „Molunat“ o utrošku topničkog streljiva 85 mm. Kl: 213-01/95-01/01. Ur.br: 6096-01-95-01., od 12. VIII. 1995.

86 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spis 1863. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-61., 13. VIII. 1995.

87 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 268. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-268., od 18. VIII. 1995.

88 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spisi 1857, 1863, 1865. Izvanredno operativno izvješće V. P. 8302. (1. db.) Kl: SP 81/95-02/90. Ur.br: 8302-02-95-1., od 13. VIII. 1995., Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-61., 13. VIII. 1995., Operativno dnevno izvješće Zapovjedništva BS „Konavle“. Kl: 803-02/95-06/1. Ur.br: 3102-30/01-95-08., od 13. VIII. 1995.

skom dijelu Konavala te požara u Dubrovačkom primorju, nije bilo vatrogasaca za Konavoska brda. Stoga je u gašenju angažirana 156. dp. Navečer je primijećen dolazak pojačanja ljudstva VRS u hercegovačko pogranično selo Poljice. Kako je istodobno odatle pucano po Ivanovom križu, 156. dp. je topnički napala Poljice.⁸⁹ Trećeg dana napada, 14. kolovoza, topništvo VRS je s oko 400 projektila tuklo po bojištu i civilnim ciljevima u pozadini.⁹⁰ Motrioci 156. dp. primijetili su da su vojnici VRS na vrh Oštra glava iznijeli maljutku, pa je Zapovjedništvo Južnog bojišta naredilo da se kota napadne i maljutka uništi. Stoga je iz tenka i MB-a tučena Oštra glava, na što je s položaja VRS cijelo poslijepodne tučeno po Ivanovom križu i Žiči iz topova i tenkova. U tom prepucavanju 4 granate su pale i na selo Duba. Poslijepodne je VRS ispalila dvije granate u blizini škole u Stravči i jednu na Jasenice.⁹¹

Četvrtog dana napada, 15. kolovoza, VRS je smanjila intenzitet napada, ispalivši na hrvatske položaje 720 projektila.⁹² U Konavoskim brdima VRS je na Dubu ispalila 7 granata, pa je 156. dp. uzvratila. Kako su se čuli zvukovi građevinske mehanizacije na utvrđivanju položaja u Poljicama, 156. dp. je tukla i po Poljicama.⁹³

Petog dana napada, 16. kolovoza, topništvo VRS je cijeli dan tuklo Južno bojište ispalivši oko 700 projektila.⁹⁴ Položaji 156. dp. su napadnuti topovima, dok su tenkovi u rajonu Ivanova križa napadnuti maljutkama. U višesat-

89 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spis 1877. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za dan 13./14. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-64., od 14. VIII. 1995.

90 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spisi 262, 268. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-262., od 14. VIII. 1995. i Tjedno oper. izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-268., od 18. VIII. 1995.

91 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spisi 1877, 1892. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za dan 13./14. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-64., od 14. VIII. 1995., Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za dan 14./15. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-65., od 15. VIII. 1995.

92 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 268. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-268., od 18. VIII. 1995.

93 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spis 1892, 1905. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za dan 14./15. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-65., od 15. VIII. 1995., Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za dan 15./16. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-66., od 16. VIII. 1995.

94 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 264, 265. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta do 19:00. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-264., od 16. VIII. 1995., Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-265., od 16. VIII. 1995.

nom napadu VRS je ispalila oko 75 projektila, od kojih su 2 pala na Dubu, a iz pravca Uvjeća 7 na Stravču. Sve postrojbe HV-a cijeli dan su uzvraćale po paljbenim položajima VRS južno od Trebinja.⁹⁵

Šestog dana napada, 17. kolovoza, topnička vatra VRS bila je slabija – ispaljeno je „samo“ 200 projektila.⁹⁶ No zato je zona odgovornosti 156. dp. gađana raketom veće razorne moći, lansiranom s položaja VRS kod Petrovog manastira, južno od Trebinja.⁹⁷

Sedmog dana napada, 18. kolovoza, srpsko je topništvo s oko 180 projektila djelovalo duž cijele linije bojišta te po naseljima u zaleđu. Od toga je na civilne objekte ispaljeno oko 30 granata, od kojih je većina pala na Konavle.⁹⁸ Granatama je VRS tukla po 156. dp. kod Ivanova križa, dvije granate iz pravca Uvjeća pale su kod Stravče, a tri iz pravca „Kraj“ na Dubu. Noću je iz Uvjeća ispaljeno 6 projektila na položaje 156. dp, nakon čega se topnički napad proširio na cijele Konavle: Grudu, Čilipe, Ivanov križ...⁹⁹

Osmog dana napada, 19. kolovoza, VRS je nastavila s topničkim djelovanjem po cijelom Južnom bojištu. Tijekom noći i dana VRS je ispalila oko 2000 granata, od čega 60-ak na civilne ciljeve.¹⁰⁰ Ovaj put glavni udar VRS bio je usmjeren na 156. dp. Svi položaji, posebice Ivanov križ i Žića, tučeni su minobacačima, tenkovima, topovima i maljutkama. U cjelodnevnom napadu pukovnija je imala mrtvih i ranjenih: od udara minobacačkih projektila 82

95 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spis 1905. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 15./16. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-66., od 16. VIII. 1995.

96 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 268. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-268., od 18. VIII. 1995.

97 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spisi 1905, 1937. Dnevno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 15./16. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-66., od 16. VIII. 1995., Dnevno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 17./18. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-03/01. Ur.br: 3036-01-95-69., od 18. VIII. 1995.

98 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 267. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-267., od 18. VIII. 1995.

99 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spisi 1937, 1946. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za dan 17./18. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-03/01. Ur.br: 3036-01-95-69., od 18. VIII. 1995., Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za dan 18./19. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-03/01. Ur.br: 3036-01-95-70., od 19. VIII. 1995.

100 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 268. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-269., od 19. VIII. 1995. R. 9/95. Spis 1959. Izvješće COB Dubrovnik za protekla 24 sata. Kl: 811-02/95-01/01. Ur.br: 512-177-04-95-232., od 20. VIII. 1995.

mm na položaju istočno od Ivanova križa poginuo je **Ivan Družić** (1956.) iz Katuna/Kreševo, pripadnik 2. omiške bojne, a lakše su ranjeni **Ivan Nejašmić** i satnik **Vječeslav Erceg**, pripadnici 2. bojne. Dio srpskih granata pao je na Stravču te je izbio požar kod sela. Braneći se, 156. dp. je uzvraćala po Poljicu, Oštroj glavi i drugim položajima VRS, pa je u Trebinju oglašena opća opasnost.¹⁰¹ Topništvo VRS je manjim intenzitetom napalo i položaje susjedne 1. db. „Dubrovnik“ te položaj Konavoske bojne. Zbog jačine napada, Zapovjedništvo Južnog bojišta zapovjedilo je postrojbama u Konavlima da topništvom uzvrate po srpskim položajima.¹⁰²

Devetog dana napada, 20. kolovoza, u Konavoskim brdima razmjenjivana je vatra između VRS i 156. dp. nešto manjim intenzitetom nego prethodnih dana. Ivanov je križ napadnut s dvije maljutke s Malog Kunka te s još 50 minobacačkih mina. Topništvo 156. dp. uzvratilo je RAK-ovima po selu Poljice te s 250 minobacačkih mina.¹⁰³

Desetog dana napada, 21. kolovoza, intenzitet napada VRS na Južno bojište bio je u silaznoj putanji. Iz topova, tenkova i minobacača ispaljeno je oko 90 projektila, i to većim dijelom po položajima 156. dp. na Ivanov križ, kod Stravče i Dube. HV je uzvratio s 30 tenkovskih projektila.¹⁰⁴ Minobacačka paljba prenijela se i na položaje susjedne 1. db. „Dubrovnik“ i Konavoske bojne. VRS je tijekom dana na civilne ciljeve u Konavoskim brdima ispalila oko 20 granata, uglavnom na Stravču iz Uvjeća.¹⁰⁵

101 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spisi 1946, 1959, 1963. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 18./19. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-03/01. Ur.br: 3036-01-95-70., od 19. VIII. 1995. Izvješće COB Dubrovnik za protekla 24 sata. Kl: 811-02/95-01/01. Ur.br: 512-177-04-95-232., od 20. VIII. 1995. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 19./20. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-03/01. Ur.br: 3036-01-95-71., od 20. VIII. 1995.

102 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spis 1950, 1951, Dnevno operativno izvješće V. P. 8302. Kl: SP 81/95-02/104. Ur.br: 8302-02-95-1., od 19. VIII. 1995., Operativno dnevno izvješće Zapovjedništva BS „Konavle“. Kl: 803-02/95-06/1. Ur.br: 3102-30/01-95-14., od 19. VIII. 1995.

103 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 276. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-276., od 25. VIII. 1995. R. 9/95. Spisi 1963, 1978. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za dan 19./20. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-03/01. Ur.br: 3036-01-95-71., od 20. VIII. 1995. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za dan 20./21. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-03/01. Ur.br: 3036-01-95-72., od 21. VIII. 1995.

104 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spisi 271, 272. Dnevna oper. izvješća Zapovjedništva Južnog bojišta od 21. i 22. VIII. 1995. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-271. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-272.

105 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spisi 1978, 1989, 1996. Dnevno operat. izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 20./21. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-03/01. Ur.br: 3036-01-95-72., od 21. VIII. 1995. Izvješće COB Dubrovnik za

Jedanaestog dana neprekidnih napada, 22. kolovoza, Hercegovački korpus je topničkom i pješачkom vatrom napadao položaje 156. dp. na Ivanovu križu, Visu 1 i Visu 2. Pri bombardiranju Konavoskih brda iz Kremenog dola, u Stravči je minobacačka granata od 120 mm eksplodirala kod kuće Ivana Orepića (1931.) i teže ga ranila. Napad je potom proširen na sela Šilješci (gdje su haubičke granate padale po vinogradima) i Duba te na više sela u donjim Konavlima i Župi dubrovačkoj.¹⁰⁶

Dvanaestog dana napada, 23. kolovoza, srpsko je topništvo opet djelovalo po zoni odgovornosti 156. dp. Topništvo HV-a uzvratilo je s oko 100 projektila.¹⁰⁷ U jutarnjim satima srpski vojnici su izveli pješачki napad na položaje 156. dp. sjeverno od Stravče, dok su topovima iz pravca Tuli i Drenova dola davali potporu. Došlo je do pješачko-topničkog sukoba, u kojem je hrvatsko topništvo tuklo sve srpske položaje od Jablan dola k zapadu, dok je napad uspješno odbijen.¹⁰⁸ Tijekom borbi srpsko je topništvo s oko 40-ak granata tuklo i civilne ciljeve na širem području Konavala. U zoni odgovornosti 156. dp. velik broj projektila ispaljenih iz pravca Necvijeća i Tuli pao je na Stravču.¹⁰⁹

Nakon punih dvanaest dana neprekidnih napada 24. kolovoz je bio prvi dan kada VRS nije bojovno djelovala po južnoj Hrvatskoj.¹¹⁰ Bila je to samo pauza. Već sutradan, 25. kolovoza, VRS je iz dalekometnih haubica 130 mm tukla konavoska sela Dubravka i Dunava, gađajući

protekla 24 sata. Kl: 811-02/95-01/01. Ur.br: 512-177-04-95-234., od 22. VIII. 1995., Dnevno operativno izvješće V. P. 8302. Kl: SP 81/95-02/110. Ur.br: 8302-02-95-1., od 22. VIII. 1995.

106 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 272. Dnevno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-272., od 22. VIII. 1995., R. 9/95. Spis 1995. Dnevno oper. izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 21./22. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-95-75., od 22. VIII. 1995.

107 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 276. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-276., od 25. VIII. 1995.

108 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. SpisI 2012, 2014. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za dan 22./23. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-76., od 23. VIII. 1995. i Dnevno operativno izvješće V. P. 8302. Kl: SP 81/95-02/112. Ur.br: 8302-02-95-1., od 23. VIII. 1995.

109 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. SpisI 2012, 2020. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 22./23. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-76., Izvješće COB Dubrovnik za protekla 24 sata. Kl: 811-02/95-01/01. Ur.br: 512-177-04-95-236., od 24. VIII. 1995.

110 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 276. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-276., od 25. VIII. 1995.

gotovo isključivo civilne ciljeve. U večernjim je satima granata od 122 mm iz pravca Velje gore ispaljena na 156. dp kod Ivanova križa. Manjom vatrom su napadane i ostale postrojbe HV-a. Ne želeći davati poticaj jačanju napada HV-a, topništvo nije uzvraćalo.¹¹¹ Petnaestog dana napada, 26. kolovoza, VRS je tukla uglavnom donje Konavle, dok su na Sniježnicu taj dan ispaljene „samo“ dvije granate.¹¹²

Nakon još jednog dana pauziranja,¹¹³ Hercegovački je korpus sedamnaestog dana napada, 28. kolovoza, cijeli dan djelovao s 85 projektila iz Ljubova, Tuli i Dobromani duž cijele crte bojišta i naseljima u dubini bojišta. Minobacačkim, tenkovskim i haubičkim projektilima posebice je napadana crta obrane 156. dp. Tu je u 13:00 sati počeo pješački napad VRS iz Poljica, pa je u pomoć 156. dp. upućena interventna grupa „Kobac“, dok je topništvo HV-a tuklo srpske položaje od Poljica do Petrova manastira i okolnih kota, pa je napad uspješno odbijen. Među ostalim, četiri projektila su ispaljena nedaleko Trebinja, gdje je potom oglašena opća opasnost. Tijekom napada VRS je na cestu između Ivanova križa i Njivica ispalila i jednu raketu „Košava“. Druga „Košava“, koja nije detonirala, pala je na područje Stravče, gdje je palo i 10-ak haubičkih projektila na civilne ciljeve.¹¹⁴

Osamnaestoga dana napada, 29. kolovoza, VRS je tukla ostale dijelove Južnog bojišta. U Konavlima je bilo mirno.¹¹⁵ Devetnaestog dana napada, 30. kolovoza, ponovno je sa 100 granata napadnuta 156. dp., pri čemu je teško ozlijeđen vojnik **Jozo Bajmić**. Napadnuti su i civilni objekti u Stravči, gdje je palo oko 13 granata, te selo Koli-

111 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 275. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-275., od 25. VIII. 1995.

112 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spis 2078. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 26./27. VIII. 1995. Kl: 803-02/96-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-82., od 27. VIII. 1995.

113 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 284. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-282., od 1. IX. 1995.

114 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spis 284. Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-282., od 1. IX. 1995. R. 9/95. Spisi 2084, 2097, 2101. Izvješće COB Dubrovnik za protekla 24 sata. Kl: 811-02/95-01/01. Ur.br: 512-177-04-95-240., od 28. VIII. 1995., Dnevno oper. izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 27./28. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-83., od 28. VIII. 1995., Izvješće COB Dubrovnik za protekla 24 sata. Kl: 811-02/95-01/01. Ur.br: 512-177-04-95-241., od 29. VIII. 1995.

115 SVAMORH. FZJB. R. 9/95. Spis 2118. Izvješće COB Dubrovnik za protekla 24 sata. Kl: 811-02/95-01/01. Ur.br: 512-177-04-95-242., od 30. VIII. 1995.

ći. Iduća dva dana, 31. kolovoza i 1. rujna, na gotovo svim linijama obrane Južnog bojišta vladalo je zatišje. Tijekom tih dana VRS je napadala samo položaje 114. brigade u Popovu polju, bez posljedica za HV. Potom je 2. rujna na linijama bojišta nastao mir.¹¹⁶

Tako je nakon 21 dana završila posljednja velika srpska napadna akcija na Južnom bojištu. Unatoč naporima, VRS nije uspjela pomaknuti liniju bojišta, u čemu je velik doprinos dala i 156. dp. U ovoj, jednoj od najtežih bitki koje je ova postrojba vodila od osnutka, poginuo je jedan njezin pripadnik, a trojica su ranjena.

NEREALIZIRANA OPERACIJA „BURIN“

Nakon 2. rujna nastupilo je zatišje na bojištu. Hercegovački je korpus prestao s napadima na civilne objekte u dubini hrvatskog teritorija, dok je topnička i puščana paljba po položajima HV-a u pograničnom pojasu bila slabog intenziteta.¹¹⁷

Višegodišnja topnička „strategija odmazde“, koju je vojno-političko vodstvo Republike Srpske pravdalo navodnim pravom bosanskih Srba za izlazak na more i Neretvu, a koju je Hercegovački korpus vršio nad dubrovačkim područjem i kojom je ubijen velik broj civila i branitelja te nanijeta golema materijalna šteta, navela je hrvatsko Vrhovništvo da donese odluku o napadu na istočnu Hercegovinu.¹¹⁸

Završetkom „Oluje“ velik broj postrojbi i tehnike HV-a mogao se angažirati na Južnom bojištu. Procjenjujući da je u vojsci Republike Srpske zbog pada „RS Krajine“ i jugozapadne Bosne došlo do erozije sustava obrane te da u slučaju snažnog napada HV-a iz više smjerova VRS ne bi mogla obraniti cjeli prostor istočne Hercegovine, Glavni stožer HV-a je 3. rujna 1995. izdao zapovijed za napadnu akciju pod kodnim nazivom „Burin“. Prema toj zapovijedi, snage HV-a Južnog bojišta su, uz ojačanje i suradnju

116 SVAMORH. FZJB. Reg. 1/95. Spis 284. Tjedno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-282., od 1. IX. 1995. Reg. 10/95. Spis 2148. Dnevno izvješće Zapovjedništva 156. dp. za 30./31. VIII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-87., od 31. VIII. 1995.

117 SVAMORH. FZJB. R. 1/95. Spisi 292, 293, 308. Tjedna operativna izvješća Zapovjedništva Južnog bojišta od 8. i 15. IX. 1995. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-290. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-296, Tjedno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 81-95-02-01. Ur.br: 3105-03-02-95-304., od 22. X. 1995.

118 „Nećemo trpjeti napade“, *Slobodna Dalmacija* br. 16026., 5. VIII. 1995., 56.

s HVO-om i Armijom BiH, trebale razbiti srpske snage u zoni Stolac – Bileća – Grančarevo – Ravno, osloboditi zaleđe Dubrovnika i jugoistočnu Hercegovinu te na liniji Dabarsko polje – Bilečko jezero – granica SRJ prijeći u obranu. Time bi se zauvijek okončao topnički terorizam srpske vojske s hercegovačkih visova i građanima južne Hrvatske omogućio normalan život. Osim okončanja topničkog terora, GSHV se za „Burin“ odlučio zbog procjene da je sa svojih tadašnjih položaja VRS dugoročna opasnost za Hrvatsku. Napadom na smjeru Trebinje – Plat VRS bi lako odsjekla Konavle od Dubrovnika, okupirala ih i dobila izlaz na more.¹¹⁹

U toj operaciji trebala je sudjelovati i 156. dp. zajedno s glavninom 163. brigade i specijalnim postrojbama MUP-a. Polazeći s linije bojišta Orah – Stravča – Dubravka, u pograničnim brdima Konavala i Župe, trebale su se angažirati na pravcu: selo Glavska – selo Biograd – Trebinje, sa zadaćom razbijanja snaga Trebinjske brigade na crti selo Cerovac – selo Poljice – selo Uvjeća i ovladavanja dominantnim kotama po dubini napada. U nastavku napada trebale su u poluokruženje staviti Trebinje te ga zatim, zajedno s dijelom 4. gardijske brigade, zauzeti.¹²⁰ Vršeći pripreme za „Burin“, GSHV je u rujnu proveo niz promjena u zapovjednim strukturama Južnog bojišta. Umjesto višegodišnjeg zapovjednika generala Nojka Marinovića novi zapovjednik Južnog bojišta 16. rujna postao je general-bojnik Živko Budimir.¹²¹ Došlo je i do izmjene zapovjednika u 156. dp. Umjesto bojnika Mladena Antunovića zapovjednik 156. dp. je 15. rujna postao pukovnik Ratko Dragović – Klek, dok je načelnik stožera, bojnik **Tonči Skender** (1953.), pri povratku iz Makarske u Konavle poginuo u prometnoj nesreći 25. studenog kod Neuma.¹²² Novi su zapovjednici imenovani i po drugim postrojbama Južnog bojišta.¹²³ Međutim, zbog međunarodnog politič-

119 SVAMORH. FZJB. R. 26/95. Direktiva GSHV za napad Op. br 14/95. RP/14/95., od 3. IX. 1995, kao prilog akta Kl: 80-01/95-02/08. Ur.br: 512-06-05/01-95-537., od 7. IX. 1995.

120 Isto.

121 SVAMORH. FZJB. R. 1/95., spis 301. Dnevno operativno izvješće Zapovjedništva Južnog bojišta. Kl: 8/95-02/01, Ur.br: 3105-03-02-95-297., od 16. IX. 1995.

122 SVAMORH. FZJB. R. 18/95., spis 134. Izvanredno izvješće OS „Cavtat“. Kl: 803-02/95-06/01, Ur.br: 3036-01-03-95-303., od 25. XI. 1995. i Barbieri, 95, 99-100.

123 SVAMORH. FZJB. R. 10/95., spis 2360. Redovno izvješće Zapovjedništva 163. br. HV-a za dan 14. IX. 1995. Kl: 803-02/95-06/01, Ur.br: 3102-01-95-256.

kog pritiska (Granić, 2005., 122-128) hrvatsko Vrhovništvo je krajem rujna bilo prisiljeno odustati od „Burina“.¹²⁴

KRAJ RATA

S novim zapovjednikom 156. dp. je 5. listopada preuzela i nove položaje, koje je dotad držala borbeni skupina „Jug“. Radilo se o pograničnom pojasu s Crnom Gorom, dugom 14 km, koji se protezao od kote 204 Nagumanac (lijevo) do tt 207 Glavica (desno). Nove položaje preuzela je 1. bojna, dok je 2. bojna i dalje držala Konavoska brda.¹²⁵ Studeni 1995. bio je obilježen smrću pripadnika brigade – **Dragana Tolića** (1973.), koji je poginuo 11. studenog 1995.¹²⁶ Na tim novim, i starim, položajima 156. dp. je dočekala 14. prosinca 1995., dan potpisivanja mirovnog sporazuma u Parizu, kojim je okončan Domovinski rat. U tom trenutku 156. dp. je u svom sastavu imala 1847 vojnika, od kojih je na terenu, u Konavlima, bilo 618.¹²⁷ Mirovni sporazum pratila je zapovijed GSHV-a o postupnoj demobilizaciji postrojbi na Južnom bojištu. Tako je do 27. prosinca 1995. 156. dp. u svom sastavu imala još samo 818 vojnika.¹²⁸ Do 1. siječnja 1996. na obrambenim linijama Konavala bilo je još samo 686 branitelja.¹²⁹ Tijekom siječnja 1996. HV je posve napustio Konavoska brda, osiguranje kojih 2. veljače preuzima granična policija.¹³⁰

Tako je završila trogodišnja zadaća 156. dp. na iznimno teškom pograničnom terenu Konavoskih brda, koji je ona branila od napada Hercegovačkog korpusa VRS još od oslobođenja Konavala, u listopadu 1992., i na kojem je poginulo deset pripadnika postrojbe.

124 SVAMORH. FZJB. R. 27/95. Zapovijed IZM GSHV – Metković o stavljanju u stanje mirovanja IZM-a GSHV. Kl: 80-01/95-02/08. Ur.br: 512-06-05/01-95-581., od 26. IX. 1995.

125 SVAMORH. FZJB. R. 11/95. Spis 2778. Tjedno operativno izvješće 156. dp. sa stanjem od 29. IX. do 6. X. 1995. Kl: 802-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-167., od 6. X. 1995.

126 Poginuli pripadnici 156. br. HV, u: *Slobodna Dalmacija* br. 16338., 20. VI. 1996., 61.

127 SVAMORH. FZJB. R. 16/95. Spis 4133. Dnevno operativno izvješće OS „Cavtat“ od 14. XII. 1995. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-342.

128 SVAMORH. Fond GSHV. R. Borbene zapovijedi IV/95. Izvješće GS HV o nadzoru provedbe demobilizacije dijela HV. Kl: 80-01/95-02/08. Ur.br: 512-06-05/01-95-671., od 27. XII. 1995. Pregled postrojbi ranga brigada Uprave za ustroj, popunu i mobilizaciju OS RH GS HV. Kl: Str. pov. 818-01/95-173-02/06. Ur.br: 512-06-07/22-95-93., od 14. XII. 1995.

129 SVAMORH. FZJB. R. 16/95. Spis 4435. Dnevno operativno izvješće OS „Cavtat“ od 1. I. 1996. Kl: 803-02/95-06/01. Ur.br: 3036-01-03-95-383.

130 AOK. Godišnje izvješće o radu PU Dubrovačko-neretvanske u 1996. godini, str. 2.

Jakša RAGUŽ
**„U Konavoskim brdima“ –
 prilog poznavanju ratnog
 puta 156. makarsko-vrgo-
 račke brigade/domobran-
 ske pukovnije HV-a**

Slika 5.
 Slobodna Dalmacija
 (Split) br. 16338., 20.
 VI. 1996., 61.

IZVORI

Arhiv Matičnog ureda Cavtat
 Arhiv Općine Konavle
 Arhiv Župnog ureda Cavtat
 Muzej suvremene povijesti Dubrovnik – prezentacija operacije
 „Oslobođena zemlja“
 Središnji vojni arhiv Ministarstva obrane Republike Hrvatske
 - Fond Glavni stožer Hrvatske vojske
 - Fond Zapovjedništvo Južnog bojišta
 - Fond 1. gardijske brigade ZNG
Biokovski gardist – glasilo 156. br. HV. Makarska – Vrgorac
 (Makarska)
Dubrovački Vjesnik (Dubrovnik)

Jakša RAGUŽ

**„U Konavoskim brdima“ –
prilog poznavanju ratnog
puta 156. makarsko-vrgo-
račke brigade/domobran-
ske pukovnije HV-a**

Glas Trebinja (Trebinje)

Hrvatski vojnik (Zagreb)

Makarsko primorje (Makarska)

Makarska rivijera (Makarska)

Slobodna Dalmacija (Split)

LITERATURA

Barbieri, V. (1996.), *Tko je sa mnom palio kukuruz (Pakrački dnevnik)*, Zagreb, Naklada društva hrvatskih književnika.

Bobetko, J. (1996.), *Sve moje bitke*, Zagreb, vlastita naklada.

Dragović – Klek, R. (2003.), *Tigrovi oblaci*, Zagreb, Nova knjiga Rast.

Granić, M. (2005.), *Vanjski poslovi – iza kulisa politike*, Zagreb, Algoritam.

Jelić, I. (2005.), *4. brigada ZNG – Čovjek i rat*, Split, Hrvatski časnički zbor grada Splita.

Šimac, P. (2001.), *Svjedočanstva o Domovinskom ratu u Dalmaciji 1991.*, Split – Omiš, Franjo Kluz.

Vuletić, B. (1996.), *Protuzračna obrana Dalmacije 1991.–1992., prilozi*, Split, vlastita naklada.

SAŽETCI

Roko Mišetić i Mario Bara

**STANOVNIŠTVO MAKARSKOG PRIMORJA: DEMOGRAFSKO
KRETANJE U VRTLOGU DRUŠTVENIH PROMJENA OD 1945. DO 2011.**

U ovom se radu analizira demografsko kretanje stanovništva Makarskog primorja u drugoj polovici XX. i na početku XXI. stoljeća. Napravljene su analize ukupnoga kretanja stanovništva te dinamičkih sastavnica ukupnoga kretanja (prirodno kretanje i migracijski saldo). U analiziranom razdoblju ovo područje karakterizira izrazita pozitivna dinamika populacijskih procesa. Mehaničko kretanje stanovništva, uz pozitivni prirodni prirast, bilo je glavnim čimbenikom demografskih promjena. Pozornost je usmjerena i na društvene čimbenike (posredne i neposredne) kao generatore ovih promjena. Početkom analiziranog razdoblja dominirala je emigracija (poratna kolonizacija u Slavoniju, Istru i Vojvodinu), da bi u idućim desetljećima došlo do promjene migracijskog predznaka. Ti procesi inicirani su jačanjem turizma na obali te pojačanom litoralizacijom od 1960-ih. U prostornoj distribuciji stanovništva primjetna je sve veća koncentracija stanovništva Makarskoga primorja u manjem broju naselja, napose u Gradu Makarskoj kao tradicionalnom središtu ove mikroregije.

Dražen Živić i Sandra Cvikić

**PRISILNI RATNI MIGRANTI NA PODRUČJU REGIONALNOG
URED ZA PROGNAIKE I IZBJEGLICE MAKARSKA**

Srbijanska oružana agresija na Republiku Hrvatsku (od 1991.) i rat u Bosni i Hercegovini (od 1992.) rezultirali su brojnim i velikim demografskim, društvenim i gospodarskim posljedicama. Jedna od najtežih posljedica agresije odnosi se na prisilne ratne migracije, koje su najvećim dijelom bile negativan učinak sustavne politike etničkoga čišćenja koju su provodile JNA i srpske paravojne postrojbe i vlasti na okupiranim područjima u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini. Iz okupiranih ili na drugi način ratom ugroženih područja protjerano stanovništvo (prognanici

iz Hrvatske i izbjeglice iz Bosne i Hercegovine) privremeni je smještaj našlo na neokupiranim i od ratnih stradanja i razaranja kako-tako sigurnim područjima Hrvatske. Tako je na području Regionalnog ureda za prognanike i izbjeglice Makarska (pokrivao je područje bivših općina, odnosno centara za socijalnu skrb: Makarska, Metković, Imotski, Ploče i Vrgorac), organizirano ili u privatnom smještaju, tijekom 90-ih godina 20. stoljeća bilo evidentirano više od 45 tisuća prognanika i izbjeglica, dok je u navedenim općinama, prema popisu iz 1991., živjelo tek nešto više od sto tisuća stalnih stanovnika. Smještaj, život i skrb brojne prognaničko-izbjegličke populacije imao je i kompleksne društvene, demografske i ekonomske posljedice za makarsko i okolno područje.

Krešimir Peračković

OBILJEŽJA SOCIO-PROFESIONALNE STRUKTURE STANOVNIŠTVA MAKARSKE – RAZVOJNI ILI REGRESIVNI RESURS?

Temeljni cilj ove analize jest utvrditi koje su se promjene u socio-profesionalnoj strukturi stanovništva Makarske dogodile u razdoblju od 1971. do 2011. Indikatori te strukture jesu: radna aktivnost stanovništva, struktura djelatnosti i obrazovna struktura. Polazi se od pretpostavke da Makarska (i njezina okolica) nije na isti način kao ostatak Hrvatske prolazila kroz procese deagrarizacije i industrijalizacije, pa tako nije imala ni identične procese deindustrijalizacije i tercijarizacije. S obzirom na specifičan položaj prostora, blizinu Splita i Dubrovnika, dalmatinskih otoka i zaleđa, Makarska je imala i specifične razvojne oblike u drugoj polovini 20. stoljeća, kada se kao važnija gospodarska grana počinje razvijati turizam, dok industrijalizacije, kao u ostalim gradovima, u većem opsegu nije ni bilo. Stoga se želi istražiti kako su se kretali statistički pokazatelji navedenih indikatora i ima li današnja slika socio-profesionalne strukture stanovništva više razvojna ili regresivna obilježja.

Josip Burušić, Marija Šakić i Toni Babarović

OBRAZOVNA POSTIGNUĆA UČENIKA I ŠKOLA MAKARSKOG PRIMORJA

U radu su analizirana obrazovna postignuća učenika i škola Makarskog primorja na završetku osnovnoškolskog obrazovnog ciklusa u županijskom i državnom kontekstu. Osim toga, ispitano je u kojoj mjeri neke socio-demografske osobine učenika Makarskog primorja pridonose objašnjenju njihovih obrazovnih postignuća te se nastojalo

opisati potencijalne razlike između Makarskog primorja, Splitsko-dalmatinske županije i Hrvatske prema ključnim odrednicama školskoga postignuća.

Istraživanjem je obuhvaćeno 307 učenika iz sedam osnovnih škola koje pripadaju Makarskom primorju, od kojih je po jedna škola bila iz Baške vode, Brela, Gradca, Podgore i Tučepi, dok su dvije škole bile s područja Grada Makarske. Obrazovno postignuće učenika mjereno je objektivnim ispitima znanja iz hrvatskog i engleskog jezika, biologije, fizike, kemije, geografije i povijesti, kao i školskim ocjenama iz navedenih predmeta. Prikupljeni su i podaci o osobinama učenika i njihove okoline, obilježjima nastave i učitelja iz navedenih predmeta te obilježjima škole i ravnatelja. Podaci su analizirani komparativno na razinama regije, županije i države.

Prosječno postignuće učenika Makarskog primorja u većini predmeta nešto je slabije od prosjeka na razini njihove županije, dok u usporedbi s nacionalnim prosjekom varira ovisno o specifičnom predmetu. Na razini prosječnih rezultata škola Makarskog primorja utvrđeno je da su one u prosjeku bolje od škola Splitsko-dalmatinske županije i od nacionalnog prosjeka u kemiji i engleskome jeziku, dok su svim ostalim predmetima slabije od županijskog, a u fizici i hrvatskome jeziku i od nacionalnog prosjeka.

Razmatranje odnosa obilježja učenika, nastavnog procesa, učitelja i škola i obrazovnih postignuća učenika i škola Makarskog primorja pokazuje da učenici i škole Makarskog primorja imaju razmjerno dobre preduvjete za visoko obrazovno postignuće. Međutim, iako u usporedbi sa svojom županijom imaju nešto povoljnije uvjete za rad i učenje, u prosjeku iz većine predmeta ostvaruju niže rezultate od onih ostvarenih na županijskoj razini. Na osnovi primijećene diskrepancije između socijalnih i obrazovnih potencijala škola i učenika Makarskog primorja i ostvarenog obrazovnog uspjeha, preporučene su daljnje sustavne analize učinkovitosti korištenja raspoloživih ljudskih i materijalnih resursa u obrazovnom sustavu. Cilj preporučenih analiza jest osmišljavanje aktivnih mjera koje bi omogućile učinkovitije korištenje postojećih obrazovnih potencijala ove propulzivne mikroregije.

Sonja Podgorelec i Sanja Klempić Bogadi
SOCIO-GEOGRAFSKE PROMJENE
U NASELJIMA MAKARSKOG PRIMORJA

U radu se analiziraju društveno-gospodarski procesi, među kojima se ističu litoralizacija i deagrarizacija, a koji su utjecali na preobrazbu Makarskog primorja. Proces li-

toralizacije koji se na ovom području intenzivira 1960-ih godina, nakon izgradnje Jadranske magistrale, za posljedicu ima koncentraciju većine stanovništva i aktivnosti u obalnim naseljima. Do tada dominantno poljoprivredno područje ubrzano se deagrarizira, te se stanovništvo prestrukturira prema djelatnostima sekundarnog, a posebice onima tercijarnog sektora, što se u velikoj mjeri odražava u promjenama krajolika i načina života. Ekonomska usmjerenost na turizam potaknula je prostorno širenje obalnih naselja kroz masovnu izgradnju turističkih objekata i popratnih sadržaja, ali i stambenih jedinica, što je značajno utjecalo na fizionomske i funkcionalne promjene naselja.

Geran Marko Miletić

OSNOVNA OBILJEŽJA SEKUNDARNOG STANOVANJA NA MAKARSKOM PRIMORJU

Postojeća gustoća stanova za odmor na hrvatskom priobalju upućuje na zaključak da je sekundarno stanovanje kao specifičan oblik stanovanja – koji se realizira u drugome stanu, izvan mjesta stalnog boravka, povremenog je karaktera, a pokretačka snaga mu je najčešće povezana sa zadovoljstvom i užitkom – vrlo rasprostranjena društvena praksa. Radi se o fenomenu koji dominantno slijedi kontraurbanizacijski obrazac – grad je glavno ishodište, a odredište je dominantno ruralni i rurbari krajolik. Budući da takve krajolike sve više karakterizira post-produktivistička paradigma, upravo se sekundarno stanovanje, u tom novom kontekstu, nameće kao jedan od snažnijih čimbenika njihove transformacije. Imajući na umu naznačeni kontekst, rad za osnovni cilj ima ponuditi strukturalnu i procesnu analizu sekundarnog stanovanja na Makarskom primorju. U tu svrhu, a na temelju popisnih pokazatelja detaljno će se analizirati dinamika kretanja broja stanova za odmor, intenzitet i karakter njihova ulaska u prostor te osnovna obilježja objekata (opremljenosti i dimenzije). Dobiveni nalazi usporedit će se s onim na nacionalnoj razini.

Frane Staničić i Mihovil Škarica

GLAVNI IZAZOVI UČINKOVITOJ I DEMOKRATSKOJ LOKALNOJ SAMOUPRAVI: PRIMJER MAKARSKOG PRIMORJA

Autori u radu analiziraju ulogu današnje moderne lokalne samouprave u procesima decentralizacije, da bi pokazali da bez učinkovite i demokratske samouprave procesi decentralizacije nemaju nikakvu budućnost. Zatim se analizira razvoj lokalne samouprave u RH od 1945. do danas.

To razdoblje možemo podijeliti na razdoblje „jakih“ jedinica lokalne samouprave (do 1993.) i na razdoblje „slabih“ jedinica lokalne samouprave. Nakon toga autori analiziraju razvoj lokalne samouprave na području Makarskog primorja od 1945. do danas, da bi se pokazali trendovi u njezinu razvoju, koji su vodili okrupnjivanju i uskoj suradnji, a koji danas, može se ustvrditi, ne postoje. U idućem dijelu rada autori razmatraju funkcionalni aspekt lokalnih jedinica Makarskog primorja, s posebnim osvrtom na neadekvatnost suradnje među lokalnim jedinicama. Nakon toga se promatra uključenost građana u procese odlučivanja u lokalnim jedinicama Makarskog primorja. Autori u zaključku daju prijedloge za poboljšanje učinkovitosti i demokratičnosti lokalne samouprave na Makarskom primorju, ali i na području Republike Hrvatske.

Saša Poljanec-Borić i Luka Šikić

MAKARSKO PRIMORJE – OD RIVIJERE DO MIKROREGIJE

U razdoblju od 1961. do 2010. godine Makarska i Makarsko primorje prihvaćaju masovni turizam kao univerzalnu razvojnu polugu. U tom razvojnom predlošku središnje mjesto zauzima koncept „rivijere“. Unutar toga koncepta razvojni akteri u dva moderna ali bitno različita politička i socioekonomska ciklusa već pola stoljeća potiču i podržavaju proces litoralizacije i urbanizacije, koja istodobno ima i planski i kaotičan karakter. Problem pristupa pomorskom dobru, tj. plažama kao zajedničkom dobru u doba turističke sezone na cijelom području Makarskog primorja, znak je da je razvojni koncept „rivijere“ iscrpljen. Valja ga zamijeniti konceptom „mikroregije“, u kojoj obalno područje ograničuje daljnju gradnju te se okreće podizanju kvalitete ponude, dok ruralno zaleđe na načelima održivosti konsolidira resurse i orijentira se prema cilju rasta standarda i kvalitete života, kako bi se razvojne silnice okrenule ruralnom razvoju i poljoprivredi.

Danijel Vojak

**GOSPODARSKI RAZVOJ MAKARSKOG
PODRUČJA U RAZDOBLJU OD 1945. DO 1962.**

Nakon završetka Drugoga svjetskog rata makarsko područje postalo je dio nove jugoslavenske socijalističke države. Savezne i republičke vlasti započele su s brojnim gospodarskim reformama i projektima, koji su se odrazili i na makarsko područje. U radu se analizirao razvoj gospodarstva makarskog područja u razdoblju nakon završetka Drugoga svjetskog rata, a do početka 1960-ih godina,

kada makarsko područje zahvaća razorni potres. Analiza je ukazala kako se na makarskom području u ovom razdoblju snažno potiče razvoj industrijalizacije, dok su druge gospodarske grane zanemarene. Istodobno, tradicionalno dominantna poljoprivreda oblikovana je u skladu s vladajućom agrarnom politikom, prema kojoj se iz poljoprivrede izvlačio početni kapital za razvoj industrije i infrastrukture. Turizam makarskog područja, poput većine glavnih dalmatinskih turističkih područja, oslanjao se na domaće turiste, dok su strani turisti bili u manjini i zbog nepovoljnih međunarodnih prilika u kojima se našla Jugoslavija. Potres 1962. na makarskom području donio je promjenu u vođenju gospodarske politike na tom području, kada se, na inicijativu središnjih saveznih i republičkih vlasti, makarsko gospodarstvo okreće (forsiranom) razvoju turizma.

Jasenska Kranjčević

TURIZAM U PROSTORNIM PLANOVIMA MAKARSKOG PRIMORJA OD 1945. DO 1990.

Razvoj turizma na Makarskom primorju nakon Drugoga svjetskog rata potaknuo je brojne procese koji su uspostavljali nove socijalne, ekonomske i kulturne odnose, a posebno one između turizma i prostora. Pojedinačni projekti za potrebe turizma na Makarskom primorju datiraju još prije Prvoga svjetskog rata, ali tek nakon Drugoga svjetskog rata dolazi do cjelovitijeg planiranja turizma i prostora. Već u prvoj Generalnoj regulacijskoj osnovi za Makarsku iz 1948. planirano je da će njezin razvoj biti usmjeren na turizam. Regionalni plan za Makarsko primorje iz 1958.–1961., uz plan za obalno područje kotara Šibenik (1960.), predstavlja prvi regionalni prostorni plan na jadranskoj obali Hrvatske kojim su postavljeni temelji metode za prostorno planiranje turizma. S obzirom na to da prostorni planovi utječu na funkcioniranje te oblikovanje naselja i regija, koristeći se primjerima izrađenih regionalnih prostornih planova za Makarsko primorje, u radu se analizira odnos turizma i prostora pomoću planiranog broja ležajeva i planiranih površina namijenjenih za turističko-ugostiteljsku izgradnju u razdoblju 1945.–1990.

Valentina Lasić

POMORSKO-URBANISTIČKI RAZVOJ MAKARSKE LUKE OD 1945. DO 1985.

Istraživanje obuhvaća urbanistički razvoj i pomorsku djelatnost luke od 1945. do 1985. Temelji se na arhivskoj građi, novinskim člancima i svjedočanstvima suvremenika. Svoj primat u Primorju grad ponajprije treba zahvaliti

luci, koja je ujedno i jedina veća prirodno zaštićena uvala na ovom području. Premda relativno plitka, sve do 20. st. mogla je udovoljiti osnovnim zahtjevima pomorske trgovine. Luka je jedna od glavnih odrednica za naseljavanje na tom mjestu, uz, naravno, niz drugih uvjeta (geomorfoloških, hidroloških, klimatskih) koji su uvjetovali gospodarski i prostorni preobražaj grada između dva svjetska rata, a posebice nakon potresa 1962. Kao siguran izvor prihoda, privlače veći broj stanovništva iz okolice.

Tijekom Drugog svjetskog rata grad je znatno uništen. Uslijedila je obnova, koja ujedno predstavlja treću fazu izgradnje i uređenja obale. Grad i luka potpuno mijenjaju svoj prostorni izgled. Zbog opsežnosti, radovi će potrajati do 1954. g. Poboljšava se prometna funkcija obale, izvode estetski zahvati, zahvaljujući kojima, kao i ostalima koji će uslijediti, grad postaje moderno turističko mjesto.

Mirko Orlić, Miroslava Pasarić i Marijan Herak GIBANJE U MORU POVEZANO S MAKARSKIM POTRESOM OD 11. SIJEČNJA 1962. GODINE

Dva su izvora informacija o gibanju u moru koje je uslijedilo nakon makarskog potresa 1962. godine: članci objavljeni u *Vjesniku* i *Slobodnoj Dalmaciji* te registracije s Mareografske postaje u Splitu. Novinski članci sadrže svjedočenja očevidaca koji su se u vrijeme potresa zatekli na brodovima u širem epicentralnom području. Prema njihovim opisima, osjetio se „udarac kao da su se u punoj brzini nasukali na podvodni greben“ a „more se uznemirilo“. Ti opisi ukazuju na pojavu koja je poznata pod nazivom morski udar (engl. *seaquake*). Mareografski zapis iz Splita pokazuje da je potres uzrokovao i mali tsunami. Taj smo poremećaj reproducirali hidrodinamičkim numeričkim modelom, pri čemu je bilo potrebno pretpostaviti da je prilikom potresa došlo do spuštanja podine reverznog rasjeda. Modeliranje je pokazalo neke značajke gibanja tsunamija unutar srednjodalmatinskog akvatorija – napose ograničenost kratkih valova na izvorišno područje te prisutnost dugih valova na većim udaljenostima.

Davorka Herak i Marijan Herak SEIZMIČNOST I POTRESNA OPASNOST NA MAKARSKOM PRIMORJU

Makarsko primorje, zajedno sa srednjojadranskim otocima i njegovim zaleđem, jedno je od seizmički najaktivnijih područja u Hrvatskoj. Ovdje se potresi događaju na sustavu velikih rasjeda pružanja, paralelnog s obalom

i otocima. Žarišni mehanizmi brojnih potresa ukazuju da je riječ o rasjedima s dominantno horizontalnim međusobnim pomacima rasjednih krila, od kojih mnogi imaju i izraženu reversnu komponentu rasjedanja. Dubine žarišta potresa nalaze se uglavnom između 5 i 20 km dubine. Analiza potresne opasnosti ukazuje da je područje od Makarskog primorja do Dubrovnika potresima najugroženije u Hrvatskoj, te se ovdje u prosjeku jednom u 475 godina mogu očekivati akceleracije tla za vrijeme potresa koje premašuju 35% ubrzanja Zemljine teže. Ovakvo velika ubrzanja odgovaraju razornim potresima intenziteta VIII°–IX° MCS ljestvice.

Ivan Hrstić

ZBIVANJA NA MAKARSKOM PRIMORJU TIJEKOM I NAKON POTRESA 1962. GODINE

U radu autor na temelju arhivske građe, periodike i relevantne literature istražuje događaje tijekom i nakon serije potresa na Makarskom primorju u siječnju 1962. Naj snažniji udari, koji su odnijeli i dva ljudska života, zabilježeni su 7. siječnja u 11:03 i 11. siječnja u 06:05. U danima nakon 11. siječnja organizirana je evakuacija stanovništva, tijekom koje je oko 6500 osoba s Makarskog primorja evakuirano diljem Hrvatske i Jugoslavije, dok je ostalo stanovništvo smješteno u sabirne centre po Primorju. Na području makarskog kotara potresom je ukupno oštećeno gotovo 12.000 stambenih zgrada, od čega oko 3000 nepopravljivo, te 130 javnih objekata. Time je oko 13% stanovništva kotara, pretežno iz podbiokovskih zaselaka, nakon smirivanja situacije ostalo bez krova nad glavom. U idućem razdoblju oni su se planski gotovo u potpunosti preselili u mjesta na obali, te na taj način umnogome utjecali na oblikovanje modernog Makarskog primorja.

Marko Mustapić i Nenad Karajić

PRIRODNE KATASTROFE KAO ČIMBENICI MODERNIZACIJE HRVATSKOG DRUŠTVA: PRIMJER POTRESA 1962. GODINE NA MAKARSKOM PRIMORJU

Modernizacija je sinonim za opći proces prijelaza iz tradicionalnog u moderno društvo. Rogić (2000.) tehničko-tehnološko ovladavanje prirodom, proizvodnim ciklusom i upravljanjem društvom smatra temeljnim obilježjima procesa modernizacije, a njenim osnovnim elementima: racionalizaciju, industrijalizaciju, urbanizaciju i birokratizaciju. Budući da modernizacijski procesi ostavljaju neiz-

brislive tragove ne samo u društvenim već i u prirodnim sustavima, u fokusu su brojnih autora katastrofalne posljedice modernizacijskih procesa uočljive u eko-sustavima. Međutim, tek rijetki autori pristupaju analizi utjecaja razornih prirodnih sila na modernizacijske procese u određenom društvu ili lokalnoj zajednici. Rogić (2000.) tijekom modernizacije u Hrvatskoj dijeli na tri razdoblja: prvu modernizaciju (1868.–1945.); drugu modernizaciju ili pseudomodernizaciju (1945.–1990.); treću modernizaciju (od 1990.). Druga faza modernizacije u Hrvatskoj spada u skupinu tipičnih socijalističkih/totalitarnih modernizacija. U literaturi se često ističe da socijalistička modernizacija nije izvorna, odnosno da je lažna (Berger, 1995.) ili modernizacija bez modernosti (Dahrendorf, 1996.). Lokalne zajednice predstavljaju zasebne „modernizacijske rukavce odvojene od njenih središnjih tokova“ (Mustapić, 2010.). Stoga ćemo u ovom radu u analitički fokus staviti utjecaj katastrofalnog potresa 1962. godine na daljnji tijek modernizacijskih procesa u lokalnim zajednicama na Makarskom primorju.

Smiljana Šunde
PRESELJENJE PODGORANA BLIŽE
MORU – DRUGA STRANA MEDALJE

Poslije potresa 1962. i povratka stanovništva iz zbjeга uoči ljeta iste godine, vlast je zabranila obnovu oštećenih podgorskih obiteljskih kuća, te naredila gradnju novih između mora i trase buduće Jadranske magistrale. Umjesto odštete za stradale kuće, sve obitelji su dobile isti iznos dugoročnog kredita i to u obliku građevinskog materijala. Uvodeći tako uravnilovku i ujedno određujući gdje će tko graditi, vlast je poništila stoljećima stvarane materijalne i socijalne razlike među stanovništvom, te razdvojila srodnike i dotadašnje susjede. Većina se Podgorana pobunila protiv takva nasilja, pa je ne samo u godinama gradnje kuća, nego i desetljećima poslije toga dolazilo do konflikata: između vlasti i ostatka stanovništva, te između graditelja novih kuća i ranijih vlasnika zemljišta na kojemu su kuće građene. Autorica opisuje život u Podgori 1960-ih godina – prije i poslije potresa, te se bavi posljedicama nasilnog preseljenja bliže moru. Pojedine od tih posljedica nisu prestale postojati ni poslije 50 godina.

U tekstu se govori o mogućoj obnovi modela života i rada koji se oslanja na komplementarnost planine i doline, odnosno primorja, kad je riječ o obalnom dijelu makarske regije. Obrazlažu se razlozi i mogući atraktivni čimbenici. S jedne strane, model se može promatrati kao način očuvanja zaštićenog biokovskog prostora, osobito onoga dijela krajolika koji je oblikovan dugotrajnim djelovanjem stanovnika i koji je ugrožen odlaskom stanovništva te smanjenjem tradicionalnih djelatnosti, u prvom redu stočarstva, a s druge, pridonio bi obnovi ruralnog svijeta na planini, poticanjem održivog korištenja prirodnih dobara. Revitalizacija planine otvorila bi nove mogućnosti izbora za stanovnike primorja u uvjetima sve većeg manjka kvalitetnog životnog prostora.

Sagledavanjem bibliografije iz područja arheologije uvodno se upućuje na radove u svakom od spomenutih razdoblja. Pregledno se podsjeća na odabrana mjesta valoriziranjem radova te uspoređuje sa stanjem u drugim humanističkim znanostima. Koristi se i kritičko vrednovanje literature, pretpostavljajući kako pozitivističko nizanje onemogućuje uvid u pomake. Spomenuto je izdanje Makarskog zbornika 1970., te se ukazuje na dosege i nastavak istraživanja. Razdoblje od 1990. uzima se ključnim u razvoju arheologije, ali i povijesti umjetnosti. Apostrofirano je nedostatak sinteza, iako su razdoblja donekle definirana. Upućuje se na nužnost valoriziranja literature iz humanističkih znanosti – što je učinjeno, uz novije osvrte iz srednjovjekovne povijesti, tek na polju arheologije.

Činjenica što je Podgora prije dvadesetak ili više godina razvojno „zaspala“ na mnogim područjima (urbano planiranje, arhitektura, smještaj, ugostiteljstvo, kulinarsvo, zabava, kvaliteta turističkih kadrova) pruža nam danas mogućnost da izbjegnemo pogreške koje su činili i čine stanovnici i vodstva mnogih drugih dalmatinskih

i primorskih mjesta, sela i gradića, koji su brzo narasli u velike aglomeracije apartmanskih „betonara“.

Prva ideja na kojoj je poželjno i moguće zasnovati novi razvojni pristup i ciklus jest ideja iskoristive ili korisne prošlosti (*usable past*). Druga ideja jest kreativno korištenje pozitivnih iskustava drugih sredina u zemlji i na Mediteranu koje su uspjele povezati stare i nove dijelove naselja u jedinstvene cjeline i pridodati im pomno planirane nove urbane sadržaje, koji ljude – same stanovnike, investitore, turiste, posjetitelje – privlače na investiranje, poduzetništvo, rad i život u njima, a ne tjeraju ih iz njih.

Kad je riječ o ideji „korisne prošlosti“, treba se naprosto pažljivo analitički „zagledati“ u povijest i u njoj pronaći poticaje, uzore, obrasce života, navike, običaje, znanja i vještine koji bi mogli obogatiti današnji život u selu i kvalitetu turističke ponude.

Kad je riječ o toj „iskoristivoj prošlosti“ na političkom i kulturnom planu, može se kazati da je Podgora u posljednjih 150 godina imala sreću jer se našla na strani korisne povijesti: (a) u doba hrvatskog preporoda imala je veličanstvenog don Mihovila Pavlinovića (čije su ideje i djela potpuno zanemareni u podgorskom životu i sjećanju), (b) u doba krize i raspada Austrougarske carevine postala je jedno od središta velikog emigracijskog vala (najvećim dijelom u Novi Zeland – Novu Zelandu), (c) tijekom Drugog svjetskog rata postala je „kolijevkom ratne mornarice“, a njezini su stanovnici iskusili velik, masovni zbjeg u El Shatt, koji je bio duboko traumatičan, ali i poticajan, (d) od sredine šezdesetih do kraja osamdesetih godina 20. stoljeća bila je prostor na kojemu se razvijao profitabilni i ekološki održiv turizam i (e) tijekom stvaranja i obrane Republike Hrvatske mnogi su Podgorani imali vrlo važnu ulogu.

Svaki prijelomni povijesni događaj i mnogi drugi takvi mogu se iskoristiti kao poticaj, nadahnuće i uzor pri osmišljavanju budućeg razvoja.

Antonija Zaradija Kiš i Vedrana Vela Puharić KULTUROLOŠKE PERSPEKTIVE UTONULE BAŠTINE SV. MARTINA NA MAKARSKOM PRIMORJU

Od 2005. godine Europski kulturni centar sv. Martin iz Toursa, pod nazivom *Sveti Martin Europljanin*, simbol dijeljenja, zajednička vrijednost, oživljava tisućljetnu europsku tradiciju sv. Martina. Zadatak projekta se sastoji u povezivanju velikog dijela Europe u čije je civilizacijske tekovine utkan kult i tradicija sv. Martina. Kroz simboliku dijeljenja plašta osnažuje se svijest zajedništva i tzv.

građanskog dijeljenja zajedničkih dobara s posebnim naglaskom na ekološko osvještavanje i održivi razvoj. Uz znanstveni, stručni, obrazovni i gospodarski angažman (pod okriljem Vijeća Europe iz Strasbourga i Europskog instituta kulturnih itinerera iz Luksemburga) projekt ima široku i dugoročnu perspektivu.

U okviru toga projekta Hrvatskoj pripada posebno mjesto po bogatstvu i raznolikosti martinske baštine. U tom promišljanju ni makarski prostor nije izuzet sa svoja dva važna ruševna martinska svetišta (Kotišina i Samartinja) te jedinstvenom tradicijom „krsnice po svecu“ gdje sv. Martin spada među tri „najsluženija“ sveca, što bi vrijedilo istaknuti lokalno, ali i promatrati na širem dalmatinskom prostoru te na tim premisama zatomljenu makarsku tradiciju sv. Martina revalorizirati i smjestiti u europski martinski kontekst.

Jakša Raguž

**„U KONAVOSKIM BRDIMA“ – PRILOG POZNAVANJU
RATNOG PUTA 156. MAKARSKO-VRGORAČKE
BRIGADE/DOMOBRAanske PUKOVNIJE HV-a**

Tijekom Domovinskog rata glavnina branitelja sa šireg područja Makarskog primorja bila je angažirana u sastavu 156. brigade HV-a, kasnijim preustrojem 156. domobranske pukovnije HV-a. Postrojba je od osnutka, pa do kraja Domovinskog rata bila angažirana na Južnom bojištu, ponajviše na izuzetno teškom pograničnom terenu Konavoskih brda, koji je branila od napada Vojske Republike Srpske od oslobođenja Konavala u listopadu 1992. do siječnja 1996., čemu je posvećen ovaj rad.

SUMMARY

Events and social processes that followed the Second World War in the Makarska littoral permanently altered social and economic relations in the community, but also the landscape of this area. However, a systematic scientific approach to research these facts within the humanities and social sciences was not developed in Croatia during the mentioned period. Therefore, this volume is primarily an incentive for further research on this subject as well as improved public debate on development perspectives and identity determinants of the Makarska littoral.

This collection includes papers that have been prepared for the interdisciplinary scientific conference *The Makarska littoral at the end of World War II until 2011* (Makarska, 3rd and 4th May 2012). This anthology includes twenty-one texts that have been written by 32 authors with various scientific and professional interests. A predominant number (18 papers) are in the field of the humanities and social sciences, while two are in the natural sciences and one is from the technical sciences. The papers are grouped into six themes.

The first theme is on the *Population and its features* and includes four works. In the paper, *The population of the Makarska littoral: Demographic trends in the maelstrom of social change 1945 – 2011*, demographer, Roko Mišetić and sociologist Mario Bara analyse demographic trends of the population in the Makarska littoral in the second half of the 20th and the beginning of the 21st century during which this region is characterised by distinct positive dynamics of population processes. This is followed by the work of demographers, Dražen Živić and Sandra Cvikić entitled *Forced war migrants in the Regional Office for Displaced Persons and Refugees of Makarska*. In this paper, the authors analyse migration to the Makarska littoral during the 1990s as a result of the Serbian armed aggression on Croatia as well as Bosnia and Herzegovina. More than

45.000 displaced people and refugees were registered in organised or private accommodation in the area of the former Regional Office for Displaced Persons and Refugees of Makarska. In the next paper, entitled *Characteristics of the socio-professional structure of Makarska's population – a developmental or regressive resource?* sociologist, Krešimir Peračković examines changes in the socio-professional structure of the population in Makarska between 1971 and 2011. The author argues that Makarska did not undergo processes of deagrarianisation and industrialisation in the same way as the rest of the Croatia. In the same way, it did not have identical processes of deindustrialisation and tertiarisation immediately before and after independence of the country. The last paper in this section is entitled *The educational attainment of pupils and schools of the Makarska littoral* and was written by psychologists, Josip Burušić, Marija Šakić and Toni Babarović. This is the result of a field study that included 307 pupils from seven primary schools of the Makarska littoral. This paper analyses the educational attainment of pupils and schools of the Makarska littoral at the end of the primary education cycle in the context of the county and state.

The second thematic unit, *Local settlement networks and government* comprises three papers. In the first work, *Socio-geographic changes in the settlements of the Makarska littoral* sociologist, Sonja Podgorelec and demographer, Sanja Klempić Bogadi analyse socio-economic processes such as littoralisation and deagrarianisation, which influenced the transformation of the Makarska littoral. The authors suggest that the economic focus on tourism spurred the expansion of coastal settlements through mass construction of tourist facilities as well as additional facilities, which brought about physiognomic and functional changes in settlements. Sociologist, Geran Marko Miletić in a paper titled *The basic features of secondary residence in the Makarska littoral* gives a structural and process analysis of secondary housing. Miletić warns that a group of temporary residents of the Makarska littoral are becoming relevant social actors due to their increasing numbers and that this group does not have the same interests as permanent residents with regard to the determination of local development priorities. This thematic section concludes with the work of lawyers, Frane Staničić and Mihovil Škarica entitled *The main challenges to effective and democratic local government – an example of the Makarska littoral*. The authors argue that decentralisation processes have no future without modern government. The focus of their analysis is on the functional connectivity of local government units in the Makarska littoral.

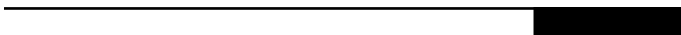
The third thematic unit titled *Economic evolution: From agriculture to transportation and tourism* includes four papers. In the first paper, *The Makarska littoral – from the riviera to a microregion* sociologist, Saša Poljanec-Borić and economist, Luka Šikić analyse the impact of mass tourism as a „development lever“ of the Makarska littoral during the „second“ and „third“ Croatian modernisation. The authors claim that the development concept of „riviera“ has been exhausted and should be replaced with the concept of „microregion“. This is followed by the work of historian, Danijel Vojak entitled *Economic Development of the Dalmatian and Makarska littoral between 1945 and 1962*. He analyses and compares the economic and political conditions of the Makarska area with those in Croatia and Dalmatia after World War II. Subsequently, the work by architect, Jasenka Kranjčević is entitled *Tourism in the regional plans of the Makarska littoral from 1945 until 1990*. This paper examines the relationship between tourism and space in the regional context as well as the design and functioning of settlements with respect to spatial plans. The last paper in this section is *Maritime-urban development of the Makarska port from 1945 until 1985* by historian, Valentina Lasić, which gives a detailed presentation of urban development and maritime activities of the Makarska port from 1945 until 1985.

The fourth thematic unit, *The earthquakes of 1962 in local history* includes papers that deal with the earthquakes that hit the Makarska littoral in 1962. The first two papers present the work of geophysicists. Mirko Orlić, Miroslava Pasarić and Marijan Herak are the authors of *Sea movements associated with the Makarska earthquake of 11 January 1962* in which a hydrodynamic numerical model explains the appearance and characteristics of the „small tsunami“ in the sea during the earthquake on 11 January 1962 in the central Dalmatian archipelago. Davorka Herak and Marijan Herak in their work entitled *Seismicity and earthquake danger in the Makarska littoral* indicate that the area from the Makarska littoral to Dubrovnik is the most vulnerable to earthquakes in Croatia. This is followed by the work of historian, Ivan Hrستیć, *Events in the Makarska littoral during and after the series of earthquakes in 1962*. This paper is based on unpublished archival materials, periodicals, and relevant literature that explore the events in the local community during and after the series of earthquakes. Sociologists, Marko Mustapić and Nenad Karajić in their work entitled *Natural disasters as factors of modernisation in Croatian society: An earthquake example in the Makarska littoral in 1962* analyse the impact of catastrophic earthquakes in 1962 on the course of

the modernisation process in the Makarska littoral during the „second“ modernisation of Croatian society. Finally in this section, the work of journalist, Smiljana Šunde entitled *Settlement of Podgora's inhabitants closer to the sea – the other side of the coin* shows the tragic fate of inhabitants from Podgora during the renewal of damaged family homes and the building of new settlements along the coast under the control of communist authorities.

The fifth thematic unit, *Notes on identity* consists of four papers dealing with various determinants of local identity. Sociologist, Maja Štambuk in her work entitled *The Makarska hinterland in the role of development* analyses the possibility of renewing the model of life and work that relies on the complementarities of the mountain and coast. The author takes into account the preservation of the protected mountainous area and the renewal of the rural world on the mountain by stimulating the sustainable use of natural resources. Subsequently, the work of archaeologist, Marinko Tomasović entitled *Interest for the Makarska littoral in the humanities from the second half of the 20th century on the basis of published literature* is a critical essay on existing scientific and professional literature in the humanities on topics related to the Makarska littoral. In his review, he claims that the period after 1990 is crucial for the development of archaeology and art history in this area. This is followed by the work of sociologist, Slaven Letica entitled *The theoretical concept of a „useful past“ and a long-term vision of Podgora's development*. This paper examines this concept and fundamental principles for the future development of Podgora in which a balance between local traditions, quality of life for residents and tourism is envisaged. At the end of this section, ethnologists, Antonija Zaradija Kiš and Vedrana Vela Puharić in a paper entitled, *Cultural perspectives on the ruined heritage of St. Martin on the Makarska littoral* analyse the possibility of reviving the abandoned tradition of St. Martin in the local community, while noting the importance of the two ruined St. Martin places of pilgrimage, Kotišina and Samartinje in the local tradition.

The sixth thematic unit, *At that time of defence ...* includes the work of historian, Jakša Raguž „*In the Konavle hills*“ – *a contribution to understanding the activities of the 156th Makarska-Vrgorac Brigade / Army Defence Regiment of the Croatian army*, in which the author follows in detail the role and activities of the 156th Brigade during the Homeland War. From establishment to the end of the Homeland War, the unit was engaged on the Southern Front, particularly on the extremely difficult terrain bordering Konavle hill, which was defended from October 1992 until January 1996.

BILJEŠKE O AUTORIMA

Dr. sc. Toni Babarović (1973., Zagreb). Diplomirao je (1998.), magistrirao (2004.) te doktorirao (2009.) psihologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. U Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu zaposlen je od 2001. godine, trenutačno u zvanju znanstvenog suradnika. U sveučilišnoj nastavi sudjeluje od 1998. godine na Odjelu za psihologiju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, gdje i predaje u zvanju docenta. Područje njegovog znanstvenog i istraživačkog interesa jest psihologija izbora zanimanja, profesionalnog savjetovanja i razvoja karijere, neke teme iz psihologije rada i radnog ponašanja te šire područje psihologije obrazovanja. Do sada je objavio 12 znanstvenih radova, tri poglavlja u knjizi te nekoliko stručnih radova. Sudjelovao je kao izlagač na više od 20 međunarodnih znanstvenih skupova te na više domaćih stručnih skupova. Član je Hrvatske psihološke komore, Društva za istraživanje i razvoj ljudskih potencijala Razbor, Međunarodnog društva za profesionalno savjetovanje (International Association for Educational and Vocational Guidance IAEVG) te Europskog društva za psihologiju rada i organizacijsku psihologiju (European Association for Work and Organizational Psychology EAWOP).

Mario Bara, prof. (1977., Sombor, Srbija) znanstveni je novak u Institutu za migracije i narodnosti. Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je sociologiju i povijest, a na istom fakultetu polaznik je poslijediplomskog doktorskog studija sociologije. Objavio je u suautorstvu knjige: *Ratovi, kolonizacije i nacionalna struktura Slavonije u dvadesetom stoljeću* (2009.), *Hrvati u Vojvodini u povijesti i sadašnjosti* (2009.) te nekoliko znanstvenih i stručnih radova. Bavi se područjima unutarnjih i vanjskih migracija, sociologije etničkih odnosa, napose položajem hrvatske manjine u Srbiji.

Prof. dr. sc. Josip Burušić, viši je znanstveni suradnik u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, gdje je voditelj Centra za istraživanje znanja, obrazovanja i ljudskog kapitala. Diplomirao je 1995. godine na Odsjeku za psihologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu jednopredmetni studij psihologije. Disertacijom „Individualne razlike i stilovi samopredstavljanja“ doktorirao je na Sveučilištu u Zagrebu 2003. godine. Područje interesa njegovih znanstvenih istraživanja obuhvaća psihologiju ličnosti i međuljudskih odnosa, obrazovna istraživanja i istraživačku metodologiju. Nastavnik je na Odjelu za psihologiju Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu od samog osnivanja te nositelj kolegija iz ličnosti i istraživačke metodologije. Nastavnik je i na Zagrebačkoj školi ekonomije i managementa, gdje predaje predmete Organizacijsko ponašanje i Mjerenje učinka, nagrađivanje i timovi. Do sada je bio voditelj većeg broja istraživačkih projekata u području obrazovanja te je objavio 30 radova. Član je nekoliko znanstvenih i stručnih udruga.

Mr. sc. Sandra Cvikić (1967.) profesorica je engleske književnosti i sociologije. Završila je dvopredmetni dodiplomski studij (Engleska književnost i Sociologija) u Kanadi, na University of Western Ontario, te interdisciplinarni magisterij Suvremenih europskih studija na Sussex University u Velikoj Britaniji kao stipendistica Ministarstva europskih integracija RH i britanske Vlade. U svojem je magistarskom radu u sklopu socijalne teorije moderniteta istražila pojavu nacionalizma i stvaranje hrvatskog nacionalnog identiteta iz socijalno-povijesne perspektive na primjeru Vukovara. Pohađa interdisciplinarni doktorski studij Kroatologije na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu te radi doktorsku disertaciju o temi društvenih uzroka nasilja u Vukovaru u drugoj polovini 20. stoljeća. Od studenog 2008. godine radi u Područnom centru Instituta društvenih znanosti Ivo Pilar u Vukovaru kao stručna suradnica u znanosti. Područje njezina znanstvenog interesa jesu društveni fenomeni nacionalizma, nacionalnih manjina, nacionalnog identiteta, rata i nasilja u okviru suvremenih socioloških teorija i kvalitativnih metodologija istraživanja. Objavila je više radova u znanstvenim časopisima i zbornicima radova.

Prof. dr. sc. Davorka Herak (1950., Sisak) radi kao redoviti profesor u Geofizičkom zavodu na PMF-u u Zagrebu. Drži nastavu iz različitih geofizičkih kolegija (na dodiplomskom i poslijediplomskom studiju). Najvažniji radovi odnose se na brojne aspekte proučavanja seizmičnosti Hrvatske i srodne probleme, a zapažene je radove obja-

vila, primjerice, i o površinskim valovima te o povijesti seizmologije (proučavanje svojstava povijesnih instrumenata te istraživanje znanstvenog doprinosa A. Mohorovičića). Glavni je istraživač na hrvatskom projektu u okviru kojega je u tijeku uspostavljanje prvog stalnog geomagnetskog opservatorija u Hrvatskoj. Suradnica je na brojnim domaćim i međunarodnim projektima iz seizmologije. Do sada je objavila 52 znanstvena rada (od toga 22 u časopisima koje navodi Current Contents).

Prof. dr. sc. Marijan Herak (1956., Zagreb) redoviti je profesor na Geofizičkom odsjeku PMF-a u Zagrebu. Na dodiplomskom i poslijediplomskom studiju geofizike drži nastavu iz osam kolegija. Po struci seizmolog, objavio je samostalno ili u koautorstvu 65 znanstvenih radova (37 u časopisima koje navodi Current Contents), dvije uredničke knjige, 7 poglavlja u knjizi, 46 priopćenja sa znanstvenih skupova i tri rada na popularizaciji struke. Bavi se raznim aspektima seizmologije, a posebno seizmičnošću Hrvatske, lociranjem i kvantifikacijom potresa, određivanjem atenuacije i anizotropije brzina seizmičkih valova, statistikom potresa te seizmičkim hazardom. Glavni je istraživač na hrvatskim seizmološkim znanstvenim projektima, a sudjelovao je kao suradnik ili voditelj hrvatskog dijela u desetak međunarodnih projekata. Autor je karte potresne opasnosti u Hrvatskoj, koja je prihvaćena kao temeljni dokument pri primjeni europskih normi za protupotresnu gradnju. Predstavnik je Hrvatske u Europskoj seizmološkoj komisiji (ESC) te član Izvršnog savjeta Europsko-mediteranske seizmološke komisije (EMSC). Predsjednik je Znanstvenog vijeća za daljinska istraživanja HAZU, a 2006. izabran je i za člana suradnika HAZU.

Ivan Hrستیć, prof. (1984., Makarska). Diplomirao je povijest i sociologiju na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu (2007.), a od 2008. godine zaposlen je u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar kao znanstveni novak. Doktorand je poslijediplomskog studija povijesti na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Sudjelovao je u provedbi većeg broja znanstvenih projekata te je izlagao na nekoliko međunarodnih i domaćih znanstvenih skupova i autor je više znanstvenih članaka. Poseban interes pokazuje za istraživanje povijesti Makarskog primorja i Dalmacije u razdoblju između dva svjetska rata.

Dr. sc. Nenad Karajić (1961., Karlovac). U Karlovcu je završio osnovnu i srednju školu. Diplomirao je 1988. godine na studiju sociologije kao jednopredmetne grupe znanosti na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Iduće je godine upisao poslijediplomski studij Socijalne ekologije pri Odsjeku za so-

ciologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu, gdje je 1991. godine zaposlen kao znanstveni novak. Magistrirao je 1995. godine s temom *Socijalno-ekološki aspekti kvalitete života* te 1998. godine obranio doktorsku disertaciju pod naslovom *Sociokulturni procesi i ekološke vrijednosti u Hrvatskoj*. Tri godine kasnije izabran je u znanstveno-nastavno zvanje docenta, a 2006. godine u znanstveno-nastavno zvanje izvanrednog profesora za znanstveno područje društvenih znanosti, polje sociologija, na Katedri za posebne sociologije Odsjeka za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. Od 2001. godine na istom je odsjeku nositelj i predavač predmeta *Hrvatsko društvo 1 i 2, Sociologija obrazovanja* te *Obrazovanje i društvo*. Tijekom dosadašnje nastavne djelatnosti održavao je i predavanja na poslijediplomskom studiju organiziranom pri Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta u Zagrebu. U istom je razdoblju bio mentor ili član povjerenstava u nekoliko desetaka diplomskih, magistarskih i doktorskih radova studenata i postdiplomanata. Akademskih godina 2004./2005. i 2005./2006. obnašao je dužnost pročelnika Odsjeka za sociologiju. Od 1988. godine do danas član je *Hrvatskog sociološkog društva*, a od 1992. član uredništva časopisa *Socijalna ekologija*. Autor i koautor je brojnih znanstvenih i stručnih radova.

Dr. sc. Sanja Klempić Bogadi (1975., Split). Znanstvena je suradnica u Institutu za migracije i narodnosti. Diplomirala je i doktorirala geografiju na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Posebno područje njezina znanstvenog interesa jest demogeografija, s naglaskom na migraciju i starenje te urbana geografija. Na Geografskom odsjeku PMF-a predaje kolegij Suvremene sociogeografske teme. Sudjelovala je u više znanstvenoistraživačkih projekata Instituta i objavila je petnaestak znanstvenih radova.

Dr. sc. Jasenka Kranjčević, arhitektica, znanstveni suradnik u Institutu za turizam. Bavi se prostornim planiranjem ruralnih prostora te graditeljskom baštinom. Objavila je tridesetak znanstvenih i stručnih članaka. Sudjelovala je u izradi desetak prostornih planova. Na Arhitektonskom fakultetu predaje izborni kolegij *Rurizam*, a na Veleučilištu Vern *Turizam i arhitektura*. Sudjeluje na znanstvenim projektima Instituta za turizam i Instituta Ivo Pilar.

Mr. sc. Valentina Lasić (1977., Makarska). U Makarskoj je završila osnovno i srednjoškolsko obrazovanje. Diplomirala je 2000. g. na Filozofskom fakultetu u Zadru Sveučilišta u Splitu te stekla naslov profesor povijesti i diplomirani arheolog. Poslijediplomski znanstveni magi-

starski studij „Povijest pomorstva hrvatskog Jadrana“ na Filozofskom fakultetu u Zadru uspješno je završila 2005. obranom magistarskog rada „Pomorsko-urbanistički razvoj makarske luke 1918. – 1954.“ Na Sveučilištu u Zadru 2011. upisuje V. semestar znanstvenog doktorskog studija „Jadran – poveznica među kontinentima“. Sudjelovala je na znanstvenom skupu „500. obljetnica franjevačkog samostana Uznesenja BDM u Makarskoj“ u listopadu 2002. Zaposlena je u Srednjoj školi fra Andrije Kačića Miošića u Makarskoj.

Prof. dr. sc. Slaven Letica (1947., Podgora). U Podgori je završio osnovnu školu. Srednju školu završio je u Makarskoj. Na Ekonomskom fakultetu u Zagrebu diplomirao je 1971. godine, magistrirao 1981. i doktorirao 1984. godine. Specijalističko obrazovanje iz zdravstvene ekonomike i medicinske sociologije stekao je na sveučilištima u Leedsu i Edinburghu. Znanstvenu i nastavnu karijeru gradio je na Medicinskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. U zvanje redovitog profesora izabran je 1984. godine. Kao savjetnik Svjetske zdravstvene organizacije radio je na različitim istraživačkim i razvojnim projektima u brojnim europskim zemljama te u Indiji, Kini, Pakistanu, Egiptu, Tajlandu, Sudanu. Bio je gost-profesor brojnih američkih sveučilišta, a akademsku 1996./97. godinu proveo je kao Fulbrightov stipendist na Sveučilištu Texas A&M. Autor je i koautor 16 znanstvenih i popularno-znanstvenih knjiga i udžbenika u zemlji i SAD-u. Uz to je i autor više od sto znanstvenih i stručnih članaka. Uza znanstveni i nastavni rad, profesor Letica bio je i društveno aktivan: više od četrdeset godina djeluje kao stavotvoritelj (*opinion maker*) u tiskanim i elektroničkim medijima; bio je neovisni predsjednički kandidat i neovisni saborski zastupnik u VI. sazivu Hrvatskog sabora te član saborskog izaslanstva u Parlamentarnoj skupštini Vijeća Europe. Kao važan oblik društvenog i političkog djelovanja posebno ističe položaj prvog osobnog savjetnika prvog hrvatskog predsjednika Republike, dr. Franje Tuđmana.

Dr. sc. Geran Marko Miletić diplomirao je sociologiju i kroatologiju na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu 2000. godine, a magistrirao (2005.) i doktorirao (2009.) sociologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Od 2001. godine zaposlen je u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, a trenutačno je u zvanju znanstvenog suradnika. Kao vanjski suradnik od 2008. godine sudjeluje u nastavi na Studiju dizajna pri Arhitektonskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. U dosadašnjem znanstvenom radu najveći interes pokazao je za pitanja iz

područja urbane sociologije, socijalne ekologije te za teme iz područja sociologije stanovanja. Kao autor ili koautor objavio je dvadesetak znanstvenih i stručnih radova te je sudjelovao u desetak znanstveno-istraživačkih projekata.

Dr. sc. Roko Mišetić (1969., Kotor, Crna Gora) znanstveni je suradnik u Institutu za migracije i narodnosti u Zagrebu, gdje se bavi istraživanjem demografskih tema. Diplomirao je geografiju na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu u Zagrebu s temom iz demogeografije. Na Geografskom odsjeku istog fakulteta doktorirao je s temom: *Utjecaj demogeografskih procesa na transformaciju srednjodalmatinskih naselja*. Do sada je u suautorstvu objavio knjige: *Otočni logaritmi: aktualno stanje i suvremeni demografski procesi na Jadranskim otocima* (2006.), *Demografski resursi Republike Hrvatske: sintetični pokazatelji za županije, gradove i općine* (2009.) i dvadesetak znanstvenih ili stručnih radova.

Dr. sc. Marko Mustapić (1977., Makarska). Diplomirao je na studiju sociologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu (2002.). Radio je kao istraživač u agenciji za istraživanje tržišta i javnog mnijenja, *Target*, u Zagrebu, 2003. – 2004., a od 2004. zaposlen je u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar na projektu *Istraživanje javnog mnijenja i masovnih medija*, prvotno kao asistent te od 2011. kao znanstveni suradnik. Na poslijediplomskom studiju na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu obranio je magistarski rad 2008. i doktorsku disertaciju 2011. Od akademske godine 2003./2004. sudjeluje kao vanjski suradnik u nastavi na studiju sociologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, od 2005./2006. na studijima novinarstva i politologije Fakulteta političkih znanosti u Zagrebu te na Odjelu za izobrazbu trenera Kineziološkog fakulteta u Zagrebu od 2010./2011. Sudjelovao je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova te kao autor i koautor objavio dvadesetak znanstvenih i stručnih radova.

Prof. dr. sc. Mirko Orlić, redoviti profesor na Prirodoslovno-matematičkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu, doktorirao je na Sveučilištu u Zagrebu, usavršavao se u inozemstvu, najdulje na Scripps Institution of Oceanography (SAD). Bio je mentor pri izradi tridesetak diplomskih radova, šest magistarskih radova i šest doktorskih disertacija. Vodio je nekoliko nacionalnih projekata posvećenih međudjelovanju atmosfere i mora te niz međunarodnih projekata iz istoga područja. U okviru tih projekata sudjelovao je u višemjesečnim istraživačkim krstarenjima Jadranom, na hrvatskim, američkim i njemačkim istraživačkim brodovima. Bavi se empirijskim i teorijskim istraživanjem fizi-

kalnih procesa u moru i međudjelovanja atmosfere i mora. Objavio je više od 70 znanstvenih radova, većim dijelom u međunarodnim publikacijama, više od 100 kongresnih priopćenja (od čega 12 pozvanih) i jednu knjigu (nagrada J. J. Strossmayer). Prema podacima Institute for Scientific Information (SAD), do 2011. godine citiran je više od 1000 puta. Obnašao je funkcije u brojnim sveučilišnim i državnim tijelima, sudjelovao je u organizaciji domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova, bio je urednik časopisa *Geofizika*, triju znanstvenih zbornika i jedne knjige te gost-urednik američkog časopisa *Journal of Geophysical Research* i europskog časopisa *Journal of Marine Systems*. Član je različitih strukovnih udruga, primjerice American Geophysical Union i The Oceanography Society. Dobio je Fulbrightovu nagradu, Državnu nagradu za znanost i Nagradu HAZU za najviše znanstveno dostignuće.

Dr. sc. Krešimir Peračković (1970., Zagreb). Diplomirao je na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 1995. Od 1995. do 1998. radio je kao istraživač tržišta u sektoru marketinga hrvatske zrakoplovne tvrtke *Croatia Airlines*. Od 1998. je zaposlen kao znanstveni novak u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar, najprije kao asistent na projektu *Razvojne i psihosocijalne posljedice privatizacije u Hrvatskoj*, od 2002. do 2006. kao viši asistent na projektu *Uloga sociokulturnog kapitala u razvoju Hrvatske: između globalizacije i lokalizacije*, a od 2007. kao znanstveni suradnik na projektu *Kulture konzumerizma i održivosti: globalni izazovi socio-kulturnom razvoju RH*. U višeg znanstvenog suradnika izabran je 2011. Nakon završenog poslijediplomskog studija iz sociologije migracija na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu 2001. obranio je magistarski rad *Stavovi povratnih migranata o privatizaciji u Hrvatskoj*, a 2006. doktorsku disertaciju *Društvo usluga: promjene u socio-profesionalnoj strukturi radno aktivnog stanovništva Hrvatske od 1971. do 2001.* Od 2002. sudjeluje u nastavi kao vanjski suradnik na studiju sociologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu, najprije kao asistent na kolegiju *Sustavna sociologija 1 i 2.*, a od 2007. nositelj je temeljnog kolegija *Postindustrijsko društvo* i izbornih kolegija *Sociologija društvenih promjena* i *Osnove istraživanja tržišta*. 2008. izabran je za docenta. Također je bio vanjski suradnik i na Odsjeku za sociologiju Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Splitu od 2006. do 2010. Sudjelovao je na više domaćih i međunarodnih znanstvenih skupova i objavio dvadesetak znanstvenih radova iz područja sociologije te monografiju/udžbenik pod naslovom *(Za)što raditi u postindustrijskom društvu*.

Dr. sc. Sonja Podgorelec (1961., Zagreb). Sociologinja, viša znanstvena suradnica, zaposlena je od 1985. u Institutu za migracije i narodnosti u Zagrebu. Diplomirala je i doktorirala na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Bavi se istraživanjem migracija, a poseban znanstveni interes usmjerila je na istraživanje socioloških aspekata starenja i kvalitete života u urbanom i ruralnom prostoru Hrvatske. Sudjelovala je u osam znanstvenoistraživačkih projekata Instituta te na dva međunarodna. Objavila je četrdesetak znanstvenih radova, od toga jednu knjigu samostalno (*Ostarjeti na otoku – kvaliteta života starijega stanovništva hrvatskih otoka*) i tri u koautorstvu. Kao vanjska suradnica predaje na Akademiji dramske umjetnosti Sveučilišta u Zagrebu.

Dr. sc. Saša Poljanec-Borić (1961., Zagreb). Diplomirala je filozofiju i francuski, a magistrirala sociologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Doktorat iz ekonomije stekla je na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Radila je kao prevoditelj, istraživač, konzultant i visoki državni službenik, a danas je viša znanstvena suradnica u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar i viši predavač na specijalističkom studiju održivog turizma na Veleučilištu VERN. Osim u Hrvatskoj, školovala se u SAD-u i u Francuskoj. Područje njezina istraživačkog rada jesu sociologija razvoja i ekonomija doživljaja, a područje ekspertize turizam. Objavila je preko dvadeset znanstvenih radova te surađivala na tridesetak domaćih i međunarodnih projekata. U Institutu Ivo Pilar trenutačno surađuje na jednom domaćem i jednom europskom znanstvenom projektu, a kontinuirano vodi tržišne projekte kontrole kvalitete u turizmu te vanjskog obrazovanja američkih studenata u Hrvatskoj. Nedavno je objavila svoju prvu knjigu: *Turizam i hrvatsko društvo, prilog socioekonomiji lokalnog razvoja*.

Dr. sc. Jakša Raguz (1972., Dubrovnik). Diplomirao je povijest i etnologiju na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu (1997.), gdje je i magistrirao s temom „Pokušaj utemeljenja „Republike Dubrovnik“ 1991.–1992.“ (2005.) te doktorirao s temom „Konavle od raspada Jugoslavije do kraja Domovinskog rata (1988.–1995.)“ (2009.). Radio je u više srednjih škola u Zagrebu kao profesor, a od 2001. zaposlenik je Hrvatskog instituta za povijest, u Odjelu za suvremenu povijest. Autor je i koautor pet knjiga, deset poglavlja u knjigama, devet povijesnih udžbenika te tridesetak znanstvenih i stručnih članaka.

Dr. sc. Frane Staničić (1981., Makarska). Diplomirao je studij prava na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2006., gdje se iste godine zapošljava kao asistent na Katedri za upravno pravo. Sudjeluje u izvođenju nastave i ispitima kao viši asistent na integriranom studiju prava, dodiplomskom studiju socijalnog rada, kao i na stručnom studiju javne uprave. Doktorsku disertaciju s naslovom „Razvoj instituta izvlaštenja u Hrvatskoj“ obranio je 13. srpnja 2011. na poslijediplomskom doktorskom studiju *Javno pravo i javna uprava* na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Suradnik je na znanstvenoistraživačkom projektu *Europeizacija hrvatske javne uprave: utjecaj na razvoj i na nacionalni identitet*. Sudjelovao je kao izlagač na više domaćih i međunarodnih znanstvenih konferencija i stručnih savjetovanja. Autor je ili koautor 7 znanstvenih radova te 15 drugih tekstova objavljenih u znanstvenim časopisima, zbornicima radova i stručnim časopisima. U znanstvenom se radu pretežito bavi upravnim postupkom, upravnim sporom, izvlaštenjem i regulatornim agencijama.

Dr. sc. Marija Šakić (1980., Zagreb). Diplomirala je psihologiju 2002. godine na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Doktorirala je kognitivne znanosti 2010. godine na interdisciplinarnom znanstvenom poslijediplomskom studiju „Jezična komunikacija i kognitivna neuroznanost“ Sveučilišta u Zagrebu. Od 2004. godine zaposlena je kao znanstveni novak u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar u Zagrebu te sudjeluje kao asistent u nastavi na kolegijima iz razvojne psihologije na studiju psihologije Hrvatskih studija.

Luka Šikić, mag. oec. (1986., Zagreb) diplomirao je na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Trenutačno je zaposlen kao asistent u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar te pohađa doktorski studij na Ekonomskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Područje njegovog istraživačkog rada jesu institucionalna ekonomija, ekonomska povijest i ekonomska politika.

Mihovil Škarica, dipl. iur. (1982., Split). Diplomirao studij prava na Pravnom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 2006., gdje se iste godine zapošljava kao asistent na Katedri za upravnu znanost. Sudjeluje u izvođenju nastave i ispitima kao asistent-predavač na integriranom studiju prava, dodiplomskom studiju socijalnog rada, kao i na stručnom studiju javne uprave. Doktorand je na poslijediplomskom doktorskom studiju *Javno pravo i javna uprava* na Pravnom fakultetu u Zagrebu. Aktivni je član stručne udruge Institut za javnu upravu. Suradnik je na znan-

stvenoistraživačkom projektu *Europeizacija hrvatske javne uprave: utjecaj na razvoj i na nacionalni identitet*. Kao izlagač sudjelovao je na nekoliko domaćih i međunarodnih znanstvenih konferencija, stručnih savjetovanja i tribina. Autor je ili koautor pet znanstvenih radova te petnaestak drugih tekstova objavljenih u znanstvenim časopisima i zbornicima. U znanstvenom se radu pretežitao bavi temama lokalne samouprave i decentralizacije te pitanjima suvremenih upravnih reformi.

Prof. dr. sc. Maja Štambuk, sociologinja, znanstvena je savjetnica u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar i redovita profesorica na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu. Ekspert je za područje ruralnog razvoja, sociologiju sela, ruralni prostor i položaj marginalnih skupina. Objavila je jednu autorsku knjigu, desetak uredničkih knjiga te preko 30 znanstvenih radova u domaćim i međunarodnim publikacijama kao i velik broj članaka u časopisima, knjigama i zbornicima. Vodila je desetak domaćih znanstvenih projekata. Više godina je obavljala dužnost glavne i odgovorne urednice časopisa *Sociologija sela* te časopisa *Društvena istraživanja*. Voditeljica je Centra za urbane i ruralne studije pri Institutu Pilar.

Smiljana Šunde, dipl. oec. (1945., Podgora). Diplomirala je na Višoj turističkoj školi i na Ekonomskom fakultetu te apsolvirala novinarstvo na Fakultetu političkih znanosti. Radni vijek provela je na Hrvatskoj radioteleviziji (nekadašnjoj Radio-televiziji Zagreb) – prvih godina kao reporterka, a zatim kao urednica u Dokumentarnom i u Obrazovnom programu. Osim velikog broja dokumentarnih i obrazovnih radijskih emisija, autorica je sedam radio-drama i jednog dokumentarnog TV-filma. Objavila je također dvije knjige o običajima i povijesti Podgore: „Sutikla – crkva, legende i običaji u Podgori“ (2001.) i „Sveti Vicenco – od Rima do Podgore“ (2001.). Studije o prošlosti Podgore i putopise objavljuje u zbornicima i muzejskim i stručnim časopisima.

Dr. sc. Marinko Tomasović (1960., Split). Studij povijesti umjetnosti i arheologije diplomirao je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Viši kustos i ravnatelj je Gradskog muzeja Makarska. Voditeljem je većine arheoloških istraživanja na Makarskom primorju i aktivni član ekipe u nizu iskopavanja u Dalmaciji. Autorom je brojnih radova, knjiga, kataloga, znanstvenih članaka, pregleda i kraćih osvrti iz okvira materijalne baštine, od prapovijesti do srednjeg vijeka na prostoru između Cetine i Neretve. Uz uredništvo na katalogima kompleksnijih izložbi, kritički sagledava literarnu ostavštinu iz okvira humanističkih znanosti. Izvan matičnog područja bavi se

medievalističkim temama. Član je Hrvatskog arheološkog društva, Društva povjesničara umjetnosti Hrvatske i Matice hrvatske.

Vedrana Vela Puharić, dipl. ing. (1965., Makarska). Diplomirala je na Prehrambeno-biotehnološkom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu 1989. Zaposlenica je Javne ustanove – Parka prirode Biokovo od 2005., a dobitnica je nagrade općine Podgora za promicanje kulture 2009. Autorica je nekoliko radova, a sudjelovala je i u provedbi više izložbi, radionica i ljetnih škola.

Dr. sc. Danijel Vojak (1980., Zagreb). Na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu diplomirao je povijest (2003.), 2006. stekao magisterij znanosti na polju povijesti, a 2011. stekao je doktorat znanosti na polju povijesti. Od 2008. radi kao asistent-znanstveni novak na znanstvenom projektu „Manjine u Hrvatskoj i Hrvati u okolnim zemljama: povijesni identiteti“ u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Uz proučavanje povijesti i kulture Roma u Hrvatskoj, proučava povijest Samobora i sjeverozapadne Hrvatske te iseljeništva.

Prof. dr. sc. Antonija Zaradija Kiš (1955.), filologinja, paleoslavistica i folkloristica, znanstvena je savjetnica u Institutu za etnologiju i folkloristiku u Zagrebu. Studij slavistike završila je u Parizu na Sveučilištu Sorbonne – Paris IV, a doktorirala na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Radila je u Staroslavenskom institutu u Zagrebu, a od 2000. u Institutu za etnologiju i folkloristiku. Zanima se za hrvatsku srednjovjekovnu i stariju pučku književnost u kontekstu europske hagiografske i propovjedne književnosti te za književnokulturološku animalističku problematiku. Do sada je objavila tri autorske knjige: *Knjiga o Jobu u hrvatskoglagoljskoj književnosti* (1997.), *Šimun Greblo i njegovo tumačenje Muke Kristove (1493.)* (Pazin 2001.), *Sveti Martin: kult sveca i njegova tradicija u Hrvatskoj* (2004.), tri uredničke knjige te velik broj znanstvenih i stručnih radova u domaćim i stranim časopisima i zbornicima. Trenutačno je voditeljica projekta MZSO-a, *Kulturna animalistika: književni, folkloristički, etnološki i kulturnoantropološki prilozi*, a suradnica je na projektu *Genološki aspekti usmene i pučke tradicije i Hrvatska nematerijalna kulturna baština, društveni identiteti i vrijednosti*. Na Hrvatskim studijima Sveučilišta u Zagrebu voditeljica je kolegija *Hrvatska književnost srednjovjekovlja i Hrvatski glagolizam na preddiplomskom studiju*, dok je na diplomskom voditeljica kolegija *Kulturna animalistika*.

Prof. dr. sc. Dražen Živić (1968., Vukovar). Diplomirao je 1993. godine na Geografskom odsjeku Prirodoslovno-matematičkog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na istom je fakultetu magistrirao 1998. i doktorirao 2000. godine. Kao znanstveni savjetnik radi u Institutu društvenih znanosti Ivo Pilar. Posebno se bavi istraživanjima povezanim s demografijom Hrvatske, demografijom malih područja, demografijom braka i obitelji, demografskim posljedicama rata te etnodemografijom. Bio je voditelj projekta „Demografski gubici i posljedice Domovinskog rata“ (2002.–2006.). Od 2008. godine voditelj je projekta „Demografski aspekti urbano-ruralne polarizacije Hrvatske“. Voditelj je i Područnoga centra Instituta Ivo Pilar u Vukovaru. Izvanredni je profesor na Odsjeku sociologije Hrvatskih studija Sveučilišta u Zagrebu. Predaje i na Studiju povijesti na Hrvatskom katoličkom sveučilištu, na Diplomatskoj akademiji Ministarstva vanjskih poslova i europskih integracija te na Specijalističkom poslijediplomskom studiju Pastoralne teologije na Katoličkom bogoslovnom fakultetu u Đakovu. Dobitnik je Državne nagrade za znanost na području društvenih znanosti za znanstvene novake (2001.). Objavio je stotinjak znanstvenih i stručnih radova u međunarodno referiranim časopisima, zbornicima radova i knjigama. Sudjelovao je na pedesetak hrvatskih i međunarodnih znanstvenih skupova. Član je više strukovnih udruga te Vijeća za život i obitelj Hrvatske biskupske konferencije.

Biblioteka ZBORNICI, knjiga 40

MAKARSKO PRIMORJE DANAS

Makarsko primorje od kraja Drugog svjetskog rata do 2011.

Uredili

Marko Mustapić

Ivan Hrstić

Recenzenti

Prof. dr. sc. Ivan Rogić

Dr. sc. Ljiljana Dobrovšak

Nakladnik

Institut društvenih znanosti Ivo Pilar

Marulićev trg 19/1

10 000 Zagreb

Tel.: 01 4886 800

Faks: 01 4828 296

www.pilar.hr

Sunakladnik

Grad Makarska

Obala kralja Tomislava 1

21 300 Makarska

Tel.: 021 608 400

www.makarska.hr

Lektura

Mirna Vaupotić-Murati

Korektura

Vlatka Venos

Prijevod sažetka

Lynette Šikić-Mićanović

Dizajn

Zlatko Rebernjak (FORMA ULTIMA)

Fotografija na naslovnici

Krešimir Žanetić

Grafička priprema

Jelena Marčetić

Tisak

ITG, Zagreb

Travanj 2012.

Naklada

300 primjeraka